

NYUGATI MAGYAR ESSZÉÍRÓK ANTOLÓGIÁJA 1986

Válogatta és szerkesztette:

Borbándi Gyula

Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem
Bern, Svájc

Mikes International
Hága, Hollandia

2005.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN 90-8501-031-4

NUR 323

© Mikes International, 2001–2005, All Rights Reserved

A KIADÓ ELŐSZAVA

2003. június 16-án kiadtuk a 'NYUGATI MAGYAR KÖLTŐK ANTOLÓGIÁJA, 1980' című nyugati magyar irodalmi antológiát (a kötetet eredetileg az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem adta ki 1980-ban hagyományos könyv formátumban), amellyel elindítottuk a nyugati magyar irodalom elektronikus kiadását. 2004. április 19-én folytattuk a sorozat kiadását a 'NYUGATI MAGYAR SZÉPPRÓZA ANTOLÓGIÁJA, 1982' című kötettel. Jelen antológia, 'NYUGATI MAGYAR ESSZÉÍRÓK ANTOLÓGIÁJA, 1986', folytatása ennek a munkának. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemmel történt megállapodásunk értelmében a jövőben kiadjuk az ehhez a csoporthoz tartozó negyedik kötetet is, amelynek címe 'NYUGATI MAGYAR TANULMÁNYÍRÓK ANTOLÓGIÁJA, 1987'.

Ezen kötet technikai előállításában közreműködött Gáspár Katalin. Ezért itt hálás köszönetet mondunk.

Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (még kapható könyveit) meg lehet vásárolni a következő helyen:

UNITÁRIUS KÖNYVESBOLT
Alkotmány u. 12
1054 Budapest, Magyarország
tel. +36-1-311-2241

Hága (Hollandia), 2005. március 29.

MIKES INTERNATIONAL

PUBLISHER'S PREFACE

In 2003 we published electronically the volume entitled 'ANTHOLOGY OF HUNGARIAN POETS IN THE WEST, 1980' (originally published in traditional book format by the Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Protestant Academy for Hungarians in Europe [Switzerland])); with this publication we launched the electronical publication of the Hungarian literature in the West. In 2004 we continued this enterprise with the publication of the series' second volume, entitled 'ANTHOLOGY OF HUNGARIAN PROSE IN THE WEST, 1982'. Present volume is the continuation of this effort.

This volume, entitled '**ANTHOLOGY OF HUNGARIAN ESSAY IN THE WEST, 1986**' was first published by the Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Protestant Academy for Hungarians in Europe) in 1986 in traditional book format. According to an agreement with this organization we are going to publish electronically similar publications of them in the future.

Katalin Gáspár contributed to the production of the electronic version of this book. We wish to express our deepest gratitude to her.

We would like to draw the attention of our readers to the fact that the (still available) publications of the Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Protestant Academy for Hungarians in Europe) can be purchased in the following bookstore:

UNITÁRIUS KÖNYVESBOLT
Alkotmány u. 12
1054 Budapest, Hungary
Phone: +36-1-311-2241

The Hague (Holland), March 29, 2005

MIKES INTERNATIONAL

A SZERKESZTŐ ELŐSZAVA

A nyugati magyar irodalomnak – több avatott ismerője szerint – legerősebb oldala az értekező próza. Szám szerint is jóval többen írnak esszét, tanulmányt, vallomást, kritikát és publicisztikát, mint verset, elbeszélést, regényt vagy színművet. Természetesnek és magától értetődőnek tetszik tehát, hogy az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem a nyugati országokban született magyar lírai és szépprózai alkotások után az értekező prózát is bemutatja.

A kezdeti elképzelések szerint egyetlen kötet tartalmazta volna a teljes anyagot, pontosabban azokat a műveket, amelyeket a válogató egy ilyen antológiába való felvételre érdemesnek és méltónak minősített. A figyelembe vett szerzők száma és a kiválasztott írások terjedelme azonban olyan nagy volt, hogy szétfeszítette egyetlen kötet befogadóképességét. Ezért kellett úgy döntenünk, hogy az értekező próza bemutatása két kötetben történjék: a „Nyugati magyar esszéírók antológiája” és a „Nyugati magyar tanulmányírók antológiája” című gyűjteményben.

Ennek a megoldásnak az az előnye, hogy a két kötetben több szerző kaphat helyet, mint ahány beleférhetett volna egyetlen kötetbe. Hátránya, hogy a szétválasztás nem mindig sikeres, esszé és tanulmány nem fedik minden esetben azokat a műfaji sajátosságokat, amelyeket általában és hagyományosan az esszé vagy a tanulmány tulajdonságainak szoktunk tekinteni. A határ egyébként is gyakran elmosódik, miután az esszének tulajdonított magasabb esztétikai érték és művészebb stílus nem egy tanulmánynak is sajátja, másfelől találunk esszéket, amelyek éppen úgy igénybe veszik a szaktudományos apparátust, mint a tanulmányok, amelyeknél ez mintegy előírás és kötelezettség. Azután vannak tanulmányok, amelyek ugyanolyan szubjektívek és személyesek, mint az esszék és fordítva, esszék, amelyekben az egyéni szempontokat, érzelmeket, indulatokat túlszárnyalhatja a tudományos alaposság, a felismerések és megállapítások adatszerű bizonyítása.

Ebben a gyűjteményben is talál az olvasó írásműveket, amelyeket szívesebben sorolt volna a tanulmányok körébe és a majdani tanulmánykötetben is lesznek alkotások, amelyekről egy szigorúbban ítélkező elme azt állapítja meg, hogy voltaképpen esszék. Arra kérem tehát a két kötet szíves olvasóit, hogy tekintsék a kettőt egyetlen gyűjteménynek és ne időzzenek sokat a szerkesztő – elismerem – önkényes válogatása, a kiválasztott munkák minősítése és besorolása mérlegelésénél.

Az esszé a múlt század közepe óta a magyar irodalom kedvelt műfajai közé tartozik. Olyan jeles írók művelték, mint Kemény Zsigmond, Csengery Antal, Pulszky Ferenc, Gyulai Pál, Péterfy Jenő, Riedl Frigyes, majd később Babits Mihály, Szabó Dezső, Németh László, Illyés Gyula, Halász Gábor, Szerb Antal, Cs. Szabó László, olyan politikai gondolkodók, mint Jászi Oszkár, Szekfű Gyula és Bibó István. A műfaj szerepének és népszerűségének jelentőségét misem bizonyítja jobban, mint az, hogy a *Nyugat* íróinak második generációját szokás „esszéíró-nemzedék”-nek nevezni. Az esszé két háború közötti virágzása 1945, de különösen 1949 után azért nem folytatódott, mert az alkotási és publikálási feltételek nem nagyon engedték meg a műfajjal együttjáró alanyiség, személyesség, érzelem és indulat érvényesülését, a gondolatokkal való kísérletezés lehetőségét, beleértve a vallomástevést, a kételkedést, a kritika és a tévedés szabadságát. Nem véletlen, hogy amikor Magyarországra ráborult a személyi kultusz korának nevezett szellemi elsötétedés éjszakája, valamennyi műfaj közül talán az esszének volt a legkevesebb fennmaradási esélye és ha lehet műfajok meneküléséről beszélni, az esszének volt a legnyomósabb oka arra, hogy belső vagy külső emigrációba vonuljon. A nyugati magyar irodalom ettől lett oly gazdag esszéírókban.

Nagy kár, hogy ez a gyűjtemény – mivel az egész antológiasorozat csak élő alkotók bemutatására vállalkozott – nem nyújthat teljes körképet és nem érzékeltetheti hiánytalanul azt a gazdagságot, amelyet személyekben és művekben az ötvenes és hatvanas években, de még részben a hetvenes években is a nyugati magyar esszéirodalom felmutathatott. Meghalt és ezért hiányzik ebből az összeállításból a többi között – az ábécé sorrendjében haladva – Dénes Tibor, Fenyő Miksa, Ignó Pál, Jászi Oszkár, Kerényi Károly, Kovács Imre, Peéry Rezső, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán.

Érdekes, hogy az esszé népszerűsége és elterjedtsége ellenére ez az antológia csak a második kísérlet a művek egybegyűjtésére és áttekintésére. Bár szerzők szép számmal állították össze és adták ki esszéiket, az első átfogó antológia csak 1978-ban látott napvilágot, mégpedig Budapesten a Szépirodalmi Kiadó gondozásában. A Magyar Remekírók sorozatában *Esszépanoráma 1900–1944* címen megjelent

háromkötetes – kötetenként mintegy ezer lapos – gyűjtemény e század első felének legjobb és legjellemzőbb alkotásait közli, de csak olyan szerzőket véve fel, akik a megjelenés idejében már nem éltek. A mi antológiánk ebben különbözik a budapestitől, csak élőkre terjeszti ki érdeklődését. A budapesti kiadványt továbbiak követik majd, bemutatni kívánván a 19. századi, majd az 1945 utáni esszétermést is. A terjedelmes magyarországi gyűjteménynek a szerkesztője közölte, hogy a műfajok határait nem kötötték meg szorosan elvont teóriákkal, az antológia esszéik és tanulmányok mellett áthajol a kritikába és a publicisztikába is. Ez, úgy látszik, nem kerülhető meg és a jelen válogatásnál észlelt műfaji bizonytalanság nem csupán a mi esetünkre korlátozódó jelenség.

A *Nyugati magyar esszéírók antológiájának* szerkesztésében az a szempont vezetett, hogy a válogatás csak magyar tárgyú műveket tartalmazzon, még akkor is, ha egyik vagy másik szerzőnek akadt volna nem-magyar témáról írott munkái között jobb is. Ez azért látszott ésszerűnek, hogy a gyűjtemény lehetőleg tematikailag is egységes legyen. Talán a feltételezett olvasók érdeklődésének is jobban megfelelnek a magyar tárgyú, mint a nem-magyar témájú írások. A kötet magyar tárgyköre arra is módot nyújt, hogy az olvasók egymással rokon tárgykörökben szembesülhessenek a gondolatok sokszínűségével, az eszmék pluralizmusával és az egymásnak ellentmondó megközelítések, ábrázolási módok, ítélkezések ütköztetésével, tehát az alkotói és véleménynyilvánítási szabadság tüneteivel. Az itt közölt esszéik felölelik a magyar bölcsélet, irodalom, nyelvészet, történelem, művelődéstörténet és társadalomtudomány több időszéri és izgalmas problémáját.

A felkért szerzők túlnyomó többsége szívesen vállalta az antológiában való közreműködést. Mélységesen sajnálom viszont, hogy hárman (Márai Sándor, Méray Tibor és Szász Béla) elhárították a részvételt. A válogatásnál nem vettem figyelembe azokat, akik főleg idegen nyelven írnak és magyar nyelven nincs a műfajban olyan munkájuk, amely beleillett volna ebbe a gyűjteménybe. Az antológiába került írásokat részben magam választottam ki, részben a szerzővel való egyetértésben vettem be. Többségük már megjelent nyomtatásban, de néhány mű ebben az antológiában jelenik meg első ízben. A kötet végén az olvasó megtalálhatja az első nyomtatott megjelenés adatait. A folyóiratokból és egyéb gyűjteményekből átvett esszéik esetében a szerző kérésére vagy vele való egyetértésben meghagytam az írás eredeti formáját és külső megjelenésének képét, nem törekedtem tehát arra, hogy a kötet e tekintetben is egységes legyen. A kis- és nagybetűk használata, a kurziválás, a bekezdések eleje és vége, egymástól való elválasztása tekintetében alkalmazkodtam a szerzők kívánságaihoz, illetve az első nyomtatott megjelenés tipográfiai megoldásaihoz.

Úgy érzem, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem – Könyvbarátai Körének segítségével – nemes feladatot teljesített az antológia megjelentetésével és az ezzel kapcsolatos anyagi áldozat vállalásával. Mind a kiadó, mind azok, akik e könyv nyomdai munkájában részt vettek, köszönetet érdemelnek.

München, 1986 június.

Borbándi Gyula

TARTALOM

A Kiadó előszava.....	III
Publisher's preface	IV
A szerkesztő előszava.....	V
András Károly	1
Nemzeti identitás	1
Békés Gellért.....	11
Bánáti naplójegyzetek.....	11
Bogyay Tamás	16
A Szent Korona mint a magyar történelem forrása és szereplője.....	16
Borsody István.....	27
A magyar nacionalizmus demokratizálása	27
Czigány Lóránt.....	34
Kinek a nyelvében él a nemzet?.....	34
Fáy Attila	41
Hazai tárgyú irodalmi alkotások az emigrációban	41
Fejtő Ferenc	55
Történész pályám.....	55
Ferdinandy Mihály	75
Délsziget	75
Fodor István	94
Nemzet – nemzeti tudat – történelmi tudat	94
Gombos Gyula.....	104
Nemzeti tudatunkról.....	104
Hanák Tibor.....	113
Hérakleitosz és Parmenidész – magyar tanulságokkal.....	113
Határ Győző.....	121
A költészet kiskatéja	121
Hellenbart Gyula.....	128
Lukács György és a magyarok	128
Kabdebó Tamás	135
Inspiráció és ihlet az irodalomban	135
Karátson Endre	142
Akiről nem beszélünk, avagy az öncenzúra logikája	142
Molnár József.....	150
A Mester és a Tanítvány (Tótfalusi Dirk Voskens betűmetsző és betűöntő műhelyében)	150

Schöpflin Gyula	163
Keserű ébredés.....	163
Szente Imre	173
A hajótöröttek gondolatai (Esterházy Péter).....	173
Sztáray Zoltán	181
A magyar valóság nyomában	181
Vatai László	189
Bethlen Gábor.....	189
Veress Sándor	198
A három mester.....	198
Életrajzi és könyvészeti jegyzetek	207
Forrásmegjelölés	215

ANDRÁS KÁROLY

Nemzeti identitás

A „nemzeti identitás” – hevenyészett fordításban: egyfajta megbékítő, felemelő azonosulni tudás a nemzettel – aránylag úkeletű kifejezés, pszichologizáló korunk hozta forgalomba. Majdnem úgy vagyunk vele, mint egy fülbemászó melódiával: egyszerű megjegyezni, nehéz elfelejteni, bármikor felbukkanhat emlékezetünkben. A nemzeti identitás kifejezést is könnyedén előhúzzuk, szívesen, gyakran alkalmazzuk, talán gyakrabban, mint indokolt lenne. De ott üldögél a tudatküszöbünkön, bármikor mozgósítható állapotban.

A nemzeti identitás nemcsak érzés, hanem vállalkozás, akció is. Lobogója alatt mozgalmak menetelnek, legtöbbször mérsékelt, kulturális jellegű követelésekkel. Helyenként azonban zavaros elméleteket, szélsőséges forradalmi követeléseket dob a felszínre, nem csoda, hogy sokan aggódva figyelik, hová is fog fejlődni. Legfőbb jellegzetessége azonban, hogy újszerűen közelíti meg a nemzeti kérdést, új összefüggéseket teremt a nemzet és az egyén között. A hullám a mi belső köreinket is elérte, ha másként nem, gyermekeink magatartásában tapasztalhatjuk, s éppen ezért nehéz nem tudomásul venni, vagy közömbösen elnézni felette.

A nemzeti identitásnak nincs egy általánosan elfogadott, minden szempontból kielégítő meghatározása. Ez annál feltűnőbb, mert szakkönyvekben bőségesen válogathatunk. Jellemző azonban, hogy bár néhány tanulmány már címében is hordozza a nemzeti identitás kifejezést, a szerzők adósok maradnak a magyarázattal, hogy mit is értenek rajta. Úgy látszik, rábízzák az olvasóra, hogy hámozza ki a lényegét, vagy feltételezik, hogy amúgy is ismeri (ami a legtöbbször tévedés). A szakemberek mentségére szolgál, hogy a nemzeti identitás bonyolult fogalom s egyszerűbb körülírni, mint szabatosan meghatározni. Megközelítése céljából legegyszerűbb kiindulni abból a kettősségből, amely a mai világ életét formálja.

A világ kettős arca

Nap mint nap tapasztaljuk, hogy a földgolyó összeszűkül: a mozgási szabadság és a technikai lehetőségek legyőzik a fizikai távolságokat, emberek, népek, nemzetek közelebb kerülnek egymáshoz. Helyi vagy regionális szintű összefogásokból fel egészen az ENSZ-ig és fiókintézményeiig számos kooperációs vállalkozás született, vagy születik, politikai, gazdasági, szociális, kulturális céllal. A világot saját szemünkkel fedezzük fel, mindenről azonnal értesülünk, – a „külföld”, az „idegen” fogalmak elvesztik régi varázsukat, esetleg negatív töltésüket. Országhatárok spiritualizálódnak, nemzeti választóvonalak leomlanak, s előfordul, hogy évszázados történelmi ellentétek is elsimulnak az állandósult jövés-menésben. Egyszóval, az emberiség egy soha nem remélt közeledés, keveredés, integrálódás útjára lépett. A folyamat két legnagyobb motorja az 1945 után feltört új szabadságérzet, valamint a lendületes iparosítás, pontosabban a technikai-technológiai fejlődés s legújabb fejezete, a komputerizálás. A technika nemcsak munkaalkalmakat, gyors közlekedési eszközöket s ezáltal páratlan népvándorlás lehetőségeit teremtette meg, hanem – amire kevésbé számítottak – elindította a különböző életformák uniformizálását, a fogyasztási cikkektől belső habitusokig s gondolkodási módokig bezárólag.

De minél sűrűbb az országhatárokat, nemzeti különbségeket és egyéni életkörülményeket összemosó, szublimáló együttműködés, annál határozottabban jelentkeznek egy ellenkező irányú mozgás körvonalai. Bizonyos fenntartásokkal nevezhetnénk reakciónak is, amely az egyetemessé, a közössel szemben (esetleg amellet) a sajátosat, az egyénit, a sokszínűség szépségét, a *nemzetit* hangsúlyozza. Visszakövetel

értékeket, különleges ízeket, vonásokat, amelyeket az integráció már eltüntetett, vagy legalábbis elszűrített. Néha szinte kétségbeesetten próbálja megőrizni a keveset, ami még megmaradt. És a közeledés, keveredés, uniformizálás világfesztiválján előállnak az „ünneprontók”: önálló nemzetek politikai, kulturális függetlenségük veszélyeztetése ellen tiltakoznak; nemzeti kisebbségek vélt vagy tényleges beolvasztási kísérletek miatt panaszkodnak, esetleg hosszú álomból felriadva, jelenlétük tudomásul vételét követelik. S ha nem nemzetek, nemzetiségek, néptörzsek, akkor tájegységek, vidékek, nyelvjárások mozdulnak meg különállásuk elismerése, fennmaradásuk biztosítása érdekében. Az utóbbi megnyilatkozásokat általában az *etnicitás* címszó alatt szokták elkönyvelni.

A két ellenáramlat nemcsak Európán, vagy tágabb értelemben az úgynevezett Keleten és Nyugaton vonul végig, hanem a többi földrészen is megfigyelhetők nyomai. A tájékozatlan európai legtöbbször csodálkozva regisztrálja, hogy egy nemzet továbbélése vagy letűnése milyen feszültségeket válthat ki, s időnként félelmetes robbanásokat is okozhat például Afrikában és Ázsiában. A mozgalmak, szervezetek s egyéb tömörülések, amelyek világszerte a *nemzeti* szolgálatába szegődtek, olyan sokfélék, hogy szinte áttekinthetetlenek. Ugyanígy munkamódszereik, programjaik is. A legtöbb igyekszik szigorúan betartani a demokratikus játékszabályokat, de egyesek a legdurvább terrortól sem riadnak vissza, s ezzel kétes hírbe hozzák az ügyet, amelynek képviselnek.

A mindent összeboronálni kívánó világáramlat ellenlábasai azonban nemcsak mint csoportok lépnek felszínre, kollektív követeléseket lobogtatva. Gyakran éppen egyénekből szakad ki az elkeseredés a nemzeti értékek, a nemzeti kapcsolatok elvesztése miatt, egyénekből, akiket a modern élet dinamikája idegen környezetbe sodort s az újfajta nyitottság ellenére is elszigeteltnek érzik magukat. Sokan vannak, szétszórtságukban, szervezetlenségükben is erős képviselnek. Az uralkodó többségi nemzet, amely fel szeretné szívni őket, vagy az idegen társadalom, amely jószívűségből otthont adott nekik, csodálkozva tapasztalja ellenállásukat.

Végeredményben, akár formális mozgalmakról, szervezetekről, vagy csak magukra maradt egyénekről van szó, kívánságaik, követeléseik változatossága ellenére is néhány közös vonást viselnek. Általában nem a meglévő állami keretből szeretnék kitörni, nem területek elcsatolásában keresik a megoldást – bár ilyen hangok is akadnak –, hanem a nyelv, a kultúra, a történelem ápolásának szabadságában, a nemzeti szimbólumok tiszteletében, s ilyen irányú igények hivatalos elismerésében, támogatásában. Sürgetik a nemzeti önbecsülést, valósággal létfenntartó erőt tulajdonítanak neki. Érvelésekben állandóan visszatérő hivatkozás: a nemzeti identitás. Végül soron az identitás útjában álló akadályok lebontásáért, s ha ilyesmi egyáltalán lehetséges, az identitás megvalósításáért folyik a küzdelem.

A változó életforma

Ha közelebb akarunk férkőzni a fogalom lényegéhez, ki kell emelnünk a sematikus keretből néhány tipikus kortünetet, amelyek – legalábbis a mi civilizációnk égboltja alatt – közvetett vagy közvetlen befolyást gyakoroltak a nemzeti identitás-hullám elindulására és gyors növekedésére. Helyesebben: lelkiállapotokat idéztek elő, amelyek identitás-sérelmekhez és –válságokhoz vezettek.

1. *Társadalmi mobilitás.* Népek, nemzetek, kontinensek közeledése, iparosítás, technikai-technológiai fejlődés: nagyszerű teljesítmények. Az iram azonban kíméletlen. Emberek tömegét emeli ki természetes életviszonyaiból, szakítja el gyökereiktől és szórja szét új munkahelyekre, benn az országban vagy külföldön. Nincs mód a fokozatos beilleszkedésre; a régi életformákat, megrögzött szokásokat egyszerre kell felszámolni, nincs idő a fokozatos átmenetekre. Az új munkahelyen a friss jövevények idegeneknek érzik magukat. Módosult az értékrend, emelkedtek a követelmények, s valószínűleg a kommunikáció nyelve, hangja is megváltozott. A régi, meghitt közösség elérhetetlen messzeségbe került.

A társadalmi mobilitás mindenkiben okozhat sérüléseket, hiszen hagyományos emberi viszonylatokat, családi, helyi kapcsolatokat lazít fel vagy bont meg. De még súlyosabban érintheti mindazokat, akiket nemzetiségileg idegen világba taszít. Vegyes nemzetiségű országokban könnyen eszközzé válhat az uralkodó nemzet kezében, hogy megbontsa a zárt kisebbségi tömböket. Romániáról köztudomású, hogy az

iparosítást–munkaerővándorlást felhasználja összefüggő nemzetiségi települések fellazítására s az ezekből kiszorított, messze földön elszigetelődött kisebbségi állampolgárok beolvasztására. Hasonló erőfeszítések folynak Szlovákiában is.

Ugyanakkor éppen a környezetváltozás, az idegen tenger élménye tudatosíthatja sok magányos vándorban, hogy nem egészen ugyanabból az anyagból van gyúrva, mint a többiek, hogy más a nyelve, gondolkodása s talán a vallása is. Ha nem bírja elviselni a „más”, megtörténhet, hogy megpróbál minél gyorsabban asszimilálódni. De az is lehet, hogy éppen ellenkezőleg, minden áron meg akarja őrizni azokat a sajátos vonásokat, amelyek megkülönböztetik a nagy átlagtól s a fizikai távolságok ellenére is a régi közösséghez fűzik. Úgy is mondhatnánk, hogy veszélybe jutott nemzeti identitását kívánja biztosítani.

2. *Természetalkítás, fogyasztói társadalom.* A természetnek mint emberi környezetnek átalakítása is beavatkozás lehet a nemzeti tudatba. Folyók durva szabályozása, erdőségek letárolása, hegyoldalak beliftesítése, városok hagyományos képének lerombolása az egyre érzékenyebb közvélemény szerint a nemzeti kincsek szándékos pusztításává minősülhet. A „hideg technokraták” vagy „pénzéhes idegen vállalkozók” azt a tájat, miliőt teszik tönkre, amely sok-sok ember nemzeti érzésének, hazaszeretetének kiindulópontja volt, s nagyrészüket esztétikai értelemben is elbűvölte. A múlt fizikai felszámolása még mélyebb sebeket üthet nemzetiségi vidékeken, ahol egy régi házsornak, templomnak, emlékoszlopnak esetleg különleges történelmi szimbólum értéke volt s a megmaradás, a továbbélés reményét sugározta. A környezetvédelem tehát nem minden esetben csak szektások hadakozása a túlhajsolt haladás ellen. Van egy erőteljes irányzat, amely nem egyéb, mint a nemzeti tudatra ébredt ember tiltakozása a közös otthon látható, megfogható jelképeinek – történelmi, művészeti, természeti értékeinek lefokozása vagy tönkretétele ellen. Senkit se tévesszen meg, hogy jelszavait kisajátítják a politikai szélsőségek. Azért teszik, mert tisztában vannak mozgósító erejükkel.

Rokon jelenség a fogyasztói életforma előretörése. Nem is olyan hosszú idő múlva talán már mindenütt ugyanúgy fogunk élni, ruházkodni, táplálkozni s gondolkodni. Ezen a fokon már nem a szociális ellentétek kiegyenlítése teljedik be, ami jogos követelmény, hanem féltve őrzött közösségi kötelek, jellemvonások, szokások, értékek mosódnak össze. Végeredményben ismét a nemzeti identitást éri újabb sérelem, újabb biztonsági kötelek lazulnak meg az emberekben. Veszedelemesen kiélesedhet a helyzet, ha egy kormányzat az iparosítással együtt az új fogyasztói életmódot is szinte máról holnapra akarja rákényszeríteni az országra: a régi és új összeütközése súlyos nemzeti identitás-krízist válthat ki, s a krízis véres forradalomhoz vezethet. Irán szolgáltatott erre klasszikus példát; a fanatikus Khomeini vallásos-nacionalista mozgalma elsöpörte a sah uralmát és megbuktatta nyugati szellemű, a nemzet hagyományaival azonban nehezen összeegyeztethető reformpolitikáját.

3. *Többnyelvűség.* A nyelv nemcsak a leggyakrabban használt kommunikációs eszköz, hanem egy nemzet, nemzetiség, népcsoport összetartozásának „legkonkrétebb” bizonyítéka. A nemzetközi kapcsolatok bővülése, a technikai-technológiai fejlődés, az információszolgáltatás, és nemegyszer az egyéni anyagi érdek, érvényesülés is, előnyben részesíti a nagyobb gazdasági-kulturális potenciállal rendelkező országok hivatalos nyelvét, és háttérbe szorítja a gyengébbeket. Ebből következik, hogy kis nemzet fiainak, ha állni akarják a versenyt, anyanyelvük mellett még egy nagy nyelvet is meg kell tanulniok, s a nemzetiségeknek, ha történetesen kis országban élnek, még egy harmadikat is: a többségi nemzet nyelvét. Ezt a kényszerhelyzetet nemzetiségileg vegyes országokban a központi hatalom hajlamos felhasználni saját nyelvének erőszakos terjesztésére, a kisebbségi népcsoport anyanyelvének elfonnyasztására. A szovjet kormány még mint a „haladás nyelvét” is erőszakolja az orosz nyelvet. Mindmégannyi ok arra, hogy új félelmek szülessenek a kis nemzetek, népek, nemzetiségek tagjaiban. Attól tartanak, hogy a többszörös nyomás végül is perifériára szorítja őket, s ha érvényesülni akarnak a versenyben, fel kell adniok saját nyelvüket és kultúrájukat.

Ez a félelem olyan általános, nemcsak a számbelileg valóban kicsi, de a közép nagyságú nemzetek közt is, hogy kormányok, intézmények, közéleti nagyságok egész légiója dolgozik azon, hogyan lehetne semlegesíteni a kisebb nemzeti nyelveket fenyegető veszélyeket s hogyan lehetne megvalósítani a kétnyelvűséget az anyanyelv és az anyanyelvi kultúra veszélyeztetése nélkül. Kísérletekben nincs hiány. Az európai Közös Piac, a tagországok hangulatának engedve, bonyolult és költséges fordítói rendszert működtet, mert egyik kormány sem akar – nem mer – lemondani saját nemzeti nyelvének használatáról s képviselői akkor is anyanyelvükön szólalnak fel, ha idegen nyelveket is beszélnek. Lényegében ugyanez a gyakorlat az Európa Parlamentben is. Ez a testület 1980-ban határozatot hozott a tagországok területén használatos 66 nemzetiségi nyelv és nyelvjárás szabad fejlődésének biztosításáról. Egyúttal felszólította a

Közös Piacot, hogy készítse el a kisebbségek nyelvi jogainak alapokmányát. Madridban, az európai biztonsági konferencia utóértekezletén, Magyarország és Finnország javaslatot nyújtottak be a kis nyelvek és irodalmak védelméről. A budapesti Kulturális Fórum részben ugyanennek a témakörnek szentelte figyelmét.

4. *A nemzeti történelem kiiktatása.* A kor dinamikus fejlődése olyan gondolkodást teremtett, amely a jövőbe néz s nem szívesen foglalkozik a múlttal. Az iskolákban a történelem harmadrendű szerepet kapott. Nyugaton ide szorította vissza a szociológiai érdeklődés, Keleten pedig az „új világ” építőinek az a törekvése, hogy elvágják a nemzetet a történelem „visszahúzó” befolyásától. Amit a keletiek mégis megtartottak a történelemből, azt pártszempontok szolgálatába állították. Kevés országban végezték el az operációt olyan következetességgel, mint Magyarországon. Példája tanulságul szolgálhatna a külföldnek, hogy a történelem manipulálása, a múlt befekettítése, a jelképek lerombolása milyen ellenhatásokat válthat ki egy nemzetből s főként ifjúságából. Egyesekben alacsonyabbrendűségi érzéseket szül, józan kritikai szemlélet helyett, másokban közömbösséget a közös ügyek iránt és ismét másokban mindennek a megkérdőjelezését, ami felülről jön, kétségbeesett erőfeszítéseket a hazugságok leleplezésére és az igazság kiderítésére. Némileg vigasztaló, hogy a hetvenes évek vége óta nyílt vita folyik Magyarországon a nemzeti identitás zavarairól. Illyés Gyula egyik hozzászólásában megállapította a hivatalos történelemoktatás és történelemszemlélet felelősségét. Véleménye szerint főbenjáró mulasztás volt, hogy „a magyar szellemi élet nem adott tárgyilagos képet a magyarságról”, elhallgatott bizonyos igazságokat, vagy hamis fényben mutatta be azokat. „(Kialakult) a szellemi életben az az általam mélyen elítélt nézet” – mondta Illyés –, „hogy nem is érdemlünk meg igazságszolgáltatást, mert a magyar nép maga bűnös... Ez az érv egyúttal azt jelentette, hogy megérdemeljük például azt is, hogy hárommillió magyarnak a határon túli helyzetéről ne tegyünk említést, hiszen mi különösen felelősek vagyunk”.¹ Az igazságérzet azonban mélyen él az emberekben, az ilyen bújócska nem épít, hanem megrendíti belső biztonságunkat. Mi tehát a teendő? „Először is az iskolai tankönyv változzon meg” – sürgette Illyés –. „A serdülőket tényekre kell nevelni: hozzászoktatni őket bizonyos fajta szellemi bátorsághoz is. Nincs nagyobb veszély, mint hogyha az iskolás, már egy elemi iskolás is, jobban meglátja az igazságot, mint az egyetemi tanár. És jobban ki tudja mondani...”

5. *Emberi alapjogok.* Ellenkező oldalról és a bátorítás erejével hat a nemzeti identitás keresőire néhány alapelv, amely az elmúlt két-három évtizedben bevonult a közgondolkodásba és az eltömegesedéssel szemben az emberi személyiség védelmét hangsúlyozza.

Első helyen kell említeni az emberi alapjogokat. A deklaráció ugyan nem mond sokat a „nemzeti”-ről, de nem hagy kétséget afelől, hogy ha egy személyt megfosztanak nemzeti identitásától, helyesebben azoktól a lehetőségektől, amelyek az identitás alapjait megteremtik, ezzel valójában emberi jogaiban rövidítik meg. Ennek az összefüggésnek a felismerése nélkül a nemzeti identitás-mozgalom aligha érhetne volna el mai népszerűségét. Számos nemzetiségi csoport a helsinki konferencia záróokmányából merített biztatást. Az okmány hiányosságai mellett is megerősíti az ember személyi méltóságát, politikai, gazdasági, szociális, kulturális jogait. Egyik alfejezetében az aláíró kormányok külön kötelezettséget vállaltak a nemzetiségi és regionális kultúrák támogatására.

A nemzeti identitást segítette (és segíti) az Egyháznak az emberi méltóságról vallott felfogása is. Az anyanyelv szabad használatának akadályozása nemcsak tételes törvényekbe, állampolgári jogokba ütközhet – tanítja az Egyház –, hanem attól függetlenül is súlyos sérelem, mert az érdekelt személyt, népcsoportot emberi méltóságában alázza meg, nem engedi meg az emberi személyiség teljes kibontakozását. Egyébként is a vallásnak újra szerep jut a nemzeti érzés ápolásában. A nemzeti érzés, nemzeti hűség új változatai is sokszor vallásos talajon bontakoznak ki: bizonyos viszonyok közt, egy bizonyos valláshoz tartozás a nemzeti elkötelezettséget is életre keltheti, illetőleg erősítheti. Ilyen kapcsolat elsősorban azokban az országokban mutatkozik, ahol militáns ateista diktatúrák, vagy legalábbis vallásilag türelmetlen többségi csoportok gyakorolják a hatalmat. A templom Isten háza, de rendkívüli helyzetekben menedékhely is lehet, főként olyan emberek számára, akik nemcsak egy hitet vallanak, de egy nyelven is beszélnek; akiknek a templomi istentisztelet maradt az egyetlen lehetőség nemzeti hovatartozásuk kifejezésére, s a vallási összetartozásból merítenek erőt jogaik védelmére. Ha a többségi nemzet egyházi hatóságai felkarolják a nemzeti jogaikban megrövidített kisebbségi tagjaikat, jó szolgálatot tehetnek a kölcsönös megértés és megbékélés ügyének. Sajnos, ez a segítőkészség a legtöbbször hiányzik, s előfordul, hogy egyesek a templomot is az erőszakos asszimiláció céljaira próbálják felhasználni.

Végül – és nem utolsósorban – a lélektan is meg akarja könnyíteni a nemzeti identitás-zavarok

¹ Ennek s a további Illyés-idézetnek forrása: „Történelem, haza, ifjúság”. Feledy Péter tévériportja. *Alföld*, 1980/5. szám.

leküzdését. Azt tanítja, hogy az ember csak úgy alapozhatja meg belső egyensúlyát, ha tisztázza önmaga felé identitását: „személyazonosságát”. Éppen ezért választ kell találnia néhány látszólag egyszerű kérdésre: Ki vagyok én? Honnan jöttem? Hová megyek? Hová tartozom? A kérdésekből kiindulva, „felderíti” életét, elvonulnak előtte a különböző közösségek, amelyek egyéniségét alakították. Így érkezik el a nemzethez. Nem hagyhatja figyelmen kívül, mert legmarkánsabb kerete létezésének. Lehetséges, hogy minden további nélkül azonosulni tud vele. De azt is lehet, hogy elvesztette identitását, az úrt a nemzet felé nehéz áthidalni s a kínlódás kihat egyéni életére is. Képletesen szólva: személyazonossága hiányos, az önarcképet nem sikerül befejezni.

A legérzékenyebbek

Egyes embercsoportok fokozott érzékenységgel válaszolnak az állandósult mozgás és életformaváltozás szorításaira. A következő felsorolás nem a teljesség igényével készült, s helyenként ismétlésekre kényszerül:

1. *Kis nemzetek.* A világ sorsát két szuperhatalom irányítja. Árnyékukban a legtöbb nemzet törpének érzi magát, még akkor is, ha lélekszámukat tekintve nem tartoznak a legkisebbek közé. Kényszerképzetekkel küszködnek, azt hiszik, hol okkal, hol ok nélkül, hogy a nagyok fékezik szabadságukat, nem engedik képességeiknek megfelelően érvényesülni őket, háttérbe szorítják, vagy semmibe sem veszik gazdasági érdekeiket, nyelvüket, kultúrájukat. Ha nem vigyáznak magukra – hangzik sokszor az érvelésük –, akkor elvesztik függetlenségüket, sajátos értékeiket s ezzel létezésük értelmét. A panaszok Nyugaton nyílt eszmecseréket indítottak el a nemzetközi együttélés új követelményeiről. Keleten, egy merev szövetségi rendszer szorításában, a kicsik érzékenysége még hivatalos tabu, legfeljebb óvatos utalások árulják el jelenlétét. A kötelező titkolódzás azonban csak megnehezíti a lelki teher elviselését.

Az elnyomottság, tehetetlenség, marginális szerep érzése a kis nemzeteknél rendszerint identitás-zavarban végződik. Helyüket keresik az új nap alatt, az ösztönösen, vagy tervszerűen választott utak-módok nemzetről nemzetre változhatnak. Vannak nemzetek, amelyek az állami függetlenség biztosítását előtérbe, esetleg a nyelv és kultúra ápolását, a szociális és gazdasági reformot, vagy ezek párosítását.

Tanulságos folyamat játszódtott le Lengyelországban. A Szolidaritás munkásmozgalmat a kaotikus gazdasági viszonyok szülték. Igazi lendületét azonban a sértett nemzeti öntudattól kapta, amely nem tudott megbékélni az alárendeltségi viszonytal, a beleszólás jogának elkobzásával, a közügyek lezüllesztésével. A lengyelek elfordultak ettől a valóságtól s a Szolidaritás vezetésével olyan országért küzdöttek, ahol mint lengyelek otthon érezhetik magukat, s felelősséget vállalhatnak saját tetteikért. Röviden: új nemzeti identitás kialakításán dolgoztak. Más politikai konstellációban ugyan, de hasonló okok váltották ki az 1956 októberi magyar forradalmat is. Döntő szerepet játszott benne a nemzeti öntudat sérelme, a vezetők és vezetettek közti feszültség s az ebből fakadt identitás-válság,

2. *Nemzeti kisebbségek, vendégmunkások, emigránsok.* A nemzeti kisebbségek száma nem csökken, hanem növekszik. A régiekhez újak csatlakoznak. Még az is előfordul, hogy egységesnek vélt, a nacionalistáknál követendő példának tekintett nemzet-államok kebeléből válnak ki elfelejtett népcsoportok és nemzetiségi jogaik elismeréséért harcolnak. Így tanulta meg a mai Európa, hogy Franciaországban még breton, okcitan, korzikai kisebbségek is élnek. A nemzeti kisebbségekhez sorolhatók egyes helyi dialektusok új öntudatra ébredt követői is, ők is nyelvi kultúrájuk fokozott védelmét követelik.

A mai nemzetiségeknek három fő veszéllyel kell számolniuk: a kétnyelvűséggel, a társadalmi mobilitással és – a múlt egyik maradványával, a többségi nemzet nacionalista túlkapásaival. A nemzetiségek tagjai nehezen boldogulnak az államnyelv ismerete nélkül, ugyanúgy, ahogy a kis nemzetek se jutnak messzire egy világnyelv nélkül. De a nemzetiségeknek még a kis nemzeteknél is jobban kell vigyázniuk, hogy egyidejűleg megőrizték saját nyelvüket és kultúrájukat, identitásuk legfőbb hordozóit is. A kétnyelvűséggel síkos talajra kényszerülnek, különösen, ha a központi kormány asszimilációs csapdának használja ellenük. Hasonlóan, a szociális mobilitás is kritikus helyzet elé állíthatja a nemzeti kisebbségek tagjait: ha nyelvileg is idegen környezetbe küldik őket, felmerülhet az elszigeteltség érzése s nehezen tudnak ellenállni az új – többségi – kultúra szívó hatásának. Ha idővel megnő a számuk, megtörténhet, hogy az uralkodó nemzet lakóterületén belül új nemzetiségi szórványokká alakulnak. De a mozgás kétirányú s a nemzetiségi településeket sem

kíméli meg. Az új iparvállalatokkal beszűremlenek a többségi nemzet képviselői is és előbb-utóbb megbontják a megszokott népességi arányokat. „Természetes” folyamat ez, de ha felülről még erőszakolják is, felborítja a kisebbségek nyugalmát, s megzavarja identitás-tudatát. Mi lesz velük, ha szétszóródnak, hogyan őrizték meg mindazt, ami „közös”?

Még súlyosabb viszonyok közt találhatják magukat a kisebbségek olyan országokban, ahol ideologizált egypártrendszerek vannak hatalmon. Ezek a rendszerek – mint egy-két kivételtől eltekintve a kelet-európai tapasztalat is mutatja – általában lényegükön fogva kisebbségellenesek. Monopolisztikus, centralizáló politikájuk nem kedvez a csoport-autonómiáknak, a sokszínűségnek, s a legnagyobb gyanakvással figyelik az ilyen megnyilvánulásokat. Nem meglepő tehát, hogy az említett országokban alaposan megnyirbálták a nemzeti kisebbségek nyelvhasználatát és kulturális szabadságát. A kevés kivétel közé tartozik Magyarország: az egypártrendszer keretében engedékenyebb kisebbségi politikával kísérletezik, s követendő példával kíván szolgálni szomszédainak. Kivétel Jugoszlávia is: aránylag bőkezűen adagolja a kisebbségi jogokat, de így sem tudta elejét venni albánjai felkelésének. A jugoszláviai albánok úgy viselkednek, mint akik hirtelen rádöbbenek a nemzeti identitás felemelő voltára s nem hajlandók többé lemondani róla. Nyers fellépésük, bekerítő taktikájuk azonban identitás-válságba kergette a velük együttélő szerbeket.

A nemzetiségi szórványoknak egészen új válfajai vannak születőben azokban az országokban, amelyek vendégmunkásokat alkalmaznak. Nyugat-Németországban például több százezer török dolgozik; hivatalosan nem bevándorlók, vagy menekültek, hanem szerződéses külföldiek. Rövidesen azonban családtagjaik is követik őket (emberi jog), egyre inkább mint egy nemzetiségi diaszpóra tagjai viselkednek s ennek megfelelő életlehetőségeket kívánnak. Könnyű megfigyelni, hogyan ébrednek nemzeti öntudatra az idegen környezetben s hogy azonnal milyen identitás-vitákat idézhet elő közösségi életükben a többnyelvűség szükségének felmerülése. A jobb elhelyezkedés, magasabb munkabér, társadalmi emelkedés egyik legelső feltétele a német nyelvtudás, de a szülők gyakran tiltakoznak a gyerekekre „kényszerített” német nyelvkurzusok ellen, mert attól félnek, hogy az új nyelv felvételével háttérbe szorul a török anyanyelv, meglazulnak a mohamedán vallási kötelek –, egy szóval a fiatalok elvesztik török identitásukat, kiszakadnak az ősi nemzeti közösségből.

A menekültek, emigránsok életformája, szellemisége is kezd hasonlítani a kisebbségi szórványokéhoz. Sietnek „beintegrálódni” a befogadó országba. Számuk azonban megnőtt, kisebb-nagyobb közösségeket alkotnak s egyre sűrűbben feléled soraikban az igény, hogy új állampolgári lojalitásuk mellett régi nemzeti identitásukat is megőrizzék. A „Ki vagyok én?” kérdése sehol sem vetődik fel olyan élesen, mint ezekben a körökben s itt is elsősorban a fiataloknál, a második, harmadik nemzedék tagjainál. Egyszer csak észreveszik, hogy szüleikkel együtt mégsem illenek egészen abba a környezetbe, amelyben felnőttek. Tisztázni kívánják, hogy hová tartoznak, s meglepően magas számban úgy döntenek, hogy a különbségeket nem lehet, nem szabad rejtgetni, mint annak idején bizonytalan szülei próbálták, hanem ellenkezőleg, el kell fogadni mint értéket és gondosan tovább ápolni. Mihelyt eljutottak idáig, úgy érzik, biztosabban állnak a lábukon és világosabban látják helyüket a befogadó társadalomban.

A nemzeti kisebbségek identitásuk formális védelmét nyelvtörvényekben, kulturális szabadságjogokban, az „egyenlő lehetőségek” biztosításában, az anyaországgal való közvetlen kapcsolatokban, különböző önkormányzati intézmények létesítésében látják. Akadnak azonban olyan kisebbségek is, amelyeknek igényei túlnőnek a nyelvtörvények és autonómiák határain, s nyíltan vagy titokban a teljes függetlenség megvalósítását szorgalmazzák. Ebben a csoportban találjuk a spanyolországi baszkokat, a kontinens legradikálisabb nemzetiségét. Végső céljuk nem az önkormányzat, hanem a külön államiság.

A nemzeti kisebbségek identitás-tudatát befolyásoló erőket nem lehet szigorúan elhatárolni egymástól. Néha két-három is működésbe léphet s egyszerre több csoportra is hatással lehet. A láncreakcióra is volt már példa: egy kisebbség sikere más kisebbségeket is fellelkesít, esetleg féltékennyé is tesz, még kontinensnyi távolságokban is. Így aligha vitatható, hogy az amerikai néger belpolitikai győzelmei afrikai és európai nemzetiségeket s kis nemzeteket is felvillanyoztak. A nyugat-európai nemzetiségi vitákra a Szovjetunióban és Kelet-Európában élő nemzeti kisebbségek is felfigyelnek.

3. Az észti memorandum. 1980 őszén, a tallini diákzavargások után észti értelmiségiek összeállították, hogy milyen politikai, gazdasági, lelki visszahatásokat válthat ki a nemzetiségekre, kis nemzetekre nehezedő sokféle külső nyomás. A dokumentum már azért sem érdektelen, mert egy rokon nemzet panaszai szólnak

meg benne.² Tartalma nem egészen ismeretlen számunkra: hasonló panaszokkal találkoztunk két korábbi magyar kisebbségi „felszólalásban” is: az erdélyi Király Károly tiltakozó levelében (1977 szeptember) és a szlovákiai magyaroknak a pozsonyi kormányhoz intézett beadványában (1979 május).

Az észti memorandum szerint a tallini zavargások egyik oka volt, hogy az észtek ugyanúgy, mint a hozzájuk betelepített oroszok is féltik nemzeti identitásukat. Az aggodalom mindkét oldalon irracionális, esetenként agresszív magatartásban nyilvánul meg. A beadvány felsorolja az észti nemzeti identitás sérelmeinek forrásait: a) Az észti összlakosság létszámának rohamos csökkenése, különösen a városokban. A fővárosban, Tallinban az észtek már kisebbségbe szorultak. b) Az észti nyelv használatának korlátozása a közigazgatásban, tudományos és kulturális életben. Helyét az orosz nyelv foglalja el. c) Az észti nyelvű könyv- és folyóirat-kiadás visszaesése. Az irodalomban elnyomják az anyaföld, a haza kultuszát. d) Az óvodákban és az iskolahálózatban az orosz nyelvet erőszakolják, az észti nemzeti történelemben az oroszok pozitív szerepét hangoztatják. e) Korlátlan iparosítás folyik, a környezetvédelem legelemibb szabályainak betartása nélkül. f) Az országot elárasztják idegen tisztviselőkkel, akik nem ismerik a helyi szociális–kulturális viszonyokat és akiknek fogalmuk sincs az észti történelemről.

A memorandum szerint a szovjet hatóságok az észtek nemzeti érzelmeit sértő döntéseket gazdasági szempontokkal indokolják s nem gondolnak arra, hogy a nemzeti elkeseredés a munkamorált is hátrányosan befolyásolja. Általában, az Észtországba telepített idegenek nem törődnek a lélektani ellentétekkel, amelyek köztük és az észtek között támadtak s csak a saját identitásuk foglalkoztatja őket. A beadvány megállapítja, hogy az észtek különösen érzékenyek nemzeti nyelvükre s érzékenységüket fokozza, hogy nyelvüket már a német megszállók is megvetéssel kezelték. Az észtek nyelvüket nemzeti szimbólumként tisztelik: „(A nyelv) arra a kemény küzdelemre emlékezteti őket, amelyet emberi méltóságuk elismeréséért kellett vívniuk” – írják a memorandum szerzői –. „Csak az az ember számíthat az észtek megbecsülésére, aki beszéli nyelvüket vagy legalábbis tisztelettel viseltetik iránta. Aki azonban évek óta Észtországban él, anélkül, hogy ... az észti nyelvvel és kultúrával törődnék, megsérti az észtek emberi méltóságát. Az észti nemzeti nyelvhez való viszony határozza meg, hogyan alakulnak a kapcsolatok az észtek és a hazájukba telepített népcsoportok közt.”

Nemzeti tudat, nemzeti identitás

Ha megkíséreljük összefoglalni a gyakorlati példák tanulságait, első helyre az a megállapítás kívánczik, hogy a nemzeti identitás-hullám valóban reakció az életkörülmények gyors változásaira és az illetéktelen beavatkozásra az ember lelki, szellemi, szociális világába. Egy felfogás szerint addig nem is nagyon jelentkeznek identitás-problémák, amíg megrázkódtatások nem érik a nemzetet, vagy nemzeti csoportot. Illyés Gyula megfigyelése: amennyiben a keretet, amelyben az ember él, tehát a nyelv, a terület és a lelki világ keretét sérelem éri, ez meglepő erővel visszahat a nemzeti érzésre. „Ezért mondhatnám szinte tréfásan – tette hozzá Illyés Gyula –, hogy a jól működő, egészséges, biztonságos nemzeteknek szinte nincs is nemzeti tudatuk. A nemzeti tudat a megsértett, a bajban levő emberekben, emberi közösségekben fejlődik ki, nagyon természetesen. Ezért akarják megoldani, hogy a közösség jól működjék.” Ezen a ponton azonban előáll egy fogalmi nehézség. Előfordul, hogy az egyszerűség kedvéért egyenlőségi jelet teszünk a nemzeti identitás és a nemzeti tudat, esetleg annak emocionális vetülete, a nemzeti érzés közé. Nemzeti tudat, nemzeti érzés akkor támad az emberben, amikor – mint Illyés is kifejtette – valamilyen bántalommal szemben védelmet, hátvédet keres s felismeri, hogy nem áll magányosan a világban, s nem is csak egy szűk közösségnek a tagja, hanem egy olyan tágabb csoportnak, amelyet a nyelvhasználat nemzetnek nevez. Azok az „azonosságok” (identitások), amelyek saját nemzetéhez fűzik, egyúttal különbségek is, amelyek elválasztják más nemzetektől. A nemzeti tudat azt is feltételezi, hogy az egyén ne csak vállalja a nemzettel való közösséget, előnyöket és hátrányokat, hanem döntését meg is tudja indokolni önmaga és környezete számára.

A nemzeti tudat lényeges eleme a nemzeti identitásnak, de még nem maga az identitás, s a kettő

² A memorandum dátuma: 1980. október 14. Szövegét a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* közölte 1981. január 15. számában.

helytelen azonosításából kiindulva tévedés lenne a nemzeti identitást a múlt századi nacionalizmus továbbélésének vagy felújulásának tekinteni. Kétségtelen, hogy ilyen egyének és mozgalmak is működnek a nemzeti identitás lobogója mögött. Céljuk legtöbbször a nemzeti önrendelkezés, az állami függetlenség elismerése, vagy ha már ennek birtokában vannak, akkor nagyobb befolyás kivívása. Létjogosultságukat nem lehet eleve kétségbe vonni; az „önrendelkezés”, „függetlenség” vonzását nehéz elkerülni vagy feladni. A nehézségek abban a pillanatban kezdődnek, amikor egy nemzet, népcsoport saját szabadságát, biztonságát más nemzetek, népcsoportok elnyomásával igyekszik biztosítani s céljai érdekében az erőszak eszközeit is hajlandó igénybe venni.

A nemzeti identitás azonban tágabb, mélyebb fogalom, mint a nemzeti tudat és semmi esetre sem a nyers nacionalizmus felülkerekedése. Amikor valakinek nemzeti identitás-zavarai vannak, nem, vagy nemcsak nemzeti tudatát sértették meg, amin felháborodik vagy elkeseredik, hanem ennél egy sokkal összetettebb lelki állapot alakul ki benne. „Legkézzelfoghatóbb” jele egy hullámzó hiányérzet, bizonytalanság. Az emberben hirtelen tudatosodik, hogy amikor megfosztották például nemzeti történelmétől, az anyanyelv szabad használatától, vagy akár csak természetes környezetétől, olyan értékeket vettek el tőle, amelyek emberi mivoltához tartoztak. Mintha kitaszították volna egy tágas, meleg otthonból: méltatlan korlátok közé szorult az élete, közösségi kapcsolatai nem működnek. Nagyobb távlati, történelmi összefüggései elhomályosultak, nem látja helyét a világban, nem tud számot adni önmagáról. Ennek a lelkiállapotnak bénító hatásával sokat foglalkoznak a pszichológusok. Az ő analíziseik is igazolni látszanak, hogy mindazok, akik nemzeti identitásukat keresik, vagy ápolják, legtöbbször – tudatosan vagy tudat alatt – a vázolt hiányérzet leküzdésén fáradoznak. Az „otthon”-nak már részleges visszaszerzése is, a megszakadt folytonosság helyreállítása a felszabadulás élményét hozza magával. Az ember reméli, hogy erről a tényleges vagy virtuális bázisról hatásosabban tud védekezni a külvilág felesleges zaklatásai, saját bizonytalanságai ellen.

Ebben az értelemben tehát a nemzeti azonosság-tudat nem hősi póz, nacionalista elhajlás, terhes hagyomány vagy hideg népszámlálási adat, hanem beindítása egy feszültség lebontásának, amely az ember harmonikus testi-lelki fejlődését gátolja. A nemzet nem mint végállomás, mindennek felett álló cél szerepel, hanem mint nyílt „érdekszövetség” (Illyés Gyula kifejezése). Tagjai emberi kötelességeik megvalósításában támogatják egymást (s ezek közül nem hiányozhat a nemzeti sem), anélkül, hogy elzárnák maguk előtt a további emelkedés, a magasabb együttműködés útjait. A nemzeti identitás „beteljesedése” hosszadalmas folyamat, előrehaladását nem lehet méregetni s feltehetően nincs is olyan stádiuma, amikor hordozói úgy éreznék, hogy „most, most elértük identitásunk csúcspontját”. Ezt legfeljebb utódaik állapíthatják meg róluk. A nemzeti identitás tehát hasonlít a földi boldogsághoz, sőt annak egyik alkotóelemévé válhat. De a földi boldogsággal is úgy vagyunk, hogy állandóan kívánjuk, hajszoljuk, viszont teljességében elérni, meghódítani sohasem tudjuk.

A nemzeti identitás tartóelemei a nemzeti szimbólumok. Ezek közt azonban mintha az állam elvesztette volna régi ragyogását, aminek az is oka, hogy az utóbbi évtizedekben a nemzeti identitás mindenekelőtt a nemzeti kisebbségeknek lett mindennapi gondja. Kisebbségeknek, amelyek még optimális körülmények közt sem számíthatnak állami önállóságra, vagy egyesülésre az anyanemzettel. Az ő sorsuk – és dilemmájuk – a kettős lojalitás: hűség önmagukhoz, nemzeti kultúrájukhoz, de hűség az uralkodó államhatalomhoz is. Legmerészebb igényeik sem mennek túl valamiféle autonómia-megoldásokon. Végző fokon azonban az identitás nem törvényeken múlik, hanem kölcsönös bizalmon és emberi megértésen. Ahol az utóbbi hiányzik, a törvények legfeljebb csak részeredményeket érhetnek el, nem pedig megnyugtató rendezést, és a szembenálló felek energiáit apró helyi torzalkodások emésztik fel. Ez történik Dél-Tirolban. Vannak időszakok, amikor úgy látszik, hogy mind olasz, mind német kisebbségi oldalon a nemzeti identitás biztosításának kérdése alantas hivatali állások betöltésére szűkül le.

A nemzetiségek (és hozzátehetjük: a kis nemzetek) életkörülményeiből következik, hogy az anyanyelvet és az anyanyelven közvetített nemzeti kultúrát léptették elő identitásuk elsőrendű szimbólumává. Innen adódik a nemzeti identitás-hullámnak erősen kulturális jellege. Mintha egy, a mai idők szükségleteihez szabott új herderizmus élné virágkorát. A kulturális identitás ügyének – nem véletlenül – a lengyel pápa lett egyik leghatásosabb szószólója s az egész világnak felajánlotta saját hazája tapasztalatait. 1981 elején így köszöntötte a vatikáni diplomáciai testület tagjait:

„Egy nemzetnek vagyok a fia, amely többször is megélte történelme folyamán, hogy szomszédai halálra ítélték. Mégis túlélte sorsát, nem veszítette el önmagát. Ez a nemzet a feldarabolások és idegen megszállások ellenére is megőrizte identitását és nem mondott le szuverenitásáról. Nem fizikai erőinek tartalékaira, hanem kultúrájára támaszkodott. Kultúrája minden hatalomnál erősebb tényezőnek bizonyult... A nemzeteknek joguk van kulturális alapjaik biztosításához. Létezik egyfajta társadalmi szuverenitás, amely a

kultúrában fejeződik ki.”³

A kulturális érdeklődésű nemzeti identitás sem feltétlenül mentes a szélsőséges befolyásoktól. A saját értékek ápolása könnyen szűklátókörű provincializmusba tévedhet; felülkerekedhet a részletek fetisizálása, a szomszédok, idegenek, más kultúrák lebecsülése. De mindent, ami jó, el lehet rontani s a veszély fennállása önmagában nem csökkenti annak a támogatásnak az értékét, amelyet az egészséges nemzeti identitás élménye ígér az elmagányosodott embereknek és a bizonytalan lábon álló nemzeteknek–nemzetiségeknek.

Aligha van nemzete Európának, amelyet a nemzeti identitás témaköre olyan behatóan foglalkoztatna, mint a magyart. Ennek alapvető oka a nemzet földrajzi megosztottsága. Súlyosbítja a kérdést, hogy a magyar kisebbségek helyzete egyetlen szomszéd országban sem rendeződött megnyugtató módon, nyelvi és kulturális identitásuk ápolásának lehetőségei országról országra változnak, de végeredményben mindenütt szűk korlátok közé vannak szorítva. A magyar kisebbségeknek nem adják meg a lehetőséget, hogy önmaguk közt, valamint az anyaországgal őszintén, nyíltan megvitassák gondolataikat. Identitás-problémáik természetesen adódnak a mostoha viszonyokból s csak fokozódnak azáltal, hogy az anyaország is nemzeti identitászavarokkal küzd. Jellemző, hogy ezeknek az identitás-zavaroknak is egyik legfőbb okozója a magyar nemzetiségek rendezetlen állapota és a magyar kormány látszólagos vagy tényleges tehetetlensége.

A nyugati magyar emigráció életstílusa, mint több más emigrációé is, leginkább a nemzetiségi szórványokéhoz hasonlít, összefüggéstelen diaszpórák alakultak ki s tagjaik a kettős lojalitás különböző változataival kísérleteznek. Új identitást keresnek, de nem akarnak megválni a régيتől sem. Régi identitásuk megőrzésében leghatásosabb segítőeszköz a magyar könyv és anyanyelv, s ugyanakkor az egyik legvitatottabb pont az anyaországhoz való viszony. Egyik oldalon állnak a direkt, de nem mindig fenntartás nélküli kapcsolatok hívei, a másikon pedig a mereven elzárkózók, egyre fogyatkozó számban. A két véglet közt az átmenetek különböző fokozatai találhatók. Közben egy nemzedékcseré is lezajlik az emigráció soraiban. Az „öregek” lelépnek s helyüket egy fiatal gárda foglalja el. Tagjai sokkal szabadabban nyilatkoznak identitás-gondjaikról, mint szüleik, ezen túl azonban eddig aránylag keveset árultak el önmagukról.

Miért éppen a nemzet?

Hátra van még egy kérdés: miért éppen a nemzetben, a nemzeti értékek ápolásában, az anyanyelv szabad használatában ismeri fel a mai ember külső és belső biztonságának egyik nélkülözhetetlen feltételét? Miért nem elégíti ki az a segítség, amit alacsonyabb szintű csoportok, például baráti körök, jóléti intézmények, érdekvédelmi szervezetek ajánlanak fel neki, vagy – az ellenkező oldalon – a nemzetek fölé emelkedő új alakulatok, mint amilyen a nemzetközi munkásosztály és számos más gigantikus összefogás? A nemzetek alatti és nemzetek feletti szociális formációk befolyását az egyéni élet alakítására senki sem merné kétségbe vonni, s ennek ellenére az emberiség túlnyomó többsége nem hajlandó lemondani kedvükért a nemzetről.

A háború utáni remények, hogy a „nemzet” belátható időn belül el fog tűnni életünkéből, nem valósultak meg. A nemzet megváltozott, talán színtelenebb lett, de nem oszlatta fel önmagát. Még mindig olyan erős, hogy a leginternacionalistább kommunisták is kénytelenek újabb és újabb engedményeket tenni javára. Nemkülönbben a más értelemben internacionalista, azaz nemzetek feletti katolikus Egyház. Éppen az új univerzalizmus korában határozta el, hogy liturgiáját megnyitja a nemzeti nyelvek előtt. S II. János Pál nem mulaszt el egyetlen alkalmat sem, hogy hangsúlyozza lengyel voltát s minden ember sajátos jogát, hogy nemzeti identitását megőrizze.

A kérdés végső fokon a történelem egyik legnagyobb rejtélyébe ütközik, hogy tudniillik miért van szükség nemzetekre, miért éppen nemzeti jellegű csoportokon keresztül vezet az emberiség fejlődésének útja a nyitott jövő felé. A kérdésre eddig senki sem tudott elfogadható választ adni. Mindenesetre, a korábbi találgatásokkal ellentétben ma ott tartunk, hogy azt hisszük, hogy az emberiség még beláthatatlan időig nemzeti keretekben fog élni. Ebből azonban nem következik, hogy az egyes nemzetek léte biztosítva van, hogy akkor is eltartja őket a történelem, ha semmit sem tesznek jövőjük érdekében. Nem az egyes nemzetek

³ Uo.

léte van biztosítva, hanem a nemzeté mint szociológiai és történelmi kategóriáé. A ma embere nem tehet mást, mint hogy elfogadja ezt a valóságot. Ugyanakkor minden tőle telhetőt el kell követnie, hogy megakadályozza a nemzeti gondolat túlzásait, a nemzet nevében elkövetett visszaéléseket és embertelenségeket, amire a közelmúlt szolgáltatta a legrettentőbb példákat. A nemzeti identitás is csak addig szolgálja az embert és nemzetét, amíg hű marad a kölcsönös szeretet és megértés szelleméhez. Ha elszakad tőle, már nem nevezhetjük nemzeti identitásnak.

(1986)

BÉKÉS GELLÉRT

Bánáti naplójegyzetek

1975 júliusában.

1.

Alig hagyjuk el Belgrádot, az északnak futó autót eléri Bánát kapuját, a hatalmas méretű Duna-hidat. Vasúton, autón vagy gyalogszerrel – szüntelen folyik itt a népvándorlás. Hat évvel ezelőtt¹ nyugatabbra, Péterváradnál, Újvidék alatt, egy régebbi Duna-hídon robogott át velem a gyorsvonat. Akkor a bácskai magyar papokat látogattam meg, most, hogy saját püspökük van, a bánátiak hívtak meg teológiai és lelkipásztori eszmecserére. A bánáti hídfőnél az út kettéválk: a keleti ága Pancsovának tart, az északi ág Bánát jugoszláviai felének szívébe visz, Nagybecskerekre, a mai Zrenjaninba, házigazdámnak, az új magyar apostoli adminisztrátornak székhelyére. A viszontlátás baráti beszélgetésének örömében sem vétjük el az irányt, hiszen maga a püspök ül mellettem és az autót vikáriusa vezeti.

A híd töltéséről egyszerre megnyílik előttem nyári pompájában a bánáti síkság. Mintha tiszaháti vidéken járnánk, pedig még jóval Titel alatt vagyunk. De talán itt mégsem nő akkorára a kukorica, mint északabbra, a Tisza mentén, vagy odaát a Bácskában. A magyar falvak is ritkábbak itt, mint Szeged alatt, Kanizsa vidékén. Aratnak éppen, vagy már learattak. A tarlót haragoszöld kukoricatáblák váltják fel. Itt-ott, a szikes enyhe dombhajlaton, legelő birkanyáj a nyári délután arany ragyogásában. Az út mentén, takaros falvakban, kettős jegenyesor zászlait lengeti a keletről támadt szél. Mintha Hunyadi és Kapisztrán lándzsás vitézei körül sorakoznának fel a rongyos keresztesek. Folyóvízhez érünk. A Bega-csatorna! Végre a magam szemével látom, amiről – közel ötven éve – először hallottam földrajz órán az iskolában. Talán azért hangzott már akkor is olyan kedvesen ez a név, mert a gyermeki képzeletben a békát idézte. Kuruttyoltak is szívük szakadtából a Bega békái a parti sás közt. Nyugovóban volt már a nap, mire a csatorna töltése mögött, a fák közt felbukkantak Nagybecskerek tornyai.

2.

Tornyok? Igen, a katolikus templom újrómán tornya, meg a szerb templomok késői barokk tornyai, na meg itt-ott egy-egy tornyokkal vetekedő modern épület ormóttan beton tömege. De túl valamennyin a rádió tornyának magasba szökő vasváza. Hűséges távlati képe annak, ami ma Nagybecskerek. Mintha a régi Kecskemét vagy Félegyháza változatát látnám itt kisebb méretekben. Alföldi mezőváros, földszintes, helyenként egyemeletes polgári házakkal. Egyszerre a megboldogult Várady Imre jut eszembe. A magyar irodalom tanára a bolognai egyetemen, aki hosszú éveken keresztül volt munkatársunk, itt született valamelyik öreg házban. A főutcán lassítunk. Mintha az autó is meghökkenne attól a tízegynéhány emeletes ormóttan épülettől, amely valami ablaktalan beton tömbbel a tetején fenyegetően emelkedik fölénk. Állítólag víztartálynak szánták. Azzal a rossz érzéssel tekintek föl rá, hogy egy szép napon rászakad a városra és

¹ Vö. *Bácskai jegyzetek*. Katolikus Szemle 1969 (24)

özönvizével elsodorja a főutca más idők emlékét őrző ódon házait. Mit szólna ehhez Imre bácsi, ha én magam is megütközöm rajta!

A város központjában vagyunk, a főtéren. A régi és az új zavaros keveredését itt érezni leginkább, A beton épülettel szemben ott áll majolika-díszes magyarkodó modorában a századfordulón épült városháza. Akárcsak a legtöbb alföldi városban, de szegényesebben, kellőbb mértéktartással. Az oromzat sárgás majolika díszei közé odatűzték a politikai hatalom jelvényeit. Alig néhány lépésnyire, a főtérre nyíló utcában, a párt modern székháza: kertes, levegős, jó ízléssel készült épület. Semmi köze az ijesztő beton víztoronyhoz. Utcára nyíló kertjében Zrenjanin Zsarko életnagyságú bronzszobra, akiről 1946-ban az új nevét kapta a város. Néptanító volt és partizánként harcolt a megszálló német csapatok ellen. 1942 novemberében, halálra sebezve, hogy kezükre ne kerüljön, önkézzével vetett véget életének. Előre lendülő alakja a jövőbe indulás kifejező szimbóluma. De hová visz ez a jövő?

3.

A városházával átellenben, a főtérre néz az újromán ízléssel épült katolikus templom is. A századfordulón városi plébánia tágas templomának szánták –, ma püspöki székesegyház. A megújult liturgia igényeihez alakított szentélye már ennek a jele. Igen, a bánáti katolikusoknak, ha még csak apostoli adminisztrátor rangján is, ma tulajdon püspökük van. Az adminisztratúrát az ősi Csanád egyházmegye Jugoszláviához csatolt részén – 67 plébániával és kétszázezernyi hívővel – már az első világháború után megszervezte a Szentszék. Az egyházmegye nagyobbik része, Temesvár körül 160 plébániával, Romániához került. Temesváron ma szintén magyar apostoli adminisztrátor van. Szeged, Csanád jogszerinti utóda, csak 33 plébániát örökölt meg az ősi egyházmegyéből. A bánáti apostoli adminisztratúra azonban még a második világháború után is a belgrádi érsektől függött – Géczy Tibor, ma az új püspök vikáriusa, volt akkor a provikárius –, csak a diplomáciai kapcsolatok helyreállítása után, 1971 decemberében nevezhette ki a Szentszék az első önálló püspököt, Jung Tamás személyében. Ma alig több mint százezer híve van, javarészen magyarok, mert a másik százezernyi sváb katolikust a háború után áttelepítették Németországba. Német családnevekre azért itt-ott rábukkanni, de ezek viselői többnyire az értelmiséghez tartoznak és már a háború előtt is magyarnak vallották magukat. De hol van ma már az egykori magyar város? Nagybecskerek főutcáján alig hallani magyar szót. A régi város tízezernyi magyarja könnyebben megtanulta a mai ötvenezer szerb lakos nyelvét.

4.

Papjaihoz, apácáihoz hívott meg az új püspök Bánátba. A hívekkel külföldi pap ne foglalkozzék –, ezt nem szívesen látja a kormány. A papokkal a templom egyik oldalhajójában ülünk össze, a hűs falak közt, mert a földszintes plébánián, ahol most egyébként a püspök is lakik, alkalmas hely nincs, a hitoktatásra szánt tágas szoba a szomszédos épületben nem elég levegős ennyi embernek a júliusi melegben. Van itt magyar pap Bánát minden szögletéből: a Tiszahát egykor színmagyar községeiből és a kevert lakosú mezővárosok plébániáiról éppúgy, mint a déli szórvány-falvakból vagy az Al-Duna egy elszigetelt csángó településéről. Oda még a múlt században települt át több száz moldvai csángó család, de nem jutottak valami jó földhöz, sokan kivándoroltak közülük, s ma már csaknem a felére csökkent a számuk. Magyar papot, apácát azért ők is adtak az egyháznak. A püspök is közülük való.

Mi másról beszélhetnénk a papokkal, mint a zsinati teológia és a lelkipásztorkodás mai kérdéseiről? Kevés magyar nyelvű teológiai írás kerül a kezükbe. A Bácskában szerkesztett Hitélet értékes segítsége a lelkipásztori munkának, de a papi továbbképzés korszerű eszközei hiányoznak. Pedig a vallástalan közszellem terjedésével ma már a földműves nép is korszerű vallási tájékoztatásra szorul, nem is szólva a fiatalabb munkásrétegről és az értelmiségről, akik – ha még nem fordultak el az egyháztól – értelmes teológiai választ s nemcsak atyai buzdítást várnak világnézeti kérdéseikre. Elemi fokon sikerült kiépíteni a plébániai hitoktatást, de a felnőtt ifjúság vallási nevelése terén, a sajátos körülmények miatt is, még nagy a

tanácsstalanság. A nővérek egykori nagy iskolája ma az államé. A németajkúakat jórészt kitelepítették, s aki megmaradt, az sem fiatal már. De a fiatalabbja annál életrevalóbb: ki kántor, ki sekrestyés, ki meg hitoktató, vagy mindez együttesen – és hozzá még a plébánia háztartása. Öröm látni, hogy a fiatalok mögött a más világban felnőtt idősebb nővérek sem maradnak el. Szegény egyházban, szegény nővérek szándékát boldog Isten bírja!

5.

Muzsla, ez az erősen magyarulkta község ma annyira egybeépült Nagybecskerekkel, hogy szinte már külvárosának tekintik. Éppen megkezdődött a vasárnapi mise, amikor Tamás püspökkel a templomba érünk. Meghúzódnak hátul a nép közt, hogy ne zavarjuk a papot prédikációja közben. A mindennapi kenyér –, aratás idején mi másról is szólhatna ennek a földműves népnek? Tudják ezek jól, hogy Isten áldására éppúgy szükségük van, mint kétkezi munkájukra. Főként most, hogy az eső puhára áztatta a földeket és a nehéz gépek belesüppednek a nedves talajba. Bizony, emberi erőfeszítés nélkül a gépesítés korában sem lehet boldogulni, s ahol embereknek helyt kell állnia, ott jószándék, lélek is kell hozzá. Emberé a munka, Istené az áldás. A pap ízes beszédébe itt-ott szokatlan szó, idegenszerű kiejtés csúszik. Szlovén szerzetes – súgja fülembe a püspök. A nyugati végekről jött, hogy egy hiányzó magyar pap helyére álljon. Mint István király idejében Gellért és szerzetestársai, megtanult magyarul, hogy pásztora legyen ennek az elárvult népnek. Fiatalabb társa még csak töri a nyelvünket, de lelkesen prédikál az is. Sajnos, kevés a hivatás a magyarok között. Mise után, amikor megszorítom Zorkó atya kezét, nem állom meg, hogy meg ne öleljem. Ez az ember megértette, hogy Isten népe, minden eltérő nemzeti tulajdonság ellenére is egy család. Az egyháznak, úgy érzem, csak akkor lesz jövője ezen a földön, ha ezt a sokfajta népet, magyart, szerbet, horvátot, meg a déli hegyvidék egyszerű telepeseit Isten nagy családjának testvéri közösségébe tudja gyűjteni. Nyelv, történeti hagyomány, műveltség különbözhet – különbözzék is a népek tarka virágos mezején –, de emberségesebb életet csak egyetértés teremthet. Bárcsak sok ilyen Zorkó atyát adna Isten Bánátnak, hogy a fiatal magyarokban felébressze a hivatás lelkét!

6.

A kereszténység múltja különben Bánátnak egyidejű a magyar kereszténység eredetével. Alig negyedszázaddal Vajk megkeresztelése után ide is eljutnak István hithirdetői. Akkor még Ajtony volt itt az úr – és István király egyesítő politikájával szemben az is akart maradni vitathatatlanul. Még a királyi sószállítmányt is megvámolta, amit az erdélyi sóbányákból dereglyén szállítottak a Maroson a Tiszáig. István egyik vezérét, Csanádot küldi Ajtony ellen. Rév-Kanizsánál – ahol éppen ezekben a napokban először avattak hidat – átkel seregével a Tiszán és váratlan éjszakai támadásával megveri Ajtony népét. Marosvár akkor kapja Csanád nevét. Ajtony idejében volt már ott néhány görög szerzetes, de a vidék magyar pásztor-népe voltaképp csak akkor keresztelkedett meg, amikor István, 1030 táján, Gellértet küldi Csanádra püspöknek.

Gellért az egyik jellegzetes típusa az ezredforduló szerzetes hit-hirdetőjének. A világtól elvonult szemlélődés és az evangéliumot hirdető buzgóság sajátosan keveredik életében. Eredetileg a velencei Szent György kolostor szerzetese. A szentírás érdekli és főként Szent Jeromos műveit tanulmányozza, aki a Biblia elterjedt latin szövegének, a Vulgátának fordítója volt. A Szentföldre készül, hogy Jeromos munkái után kutasson, de alighogy kifut a velencei gálya az Adriára, vihar támad és a hajót Zarában veti partra. Gellért ott találkozik István király Rómából visszatérő követivel, akik biztosabb utat ígérve a Dunán, magukkal viszik magyar földre. Gellért akkor még nem sejtí, hogy sorsa immár el van jegyezve a magyar néppel. Istvánnak az egyház és az ország felépítésében szüksége van a kiművelt emberfőkre: apostoli buzgósága Gellértben is tüzet fog és a király mellett maradva, elvállalja Imre herceg nevelését. De a királyi udvarban is szerzetes marad, s mihelyt Imre felnő, Gellért visszavonul Bakonybélbe remetének. Onnan küldi az apostoli király a dunántúli monostorokból összegyűjtött tizenkét szerzetes élén Csanádra püspöknek. Akkor már ő is és társai

közül többen is beszélnek magyarul. Bejárják a Tisza-Maros szögét, egyszerű, jórészt fából épült egyházak, kis monostorok körül összegyűjtik a népet és Krisztushoz teríték. Az első kolostort maga Csanád vezér, az új ispán építteti Szent György tiszteletére az oroszlámosi dombon, ahol legyőzte Ajtonyt. De a tatárok, kunok, törökök vihara valamennyit elsöpörte, csak – Kanizsától délre – az aracsi kolostor romjai állnak még. Azok is elhagyatva –, a nép Pusztatemplomnak nevezi. Csak újabban törődnek ezzel a műemlékkel. Pedig mennyivel több ez annál! Homlokzatának románíví kapujával és ablakrózsájával, kereszthajójának és apszisának megtört kőbordázatával, csonka tornyának kora-gótikus ablakszemeivel ma is Bánát ezeréves kereszténységét hirdeti.

7.

Rövid szabadkai látogatásomról visszatérőben, éppen bérmlásra érkeztem Kanizsára. Van Kanizsa a Tisza bácskai partján is, de – nyilván a török háborúk idején – azt Magyar-Kanizsának, a bánátit Török-Kanizsának nevezte el a nép. Ma az új Erzsébet-híd kisebb méretű mása köti össze a kettőt. De Magyar-Kanizsáról széles árterületen hosszú töltés visz fel az új hídra, míg Török-Kanizsa magas partjai a Tisza sodrásában állnak. A kicsiny barokk templom – a parttól egy kőhajításnyira – nem is a folyóra, az egykori uraság kastélyának gondozott parkjára néz. Szombat délután: az ünnepi készülődés lázasan folyik a templomban éppúgy, mint az ódon plébánia konyháján. A fiatal plébános – Rómában tanult – egy szorgos kis nővér segítségével hetek óta oktatja a gyermeksereget, de köztük nem egy felnőttet is. Most itt vannak mindnyájan, bérmlázók és bérmaszülők, a virágfüzérrel díszített templomban, hogy a püspök tanítását is meghallgassák és szentgyónáshoz járuljanak.

Éjszaka vihar vonult át a Tisza fölött, de vasárnap reggelre már napfényben tündökölnek a pocsolyák. A nép is ünneplőben, de inkább városiasan. Ott gyülekeznek a templom körül. Régóta nem járt itt püspök, a százat is meghaladja a bérmlázók száma. S hozzá még a bérmaszülők, meg a rokonság. Ennyi népnek még kétszer ekkora templom is kicsiny volna. Pedig itt is, mint másutt a Bánátban, fogyóban van a magyarság. Nemcsak a kivándorlás miatt. Kevés a gyermek. Ma legalább még egyszer ennyinek kellene bérmlakoznia. S az intő püspöki szóra, mintha most a nép is tudatára ébredne bajának, mert amikor felzúg az újjáteremtő Lélek segítségül hívása, beléremegnek a templomablakok.

8.

Az ünnepi ebédre a két szomszédos szerb pap is hivatalos, feleségestül. Magyarul egyikük sem tud. Végre az idősebbel, aki viola övet visel, szót értek – angolul. János pápát dicséri, megbékélését Atenagorász pátriárkával, és a római egyház zsinati megújulását. Becsüli a magyar papok lelkipásztori munkáját. Nem titkolja: az ortodox hagyomány és a liturgia őrzése egymagában már nem elég ahhoz, hogy az egyház betöltse hivatását a mai világban. De nem éppen emiatt volna jó, ha nem csak a fehérasztalnál találkoznánk?

Meglepetésemre két fejkendő nőért fedeztek föl az asztal végén, a századforduló parasztlányainak egyszerű munkaruhájában. Eddig a háziaknak segítettek a konyhán, most végre ők is asztalhoz kerülnek. Charles de Foucauld, a Szahara remete-misszionáriusának kis nővérei – hogyan kerülnek ezek ide a Tisza partjára? Még nagyobb a meglepetésem, amikor enyhe franciás hanglejtéssel, de magyarul hallom őket beszélni. Az egyik csaknem hibátlanul formálja az egyszerű magyar mondatokat. Hamar észrevenni, hogy műveltségük meghaladja az átlagosat. Régebben még az angol vagy a német szóra is nehezen kaptak a *grande nation* fiai. Művelt európaiól ők várták el, hogy beszélje a nyelvüket: ez volt kultúrájának a mértéke. Most itt a Tiszánál magyarul tanulnak, mert szolgálni akarják a kisebbeket, a szegényeket, az elhagyottakat. A „világhódító kereszténység” fegyvere ma újra a szeretet alázata. Vajon megérti Bánát sokfajta népe ezt az örökké mai evangéliumot?

9.

Lemenőben a nap odaát Magyar-Kanizsa fölött. A Tisza partjáról, Szeged felől méla ősi dallamot hoz az esti szél.

Hej halászok, halászok, merre mén a hajótok?

Török-Kanizsa felé viszi a víz lefelé.

Hej halászok, halászok, mit fogott a hálótok?

Nem fogott az egyebet, vörös szárnyú keszeget.

Nem, a szegedi halászok ladikjait ma nem sodorhatja a Tisza Kanizsa felé. Pedig a vörös szárnyú keszeg se nem magyar, se nem szerb, de még nem is marxista vagy keresztény, ortodox vagy katolikus – csak egyszerűen tiszai. És a Tisza, mint az emberi élet, átfolyik a határokon.

(1975)

BOGYAY TAMÁS

A Szent Korona mint a magyar történelem forrása és szereplője

A nemzetközi kutatásban is közismert tény, hogy a magyar királyok koronája különleges helyet foglal el az európai uralkodói jelvények között. Elsősorban közjogi jelentősége miatt. Az írott források a 12. század második fele óta tanúskodnak arról, hogy Magyarország uralkodóját csak egy bizonyos koronával lehetett érvényesen királlyá avatni, és a 13. század végétől nincs kétség, hogy ez a korona azonos volt a ma is meglévő szent koronával. Ilyen közjogi jelentősége Európában még csak a német-római birodalom császári koronájának volt.¹

Nem kevésbé különleges szerepet kapott a szent korona, mint történelmi forrás is. Az uralkodói reprezentáció eszközeinek, pecsétéknek, pénzeknek, címereknek, de elsősorban a koronázási jelvényeknek történeti forrásként való felhasználása elég új dolog, voltaképp csak a két világháború között fejlődött külön tudománygá. A szent korona azonban, amelyről 1613-ban jelent meg az első könyv,² már 1739-ben mint történelmi érv szerepelt. Az iglói születésű *Schwarz Gottfried*, aki 1735-től Németországban élt, és odakint luteránus szuperintendens és professzor lett, ekkor jelentette meg Halle-ban értekezését,³ amelyben azt bizonyította, hogy a magyarok a kereszténységet nem Rómától, hanem, a 10. században, Bizánctól kapták. Bizonyítékul felhozta – a görög források mellett – a szent koronát, amelyet – szerinte – a feliratok tanúsága szerint, Bíborban született Konstantin császár ajándékozott Gézának, Szent István apjának. Schwarz Gottfried tudta, hogy állításával darázs-fészekbe nyúl, és ezért művének Magyarországra küldött példányaira álnevet nyomtatott: *Gabriel de juxta Hornad*. Valóban ezzel indult el a szent korona eredetéről a nagy vita, amelyben a protestánsok Róma-ellenessége a felvilágosodás szellemével párosulva támadta a korona szentistváni hagyományát.

A vita részleteit ismertetni nincs időnk. Elég annyi, hogy első csúcspontját az 1790-es években érte el, miután II. József a bécsi kincstárba vitetett szent koronát, közvetlen halála előtt, visszaküldte Budára. Az 1790-ben, majd 1792-ben is közszemlére kitett koronát a magyar tudósok alaposabban szemügyre vehették. 1790 óta beszélhetünk tudományos *szentkorona-kutatásról*. A görög feliratokat *Weszprémi István*, debreceni orvos⁴ és *Horányi Elek* pesti piarista tanár⁵ olvasta el és tette először közzé. Weszprémi ismerte föl a hátsó oldalon Dukasz Mihály bizánci császárt és I. Géza királyt.

I. Ferenc koronázása után, 1792 júniusában, egy négytagú vegyesbizottság vizsgálta meg a koronát. Két katolikus, egy evangélikus és egy református tagja volt, de a görög feliratokhoz bevontak két görögkeleti főpapot is. Így sikerült a szent koronát kiemelni a felekezeti ellentétek áldatlan légköréből.

A vizsgálat eredményeit a bizottság vezetője, *Koller József* pécsi kanonok foglalta össze 1800-ban megjelent könyvében,⁶ amely közel másfél évszázadra alapja lett a szentkorona-kutatásnak. Azóta fogalom a

¹ Biehn, Heinz: Die Kronen Europas und ihre Schicksale. Wiesbaden 1957. 25.

² Révay Péter: De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, anno ultra DC clarrissime brevis Commentarius Petri de Rewa comitis comitatus de Turocz. Augusta Vindelicorum 1613.

³ Schwartz, Godofredus: Initia religionis christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta. Dissertatio historico-critica. Halae. Magdeb. 1740.

⁴ Weszprémi István: Magyarországi öt különös Elmélkedések. Pozsony 1795.

⁵ Horányi, Alexius: De sacra Corona Hungariae ac de Regibus eadem redimitis Commentarius. Pestini 1790.

⁶ Koller, Josephus: De sacra regni Hungariae corona Commentarius. Quinque-Ecclesiis 1800.

„corona graeca”, a görög korona, és a „corona latina”, a latin korona. Az első mint Dukasz Mihály ajándéka I. Gézának, a második mint II. Szilveszter pápa adománya Szent Istvánnak. Schwarz Gottfried tétele, a szent korona, mint a magyar kereszténység keleti eredetének bizonyítéka, többé szóba sem jöhetett. 1937-ig, *Bárányné Oberschall Magda* felléptéig, senkinek sem jutott eszébe kétségbe vonni, hogy a görög korona I. Géza Bizáncból kapott felségjelvénye volt.

A felső rész képeiből és latin felirataiból azonban semmit sem lehetett kiolvasni a készítés helyére és idejére nézve. Csak a művészettörténeti és tipológiai vizsgálatoktól lehetett pozitív eredményt várni. Hosszú lenne felsorolni a sokszor egymásnak élesen ellentmondó feltevéseket és kombinációkat. Jellemző azonban, hogy épp a művészettörténeti stíluskritika és a tipológia segítségével próbálták meg a latin koronát is történeti forrásnak és bizonyítéknak használni az 1930-as és 40-es években a magyar királyság megalakulásáról folytatott nemzetközi vitában. Ennek utóhangja volt az egyébként kitűnő osztrák történész, *Mathilde Uhlirz* 1951-ben megjelent könyve,⁷ amelyben megpróbálta bebizonyítani, hogy a latin korona III. Ottó birodalma területén, udvari műhelyekben készült, tehát bizonyíték arra, hogy a magyar királyság a császárság gyámsága alatt és birodalma keretében jött létre.

Uhlirz nézeteit a szakkritika egyhangúan elvetette. Vele egyidőben, ugyancsak 1951-ben, jelentette meg az amerikai *Patrick J. Kelleher* doktori disszertációját,⁸ amely annál nagyobb port vert fel. Kelleher, alapos tárgyvizsgálat alapján, arra az eredményre jutott, hogy a felső rész pántjai eredetileg laposak voltak, utólag hajlították és csonkították meg őket. A „corona latina” tehát eredetileg nem is lehetett korona. Ezzel Szent István koronájának a kérdését kikapcsolta a szentkorona-kutatásból. Kelleher különben nem tudott magyarul, a magyar szakirodalmat csak másodkézből és alkalmi segítséggel használhatta. Nem tudta tehát, hogy megállapítása nem újság. Amit ő észlelt, meglátta már 1880-ban a Magyar Tudományos Akadémia részéről kiküldött bizottság is, csak a bizottság vezetője, *Ipolyi Arnold* püspök, az eredményeket összefoglaló, 1886-ban kiadott művében⁹ nem merte levonni a látottakból a konzekvenciákat. Ezt megtette helyette a régész *Hampel József* és azután a történész *Pauler Gyula*.¹⁰ Mondhatnánk „destruktív”, hagyományromboló véleményük azonban többé-kevésbé feledésbe merült. Annál is inkább, mert 1916-ban, az utolsó királykoronázás előtt, *Varjú Elemér*, aki *Gerevich Tiborral* és *Fejérpataky Lászlóval* egy félóra hosszat vizsgálhatta a koronát belés nélkül, úgy látta, hogy „a pántokba foglalt zománcképek gyengén hajlítva követik a pántok idomait”. Márpedig – Varjú szerint – zománctot utólag hajlítani nem lehet. A „corona latina” mint „a nemzet palládiuma” tehát hiteles, eredetileg is zárt sisakkorona volt.¹¹ Azóta kiderült, hogy Varjú technikai érve nem áll meg, mert a rekeszománc bizonyos mértékig hajlítható.¹²

Kelleher könyve technikai megfigyeléseivel és fénykép-dokumentációjával jelentett új szakaszt a kutatásban. Azóta újabb elméletek egész sora született.¹³ 1981 szeptemberében, Budapesten, háromnapos nemzetközi konferenciát tartottak a koronázási jelvényekről. Ez nem hozott semmiféle szenzációs új eredményt, ugyan referátumai még nem jelentek meg nyomtatásban. Azóta a Fizikai Szemle 1981 decemberi számában egy szerzői kollektíva részletesen kifejtette új elméletét,¹⁴ amelyről az *Új Tükör* című folyóirat 1980-as évfolyamában már több cikk jelent meg. A szerzők azt bizonygatják, hogy a szent koronának éppúgy *kozmológiai értelme* van, vagyis a készítés kora csillagászati világképét ábrázolja, mint a dél-angliai Stonehenge prehisztorikus kultuszhelyének kövei. Mértani arányai is arra mutatnak, hogy az egész egységes terv szerint készült. Díszítése, éppúgy, mint a koronázási palásté, Szent János Jelenések könyve szimbolikáján alapul. A lényeg tehát az, hogy a szent korona, amelynek alsó részét Dukasz Mihály és

⁷ Uhlirz, Mathilde: Die Krone des heiligen Stephan, des ersten Königs von Ungarn. Graz – Wien – Köln 1951.

⁸ Kelleher, Patrick J.: The Holy Crown of Hungary. Rome 1951.

⁹ Ipolyi Arnold: A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása. Budapest 1886.

¹⁰ Nézeteik részletes ismertetését I. Deér, Josef: Die Heilige Krone Ungarns. Wien 1966. 18–19.

¹¹ Varjú Elemér: A Szent Korona. Archeológiai Értesítő 39, 1920–1922, 56–70.

¹² L. e sorok írójának Kelleher könyvéről írt bírálatait: A Szent Korona eredete – kérdések és válaszok. Új Magyar Út 3, 1952. 1. és 2. szám. Különnyomat 4. és Kunstchronik 5, 1952. 20.

¹³ L. ezek kritikai ismertetését Bogyai, Thomas von: Ungarns Heilige Krone. Ein kritischer Forschungsbericht. Ungarn-Jahrbuch 9, 1978. 214–232.

¹⁴ Beöthy Mihály – Fehér András – Ferenczné Ákos Ilona – Ferencz Csaba: Egy régi kor kozmológiájának emléke: a magyar korona. Fizikai Szemle XXXI, 1981. 12. szám, 473–482.

társcsászára, meg I. Géza király képei elég pontosan datálják, egységes alkotás, és összetartozik a Szent István meg Gizella királyné megbízásából, vagy négy évtizeddel előbb, 1031-ben készült koronázási paláttal. Nyilvánvaló, hogy itt valami baj van a kronológiával, de a szerzők meg sem próbálták megmagyarázni vagy áthidalni az ellentéteket.

Ennek az új elméletnek Magyarországon, úgy látszik, széles körű visszhangja van, részletes kritikája azonban nem tartozik témánkhoz. Mindenesetre, szemügyre kell vennünk magát a tárgyat, mit árul el önmagáról. Eközben lesz alkalom pár megjegyzésre az új elmélethez is.

A szent korona, úgy ahogy ma előttünk áll, az abroncsra szerelt pántokkal, ún. *zárt korona*. Decsy Sámuel már 1790-ben összevetette a Komnenosz Elek császár által, a 12. század elején bevezetett, újfajta bizánci császári koronátípussal, idézte erről a császár leánya, Anna Komnene leírását, és a következőket fűzte hozzá: „Az itten lefestett uralkodó Görög Tsászárok’ koronájával csak nem egészen meg egyez szent koronánk, és csak annyiban különbözik attól, hogy amannak egész fedele volt, ennek pedig a’ fedél helyett, két egymásba botsáttatott, fél hóld forma arany abrantsai vagynak, mellynek össze kaptolt tetejére egy arany keresztetske vagyon helyhezelve. Ezeken az abrantsokon nyoltz apostoloknak képe vagyon fel metszelve, még pedig, nem görög, mint a’ karikán, hanem diák betűkkel. Melly különbségből azt lehet ki húzni, hogy szent koronánk, mint a Görög Tsászároké, elejinten fedetlen vólt, és a későbbi századokban vonattattak annak tetejére a’ két arany abrantsok.”¹⁵ A kálvinista Decsy Sámuel, találó összevetésével, a Szent István-hagyományt akarta cáfolni. Hogy lényegileg helyes nyomon járt, azt közel másfél évszázaddal később igazolta a modern kutatás. Moravcsik Gyula, 1938-ban, a Szent István Emlékkönyvben, Decsyre való hivatkozás nélkül, ugyancsak a Komnenosz Elek bevezette új császár-korona-típust, az ún. *kamelaukiont* tartotta a szent korona mintájának.¹⁶ Ma már általánosan elfogadják, hogy a Komnenosz-dinasztia kamelaukionja volt a mintaképe mind a Hohenstaufok császári koronáinak, mind a magyar királyi koronáinak. Deér József ugyan feltette, hogy a bizánci minta közvetve, a német-rómain át hatott a magyarra.¹⁷ A csúcskereszt valóban erre mutatna, ha biztos lenne, hogy nem utólag tették a szent koronára. Mai formájában ui. nem lehet középkori. Már csak azért sem, mert csavarral van odaerősítve, és csavarokat az Árpád-kori ötvösök még nem használtak. Franz Bock, aki 1857-ben vizsgálta a koronát, kijelentette, hogy a kereszt nem lehet középkori.¹⁸ Ferdesége sem szándékos, a csavar ferdült el, erős nyomás vagy ütés következtében. Így tárgyaltan minden csillagászati kombináció, amit a ferdülés szögéhez fűztek. Volt-e ennek a keresztnek elődje, nem tudjuk. Kovács Éva¹⁹ feltételezi, hogy a koronát előzőleg egy szentkeresztereklyét tartalmazó kereszt ékesítette, és a pántokat épp ennek a kedvéért szerelhették rá az abroncsra. De mikor történhetett ez? Eleve valószínűtlen, hogy a Pantokrátort, a Világ Ura Krisztus-képét csak azért tették volna oda, hogy azonnal átfűrjék az ereklyetartó tartását.²⁰ A kereszt nélküli korona pedig feltétlenül jóval közelebb áll Bizánchoz, mint a nyugati császárkoronákhoz.

A Fizikai Szemle cikkírói szép rajzokkal szemléltetik, hogy a mai zárt korona arányai az arany metszés szabályát követik. Ez a pántokat felszerelő ötvös arányérzékét dicséri, de egyáltalában nem bizonyítja a görög és latin korona egykorúságát és egységes tervezését. Lássuk csak, hogyan erősíthették rá a pántokat az abroncsra.

A kiterítve keresztalakú felső részen a pántokat gondosan szerelték a középső Pantokrátor-lemezhez, tekintettel voltak a fíligrán-, drágakő- meg gyöngydiszítésre is. A mai törések és a belső oldalon látható csapolások nyilván későbbiek, az utólagos hajlítás következményei.

A szerelést, úgy látszik, a legfontosabb helyen, a homlokoldalon kezdték. A görög korona Pantokrátora alatt jól meg tudták találni a csapszegeknek való helyet. Azután a fej jobb oldalán erősítették oda a másik kereszt szár végét. A nehézségek akkor merültek fel, amikor a meghajlított és egyik végükön már rögzített

¹⁵ Decsy Sámuel: A Magyar Szent Koronának és ahhoz tartozó tárgyaknak Históriaja. Bécsben 1792. 143–144.

¹⁶ Moravcsik Gyula: A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. Szent István Emlékkönyv III. Budapest 1938. 472.

¹⁷ Deér, Josef: Die Stephanskron. Atlantis 21. 1949, 118.

¹⁸ Bock, Franz: Die byzantinischen Zellschmelze der Sammlung. Dr. Alex v. Swenigorodskoi und das darüber veröffentlichte Prachtwerk. Archäologisch-kunstgeschichtliche Studie. Aachen 1896. 257.

¹⁹ Kovács Éva – Lovag Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. Budapest 1980. 81–82.

²⁰ Vö. Pálkás László: Egy könyv a Szentkoronáról. Katolikus Szemle 14, 1962. 71.

pántok másik végét kellett hátul, a tarkó fölötti részen, és a bal oldalon hozzákapcsolni az abroncshoz. Itt találhatók az állítólag felesleges lyukak. A peremük mutatja, hogy kívülről fúrták őket. Próbálkoztak itt is, ott is, de alul, a pántokon, úgy látszik nem felelt meg a hely, talán a kemény zománc került alá. Mindenesetre elsietett, eléggé kontár munka lehetett az összeszerelés. A kozmológiai magyarázat szerzői a programba beleszámították a Dukasz Mihály feje melletti lyukakat.²¹ Nem tudtak mit kezdeni azonban a görög korona bal oldalán levőkkel. Mindez egyáltalán nem növeli a bizalmat az egyébként éles elméjű kombinációik iránt.

Nézzük meg ezek után a görög koronát. Sokan azt állították és állítják ma is, eredetileg úgy nézett ki, mint Géza király fejéke.²² Csak elől meg hátul volt egy-egy félköríves rátét a Pantokrátor és Dukasz Mihály képével. Az áttetsző vagy ablakzománcos oromdíszek későbbi hozzátoldások lennének. Erre semmiféle technikai bizonyíték nincs. Ellentétben a pántok durva szerelésével, a görög korona egésze rendkívül gondos és finom munka. Elég felhívni a figyelmet az aranygyöngysorra, amelyen minden szem sajátos módon hasítva van. Ez végigfut a koronán nemcsak alul és felül, hanem a valódi gyöngysorok mentén és a képek körül is. Bizonyára igaza van tehát Kovács Évának, hogy a görög korona egységes, eredeti bizánci munka, a 11. századból.²³

Ha pedig egységes munka, akkor csak *női korona* lehetett. Erre két bizonyíték van. Egyik az oromdíszek. Számtalan kép tanúsága szerint, épp ezek különböztették meg, már évszázadok óta, a női koronákat a férfiakétól. A másik bizonyíték Géza király képe. A késő római és bizánci felfogás szerint a kép valamiképp helyettesítette az ábrázoltat. A keleti egyházban is sokkal komolyabban vették a képet, mint a nyugatban. A platonista filozófia szellemében a földi képben is ott volt valami az időtlen eszméből, az örök lényegből, persze a valóság alsóbb fokán. Épp mert olyan komolyan vették a képet, azért törhetett ki keleten a képprombolási harc. Isten, a szentek vagy uralkodók képe sosem volt pusztá dísz. Az uralkodó képe az uralkodói jogok jelenlétét, érvényét is jelentette. Ezért vannak példák arra, hogy a császárné a császár képét viselte ruhadíszként, de egyetlen példát sem ismerünk arra, hogy a császár a saját vagy a császárné képét hordta volna. *Bárányné Oberschall Magda* már 1937-ben arra az eredményre jutott, hogy a görög koronát I. Gézának az előkelő Synadenos családból való görög felesége, Nikephoros Botaneiates, a későbbi császár unokahúga számára készíthették.²⁴ A korona képdíszítése pontos kifejezése a Rómától örökölt bizánci császáreszmének, az égi és földi hierarchia ábrázolásával. Az égi hierarchiában ábrázolt szentek a császár hadiszerencséjének és egészségének az őrei.²⁵ A földi hierarchia Dukasz Mihályból, társcsászárából és Géza királyból áll.

Legújabban, az osztrák *Raimund Kerbl* disszertációja²⁶ és – ezt kiegészítve, meg helyenként korrigálva – , *Vajay Szabolcs*²⁷ alaposan tisztázták Géza második, bizánci házasságának időpontját és politikai hátterét. Szerintük a koronán ábrázolt, KON-rövidítéssel jelzett és bíborban születettnek nevezett fiatal társcsászár nem Dukasz Mihály 1074-ben született Konstantinos nevű fia – mint eddig hitték –, hanem Konstantios nevű öccse. Kerbl, történeti érvekkel, 1064–1067 közé tette Géza házasságát Synadenével. Vajay pedig arra mutatott rá, hogy Dukasz VII. Mihálynak csak 1067. május 21. és december 31. között volt egyedül Konstantinos öccse a társcsászára, kiskorúságuk miatt anyjuk, Eudokia régenssége alatt. Ezzel adva van a görög korona készítési ideje is. A képekről leolvasható az is, hogy Géza, aki ekkor még csak herceg volt, már igényt tartott a koronás királlyal, Salamonnal szemben a trónra, és Bizánc ezt az igényét elismerte és támogatta. A bizánci császári hatalom azonban akkoriban nagyon gyenge volt, a támogatás tehát csak ilyen képpropagandában merült ki a trónkövetelő görög menyasszonyának ajándékozott koronán. Géza maga a

²¹ I. m. (14. jegyzet), 478.

²² Pl. Kelleher, i. m. (8. jegyzet), 33. – Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest 1959. 40–42. – Vajay Szabolcs: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János és Székely György. Budapest 1974. 346, 360, 365.

²³ I. m. (19. jegyzet), 36, 43.

²⁴ Bárányné Oberschall Magda: Konstantinos Monomachos császár koronája. Budapest 1937 (Archaeologia Hungarica XXII.), 37–38.

²⁵ L. e sorok írójának Kelleher könyvéről írt bírálatát: Byzantinische Zeitschrift 45, 1952. 421.

²⁶ Kerbl, Raimund: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluß auf das Arpadenkönnigreich. Wien 1979 (Dissertationen der Universität Wien 143).

²⁷ Vajay, Szabolcs de: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn. Bemerkungen zu Raimund Kerbls Wiener Dissertation. Ungarn-Jahrbuch 10, 1979. 15–28.

zománcképen ún. stemmatogyriont visel, amiből Vajay arra következtetett, hogy a bizánci udvari hierarchiában a magyarok jövőbeli királyának a „sebastos” rangot adták. Synadene koronáján természetesen nem voltak még láncocskák. Ezek Bizáncban csak császári rangú személyeknek jártak. A láncocskák csak akkor kerülhettek a koronára, amikor a keleti császári kamelaukion mintájára, a pántokat rászerezésével zártta alakították át. Hogy ez mikor történt, azt a tárgy nem árulja el. Az biztos, hogy a pántok későbbiek, mint a görög korona, és az is, hogy Magyarországon készültek, mert a felső Pantokrátor ikonográfiailag másolata az alsó, bizánci Pantokrátornak. A pántok egész más technikával és más stílusban is készítették, egységes tervezés tehát teljesen valószínűtlen. Arra, hogy a szent korona mikor kapta mai alakját, feltevések egész sora van, amelyek Könyves Kálmántól Mátyás koráig, kerek négy évszázadon belül ingadoznak.²⁸ Feltevések azonban nem tartoznak témánkhoz. Az biztos, hogy a „corona graeca” a 11. század 60-as és 70-es éveiben magyar–bizánci kapcsolatainak nemcsak páratlan művészi értékű dokumentuma, hanem az írásokat kiválóan kiegészítő forrása is.

Térjünk rá most a szent korona történelmi szerepére. *Hartvik püspök* a 12. század elején írta meg Szent István harmadik életrajzát, amelyben részletes, de anakronisztikus részletektől nem mentes beszámolóval találunk arról, hogyan kapott István II. Szilveszter pápától koronát, áldást és apostoli keresztet. Hartvik egy szóval sem állítja, hogy a pápa adta korona az ő korában is megvolt, de az ellenkezője sem következik szövegéből. Neki nem a tárgy, hanem az egyházpolitikai cél volt a fontos. *Deér József* 1964-ben kimutatta, hogy a Hartvik-legenda voltaképp válasz II. Orbán pápa 1096. július 17-én Kálmán királyhoz intézett levelére.²⁹ Az életrajznak igazolnia kellett a magyar királynak a gregoriánus reformoknak nem éppen megfelelő jogait és hatalmát országa egyházi ügyeiben. Ezért nem biztos, hogy a koronaadományozás részben anakronisztikus történetének összeszerkesztésekor gondolt-e a püspök egy konkrét, meglévő koronára. A 12. század második felében Konstantinápolyban tudtak már egy magyar koronáról, amely az ország fölötti uralmat jelentette. *Ankhialoszi Mihály*, a későbbi pátriárka, egy Mánuel jelenlétében elmondott és a császárt dicsőítő beszédében, amelyet húszegynéhány éve fedeztek fel, ismerteti a valószínűleg 1165-ben kötött bizánci-magyar béke feltételeit.³⁰ Állításának hitelessége elég gyenge lábon áll, de reális alap nélkül nem mondhatta volna a következőket: „*Sorolják be a fennhatóságod alá tartozók közé Magyarország koronaőrző templomát és a körülötte lévő fővárost, hogy a magyar uralkodók királyi koronája a te hatalmadban legyen.*” A főváros, „metropolisz”, alatt nyilván Székesfehérvárt kell érteni, ahol a Boldogasszony templom prépostja és örkanonokja gondjaira voltak bízva a koronázási jelvények. Mindkettő fontos szerepet játszhatott a trónváltások idején. A királyok vigyáztak is arra, hogy csak hű emberük nyerje el a fehérvári prépostságot, ami gyakran együtt járt a kancellári tisztséggel. Jellemző eset, hogy amikor III. Béla halála után András herceg bátyjával, Imre királlyal szemben a trónra tört, Gotthárd fehérvári prépost, Imre feltétlen híve, 1198-ban megerősítette III. Ince pápával a prépost jogát, hogy az örkanonokságot az ő bizalmát élvező személlyel tölthesse be, mert „*ennek gondjaira vannak bízva ennek az egyháznak a kegyzserei, kiváltságleveli és a királyok koronája is ...*”, nehogy valami kár érje az egyházat, vagy valami sérelmet szenvedjen „*a haza becsülete, ami a koronából ered.*”³¹ Gotthárd halála után 1202-ben az a Péter lett a fehérvári prépost, aki 1204-ben a győri püspökséget kapta, és 1205-ben, Imre halála után, segítette özvegyét, Konstanciát, hogy már apja életében megkoronázott kisfiával, III. Lászlóval és a koronával együtt,

²⁸ L. ezek ismertetését és kritikáját a 13. jegyzetben idézett cikkben.

²⁹ Deér, Josef: Der Anspruch der Herrscher des 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation. Archivum Historiae Pontificiae 2, 1964. 151–168.

³⁰ A beszédre először Péter Wirth hívta föl a figyelmet: Das bislang erste literarische Zeugnis für die Stephanskrona aus der Zeit zwischen dem X. und XIII. Jahrhundert. Byzantinische Zeitschrift 53, 1960. 79–82. A teljes szöveget, történelmi bevezetéssel és kommentárral, közzétette Robert Browning: A New Source on Byzantine–Hungarian Relations in the Twelfth Century. Balkan Studies (Thessaloniki) vol. 2, 1961. 173–214. Magyar szempontból alaposan kiértékelte, és a nem magyar felfedezők tévedéseit is helyesbítette Makk Ferenc: Megjegyzések III. István történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica Tom. LXVI, 1979. 34–38.

³¹ A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról. Válogatta és szerkesztette Katona Tamás. Budapest 1979. 46–47.

András elől, Bécsbe meneküljön. A gyermek király ott hirtelen meghalt, és holttestével együtt a koronát is visszahozták Székesfehérvárra.³² Hogy mit jelentett ez a korona, és mennyire vágyott rá András herceg, azt III. Ince pápa leveles könyvében rajzzal is illusztrálták.³³ Mikor Imre halála után, öccse bejelentette a Szentszéknél, hogy mint a gyermek gondviselője átvette az ország kormányzását, a pápa beíratta a levelet a regisztrumába. Az írnok pedig odarajzolt a lap szélére egy koronát, alája írva „regnum Hungariae”, melléje egy fiatalember fejét, aki sóvár szemmel tekint a koronára. A rajz ugyan sematikus, de a korona formája jellegzetes abroncs, amelyet fent félkörös pánt zár le, és lent három láncocskára lóg le róla. Fent azonban nem kereszt, hanem virágféle látható. Világosan felismerhető a típus, amelyet a 12. században a bizánci Komnenosz-dinasztia uralkodói és az őket utánozó Hohenstauf császárok is viseltek, és amelynek egyetlen, ma is meglévő képviselője épp a magyar szent korona.

1215-ben III. Ince, a kalocsai érsek kérésére, egyházi liturgikus olvasmányként engedélyezte a Hartvik püspök írta Szent István-legendát, kivéve az egész mű egyházpolitikai célját eláruló passzust, amely szerint a pápa Istvánra bízta volna az egyházaknak és népeiknek „mindkét törvény alapján”, azaz egyházi és világi jogon való igazgatását. Ez a mondat hiányzik is több kéziratból. A fehérvári Boldogasszony templomban őrzött korona pápai és szentistváni eredete azonban ezzel mintegy hivatalos egyházi elismerést nyert.³⁴

IV. Béla alatt, 1256-ban, bukkan föl először a királyi korona „szent” jelzője.³⁵ De akkoriban terjed el a szó átvitt értelemben való használata is, akárcsak a Bibliában. A magyar királyi korona elnevezés is elválk a konkrét tárgytól, jelentheti már, a király személyétől függetlenül, a méltóságot és a hatalmat. Ezzel előkészíti az uralkodó személyétől független, ún. „transzperszonális” államfogalom kialakulását.³⁶

A jogtörténeti kutatás már régen megállapította, hogy mindez nem magyar különlegesség. Ez a „koronaeszmé” nagyjából egy időben jelentkezik a 12. század végén Angliában, Franciaországban és Magyarországon. További fejlődését a társadalmi szerkezet átalakulása és a királyi hatalom korlátozása határozta meg. Magyar különlegesség azonban a *szoros kapcsolat egy valóban meglévő tárggyal*. Ez a kapcsolat, mondhatnánk úgy is: a szent korona megléte, azonban csak hátráltatta a magyar eszmefejlődést. A korona fogalma nálunk nem tudott olyan mértékben a király személyétől elvonatkoztatott jogi fogalommá válni, mint nyugaton vagy Csehországban. Épp ezért a szent korona történelmi szerepét vizsgálva, a koronaeszmé alakulásának csak azok a mozzanatai fontosak és érdekesek, amelyek közvetlenül kapcsolatosak a tárgy használatával.

Aligha véletlen, hogy épp III. András okleveleiben tűnik fel először a „*Szent István koronája*” kifejezés.³⁷ Az Árpád-ház utolsó férfisarjának törvényességét, azaz születési jogát a magyar trónra, a leányági trónkövetelők és az Anjouk trónigényét támogató pápa nem ismerték el. III. András ezért hangsúlyozta, hogy Szent István koronájával avatták királlyá, és külön megjutalmazta Tivadar mester székesfehérvári prépostot, aki Kun László halála után megakadályozta, hogy ellenségei kezükbe kerítsék azt, és ezzel megakadályozzák az ő szabályszerű királlyá avatását.³⁸

Az Árpád-ház férfiágának kihalta, „*az utolsó aranyágacska letörte*” után ennek a szentistváninak tartott koronának a birtoka már elengedhetetlen feltétele volt a Magyarország fölötti uralomnak. Ezzel koronázták meg a cseh Vencelt, aki lemondva a trónról, a bajor Wittelsbach Ottónak adta át. Ez az ellenséges osztrák területen át álrúhában, titkon jött Magyarországra, és a koronát egy, a nyeregkápára kötött borosedénybe rejtve hozta magával. Az edény útközben egyszer el is veszett, de a forgalmas úton senki sem vette fel, és így újra megtalálták. A Képes Krónika írója a következőket fűzte elbeszéléséhez:

„*Csodálatos eset, el nem hallgatandó csoda! Mit értsek ugyanis a korona elvesztésén, hacsak nem azt, hogy a herceg nem viselhette élete fogytáig a koronát, hanem elveszítette fejről is a koronát, meg a*

³² Deér, I. m. (10. jegyzet), 206–207.

³³ Deér, i. m. 371. kép. A korona... (31. jegyzet), 312, 54. kép.

³⁴ Deér, i. m.. (29. jegyzet), 161.; (10. jegyzet), 208.

³⁵ Karpát, Jozef: Corona regni Hungariae im Zeitalter der Arpaden. Hellmann, Mannfred (Hsg.): Corona Regni. Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter. Darmstadt 1961, 198. – A korona... (31. jegyzet), 48.

³⁶ L. általában az alábbiakra is: Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszmé története. Budapest 1941.

³⁷ Deér, i. m. (10. jegyzet), 209.

³⁸ Az oklevél fordítását közli: A korona... (31. jegyzet), 53–56.

*becsületet is? Mit jelent, hogy senki sem találta meg, hanem csak azok, akik vitték? Csak azt, hogy Pannónia nem veszítheti el angyal adta koronáját.*³⁹

Ottó ezután úgy vigyázott a koronára, hogy magával vitte akkor is, amikor leánynezőbe ment Apor László erdélyi vajdához. A vajda azonban börtönbe vetette őt, és elvette tőle az országot jelentő ékszer. Ottó király, kiszabadulva, nem is tarthatta magát, és hazament Bajorországba. Utána, végül is, az egész ország elismerte a pápától támogatott Anjou Károlyt. Előzőleg már kétszer megkoronázták, de csak pótkoronákkal. Gentile bíboros, a pápa legátusa, most tilalom alá vetette a László vajda kezében lévő szent koronát, és új koronát szentelt. Arra hivatkozott, hogy Szent István koronáját is annak idején a pápa szentelte föl, és ez adta meg neki hatóerejét. 1309-ben az esztergomi érsek Fehérvárra ezzel az új koronával avatta királlyá Anjou Károlyt, aki azonban egy oklevélben maga állapította meg, hogy a magyarok ezt a koronázást sem ismerték el érvényesnek. Gentile bíboros végül is egyházi átokkal kényszerítene a vajdát a szent korona kiadására, amellyel Anjou Károlyt, 1310-ben immár negyedszer koronázták meg Magyarország királyává.⁴⁰

Az erőskezű és jóformán abszolút hatalommal kormányzó Anjou-királyok levonták a tanulságot a zűrzavaros múltból. Jobbnak látták a koronázási ékszereket nem a székesfehérvári kanonokokra bízni, hanem saját várukban, Visegrádon őriztetni.⁴¹

Az államügyeket írásba foglaló kancellárok és általában a jogtudó értelmiség nyelvében ezalatt a korona átvitt és elvont értelme éppúgy tovább fejlődött, mint másutt Európában. Most már nemcsak a királyi méltóság jelképe, hanem mintegy a király személye fölé emelkedve, kezdte kifejezni azt a fogalmat is, amelyet a 18. század vége óta *államnak* nevezünk. Az 1381-es torinói béke értelmében Velencének évi adót kellett fizetnie a magyar királynak és „a királyságot képviselő koronának”.⁴²

A szónak ez a jelképes, az uralkodó személyétől és a tárgytól elvonatkoztatott értelme, Nagy Lajos halála után, a királyi hatalom szinte végzetes meggyengülésével, hirtelen nagyon is reális politikai szerepet kapott. 1401-ben az országnagyok fogságba vetették Zsigmond királyt, és az országtanács vette át a kormányzást, mint írták „a szent korona felhatalmazásából”. A tanács külön pecsétet is vésetett „Magyarország szentkoronájának pecsétje” körirattal, Kanizsai János esztergomi érsek és kancellár pedig a „szent korona kancellárja”-nak nevezte magát. A pecséten azonban különösképpen nem egy korona volt látható, hanem – voltaképp elég logikusan – az ország címere, a kettős kereszt. Zsigmond király félév múlva átvette a hatalmat, de a korona most már a király személyétől függetlenül, az államhatalom alanya és jelképe lett. Nemcsak a kancellárok írásaiban, hanem a tömegek szemében is. Ugyanis a nyilvános bírósági esküt, amelyet akárki nem egyszer hallhatott, minden rendű és rangú tanúnak „Istenben való hitére és a király meg az ő szent koronája” vagy „Magyarország szent koronája iránti hűségre” kellett letennie. 1439-ben már törvénybe került, hogy az ország nem a királyé, hanem a szent koronáé, lakói a szent korona alattvalói. A szent korona az államérendek alanya, neki tartozik hűséggel minden alattvaló akkor is, amikor nincs király.⁴³

Csehországban ekkor már egyedül a rendek képviselték a koronát, még a Szent Vencel koronáját viselő királlyal szemben is.⁴⁴ Magyarországon épp a szent korona állt ilyen fejlődés útjában. A tárgy misztikus varázsa és tekintélye erősebb volt, mint a jogászai okoskodások. Ez teszi érthetővé az Albert király váratlan halálát követő évtizedek nem egy fontos eseményét.⁴⁵

Albert özvegyét, Erzsébetet, Zsigmond király és császár leányát, a királyi tanács többsége elismerte férje utódjának, vagyis nő léteire magyar királynak, mint ahogy Nagy Lajos lányával, Máriával is tették. A Visegrádon levő koronázási ékszerek őriztetését azonban kivették kezéből. Erzsébet várandós volt, és

³⁹ Dercsényi Dezső – Csapodiné Gárdonyi Klára – Mezey László – Geréb László: Képes Krónika II. Budapest 1964. 171–172.

⁴⁰ Deér, i. m. (10. jegyzet), 219–223.

⁴¹ Uo. 228.

⁴² Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest 1946. 115.

⁴³ Uo. 115–116.

⁴⁴ Eckhart, i. m. (36. jegyzet), 149.

⁴⁵ A továbbiakat részletesen leírják és elemzik: Deér, i. m. (10. jegyzet), 231–247. – Bertényi Iván: A magyar korona története. Budapest 1978. – Benda Kálmán – Fügedi Erik: A magyar korona regénye. Budapest 1979. Rövid összefoglalás e sorok írójától: Az ország és koronája. Katolikus Szemle 30, 1978. 1–13.

születendő gyermekének akarta biztosítani a királyságot. Az országnagyok és a nemesség jó része azonban – a török veszedelem miatt – nem egy csecsemőt, hanem felnőtt férfit akart a trónra. Erzsébet erre, 1440. február 20-ról 21-re virradó éjjel, komornájával, Kottanner Ilonával, ellopatta a koronát a visegrádi várból. Másnap megszületett fia, a későbbi V. László. Március 8-án a szabad választás jogát maguknak igénylő rendek megválasztották magyar királynak a lengyel Jagelló Ulászlót. A királyné erre május 15-én Székesfehérvárott, a szent koronával megkoronáztatta a nem egészen három hónapos csecsemőt. A főpapok, bárók és nemesek, akik – mint írták – „*az egész Magyarország közösségét képviselték*”, július 17-én I. Ulászlót ugyancsak megkoronázták, de az igazi hiányában egy pótkoronával, amelyet Szent István fejereketartójáról vettek le. Ugyanakkor ünnepélyes okiratba foglalták, „*hogy a királyok koronázása mindig az országlakók akaratától függ és a korona hatékonysága és ereje az ő helyeslésükben gyökerezik*”. Ezen az alapon érvénytelennek nyilvánították a csecsemő megkoronázását, és az igazi korona hatékonyságát arra az időre, amíg nem tudják visszaszerezni, átruházták a pótkoronára. Kimondták azt is, hogy ha a visszaszerzés nem sikerülne, az ereklyetartó koronája lépjen a szent korona helyébe.

Jellemző, hogy ez a tipikusan rendi szellemű határozat is csak írott malaszt maradt. A reális tárggyal szemben épp oly hatástalan volt, mint 1309-ben Gentile bíboros kánonjogi érvelése. 1444-ben I. Ulászló elesett Várnánál, de a pesti országgyűlés nem választott új királyt, hanem elismerte a négyéves gyermek V. Lászlót királynak, aki ugyan a koronával együtt III. Frigyes kezében volt. Ezért ideiglenesen hét főkapitány, majd 1446-tól Hunyadi János mint kormányzó intézte az ország sorsát. Amikor V. László 12 éves korában, 1452-ben elfoglalta a trónt, újabb koronázást már senki sem tartott szükségesnek. III. Frigyes pedig visszatartotta a szent koronát, mert maga is szemet vetett Magyarországra. Hunyadi Mátyásnak, aki már semmiféle születési vagy rokonsági jogra nem hivatkozhatott, azonban feltétlenül szüksége volt a Szent István örökségét képviselő korona legitimáló erejére. Nem is próbálkozott pótkoronával, hanem öt évi harc és alkudozás után, 1463-ban, megadta a III. Frigyes követelte óriási árat: 80 ezer aranyat és a császár magyar trónöröklési jogának elismerését. A terhet azonban nem a király egyedül, hanem az egész ország vállalta, és amint az erdélyi szászok követei jelentették hazafelé: a császár a koronát „*király urunknak és az országnak*” adta vissza. Mátyás pedig az 1464-es országgyűlés 2. cikkulusában vállalta, hogy „*az ország közössége pénzén visszaváltott szent koronát*” méltó helyen, alkalmas személyekkel fogja őriztetni, nehogy elidegenítsék az országtól.

Mátyás hirtelen halála után a főurak és a köznemesség vállalva, de egyúttal vetélkedve rombolták le életművét és juttatták tönk szélére a királyi hatalmat. De a szent koronára gondjuk volt. Egymást követték az őrzésére vonatkozó törvények. Az 1500. évi 23. cikkulus azt írta elő, hogy a világi urak közül kell két koronaőr választani. Ez a rendelkezés lényegében 1945-ig érvényben maradt.

A szent korona megléte és misztikus tekintélye a középkorvégi rendiségnek Magyarországon sajátos jelleget adott. Ennek leghívebb kifejezése Werbőczy István Hármaskönyve 1514-ből. Werbőczy, Magyarország szokásjogát összefoglaló művében az akkor átmenetileg felülkerekedett köznemesség politikai elképzeléseit is jogászai formába öntötte. Thuróczy János Krónikájából vett, Kézai Simonra visszamenő történeti érvekkel bizonyította a nemesek teljes egyenlőségét, és azt, hogy a választott uralkodók hatalmukat, az ősidőktől kezdve, átruházás útján a „*néptől*”, értsd „*a nemesi közösségtől*” kapták, és ennek, a hatalommal való visszaélés esetén, joga volt és van ellenállni. Szent István óta azonban nem a fejedelemre, hanem a szent koronára ruházzák át a birtokadományozás, vagyis nemesítés, a törvényhozás és az igazságszolgáltatás jogát, amit tehát csak a koronás király gyakorolhat. A szent koronában egyesül minden államhatalom, és a nemesek mint a szent korona „*tagjai*” részesei a főhatalomnak.⁴⁶

Werbőczy nem dolgozott ki rendszeres államelméletet. Elsősorban gyakorlati célja volt: használható jogi kézikönyvet alkotni, és egyúttal rendjének, a köznemességnek, döntő részt biztosítani a közhatalomban. Ezt az utóbbi politikai célját nem érte el, de műve évszázadokra megszabta a magyar politikai és közjogi gondolkodás irányát. Még az 1867 utáni jogászprofesszorok, Hajnik Imre, Timon Ákos és társaik is rá hivatkozva alkották meg többféle változatban az ún. *szentkorona-tant*. Werbőczy, a főnemesség ellen küzdő köznememesi tömegek prókátor, erre még nem is gondolt.

A Hármaskönyv után hamarosan jött Mohács. A szent korona vándorútra indult, a koronaőri intézmény szinte feledésbe merült. A tárgy szerepe és fontossága a királyság számára azonban nem csökkent. Szapolyai Jánost éppúgy megkoronázták vele, mint egy évvel utóbb Habsburg I. Ferdinándot. 1529-ben

⁴⁶ Eckhart, i.m. (42. jegyzet), 119–120; (36. jegyzet), 200–110.

Szulejmán szultán is tartotta kezében, aki természetesen védencének, János királynak adta át. Ennek özvegye, Izabella, 1551-ben kénytelen volt visszaadni Ferdinándnak. Állítólag Izabella a kiszolgáltatás előtt levétette a koronáról a csúcskeresztet. I. Ferdinánd a szent koronát Pozsonyban, majd Bécsben tartotta, Rudolf császár és király pedig Prágába vitette.

Bocskay István szabadságharcában új erőre kapott a magyar rendiség is. Mátyás főherceg 1608-ban a magyar, osztrák meg morva rendek és hajdúk támogatásával kényszerítette lemondásra félőrült bátyját. A pozsonyi országgyűlésnek, amely őt II. Mátyás néven királlyá választotta, egyik első dolga volt törvényt hozni a szent korona hazahozataláról. A pozsonyi királyi várban kellett őrizni, és a koronázás után megválasztották a két koronaőr, a katolikus Pálffy Istvánt és a protestáns Révay Pétert, aki – mint láttuk – 1613-ban az első könyvet írta a szent koronáról.

A szent korona jelentette akkoriban a három részre szakított ország egységét, főként a királyi Magyarország és a török protektorátus alatt önálló fejedelemséggé vált Erdély összetartozását. Nemcsak a Habsburg királyok hivatkoztak erre, hanem a Bocskay-párti rendek is a szent koronában látták a királyi és a keleti Magyarország, Erdély egyesítőjét. Bethlen Gábor és II. Mátyás 1615-ös és 1617-es nagyszombati szerződése is kimondták, hogy *„Erdélyt és a neki alávetett részeket Magyarország koronája elválaszthatatlan tagjának tekintik és elismerik.”*⁴⁷

A magyarok szemében a szent korona tehát most is több volt, mint közjogi fogalom. A fogalmat mintegy megtestesítette a királyavatás legfőbb és nélkülözhetetlen eszköze, amelyet csak a hagyományos, a katolikus múltban kialakult módon lehetett alkalmazni. Ennek érdekes következménye volt a korona sorsa a harmincéves háború elején, amelyet Révay Péter koronaőr jegyzett fel.⁴⁸ 1619 őszén Bethlen Gábor bevonult Pozsonyba, és a hozzá átállt nádor, Forgách Zsigmond átadta neki az ott őrzött koronázási jelvényeket is. Az 1620 elején Pozsonyban tartott országgyűlés felajánlotta Bethlennek a királyságot, de ő elutasította. Augusztus 25-én, a beszercebányai országgyűlésen azonban már elfogadta a választást, és felvette a *„Magyarország választott királya”* címet. Udvari papja, Alvinczi Péter unszolta, hogy koronáztassa meg magát. Ugyanis 1619-ben Bethlen szövetségesének, Pfalzi Frigyesnek, a „téli király”-nak, Prágában tizenkét protestáns prédikátor tette fejére „Szent Vencel koronáját”. Alvinczi javaslatára Bethlen Gábor azt felelte: *„Te nem vagy az esztergomi érsek, akinek egyedül van joga magyar királyokat koronázni.”* Erre az udvari pap: *„Kinevezel engem esztergomi érseknek és nincs már akadály.”* Bethlen Gábor így vetett véget a vitának: *„Csak koronázott királynak van joga püspököket kinevezni, én pedig eddig még nem növeltem a koronás fők számát.”* 1622-ben, a nikolsburgi béke értelmében vissza is adta a koronát, csak az fájt neki, hogy le kellett mondania a királyi címről.

Mindez azt bizonyítja, hogy a szent koronának és a tőle elválaszthatatlan koronázási rítusnak nem kis része volt abban, hogy a magyar királyság intézménye a protestáns többségű országban is megmaradt katolikusnak. Ezt a protestánsok is elismerték, de 1622-ben, II. Ferdinánd trónraléptekor, törvényt hoztak, hogy mindig egy katolikus és egy protestáns koronaőr kell kinevezni. Ezek tisztsége már a 17. században közjogi méltósággá vált, és kivéve az abszolutizmus korát, az is maradt 1945-ig.⁴⁹

A szent koronának mint tárgynak különleges jelentőséget adott a feszültség, amely a Habsburgok közel 400 éves uralma alatt a dinasztikus monarchia és a magyar államgondolat viszonyát jellemezte. Werbőczy István gondolatindítása ebben a légkörben teljesedett ki a tárgyban megtestesülő, átfogó eszmévé. Kölcsey Ferenc ezt így foglalta szavakba Szatmár megye közgyűlésén, 1832. március 1-én, amikor I. Ferenc király uralkodásának negyvenedik évfordulóját ünnepelték: *Őseink az ország egyetemes érdekeit s a jussokat, miket egyes polgár sem bírni, sem gyakorolni közsérelem nélkül nem képes, a koronában megtestesítették s e koronát tették fel a választott főre, hogy legyen az alkotmányi közszabadság képviselője. Szent koronának nevezék e koronát, mert a legszentebbnek gondolatát kötik hozzája: gondolatát a szabad nemzet egy testbe foglalásának, gondolatát az egyesült néperőnek, mely ne csak idegen bitorló, de egyes honfiak féltelensége*

⁴⁷ Eckhart, i. m. (36. jegyzet), 148.

⁴⁸ Idézi Radvánszky, Anton: Das Amt des Kronhüters in Staatsrecht und Geschichte Ungarns. Ungarn-Jahrbuch 4, 1972. 31.

⁴⁹ Rövid megszakítást jelentett még 1919. Az 1919. évi XXXI. néptörvényt, amely eltörölte, többek közt, a koronaőr tisztségét is, természetesen nem lehet a Tanácsköztársaság bukása után is hatályosnak tekinteni, mint Bertényi (i. m., 155) teszi.

és hatalomvágya ellen is bonthatatlan gátat emeljen.”⁵⁰ Tegyük hozzá, hogy Kölcsey „a szabad nemzet egy teste”-be, Werbőczyt megtagadva, már nemcsak a nemeseket, hanem az ország minden lakóját, az egész népet bele kívánta foglalni. Szavai mindenesetre híven kifejezik, hogy minő eszmét képviselt a magyar királyi korona a reformkori magyar politikai közvéleményben.

Huszonegy évvel később, 1853-ban, az Orsova melletti rejtkehelyről, egy király és alkotmány nélküli országba hozták vissza a koronázási jelvényeket. Ágyúdörgés, dísztűz, Pest és Buda összes harangjainak zúgása mellett Albrecht főherceg-kormányzó, a hercegprímás és az arisztokrácia, fejedelmeknek kijáró tisztelettel fogadták őket. Vonaton az udvari szalonkocsi vitte Bécsbe, ahol Ferenc József megtekintette, majd visszaküldte őket Budára. Óvakodott tehát követni II. József példáját. A budai várban vizsgálta meg a szent koronát 1857-ben *Franz Bock* is, akinek szakvéleménye – első fogalmazásban elég óvatosan –, de igazolta a felső részre vonatkozólag a szentistváni hagyományt. Ferenc József császárnak ez jól jött, mert Szent István koronájának birtoklása bizonyos törvényes látszatot adhatott a fegyverrel leigázott ország fölötti uralmának.

Tíz évre rá Ferenc József valóban királya lett Magyarországnak. Ezután dolgozták ki a dualizmus kora közjogászai a szentkorona-tanát. Ebből hiányzott már Kölcseyék eszméjének érzelmi melegsége és mélysége. A több változatban megalkotott gondolatkonstrukciók Werbőczy anakronisztikus történetiszemlélete nyomán az „ősi alkotmány” illúziójával tévútra vezették mind az alkotmány- és jogtörténeti kutatást, mind a magyar politikai közvéleményt. A történész-képzettségű *Eckhart Ferenc* érdeme, hogy szétfoszlatta az illúziókat. A reális koronának mindebben már nem volt szerepe.

A szent korona 1916. december 30-án, IV. Károly koronázásakor töltötte be utoljára a közjogi szerepet, amelyre ismeretlen készítettői valamikor szánták. A király nélküli királyságnak annál nagyobb szüksége volt az elvont fogalmi konstrukcióra. A bíróságok, amelyek 1918-ig őfelsége, azután a magyar állam nevében szolgáltatott igazságot, 1930-tól „a magyar Szent Korona nevében” hozták ítéleteiket. 1938-ban, 1939-ben és 1940-ben a visszacsatolt területek a törvény szavai szerint „a magyar Szent Korona testébe” tértek vissza. A német SS által uralomra juttatott Szálasi Ferenc azzal próbálta helyzetét törvényesíteni, hogy a koronaörök részéről a Várban elrejtett szent koronát 1944. november 4-én kiásatta, és arra tette le esküjét. Nyilvánvaló törvénszegés volt, hogy a két koronaörök, Perényi Zsigmondot és Radvánszky Albertet megakadályozták abban, hogy a koronázási jelvények mellett maradjanak, és végszükség esetén az ország területén rejtsek el őket. Szálasi valamennyit külföldre vitette, ahol még egyszer megpróbálta politikailag felhasználni őket. Külügyminisztere jegyzéket intézett Nagy-Britannia és az Egyesült Államok kormányához, amelyben arra hivatkozott, hogy a Szálasi vezette menekült kormány képviseli a szuverén magyar államot, mert az ő birtokában van Szent István koronája.⁵¹ Szomorú és groteszk záróakkordja a szent korona közjogi szerepének. *De nem a történelminek.* Mert a szent korona, a többi koronázási jelvénnyel együtt, a Nemzeti Múzeum vitrinjében sem lett holt múzeumi tárgy. *Némán is őrzi és ébreszti a történelmi nemzettudatot.* Emlékeztető az öregeknek, ébresztő a fiataloknak.

(1982)

Az 1982. október 31-én Luganóban elhangzott előadás óta a szent koronáról a kisebb-nagyobb közlemények egész sora jelent meg. 1983-ban adták ki Budapesten, de csak németül és angolul, az 1981 szeptemberében a Nemzeti Múzeumban tartott nemzetközi konferenciára készült referátumokat „Insignia Regni Hungariae I.” címen. Ebben található e sorok írójának részletes áttekintése a szentkorona-kutatás történetéről: „Über die Forschungsgeschichte der heiligen Krone” (65–89 l.). 1985 októberében neki is volt alkalmja az összes koronázási jelvényeket közvetlen közelről nagyítóval is vizsgálni. A tapasztalatok alapján a luganói előadás szövegéből csak egyetlen mellékmondatot törölné: meggyőződhetett arról, hogy a régi ötvösök könnyedén átfúrták a kemény zománcot is. Egyáltalában nem győzték meg viszont egy aranyműves csoport vizsgálatai és következtetései, amelyekről a legrészletesebb és gazdagon illusztrált beszámoló a

⁵⁰ Idézi Nagy Miklós: A szent korona eszméje. Szent István Emlékkönyv II. Budapest 1938. 301–302.

⁵¹ Radvánszky, i. m. (48. jegyzet), 43.

Kecskeméti Nemzetközi Zománcművészeti Alkotótelep 1985. évi katalógusában jelent meg. Mindenesetre érdemes munkát végeztek a tárgy aprólékos felmérésével és számos technikai részlet megfigyelésével. A megfigyelések értelmezésénél és a további következtetésekben az aranyműves kollektíva azonban – mint be is vallja – azt a *feltevést* veszi alapul, hogy a korona mai formájában egységes, egy időben, egy terv alapján létrejött műalkotás. Az ilyen kiindulás már eleve tudománytalan. Következménye az, hogy ahol több magyarázat lehetséges, csak azt veszik figyelembe, amelyik megfelel a kiindulási alapfeltevésnek. Ami ennek ellentmond, sokszor elsikkad, meg sincs említve. Az aranyművesek tudják, hogy a stílustörténethez nem értenek, és ezért van Papp Gábor személyében művészettörténészük is. A kecskeméti katalógus művészettörténeti illusztrációanyagába becsúszott azonban olyan szarvashiba is, hogy arra kell gondolnunk, a művészettörténész szakértő aligha van otthon a középkori ötvösségben. Úgy fest, vak vezet világtalanokat vakvágányra. Feltűnő, hogy a dilettáns mérnökök és a mesterségük határait messze túllépő aranyművesek állítólagos eredményeit milyen készségesen terjesztik folyóiratok, napilapok, sőt a televízió is. A Magyar Tudományos Akadémia művészettörténeti bizottsága 1984. november 30-án tárgyalta a koronázási jelvények kutatási helyzetét és a viták visszásságait. Ennek gazdag anyaga tudtommal 1986 elejéig még nem láthatott napvilágot.

(1986)

BORSODY ISTVÁN

A magyar nacionalizmus demokratizálása

Illyés Gyulának 80. születésnapjára

A Dunai népek összefogására buzdító híres versében, némi költői túlzással bár, de Adynak igaza lehetett: bánatunk „mindigre egy bánat marad”, gyalázatunk, keservünk „már ezer év óta rokon”. Viszont a világháborúk óta eltelt éveket szemügyre véve, minden közös Duna-táji bánatunk és keservünk mellett észre kell vennünk: bennünket korunkban egyedülálló gyalázat is ért, ugyanis népünk, nemzetünk, országunk feldarabolása. Tagadhatatlan persze az is, hogy mióta szovjetország hatalom körzetében élünk együtt a dunai népekkel, több közösnek látszó panaszra lehetne okunk, mint valaha. Mégis: a minden nép által áhított nemzeti egység szempontjából – ami sajnálatos módon szorosan összefügg a dunai népek együttélését régóta mérgező területi vetélkedéssel – okunk panaszra ma kizárólag nekünk van. Mindenki más, tekintet nélkül háborús szerepére, a második világháborút követő békerendezéssel nyereségre tett szert. Szomszédaink nemcsak saját népük etnikai területét vették újra birtokukba, hanem azt is, ami a modern nacionalizmus fennn hirdetett elve, a nemzeti önrendelkezés alapján minket illetne meg.

Az első világháború után a nyugati demokráciák húzták meg ellenünk a népi-nemzeti jogainkat gorombán sértő trianoni határt. A második világháború utáni rendezés viszont a Szovjetunió közreműködésével állította vissza ezt a bennünket oly súlyosan sújtó állapotot. Csehszlovákia még némi határkiigazítást is kapott a mi etnikai területünk rovására; ellenséges magatartását pedig megtételte a kisebbségek megsemmisítését célzó politika hirdetésével. Azóta is, a szomszédaink uralma alá kényszerített magyarságra – 15 millióra becslhető népünk több mint egynegyedére – a nemzeti megsemmisülés lidércnyomása nehezedik.

Ezt a számunkra annyira sérelmes állapotot a Duna-medencében most a Szovjetunió hatalma garantálja, szöges ellentétben az első világháború utáni szerepével. Annak idején Moszkvának nemcsak semmi köze nem volt a Trianonban ránk kényszerített békéhez, de a harmincas évekig forradalmi osztályharcos propagandájával a nemzeti önrendelkezést megcsúfoló „burzsoá–kapitalista–imperialista” területi rendezés ellenségének vallotta magát. Ám a szovjet szerepváltozáson kívül más fájdalmas különbség is van a két világháborút követő korszakok között, ami jellemző mostani helyzetünk siralmasságára. Az egyik, hogy nemzetközi viszonylatban megszűnt hatni a kisebbségvédelem eszméje; a másik, hogy a kommunista rezsim alatt megszűnt érvényesülni a határon túli magyarságot népünk oszthatatlan részének tekintő nemzeti egység eszménye.

A világpolitikai fordulat a nemzeti kisebbségek ügyében nemcsak jelenkori magyar érdekből, hanem történelmi szempontból is módfelett elkeserítő. Népünket és országunkat a világhatalmak támogatásával szomszédaink eredetileg azon a címen darabolták fel, hogy elnyomtuk a nem magyar ajkú lakosságunkat. Vegyesnemzetiségű államunkat a békecsináló hatalmak úgyszólván európai szerepünk kezdetétől fogva megvetendő anomáliaként kezelték; ellenséges szomszédaink sugallatára úgyszólván egész történelmünkre a bűnök megtorlását követelő szégyenbélyeget sütötték. Gúnyosan letorkoltak, amikor ezeréves államiségünkra hivatkoztunk: „Ami ezer éve tartott, ideje, hogy megváltozzék!”

A második világháború után viszont szomszédaink újszülött államait szinte a történelmi sérthetlenség nimbuszával övezte az új politikai fordulat. Ami húsz évig tartott, az nemcsak jogcím lett a maradandóságra, hanem még az oda kényszerített nemzeti kisebbségek hazaárulása címén történő kilakoltatására is. Ennek a

fordulatnak értelmi szerzője Edvard Beneš volt. Az új szemlélet főleg annak köszönhetette nemzetközi sikerét, hogy a második világháború kitörését megelőző müncheni megaláztatásból Beneš tetszetős fegyvert kovácsolt a Csehszlovákiát szétrobbantó nemzeti kisebbségek megbüntetésére. A vegyes nemzetiségű Csehszlovákiát, akár az Osztrák-Magyar Monarchiát, alapjában véve a nemzeti elégedetlenség verte szét. De Beneš; szívósan tagadta ezt a történelmi analógiát. A nyugati demokráciák pedig München fölötti szégyenérzetükben, némi habozás után, elfogadták Beneš tételét, miszerint Csehszlovákia vesztét a bestiális Hitler által a humanista demokrácia ellen felfingerelt nemzeti kisebbségek fasiszta lázadása okozta. Ezt a formulát aztán, hatalmi érdekből, a Szovjetunió is magáévá tette. Így Benešnek Kelet és Nyugat közös támogatásával sikerült a területi integritásába visszaállított Csehszlovákiából kiűznie a német lakosságot. Kísérlete, hogy a magyarokat is a német mintára büntesse, már nem járt teljes sikerrel; azt azonban elérte, hogy a kisebbségek háború előtti védelmét nem vették be az új nemzetközi szervezet, az Egyesült Nemzetek hatáskörébe.

A második változás – vagyis a nemzeti egységeszmény megtagadása háború utáni kormánypolitikánkban – egyedül áll a maga nemében. Minden más kelet-európai kommunista-kormányzatú országtól eltérően, egyedül Magyarországot kormányozták a kommunista egyeduralom alatt nemzetellenes szellemben. Ezt a különleges jelenséget Nagy Imre híres „dolgozata” jellemezte talán a legpontosabban, még az 56-os forradalmat megelőző, magában a kommunista pártban végbemenő moszkovita-ellenes erjedés idején: „A magyarországi belső feszültségben, amely főképpen politikai jellegű, döntő szerepe van, hogy a magyar néptől idegen vezető réteg szemben áll a nemzeti függetlenség, szuverenitás és egyenjogúság eszméivel, a nemzeti érzéssel és a haladó hagyományokkal.” (Lásd, Nagy Imre: A magyar nép védelmében, 44. lap.)

A magyar néptől „idegen vezető réteg” feje, Rákosi Mátyás és moszkovita garnitúrája buzgón teljesítette kiosztott feladatát a szovjet uralta Közép-Európában. Ennek egyik kimagasló célja pedig az volt, hogy a trianoni ország- és nemzet-csonkítás szolgálalelkű elfogadására nevelje a magyarságot. A budapesti rezsim büntudatot akart beleoltani a magyarság lelkébe, szégyenérzetet nemcsak a Hitler oldalán viselt gyászos szírepünkért, hanem úgyszólván egész múltunkért. Mi, magyarok, állítólag nemcsak saját népünket, hanem szomszédainkat is elnyomtuk egész történelmünk során. A felelősség nemcsak uralkodó történelmi osztályunkat terheli, hanem egész népünket. Mi „bűnös nemzet” vagyunk. S mindezt olyan időben kellett a magyaroknak elhinniök, amikor Hitlerrel szövetséges, aktívan, vagy passzívan kollaboráló szomszédaink gyorsan jótékony fátyolt borítottak kompromittáló múltjukra – és a magyar kisebbségek üldözésével álltak bosszút a magyar „fasiszta nemzet”-en.

Az ország fölötti idegen szellemben – és idegen érdekek szolgálatában – uralkodó Rákosi-rezsimnek nem sikerült kioltani a nemzeti érzést a magyar népből. Ennek legjobb bizonyítéka a tüneményes 56-os forradalom, amely történelmünkben példa nélkül álló nemzeti egységbe tömörítette a magyarokat elnyomóival szemben. Mégis: a nemzetellenes Rákosi-rendszer – és a forradalom szovjet-orosz leverését követő Kádár-rendszer is, amely kegyetlen rémuralommal kezdte működését – mély nyomokat hagyott bennünk. A nemzeti érzés nem tűnt el, de a nemzeti tudat igen megtépázva került ki a megpróbáltatások poklából. A nemzeti tudat leszűkül a trianoni Magyarországra. A határon túli magyarság pusztta létezése is homályossá vált. Az új társadalom nemzet-tudatában már nemcsak tiltakozás nem volt a feldaraboltság ellen, de érdeklődés sem igen maradt a határon túli magyarság iránt.

A magyar történelmi tudat megrokkant. Elérte célját a „diszkrét hazafias nevelés”, ahogy Szabó Magda nevezte tanári tapasztalatai alapján a háború utáni oktatási rendszert. És mi lett a következmény? A közösség, Szabó Magdát idézve, „nem kapcsolódik a nemzete múltjához, mert nincs hová kapcsolódnia, nem látja a történelmi folytonosságot, mert a tapintatos közlések értelmében a magyar történelem számunkra nem akkor kezdődik, amikor kezdődött, hanem tulajdonképpen napjainkban, és mivel nincs múltunk, hát nincs korismeretünk sem, és mert nincs korismeretünk..., egybemosódik minden, ami nem ma történt...” (Lásd, Szabó Magda: A meráni fiú, *Kortárs*, 1979/11. sz.)

Akik kitalálták a „diszkrét hazafias nevelés” módszerét, a marxista-leninista „proletár internacionalizmus” meséivel tömték a magyar fejeket. Persze, szomszédaink szintén rabjai voltak a „proletár internacionalizmus” propagandájának. A különbség csak az volt, hogy míg az ő internacionalizmusuk egybeesett saját nacionalizmusukkal – és főleg a magyar kisebbségek ellen élte ki magát –, addig minálunk az internacionalizmus a mi nacionalizmusunkról való lemondást követelte. Mivelhogy, megint Szabó Magdát idézve: „Magyarország, Hitler csatlósa ne nagyon lelkesedjék önmagáért.” Volt, aki, mint maga a kitűnő regényíró is, kezdetől fogva „abszurdumnak érezte, hogy ezer esztendő odadobjunk a feledésnek Hitler Adolf miatt.” De voltak ezrével és százezrével, s ennél is többen, kiknek fejében mind ezeréves múltunk, mind határon túli magyar millióink létezése feledésbe merült. Különösen az ifjabb nemzedék nemzet-tudata szenvedte meg az antinacionalista indoktrinációt. Csoóri Sándor megfigyelése szerint: „A hatvanas évek közepéig az ország lakók nagy része nem tudta, vagy ami ennél siralmasabb, egyszerűen elfelejtette, hogy Erdélyben, a felvidéki részben s egyebütt magyarok is élnek.” S a kisebbségi helyzet annak idején történt „kihantolása” a hazai fiatalok „megrázó politikai iskolája” volt. Megértette velük, hogy „magyarnak lenni egyre inkább erkölcsi föladat is” (Idézet Csoóri Sándor beszédéből a New York-i magyarok 1982. március 15-i ünnepségén; *Erdély Védelmében*, 1982. május 15. sz.)

A dolgok olcsó leegyszerűsítése lenne a magyar nemzeti tudat megrokkadását az oroszokra, kommunistákra és zsidókra fogni. Az ország orosz megszállása és a kommunista párt egyeduralma természetesen döntő módon határozta meg nemzeti létünket a második világháború óta. S az sem tagadható, hogy a náci-nyilas rémuralmat szerencsésen túlélő zsidók arányszáma sokkal nagyobb volt, mint a nemzsidóké a „magyar néptől idegen vezető réteg” összetételében, amiről a Rákosi-rezsimet bíráló Nagy Imre panaszkodott előbb idézett dolgozatában. Viszont ennek a ténynek a folytatásához tartozik, hogy az 56-os forradalmat előkészítő erjedésben – és magában a forradalomban – zsidó és nemzsidó magyarok vállalva szálltak szembe a magyar néptől idegen uralommal. A nemzeti lelkesedés forradalmi mámorában elmosódott a zsidó–magyar megkülönböztetés. Sőt, diadalmasnak tűnő pillanatában, amikor Nagy Imre koalíciós kormányt alakított, a forradalom reménykedve nézett a kommunista–magyar ellentét megoldása elé is. Nemzeti helyzetünk tisztázását ígérő forradalmunk bukása persze a nyomorúságok újabb sorozatát zúdította ránk.

De nyomorult helyzetünkben, ha megszűnik nemzeti tudatunk problémáját akarjuk megérteni, a második világháború óta eltelt eseményeknél távolabbra kell visszanezünk. Mert a „nemzetszűkítés”, ahogy Széchenyi István a 19-edik század elején nevezte nemzeti állapotunkat, történelmünk egyik régi átka; és távolról sem kizárólag „idegen” erők, hanem elsősorban saját magunk ellen elkövetett vétkek következménye.

Eredetileg az uralkodó nemesség rekesztette ki a magyar népet a nemzetből. És beteg társadalmi helyzetünk azóta is attól szenved, hogy a modern nacionalizmus és demokrácia koreszméi közül igazán csak a könnyebben megvalósítható nacionalizmust vettük át. A modern nyugati liberális világi civilizáció nem vert olyan mély gyökereket hazánkban, mint a középkori feudális keresztény civilizáció. A demokrácia kora nem formált bennünket modern társadalommá – és ennek következtében a magyar nacionalizmus sem öltött demokratikus formát. A dualista kor nacionalizmusa vegyes nemzetiségű országunkban a magyar nyelvet erőszakolta, miközben a földre éhes magyarajkú népünk százezreit engedte – József Attila fájdalmas szavai szerint – „kitántorogni” Amerikába. A magát hangosan nemzetinek valló Horthy-rezsim népellenes vétkei annál súlyosabban esnek latba, mivel a szerencsétlenül végződő 18-as demokratikus forradalmunk nemzeti megújulást ígérő folytatását fojtotta el. A munkásság jogaiért síkra szálló szakszervezeteknek éppúgy meggyűlt a bajuk a Horthy-rezsim hatóságaival, mint a „három millió koldus” országát felfedező népi falukutatóknak. A Horthy-korszak revizionista nacionalizmusa határon túli kisebbségeink felé is csak a nép feje fölött elsikló, területi jogokat követelő propaganda volt. Az ország magán viselte a Széchenyi által panaszolt átkos „nemzetszűkítés” összes jelét – amint erről kisebbségi magyar koromban még a határon túlról siránkoztam a szerkesztésemben 1938-ban megjelent „Magyarok Csehszlovákiában” című kollektív kötetben.

Más szóval: a magyar nacionalizmus demokratizálása egyik megoldatlan nemzeti problémánk, ami nem a kommunista rezsim „idegen” uralma alatt szakadt ránk. S hogy a Rákosi-rezsim idegen szellemű

antinacionalizmusa aránylag könnyűszerrel tudta egy időre csaknem teljesen elfeledtetni a magyar nép tömegeivel a határon túli magyarokat, az nem kis részben annak tulajdonítható, hogy a magyar nép nemzeti tudatának nem volt kifejtett történelmi tartalma. A nép csak társadalmi demokratizálódással válhat nemzetté. Ez minálunk 1945-ig nem történt meg. Népünk jelentős része csak a második világháború után formálódott nemzetté –, és sajnos, nem a nyugati demokrácia szellemében, hanem az orosz megszállással reánk erőszakolt rezsimek alatt. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk: az 1945-ös történelmi cezúra hazánkban fordítottjára változtatta a demokrácia és a nacionalizmus viszonyát a nemzethez. A régi rezsim sajátja a demokratizálás-nélküli nacionalizmus volt, míg az újé a nacionalizmus-nélküli demokratizálás – megjegyezvén azt is, hogy az egyidejű „demokrácia-nélküli demokratizálódás”, ami szintén az új rezsim jellegzetessége, nem tárgyalható részletesebben jelen tanulmányunkban.

Az 56-os forradalom a demokratizált magyar nép nemzeti felkelése volt az idegen uralom ellen, a nép nemzeti vágyát és erejét kifejező első ilyen spontán, a tömegeket magával ragadó kirobbanás történelmünkben. A szovjet-orosz hatalom leverhette a forradalmat, de az ilyen forradalmak bukásuk után sem vesztik el hatásukat. Így volt ez másutt is, így lett ez minálunk is. A hatvanas években, amikor a Kádár-rezsim új szeleket kezdett fújni (rezsim-nyelven: a „személyi kultusz” és az „ellenforradalom” következményeinek eltakarítása után), a leverte forradalom demokratikus nacionalista szelleme újra éreztetni kezdte hatását; nem tudatos kapcsolatban 56-tal, hanem inkább ugyanazoknak a demokratikus nemzeti vágyaknak kielégülést kereső impulzusai alatt. Ebben a demokratikus nemzeti ébredésben a költő Illyés Gyula vitte a vezető szerepet, jelölve annak, hogy még mindig nem vagyunk szabad, érett nemzet. Mert társadalmunk demokratizálódott ugyan, de a demokrácia intézményei még mindig hiányoznak. Népünk szabadságvágyát még mindig egyes költők, írók fejezik ki, s nem a szabad választás jogát gyakorló tömegek.

A hatvanas években, a szabadabb lélegzéshez jutott társadalmunk megérezte azt is, hogy a demokratikus nacionalizmus építése nagyrészt a történelmi tudat ápolásán múlik. A történészek tehetséges gárdája tudatosan fogott hozzá a történelmi nemzeti tudat újjáépítéséhez. Ez nemcsak a szakmunkákra vonatkozik; műltismeretünk népszerűsítése is a demokratikus, progresszív nemzeti tudat szellemében figyelemre méltó sikert könyvelhet el. Ezen a téren különös elismerés illeti a negyedik évfolyamában járó *História* című folyóiratot. Az idevágó kérdésekkel foglalkozó művek közt kimagaslik Litván György „Magyar gondolat – Szabad gondolat” című könyve, amely a haladó szellemű magyar hagyományok szerepét tárgyalja göröngyös modern nemzeti történelmünkben. De megint csak jelölve annak, hogy a kommunista uralom alatt a magyar társadalom még távolról sem vált szabad társadalommá, Litván könyve csak az 1945-ös felszabadulásig követi a „magyar gondolat – szabad gondolat” történetét. Mert a szabadság kényes szempontjából az 1945 utáni időszak vizsgálata nyilván nem tartozik a szabadon tárgyalható témák közé a mai Magyarországon.

S itt kapcsolódik a magyar nacionalizmus demokratizálódásának témájához a szabad világban élő magyarok szerepe: hogy megmondjuk azt, amit magyaroknak se Magyarországon, se szomszédaink országaiban nem szabad kimondani.

A demokratikus magyar nacionalizmus modern nemzetté növésünk új hajtása; az elnyomás nehéz súlya alatt küzdő zsenge hajtás, de élő igaz valóság. Csak virágzása elé tornyosulnak akadályok, elsősorban odahaza, országhatárunkon innen és túl, de a szabad világban élő szórványainkon is.

Odahaza a magyar történelmi tudat nemzeti szellemű ápolása tekintetében megjavult a helyzet. De a szabadság, ami ezt lehetővé teszi, bizonytalan lábon áll és igen korlátolt. Korlátlan szabadságot és biztos pozíciót csak a Szovjetunióval és a kommunista párttal kedvezően foglalkozó témakörök élveznek. Az uralkodó kommunista rezsim Magyarországon, háta mögött a Szovjetunióval, azt hallgathatja el, amit akar, és úgy hamisíthatja a múltat és jelent, ahogy vélt érdekei, vagy a szovjet parancsok megkívánják. Reménykedni lehet ennek a visszataszító helyzetnek a javulásában, de a közeljövőben gyökeres változásra, amivel elnyerhetnénk nyugati értelemben vett civilizált egyéni és nemzeti szabadságunkat, aligha

számíthatunk.

A Kádár-rezsimet úgy tartják ma számon a szabad világban, mint a szovjet-orosz hatalmi körzet legszabadabb rezsimjét. Ez a kedvező ítélet igaz lehet – és egyebek közt rámutat arra a paradox helyzetre is, hogy politikai hírünket a világban a náci-német megszállás alatt, 1944-ben bekövetkezett történelmi mélypontra süllyedésünk óta főleg két teljesítmény javította: 56-os forradalmunk, és annak akkori elárulójának, Kádár Jánosnak későbbi politikája, amivel a szovjet tömb országai között irigylésre méltó pozícióba manővrózta Magyarországot. Ám a Kádár-rezsim elismerése méltó teljesítménye ellenére, köztudomású – mind külföldön, mind méginkább belföldön –, hogy a szabadság határa ebben a szovjet blokk-viszonylatban legjobbnak vélt helyzetben is igen szűk. Nemzeti szempontból továbbra is szabadságunk egyik legbotrányosabb hiánya, hogy saját kormányunk tiltja legtermészetesebb létjogunk, ötfelé szakított népünk nemzeti egységének elismerését.

A Rákosi-korszak óta sok minden változott és több tekintetben a helyzet ma Magyarországon össze sem hasonlítható az akkorival. Ami azonban a magyar kisebbségek kérdését, vagyis a Kárpátoktól övezett Duna-medencében élő magyarok jó egynegyedét illeti, a helyzet semmit sem változott. Sem elméletileg, sem gyakorlatilag. A „diszkrét” hazafiság nyelvén a kisebbségi magyarokat máig is „külföldi” magyaroknak nevezik, egy kalap alatt a távolabbi európai, vagy a tengerentúli országok magyarjaival – elkerülendő annak elismerését, nacionalista szomszédaink érzékenységre való tekintettel, hogy a „kisebbségi” magyarok a „többségi” magyarokkal együtt ugyanarról a töről fakadnak és ugyanahhoz a néphez és nemzethez tartoznak. A „diszkrét” hazafiságra nevelő módszer rá akarja szoktatni a magyarokat, hogy a szomszédaink uralma alá került őslakó kisebbségi magyarokra úgy gondoljanak, mint – mondjuk – az Amerikába vándorolt magyar diaszpórák egyik változatára. Ennek megfelelően törölték szomszédaink is politikai szókincsükből a „kisebbség” fogalmát; szovjet mintára a „nemzet” és „nemzetiség” elnevezésre tértek át a nemzeti többség és kisebbség közti különbség meghatározására. És szerintük nincs is különbség a kettő között. Mert a „proletár internacionalizmus” és a „kommunista testvériség” elmélete szerint a kommunista társadalomban mindenki egyforma.

A kommunista névcseré nem oldja meg a kisebbségi kérdést. A nemzetiségekké átkeresztelt magyar kisebbségeket kommunista uralom alatt ugyanaz az átok sújtja, mint a szidalmazott burzsoá-nacionalista múltban: a nemzeti elnyomás. Szomszédaink országaiban (Jugoszlávia kivételével) alig leplezett kormányprogram a magyar kisebbségek eltüntetése. A testvérgyilkos nacionalista versengés ma éppúgy dühöng az Ady által megénekelte „közös” bánatú és gyalázatú Duna-medencében, mint azelőtt. Ami viszont alapvető változás a múlttal szemben, az a magyar kormány magatartása: Budapesten tilos a magyar kisebbségi kérdés feszegetése. Ilyesmi, a kommunista illetan szerint, udvariatlan beavatkozás lenne más szuverén államok belügyeibe. Különben is, a szocializmus állítólag megoldja a nemzetiségi-kisebbségi kérdést – bár ennek ellentmond a „diszkrét” hazafias nevelés, miszerint nekünk nem illik se dicsekednünk, se panaszkodnunk, mivel „bűnös” nemzet vagyunk; s ha szó nélkül túrnunk kell azt, ami van, akkor valami mégsem lehet egészen rendben.

Újabban ugyan a Kádár-rezsim támogatóitól más érveket is hallhatunk a kisebbségeinkkel kapcsolatos magyar hallgatás igazolására. Azt mondják: „Ahányszor csak panaszt emelünk, az erdélyiek isszák meg a levét! Még nagyobb ütnek rajtuk!” Ismerjük és elismerjük a roppant nehézségeket; ennek az érvelésnek mégis nehéz hitelt adni. Egyrészt orosz kényszert sejtünk a magyar hallgatás mögött, másrészt azt az agyoncsépett, „progresszívnek” beállított vélekedést, miszerint nekünk hallgatással kell bizonyítanunk demokratizmusunkat, nehogy szomszédaink a Horthy-revizionizmus reakciós bűnein érjenek tetten bennünket.

Háború utáni megaláztatásunkban, kínos múltunkból örökölt zavarunkban, egy ideig hathatott a szégyeneinket túlzó és torzító nemzetellenes propaganda, amit szégyenszemre a népünkre kényszerített idegen szellemű uralkodó rezsim irányított ellenünk. A demokratikus nacionalizmus érdeme, hogy felrázta megvert népünket tehetetlenségre kiszemelt aléltóságából. Ma aligha akad magyarul érző és gondolkodó magyar, aki a „mesterségesen megerősített történelmi bűntudat” terhe alatt nyögne és követné a tanácsot, miszerint „konszolidációnk és lelki békénk érdekében magyarság-tudatunkból ki kell rekesztenünk a közvetlen szomszédságunkban élő, nemzetiségi jogaitól nagyrészt megfosztott, a faji megkülönböztetés durva formáit elszenvedő magyar népességet.” (Idézet „A kisúgó”, című hazai kiadvány anyagából, amit a párizsi *Irodalmi Újság* tett nemrég közzé.)

Jelenleg, ha jól látjuk távolról, inkább újfajta nemzeti büszkeség dagasztja a magyar kebleket afölött, hogy „legjobbak” lettünk – főleg anyagi, de némileg egyéb tekintetben is – a szovjet tömb-országok között. A

kedvező tényeknek és az ebből fakadó önbizalomnak és büszkeségnek csak szívből örülhetünk. Ránk fért, hogy egyszer mi is „jól járjunk”. Fenntartásunk evvel a modern konzumerista szellemből táplálkozó magyar pragmatikus mentalitással kapcsolatban mindössze az, hogy nem szenved-e a magyar közösségi tudat és nemzeti felelősségérzet újabb visszaesést az egyéni érdekek kielégítését hajszoló versenyben? Vagyis, Széchenyi nyelvén szólva: A sérülés, amit a múltban a különféle „nemzetszűkítő” tendenciák miatt szenvedtünk, nem sújt-e majd bennünket új sérülésekkel, újfajta „nemzeti hibáink” következtében? A Kádár-rezsim politikájában jó adag realizmus van, amit hiba volna tagadni. Ám gyakran úgy tűnik, mintha a Kádár-rezsim pragmatikus Budapestjét már csak az önérdékű materializmus fűtené s fittyet hányna a nemzeti idealizmusra. Márpedig, „magyarnak lenni” körülményeink között „erkölcsi föladat is”, hogy Csoóri Sándor szavait ismételjük.

A nemzet iránti erkölcsi felelősségtudat, ami a demokratikus nacionalizmus lényege, aligha nevezhető a mai Magyarország társadalmi közkincsének – és nem is igen várható, hogy azzá váljék az olyan magyar kormányzat alatt, amely nem vállalja az elemi nemzeti jogok képviselését. A nemzeti érdekek védelme közösségi ügy. De mostani történelmi helyzetünkben főleg csak egyének nemzeti öntudatán, bátorságán, kitartásán múlik a közösségi erkölcs nemzeti szellemű mozgósítása. Mi, külföldi magyarok, némileg szintén részt vehetünk ebben a küzdelemben.

Nacionalista külföldi lelkesedés hiányáról nem panaszkodhatunk. Viszont a dualista Magyarország emlékein csüngő habsburgista nacionalizmus, vagy a trianoni revizionista korszak emlékét őrző horthysta nacionalizmus csak árthat a demokratikus magyar nacionalizmus ügyének (hogy a nemzeti bukásunkat betetőző szálásista nacionalizmusról ne is beszéljünk). A magyar nacionalizmus két előbbi formáját kultiváló külföldi magyarok figyelmébe azonban, nyilván általuk is tisztelt jeles magyar gondolkodó véleményét ajánlanánk. Bibó István a „legrosszabb megoldás zsákutcájának” nevezte az „egykori monarchia osztrák és magyar csökevényéből álló demokratikus, keresztény és szociális alapszínezetű Habsburg restauráció”-t. (Bibó István: Harmadik út, London 1963, 76. lap.) És Illyés Gyula „Európa egyik legnépnyomorítóbb s azonosközben legrövidlátóbb szipoly-szövetkezésé”-nek bélyegezte a Horthy-ellenforradalommal hatalomra került „magyarországi feudalizmus és kapitalizmus” uralmát. (Előszó, Janics Kálmán: „A hontalanság évei”, 12. lap.)

Szükségesnek látszik arra is felhívni a külföldi figyelmet, hogy az antikommunizmus nem azonos a demokratikus magyar nacionalizmussal. Sőt, paradox módon, jelen történelmi helyzetünkben a magyar nemzetvédelem legértelmesebb, gyakorlati eredményekre leginkább számítható módja, hogy a nemzeti jogok tiszteletét hirdető marxista-leninista elvek betartását kérjük számon elnyomóinktól. Ezen az úton járnak maguk, a magyar jogokért a helyszínen küzdő magyarok is, mind Magyarországon, mind a szomszédos országokban. A demokratikus magyar nacionalizmus a magyar valóság szülöttje; céljait is csak a magyar realitások szabhatják meg. Ehhez kellene igazodnunk nekünk is, külföldön élő, de népünk sorsát szívükön viselő magyaroknak.

A marxizmus-leninizmus tanítása szerint minden nemzetiséget megillet az önkormányzat. Mivel se Magyarországon, se szomszédaink országaiban, erről szabadon beszélni nem lehet, érdemes lenne azon gondolkodni: Mit tehetnénk mi, a szabad világban élők, hogy eljuttassuk az „Autonómiát a magyaroknak!” jelszót a világ köztudatába?

Végül még néhány, a nacionalizmus és internacionalizmus tárgykörét érintő időszerű megjegyzés:

1. Mint ismeretes, az uralkodó pártrendszer odahaza a kommunizmus zsarnoki szovjet-orosz változatát úgy ünnepli, mint a demokratikus internacionalizmus szabadságot, egyenlőséget és testvériséget teremtő diadalát. A nacionalizmus viszont megbélyegző gyűjtőszónak számít, ami alá sorolnak sok mindent – bűnököt a múltból és kivetendőket a jelenből – beleértve, elsőik között, az antiszemitizmust. Ilyen körülmények közt érthető, hogy aki nemzeti jogok érdekében száll síkra – akár magyarországi, akár szomszédországi

viszonylatban – óvatosan beszél. Így például Illyés Gyula, amikor a „Szakvizsgán nacionalizmusból” című tanulmányában értekezik a nacionalizmusról, éles különbséget tesz a „nemzeti” (aki „jogot véd”) és a „nacionalista” között (aki „jogot sért”).

2. A szabad világban nincsen szükség virágnyelvre. Ha nacionalizmusról van szó, nacionalizmust mondunk. A „jogsértő” és „jogvédő” nacionalizmust pedig nemzetközi viszonylatban többnyire az „imperialista” és „demokratikus” jelzőkkel szokás megkülönböztetni. Ha Illyés Gyula terminológiáját venném igénybe, magyar „védekező” nacionalizmusról beszélhetnék. De erről főleg azért mondtam le a „demokratikus” jelző javára, mert hangsúlyozni kívántam, hogy az új nacionalizmus az 1945 óta demokratizált magyar társadalom születtje. Másik okom: manapság a Marx tanításainak hódoló szomszédaink saját magyarellenes nacionalizmusuk igazolására veszik igénybe a „védekező” jelzőt. Nyilván zsákutcába vezet ez a szóhasználat, ahelyett, hogy kivezetne a kölcsönös nacionalista vádak dzsungeléből! A múlt század közepén, a dinasztikus abszolutizmus ellen lázadó nemzeti mozgalmak idején, a proletariátus világforradalmát hirdető Marx valóban elismerte a „defenzív” nacionalizmus létjogosultságát. De ahhoz, amit a mai magyar nacionalizmusról írtam, Marx áldására éppúgy nincs szükségem, mint a virágnyelv segítségére.

Közép-Európával foglalkozó publicisztikai munkám javarészt a nacionalizmust bírálja. Le kell hát szögezmem, hogy amit itt elismerőleg mondtam a demokratikusnak nevezett magyar nacionalizmusról, az semmit sem változtat általában elítélő nézeteimen a modern nacionalizmust illetően. Különösen, mint Jászi Oszkár követője, változatlanul vallom, hogy a Duna-tájon létesített nemzetállam-rendszer alkalmatlan a nemzetközi béke megteremtésére. Igazi békét a dunai népek között csak a nemzeti egyenjogúság kölcsönös elismerése teremthetne. Az ilyen demokratikus nemzetköziséget pedig csak a nemzetállamot túlhaladó federáció valósíthatná meg. Amit helyeslek a régivel szemben másnak mutatkozó új magyar nacionalizmusban, az a nemzeti egyenjogúság eszméje. Tisztában vagyok avval, hogy ez nem okvetlenül a nacionalizmus egyetlen létező formája ma Magyarországon. A sovinszta múlt emlékeiből táplálkozó demokráciaellenes nacionalista érzelmek nyilván nem haltak ki; sőt, csaknem biztosra vehető, hogy – nem utolsó sorban reakcióképpen a magyarországi kommunista rezsim nemzetellenes magatartására – a nacionalizmus igen kellemetlen szélsőséges formái lappanghatnak a demokratizáltnak vélt magyar társadalom felszíne alatt. És persze a fellegekben járnék, ha nem venném észre, hogy a valóságot világszerte változatlanul a nemzetközi békét szüntelenül fenyegető agresszív nacionalizmus uralja.

(1982)

CZIGÁNY LÓRÁNT

Kinek a nyelvében él a nemzet?

Kora gyerekkorom óta falom a szótárakat és lexikonokat. Ha egyszer nekem is feltennék a megtisztelő kérdést – a már unalomig ismételt körkérdés keretében –, hogy melyik az a tíz könyv, amit egy lakatlan szigetre magammal vinnék, bizony bevallanám, hogy nem vinném én a Bibliát, se Dosztojevszkij vagy Tolsztoj valamelyik regényét, de még Petőfi verseskötetét sem – különösen, ha mostanában kellene mennem, hanem csak néhány szótárt meg régi lexikont. Persze csak akkor, ha egy lexikont vagy több kötetes szótárt egy könyvnek lehetne számítani. Azt hiszem az *Oxford English Dictionary*, a nagy *Larousse*, meg a nagy *Brockhaus* társaságában jobban el tudnám tölteni magányos napjaimat, mint akár – *horribile dictu* – mondjuk a *varázshegy* társaságában. Ha még az *Encyclopaedia Britannica* egy régebbi, lehetőleg a 11. kiadását, vagy a *Révai Nagy Lexikonát*, de még inkább, ha a *Pallas Nagy Lexikonát* is magammal vihetnem mohóságom kielégítésére, azt hiszem 20-25 évig elég jól meglennék ezen a képzeletbeli lakatlan szigeten, főként ha korlátlan mennyiségű *Gauloises* cigaretta is rendelkezésemre állna.

Ne értsen félre az olvasó, nem akarok az antisznobság szerepében tetszelegni, de szeretném látni azt a megátalkodott Tolsztoj rajongót, aki évente nyolc-tízszor elolvassa a *Háború és békét*, húsz éven keresztül. Bár elismerem, kivételek is vannak. Latin tanárom mesélte, hogy orosz fogságban egyetlen könyvvel rendelkezett, három évig azt olvasta minden szabad idejében eleinte csak magának – később pedig szép szóra éhes bajtársainak. Fejezeteket tudott kívülről a francia nyelvű könyvből és a rögtönzött magyar fordításból is. A regény szereplői ott éltek velük, megosztva a zimankós oroszországi éjszakák szolzsenyicini magányát.

De hogy visszatérjek a kérdéses tíz könyvhöz – nem tudom pontosan, hogyan válogatnám össze őket, egy azonban kétségtelen: a most megjelent *Magyar Értelmező Kéziszótár*¹ feltétlenül köztük lenne. Mert fájdalom – közvetlen elődjét, a *magyar nyelv értelmező szótárának* hét testes kötetét bizony kiszorítaná az útipoggyászomból. Nemcsak a súlya, hanem a terjedelme miatt is. Nézzük meg a statisztikai adatokat: a hétkötetes szótár majdnem hét és félezer oldalon 58 000 szót ír le külön szócikkben, míg a *Kéziszótár* másfélezer oldalon mintegy hetvenezret. Hogy adódhat ez a jelentős különbség? Egyrészt tipográfiai megoldások segítségével: a *Kéziszótár* kisebb betűtípussal készült, másrészt tartalmi tömörítéssel: a hétkötetes szótár mintegy 115 000 szépirodalmi idézetet mutat be az értelmezett szavak jelentésének szemléltetésére, a *Kéziszótár* szemléltető anyagot nem hoz és az értelmezései is rövidebbek. Nézzünk példákat: VIRÁGKOR az *Értelmező Szótárban* „Valakinek életében, valaminek fejlődésében az a korszak, amelyben valaki testi és szellemi erejének teljében, virágjában van, vagy valami teljes gazdagságában, erejében, hatásában nagyszerű alkotásokkal, eredményekkel kibontakozik”. *Kéziszótár*: „Valakinek, valaminek az életében, fejlődésében a legfejlettebb, eredményekben leggazdagabb időszak”. A *Kéziszótár* meghatározása kétségtelenül rövidebb, tömörebb és ugyanakkor éppen olyan pontos, mint az *Értelmező Szótáré*, amit pontossága mellett egy kicsit körülményesnek is tartok. Olykor a megfogalmazás nemcsak egyszerűsödött, de szelídült is: ELLENFORRADALOM „A hatalmuktól megfosztott kizsákmányoló osztályok reakciós harca, rendszerint fegyveres felkelés a forradalom vívmányai ellen a forradalom előtti állapotok, saját uralmuk visszaállítása érdekében.” (*ÉrtSz.*) „A reakciós erőknek a megdöntött rendszer visszaállítását célzó felkelése.” (*ÉkSz.*)

De nemcsak azért vinném a *Kéziszótárt* magammal arra a bizonyos sohasem-volt lakatlan szigetre, mert tömörebb, mint hétkötetes elődje, hanem inkább azért, mert mint Kosztolányi mondja: „Van-e a szótárnál

¹ *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Szerkesztette: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972.

gazdagabb, élőbb, lelkesebb valami? Benne van nyelvünk összes szava. Benne van a virágok, ásványok, rovarok, háziállatok és fenevadak, a szerszámok, a közlekedési eszközök és felszerelések, a fegyverek és hangszerek, a mesterségek, a testrészek és a nyavalyák neve. Benne van a gyöngédség és a gorombaság minden árnyalata, az udvariasság és a gorombaság, a szemérem és a trágárság, a szépség és rútság, az illat és a bűz, a tisztaság és a szutyok, a boldogság és a boldogtalanság, az önfeláldozás és a gyilkosság. Benne van a múltam, a jelenem és a jövőm. Benne van az életem. Benne van a halálom is. Benne van a sorsom.”

Ott van minden a szótárban, csak meg kell keresni. Ott van korábbi életem, ott vannak a hazug jelszavak: álltunk „arccal a vasút felé”, Gerő Ernő, a hídverő *ukázára* gyűjtöttük a vasat és a fémét, mert ezzel is a békét védjük (bár Margitay Pista megjegyezte az osztályban – hogy szerinte a vas is fém – s ezért osztályfőnöki megrovásban részesült), tudtuk, hogy nem rés, hanem erős bástya vagyunk a béke frontján, békeházban laktunk („Ez a ház békeház” – hirdette a rigmus), vigyáztunk, hogy meg ne együk az aranytojáshoz tojót tyúkot ott az *épülő-szépülő* vas és acél országában. Ugyanakkor nem volt még *mikrostruktúra*, meg *mélyinterjú*, nem beszéltünk idegen nyelveket *anyanyelvi szinten*, a lelkes és öntudatos DISZ-fiatalok nem hordtak még *miniszoknyát*, nyoma sem volt a *parttalan* realizmusnak, nem vizsgáltuk az irodalmat *komplex* módszerekkel, az irányzatokat még nem neveztük „nemzetközi műszó”-val *trend*nek, nem volt még magyar *design*, csak iparművészet, meg ipari formatervezés, nem voltak még ostoronyeles ívfénylámpák és „kijelölt gyalogos átkelő helyek”, ahol a Zsigulik nap mint nap elüthetik a 15 éven aluli és 60 éven felüli gyalogosokat, a jégszekerényt sem nevezték még hűtőszekrénynek, a *tinédzser*ek is csak kamaszok, meg bakfisok voltak, a vállalati igazgatók sem tudták még, hogy egy szép napon *menedzserek* lesznek belőlük, meg hát a földalatti sem nevezték előkelően *metrónak*, jó ital volt a narancsszörp, ha volt, s bizony még nem választhattunk a narancsszörp és a *dzsúsz* között (mint egy pincér megmagyarázta a Várban: „a dzsúsz, kérem az narancsból készül, a narancslé pedig...” s itt jelentőségteljesen megvonta a vállát), a *zsíroskenyér*et egybe írtuk, a *vajas kenyér*et pedig külön, tudja Isten miért... talán mert csak a „zsíros kenyér” fejezett ki *egy* fogalmat, a vajas kenyér pedig fogalom volt...

De nem akarok a jó öreg Gvadányi peleskei nótáriusaként dörmögni, morózus táblabíróként a *nájmódi* ellen, még csak nem is külön véleményt szeretnék bejelenteni, hiszen az itt felsorolt szavak között vannak kifogástalan alkotások – a *hűtőszekrény* pontosabb, mint a *jégszekerény* (már nagyon régóta nem hordanak *jeget* a *jégszekerény*be a *jegesemberek*) – csak jó alkalomnak tartom a *Kéziszótár* megjelenését arra, hogy néhány változást regisztráljak az újabb nyelvhasználatban. Mert ez is a szótár erényeihez tartozik – a szerkesztők helyesnek tartották, hogy számos újonnan keletkezett, vagy újabban felkapott szót is felvegyenek a szótár anyagába.

PI. LIBEGŐ „nyitott, kétszemélyes ülőhelyekkel közlekedő drótkötélpálya”, de nincs még benne pl. az IRÁNYÍTÓSZÁM (az amerikai *zip-code* megfelelője). Az újonnan felvett szavak között igen nagy számban vannak idegen szavak. Ez érthető is, hiszen otthon az idegen nyelvek tanulása és a külföldi utazások drámai erővel hatnak a beszélők nyelvi tudatára. Nem hinném, hogy egyszerű lenne az idegen *divatszavak* átvételének igen bonyolult pszichológiai, társadalmi és nyelvi okaira rámutatni. Kétségtelenül teljesen más okai vannak az idegen szavak gyakori használatának otthon, mint a külföldi magyarság körében.

Külföldön élők inkább szellemi lustaságból használnak idegen szót – ezt bizonyítja, hogy az idegen szavak legtöbbször egyszerű dolgokat jelentenek és az idegen szerkezetek is mindig nélkülözhetők, „*Tyubbal* megyek” (*tube* – földalatti) „az Oxford Streeten *szél* van” (*sale* – kiárúsítás), „*bázikus* ételeket főz” (*basic* – alapvető, egyszerű); se szeri, se száma a lustaságból eredő tükörfordításoknak: (*taxit vesz*, *buszt cserél*, *gyomorinfluenzája van*, 'taxiba ül', 'átszál', 'gyomorhurutja van' helyett).

Otthon inkább a *választékosság* igénye, illetve ennek az igénynek elferdült kivételése okozza az idegen szavak hemzsegetését nemcsak a nyomtatott szövegekben, de élőszóban is. Hogy ez helyénvaló-e, vagy ártalmas, nem szándékom eldönteni, már csak azért sem, mert a *normatív* nyelvszemlélet mindig is idegen volt tőlem. Ami viszont figyelmet érdemel, az a hazai nyelvészek „skatulyázásának” gondolatmenete.

A szótár a szócikk végén szögletes zárójelben közli az átadó nyelvet, ahonnan a szó származik. Tehát MOCSÁR [szláv], vagy SÚLY [?] ami azt jelenti, hogy a mocsár valamelyik szláv nyelvből, a súly pedig egy ismeretlen nyelvből került a magyarba. Eddig rendben is lenne, hiszen hasznos az, ha egy szótár a szavak eredetére utal. Nagyon gyakran azonban megjelenik egy olyan kategória, amivel nem sokat lehet kezdeni, MOLEKULA után ez áll [nk:fr]. Ez azt jelenti, hogy a szó „nemzetközi” s a francia nyelvben keletkezett. Leszámítva azt a tényt, hogy a molekula végső soron a latin „moles” tömegre megy vissza, kétségtelenül igaz, hogy a magyar MOLEKULA a francia „molécule”-ből származik, bár nem tudjuk, csak gyanítjuk, hogy

valószínűleg német közvetítéssel jött a szó a magyarba.

Mik azok a nemzetközi szavak? A *Kéziszótár* bevezetése ezt a meghatározást adja:

„Nemzetközi szónak és vándorszónak azt a szót tekintjük, amely a világnyelvek (angol, francia, orosz, német, spanyol) közül legalább háromnak a szókincsében megvan. A vándorszókat még valamikor a 18. század közepe előtt, a nemzetközi szavakat azóta vettük át.”

Tehát az újabb átvételek NEMZETKÖZI SZAVAK, a korábbiak egyszerűen csak VÁNDORSZAVAK, a SZPUTNYIK [nk:or] kétségkívül így igaz – orosz szó, ami a legtöbb nyelvben megjelent 1957 után. Viszont a PLEXIÜVEG a *Kéziszótár* szerint a németből jön. Elképzelhető, hogy a német volt az átvadó nyelv, de a németen kívül megvan a szó a franciában és az angolban is. (Az 1960-ban megjelent *Idegen szavak szótára* szerint latin eredetű.) Tehát legjobb esetben is ezt kellett volna a szó után írni [nk: ? ném.] De ez sem igaz, mert a plexi görögből vett modern felújítás, mellyel egyfajta törhetetlen „műűveg”-et neveztek el gyártói. Nyilvánvaló, hogy azt a nyelvet kellene megadni, melyben a szó keletkezett. S a szó azon a nyelvterületen keletkezett, ahol a dolgot megalkották. Fölösleges lenne azon spekulálni, hogy az űrhajózás szavai megvannak-e a franciában, vagy a németben – hiszen az esetek nagy részében a szakszavak az amerikai angolból terjedtek el a többi nyelvben is, mivel az űrhajózás technológiája az USA-ban a legfejlettebb. Nyilván nem ilyen könnyű a dolgunk, ha nem konkrét főnevek eredetét keressük.

A nemzetközi szó fából vaskarika, mivel az etimológia csak történeti – *diakronikus* – szemléletű lehet, egyébként nem lenne etimológia, a nemzetközi szó – ha létezését egyáltalán elismerhetjük, leíró, tehát *szinkronikus* kategória. Nézzünk még egy példát. A hatvanas évek elején villámgyorsan elterjedt egész Európában a „mini”. Leghíresebb és leghírhedtebb terjesztője a *miniszoknya* volt, ma már se szeri se száma a különféle mini összetételeknek. Azt azonban kevesen tudják, hogy a mini világjáró útjára egy angol autógyárból indult. 1960-ban a British Motor Corporation, melynek egyik közismert és elterjedt márkája addig a *Minor* volt (a név azt fejezte ki, hogy a szabványméretű kocsijuknak kihozták a „kisebb” és olcsóbb változatát), tervezett egy még kisebb, még gazdaságosabb modellt, a „mini-minort”. A gyár forgalmazói a „miniature” szót rövidítették *minire*. A modell igen hamar közismert lett, a közönség megkedvelte, s analógiás névátvitellel az akkoriban alakuló nem szabvány taxikat használó vállalatok kocsijait is *mini-cab*-nek nevezték. Nemsokára megjelent a minigolf, a miniszoknya, s az előképző rendkívül aktívnak bizonyult a legtöbb európai nyelvben. Magyarban is megjelent a miniszoknya – eleinte *aligszoknya*-nak magyarázták az újságok, a humoros és tetszetős szó azonban gyengébbnek bizonyult, mint a miniszoknya. A hatvanas évek vége felé megjelent a *maxiszoknya* és a *midi* nem sokkal utána. A *maxi* még a *mini* képzelt ellentéte volt. Alkotói a *minimumot* érezték a *miniben*, s a *midi* pedig párizsi divatszalonokban jelent meg a mini fonetikai analógiájára a „médium”-ból. Ma már mindhárom roppantul elterjedt, s elképzelhető, hogy bizonyos szösszetételben nincs meg mindegyik nyelvben (pl. *minigolf* csak az ún. *kontinentális* angolban létezik Hollandiában, Németországban stb.). Az egyik magyar szakfolyóirat is „beugrott” a „minimum” népetimológiának, s ebből származtatja a minit, hozzátéve, hogy a németben (!) keletkezett. A *Kéziszótár* már a helyes etimológiát közli [nk:ang]. Az előképző ma is hatékony, a legtöbb nyelvben ma is alkotnak vele új szóösszetételeket. Helyes-e nemzetközi szónak nevezni? Kétségtelenül nem, mivel *külön* „nemzetközi nyelv” – ahol keletkezhett volna, nem létezik. (Tudom, hogy az eszperantó hívei megsértődnek, pedig az eszperantó *sem* nemzetközi nyelv, hanem *mesterséges*.) A *mini* angol nyelvterületen keletkezett, alapszava pedig valamelyik újlatin (legvalószínűbb a francia) nyelv közvetítésével a latinra megy vissza.

A „nemzetközi szavak” kategóriájának bevezetése már csak didaktikai szempontból sem kívánatos. A „művelt közönség”, aki a szótárt forgatja, arra a következtetésre jut majd tévesen, hogy a „nemzetközi szavak” használata valami rangosító jelkép (*státus szimbólum*) s a külföldre utazóknak igyekezniük kell majd „nemzetközi szavakat” használniuk s akkor beszédük nemcsak előkelőbb lesz, hanem érthetőbb is. (Anekdotának is beillik: egy pesti látogató, aki angolul nem tudott, a londoni Diplomát Hotel nevét oroszosan *Gyíplomátnak* ejtette). Mert ne felejtjük el, a nyelv nem csak a gondolatközlés eszköze, hanem egy sokrétűen alkalmazott önkifejezési mód is, mely egyben azokról a belső történésekről *is hírt közöl*, amiket a szigorúan vett nyelvtani kategóriában leírható képletből nem tudunk kiolvasni. Ha azt mondom: a személyiség a verbális kommunikáció közben az egót projektálja és ezt a grammatikai struktúra analízise nem hozhatja felszínre – mindjárt megért a művelt olvasó nemcsak Párizsban, de talán még Budapesten is.

A szakmai zsargon burjánzása nem új jelenség és nem csak a magyar nyelvre jellemző – itt csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy nem tartom túl szerencsésnek sem a *Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótárában*, sem pedig az *Ertelmező Kéziszótárban* azt a megoldást, hogy a NEMZETKÖZI SZÓ kategóriát bevezették. Egyrészt, mint erre rámutattam, a NEMZETKÖZI SZÓ nem etimológiai kategória, másrészt, és ez a

fontosabb érv, mert olajat önt a tűzre – mivel a szótárt forgató „művelt nagyközönségben” öntudatlanul is azt az érzést táplálja, hogy ezekkel az árvalányhajasan kiejtett német, francia, vagy angol szavakkal valahol bekapcsolódnak a „nemzetközi világ” vérkeringésébe. Pedig hát ezeket a szavakat a *buta* külföldi nem érti meg, hogy is értené meg, hiszen teljesen másképp ejti!

A fő kifogás mindig az volt, hogy „ezt kérem nem lehet olyan jól mondani magyarul”. Persze, hogy nem lehet, de ez nem a magyar nyelv hibája. Két példával szeretném megvilágítani, mire gondolok. Vagy tíz évvel ezelőtt egy magyar mérnökcsoporthoz kirendelt tolmácsa voltam Észak-Angliában. A magyar állam egy teljesen berendezett vegyigyárat vett meg és kiküldött néhány vegyészmérnököt, hogy az eladó vállalat a helyszínen tanítsa be őket az új készülékek kezelésére. Kiküldetésem előtt megvettem a *Műszaki Értelmező Szótár* megfelelő kötetét és szorgalmasan készültem. Az előadásokat azonnal a helyszínen fordítottam: azaz szimultán tolmácsoltam. Nem is lett volna semmi baj, nem akadoztam, mert a fontosabb szakkifejezéseket megtanultam. Mégis észrevettem, hogy mikor mérnökeim egymás közt beszélgetnek, egészen furcsa szavakat használtak. „Te, Jóska, ugorj már oda, nézd meg mi van a kontrollpanelen” – mondta egyikük. Én mindig *vezérlőtáblát*, illetve *műszerfalat* fordítottam, ahogy a helyzet megkívánta. Máskor azt hallom: „Szigyu, lekoppintottad már a primér furnic dátáját?” Alanyt, állítmányt megértettem: Szigyu – Gyuszi mint iskolai ragadványnév, „lekoppint” 'lemásol' értelemben használt játékos kifejezés, főként műszakiak között. (Nyilván a „lekopíroz” szóból rövidült.) A „primér furnic”-ot is megfejtettem egy idő után (angol: *primary furnace* előbontó kemence). Én mindig *előbontó kemencét* fordítottam, s derengő kémiai ismereteim alapján a jelentését is megfejtettem: az a hely, ahol hő segítségével bizonyos vegyi folyamatok megindítását segítik elő. Nem esküszöm, hogy meghatározásom szabatos, de a magyar szó körülbelül ezt fejezi ki, s azt minden átlagosan művelt magyar felnőtt megérti. Az átlagosan művelt magyar felnőttnek ez teljesen kielégítő. Hogy pontosan mi történik, azt tudja a vegyészmérnök, s más nem is érdekel.

A kíváncsiság azonban nem hagyott nyugodni, s ezért munka után elbeszélgettem a mérnökökkel többször is a fordítás kérdéseiről. A *Műszaki Értelmező Szótár* kifejezéseit ismerték, de kézlegyintéssel intézték el, „Öregem, hova gondolsz, túl hosszú, nevetségesen pontoskodó” – meg hasonlókat mondtak. Végső érvük mindig ez volt: „Ha én most itt megtanulom a nemzetközi szakszavakat, egy kis nyelvtan után fogom tudni olvasni a szakszövegeket.” Azt már csak sörözés után tették hozzá, hogy különben is az otthoni kollégák – már, akik nem tudnak angolul – milyen irigységgel fogják nézni az egymás között varázsszavakként pattogó „furnic”-ek és „kontrollpanelek” görögtüzes villogását. Az egyszerű melós pedig nyilván úgy tiszteli majd a mérnök urakat, ahogy a táltost tisztelheték besenyő hadifoglyok a 9. század közepén.

Persze, van az éremnek másik oldala is. Az egyes idegen nyelvekből magyarított szakszavak valóban túl hosszúra sikerülnek. S ez a másik példám. Egy angol vagy amerikai üzemben van egy műszer-tábla, s azon van egy gomb, amit meg kell nyomni, s akkor egy folyamat leáll vagy beindul. Tehát kialakul egy képzet „a gombról, amit meg kell nyomni”. Mit csinál az angol mérnök? Azt mondja, hogy „push button”. Ezt az east-endi munkás éppen úgy megérti, mint a csikágói autógyárban dolgozó néger. Benne van, hogy mit kell csinálni, mivel a „push” ige névszó tehát jelenti azt is, hogy „nyomás”, meg azt is, hogy „nyomd!” Magyarban kétségtelenül nehezebb, mivel a végződésekkel jobban körülhatároljuk a szót, leszűkítjük az információtartalmat. Hogy mi lehet egy *push button*-ból, azt egy elegáns budapesti bérház liftjében fejtettem meg, amikor véletlenül egy apró betűvel telenyomtatott falragaszra tévedt a szemem. Ez volt a nagybetűs cím: „A tologomb vezérlésű felvonók működtetési elve.” Hát igen, itt van a baj. A tologomb vezérléssel. Mert e kiáltvány megszövegezője a „nyomógombot”, vagy „tologombot” túlságosan alpárinak találta, s ezért kétségtelenül nagyon szabatosan, de *leírta* a folyamatot, nem törődve azzal, hogy ezzel bizony még az idegenbeszakadt honfitársát is mosolygásra kényszeríti, nem beszélve a belföldi felvonó-forgalomban járatos honfitársról, aki már csak fáradtan legyint a legújabbban „kiszertelt” hivatalos nyelvtekerencedésre.

Az ilyen szóburjánzásokat az átlagember képtelen megjegyezni. Szándékosan nem írok egyszerű embert, vagy méginkább „a népet”, mert ebben valami olyan osztálymegkülönböztető pökhendiséget érzek, a nadrágos emberek valami olyan kivagyiságát, amit a szocialista társadalom *csinovnyikjai* és *apparatszikjai* éppen olyan dölyfös rátartiséggel tekintenek természetesnek, mint valamikor a szolgabíró, vagy a segédjegyző. S ezek a megnemértett szavak, meg a nemzetközi szavak a társadalmi megkülönböztetésnek olyan támaszai és talpkövei, melyekkel ezeket a megkülönböztetéseket a szocializmusba is sikeresen átmenthetjük.

Hamis lenne a kép, ha azt állítanám, hogy az itt leírt jelenségek ellen a nyelvészek odahaza nem küzdenek tudásuk, ismereteik és meggyőzőképességük teljes latbavetésével. A televízió és a rádió

nyelvművelő előadásai, az újságokban megjelenő közlemények mind ezt célozzák és szolgálják. Nemrégiben a tudós költő, Keresztury Dezső emelte fel szavát az *Élet és Irodalomban* a szakmai tolvajnyelv, vagy ahogyan ő nevezi nagyon találóan „a madárnyelv” elharapódzása ellen. Hűvös és tárgyilagos okfejtéssel mutat rá, hogy nyelvújításra állandóan szükség van, nem holmi „magyarosság” érdekében, hanem mert „a nemzetközi szavak” elterjedésében ő is a gondolkodásbeli restséget látja, mert „egyszerűbb az idegen nyelvű forrásokból átvenni a megjelöléseket, mint végiggondolni a magyar kifejezés lehetőségeit”.

Ezzel szemben viszont a normatív nyelvészek egy jelentős csoportja nemcsak Kazinczyék nyelvújítását ítélte el, s ítélik el mai tanítványai is ennek az iskolának, hanem nem hajlandók tudomásul venni, hogy a nyelvújítás *permanens forradalom*, amire állandóan szükség van. Lehetetlen Pázmány és Bornemisza nyelvén nemcsak az úrhajózásról, de egy távfűtéses lakás berendezési gondjairól is beszélni. Ezt az igyekezetet tükrözte és tükrözi a középiskolai oktatás, mely a *nyelvszemléletet* s nem a *nyelvérzék* alakítja ki a személyiségfejlődés legfogékonyabb korszakában. (Egy barátom mesélte, mikor Lukács Györgyöt fordított magyarra, a kiadói lektor azt a jótanácsot adta neki, olvasgassa Arany János prózai műveit, hogy stílusa javuljon. Arany Jánost én is nyelvünk egyik legnagyobb művészenek tartom, de kétlem, hogy Lukács György fordításánál egy fikarcnyit is segítene az ő nemesveretű prózája.) A nyelvszemlélet így is kettős arcú lesz: egyrészt mindenki tudja, milyen a „szép magyar stílus” (kerülni az idegen szavakat, -andó, -endő a magyarban nem használandó, a szenvedő szerkezet magyarban nem használtatik, „de”-vel és „és”-sel nem kezdünk mondatot, a magyar ember egyszerűen gondolkodik, s ezért nem használ körmondatot, időnként helyes valami népi fordulatot beiktatni a szövegbe: „*kitették a szűrét* a Vörös Csillag Traktorgyárból” – jelentette a Rádió egy osztályidegen elem eltávolításáról, „X. Y. revizionista csak *átabotában* ismeri Marxot”, stb.) másrészt a mindennapi életben gyakran pontos megfogalmazásokra van szükség, finom technikai megkülönböztetésekre, mert különben súlyos félreértések adódhatnak termelési folyamatokban, amin azután sem népi szólásokkal, sem Mikes Kelemen prózájával nem lehet majd segíteni. Ilyenkor csak a NEMZETKÖZI SZAVAK segítenek. Ott nincs félreértés. Ha egy szakember a magyar *design*-ről (vagy gyakran *dizájn*ról) beszél, mint az elmúlt hónapokban dúló vita is megmutatta, ott nem lehet hamukázni, hogy ipari formatervezés, meg ez-az, mert ugye, az angol cikk szerint „a 'design' egy nehezen megfogható kifejezés, oly ravasz, hogy ennek az angol szónak nincs semmi közvetlen megfelelője sok idegen nyelvben. Mégis az alapja a művészet minden formájában, minden alkotásnak”. Nem tudom, hány idegen nyelvet beszél az illető amerikai hölgy, akitől az idézet származik. Nem is fontos. A fontos az, hogy valahogy le kell fordítani ezt a „nehezen megfogható kifejezést”, ha nyelvünk öntörvényűségét tiszteletben akarjuk tartani, mégha a hölgy helyteleníti is. (Németre is le kellett fordítani: *Formgestaltung*.) A magyar *design* vitájából csak az derült ki, sokakban nincs elég *nyelvi öntudat* ahhoz, hogy magyar kifejezéssel helyettesítsék „a ravasz angol szót”. Mert a formatervezést – igaz, hogy nem tudták szegények, hogy mit cselekszenek – már a bicskával faragó alföldi pásztorok is művelték, amikor sőtartót vagy ostor nyelet készítettek. Persze nem nagyüzemi szinten.

Ha ezek után a szakemberben megvan a nyelvi öntudat, s „gyárt” magának szakszót, abból megint baj lesz. Mert akkor a nyelvészekről kap leckét.

Valamelyik nyáron Szilvásvárad környékén jártam, s a formailag egészen jól megtervezett Ikarusz autóbusz úgynevezett „panorámaablakain” szemléltem szűkebb pátriám, a Bükk-hegység – nekem legalábbis – ma is varázslatos, szelíd lankáit, ligetes tisztásait és rejtelmes kékbe vesző távoli erdeit. Éppen azon gondolkodtam, hogy Jókai a Szabadságharc után erre bújdoshatott, s hogy én ezt nem tudtam, mikor gimnazistaként silécen jártam be a környéket. De hallom idegenvezetőnk szavát: „S most tessék balra nézni, itt látható Észak-Magyarország legnagyobb víztározója, vagy víztárolója, nem is tudom kérem, hogy mondjam helyesen... mostanában olyan sok ilyen csinált-szót hallunk meg látunk... az embernek tiltakozik a nyelvérzéke, kérem szépen... Nevetséges... víztározó... de hát én nem azért vagyok itt, hogy ezt eldöntsem... majd talán az Önöket kísérő nyelvész, a szakember, ugye... majd az kérem szépen megmagyarázza, hogyan is állunk ezzel a víztározó-víztárolóval... szóval folytatom.”

Amikor befejezte, átadta a mikrofont a valóban bennünket kísérő nyelvőrnek, aki azután szabatosan elmagyarázta, hogy nemcsak *főlsleges* a víztározó, de amellet helytelenül is van képezve, meg nem is magyaros. Egy idő után én is elkezdtem gondolkodni (vagy gondolkodni? – nem is tudom), mert valahogy nagyon nem tetszett az órakulumszerű kijelentés a nyelvésztől, miszerint „helytelenül van képezve”. Bevallom, a szó nekem sem tetszett, de ettől még lehet helyesen képezve. Kezdtém analógiákon gondolkodni: tár, tároz, tárol; víz, vizez, vizel. Nem kell magyaráznom a különbséget a vizez és a vizez között. Mindkét ige képző az ún. aktív ige képzők közé tartozik. Miért lenne helytelen a tároz, mikor raktározunk? Az *elraktározott* ismereteket a fejünkben *tároljuk*. Fekete mellett aztán elbeszélgettem nyelvőrünkkel, aki igencsak foghegyről felelgetett dilettáns ellenvetéseimre. De néhány kérdésemre nem tudott válaszolni. Nem

tudta, hogy vízügyi szakemberektől származik-e a víztározó, vagy közismert jólétesült pesti újságíróktól. Nem tudta továbbá, hogy két vagy egy dolgot neveznek-e víztározónak: azaz a víztárolókat nevezik-e újabban víztározóknak. Egyszóval, semmi lényegeset nem tudott. Nem hagyott nyugodni az ügy. Véletlen folytán van egy magas beosztású vízügyi szakember ismerősöm. Ahhoz fordultam felvilágosításért. Nem tudtam elhinni ugyanis, hogy ugyanazt a dolgot nevezzék két szóval a vízügyi szakemberek. Nyilván jelentésmegkülönböztető szerepe van a két szónak. A vízügyi szakértő azután felvilágosított. Különbség van a víztározó és a víztároló között. Fontos különbség. Ma már benne van az *Ételmező Kézikönyvtárban* is: VÍZTÁROZÓ: „Nagy, rendszerint tó nagyságú víztároló.” VÍZTÁROLÓ: „Vízáró tartály, medence.” Tehát a víztározó a *rezervoár* magyarítása, a másik pedig egyszerűen egy kisebb medence. Völgyzáró gátak nélkül.

A történet mozzanatai miatt tanulságos. Ha új szót hallunk, majdnem mindig viszolygunk. Nyelvérzékünk hagyományörző, tiltakozik minden újítás ellen. Jó is, hogy így van, mert ellenkező esetben az új szavak olyan mértékben szaporodnának, hogy egy idő után képtelenek lennénk lépést tartani és nem értenénk meg egymást. Az új szavak mindig egy határozott igényt elégítenek ki, s ebből logikusan következik, hogy a társadalomnak abban a rétegében vagy csoportjában keletkeznek, ahol erre szükség van. Ami nagyon fontos különbségtétel a vízügyi szakembereknek, egyáltalán nem számít egy taxisofőrnek. A probléma csak akkor jelentkezik, ha a nyelvésznek sem számít. Mert a nyelvésznek – főként tekintélytisztelő társadalmakban – van szerepe a nyelvi normák kialakításában; s nagyon kevés a más szakmát jól ismerő nyelvész – Ők általában a nyelvtörténetet és a népi nyelvet ismerik, meg a divatos nyelvészeti elméleteket. Végső soron szerencsére, mindig a közmegegyezés dönt, a közönség döntötte el, hogy a nyelvújítás VILLANY szava belekerült mindennapi szókincsünkbe, a hasonlóan képzett ÉLENY (oxigén) pedig kiveszett; hogy az óvoda ma is él, a tanoda pedig divatjamúlt, hogy HADSEREGRŐL beszélünk, de néha stíláriis meggondolás alapján elődjét az ÁRMÁDIÁT is használjuk.

A szavak életével foglalkozó tudománynak még sok mindent kell felderítenie. Az idegen szavak pártfogóinak egy része gyakran felkiált, az idegen szó azért jobb, mert egyszerűbb, rövidebb, mint a hosszú magyar megfelelője. Milyen egyszerű lenne, ha ez így lenne! A nyelv nem a formális logika szabályai szerint működik. Ezt a magyarázatot csak kitaláljuk, mert logikusnak tűnik. A HÍR rövidebb, mint az INFORMÁCIÓ, igaz, hogy szemantikailag túlterhelt, mégis használjuk az utóbbit is. Az ÜZLET éppúgy kétszótagos, mint a business, s ezt is használják az előkelősködő hazai üzletemberek. A példákat mindkét irányban lehetne szaporítani, s más nyelvekben hasonló tendenciákat ismerhetünk fel.

Talán Csoóri Sándornak van igaza, aki nemrégiben így írt a *Tiszatájban*: „Valamivel nagyobb figyelem és a mostaninál erősebb nyelvi öntudat, s amire van szavunk, azt magyarul mondhatnánk, amire nincs, használnánk helyette a jövevényszót vagy az idegent. De azt hiszem, ezzel a módszerrel már csak elvileg tudnánk a sebeket gyógyítani. Ideig-óráig. Aztán újra felfakadnának. Van bőrbetegség idegi eredetű is. Az idegen szavak mértéktelen elszaporodását is egy ilyen mélyben munkáló idegbetegség okozhatta. Gyógyítani ilyenkor az egész szervezetet kell. Magyarán szólva: az idegen szavakat úgy lehetne könnyedén kerülni, ha a mondat-, illetve a gondolatfűzésünknek nem lenne rájuk szüksége.”

Ez a „mélyben munkáló idegbetegség” rejlik az idegen szavak mögött, tehát ezért lettek most ilyen előkelően NEMZETKÖZI SZAVAK. Tüneti jelenség, ami súlyos bajokat takar. Ezt a megállapítást föltétlenül valósnak érzem, s hiszem, hogy gyógymódja nem a nyelvészek orvosságos zacskójában rejlik. Már csak azért sem, mert a nyelvészek szeretnek arról beszélni, hogy a nyelvet *művelik*, a nyelvet *ápolják*.

S ez az igazi kórisme: mert egy nyelvet sem kell művelni, s a magyar nyelvet sem kell ápolni. Nem a nyelvet kell művelni, hanem az agyvelők barázdáit, azt az *idült nyelvi kisebbségi érzetet*, melyben a mai magyar társadalom tollforgatóinak egy része szenved. Nem kell a magyar nyelvet ápolni, mert a magyar nyelv nem beteg.

Betegek viszont az újságírók, akik *mélyinterjút* készítenek egyszerű emberekkel, akik igencsak épkezláb módon, érzékletesen, megható pátozstalansággal elmondják az életüket – s nem ők, de a század tehet róla, hogy rémregényként vagy sorstragédiaként olvassuk – s ezek elé a szép szövegek elé a mélyinterjúvoló egyedek, szakhalandzsa madárnyelvükön, álpszichológiai értelmetlenségeket biggyesztenek, s főmedvényük obszcénitása ordító ellentétben áll a lemezletlenített embersorsok hétköznapi tragédiáival. Villámcsapásként hat ez a felismerés minden épizlésű olvasóra, aki maga pironog, szégyenkezik a nyilvánosan megszégyenítettek helyett.

Betegek továbbá azok az izzadó tenyerű televíziós személyiségek, akik, hogy képzelt szellemi fölényüket fitogtassák, nyílt színen lemagázzák a népet, lepéterbácsizzák, lemariskanénizik őket, mintha valami

csökkentett szellemi képességű otthon lakóihoz beszélnének, azaz megadják a módját, mert ugye, ők tudnak a nép nyelvén is beszélni;

és betegek továbbá azok a közfirkászok, akik még mindig nem tanulták meg, hogy civilizált nyelveken a nekrológokat az elhunyt halálozási dátumával szokták kezdeni – mert ugye, nem kell az olvasót filológiai adatokkal terhelni;

betegek azok a kritikusok, akik az elsőkönyves fiatal írók vállát megveregetik, s azután *íróvá avatják* őket, – maga nagybányai Horthy Miklós sem avathatta vitézeit rangosabban;

betegek azok a tejfelesszájú írójelöltek, akik önmagukról nyilatkozva ilyen kifejezéseket használnak: „életművem ebben a szakaszában”, „verseim kiérlelése”, „költői fejlődésem”;

betegek továbbá azok a szaktekintélyek, akik a „nagyközönség számára, könnyed és népszerű módon” írnak bonyolult kérdésekről, amikről az egymás közt dúló szakmai vitákban nem mernek állást foglalni, de itt félmondatokban odavetik, hogy „a történettudomány mai állása szerint”, vagy „ahogy a szaktudományban nevezik e jelenséget”;

de azok is betegek, akik mikor elemző irodalmi tanulmányt kellene írniok, „helyszükére” hivatkoznak, meg „nem akarják az olvasót a szerző érdemeivel terhelni”;

betegek azok is, akik a millenniumi petárdaröpködtetést megszégyenítő sebességgel kaparják elő pityipalkó születési dátumát, hogy a 185. évforduló alkalmával a díszmagyaros, kacagányos és párdúcbrős úri Magyarországot lepipálva ünnepelhessék tintát fröcsögtetve, nyomdafestéket nem szánva a kukoricalevél feldolgozásának első méltatlanul elfelejtett magyar úttörőjét;

meg hát azok is csak betegek, akik önagyonülésezésük eredményeit teszik közzé tudományos dolgozatokban vitatva, hogy a mondatberekasztó pontot a szögletes zárójelen kívül, vagy belül kell-e kitenni a könyvtári címléírásokban, bár még egyetlen egy magyar könyvtárnak sincs nyomtatott katalógusa, s mire az alapelveket kidolgozzák, talán már nem is lesz szükség rá;

továbbá azok is betegek, súlyos nyelvbajban szenvednek, akik tejjel-mézzel folyó aranykalászos búzarengetegekről regélnek külföldi *nyelvtársaiknak*, elhallgatva, hogy a légszennyeződés következtében egyes ipari központok fölött sárgás sötétség terjeng délben;

de a legbetegebbek azok a szemforgató tollforgatók, akik mihelyt tudtukra adják, hogy kétszer kettő nem hat, hanem már csak öt, rögtön hozsannázni kezdenek, mert azt már elképzelni sem tudják, hogy kétszer kettő négy is lehetne...

Nem a magyar nyelvet kell tehát ápolni, hanem ezeket a nyelvbajosokat, mert az ő nyelvükben nem élhet a nemzet.

(1974)

FÁY ATTILA

Hazai tárgyú irodalmi alkotások az emigrációban

A hazai témákon dolgozó emigráns írók látszólag mindig és mindenképpen előnyös helyzetben vannak otthon nyűglődő írótsaikkal szemben. Nemcsak azt mondhatják magukról, hogy «vagyunk», hanem azt is, hogy szabadok vagyunk: korlátlanul gazdagodhatunk tapasztalatokban; kísérletezhetünk, ahogy akarunk; nem kell tartanunk egy megvetett rendszer cenzúrájától, okvetetlenkedő beleszólásától, adminisztratív és rendőri intézkedéseitől; félelem és gátlás nélkül írhatunk meg mindent távoli hazánkról. Sőt, minél meglepőbbet, idegen által nem sejtettet tudunk mondani róla, annál inkább biztosítjuk írásaink sikerét. Amikor pedig Danteként egyetemes körképet nyújtunk a hazai világról, új környezetünkben a legnagyobb megbecsülésben, elismerésben van részünk.

Ennek a boldogító helyzetképnek minden állítása igaz, mégis valami baj van vele. Alaphibája, hogy egy bonyolult állapotnak és egy nem mindennapi célkitűzésnek csupán előnyös oldalát forgatja, csillogtatja. Mélyen hallgat a mesterségbeli gátló tényezőkről, melyekkel a menekült írónak mindenképp meg kell birkóznia, ha hazai tárgyú műveket alkot. Ezekről a tényezőkről, jellegükről, leküzdési módjukról fogok beszélni.

Munkahipotézisnek definiáljuk az *emigráns író* a legtagabb értelemben. Nevezzük olyan *személynek, aki politikai, gazdasági vagy pusztán lélektani okokból kénytelen elhagyni hazáját és külföldön kezdi vagy folytatja írói pályáját*. Ebből a meghatározásból indulva ki hamar észrevevesszük, hogy csak kevés ún. klasszikusan emigránsnak tekintett író, költő volt tipikusan ilyen helyzetben, vagy ha igen, akkor is csak ritkán sikerült neki szülőföldje, a hazai valóság tartós távmegjelenítése.

Ovidius, Dante, Mikes Kelemen? A Fekete Tenger partján írt elégiáiban Ovidius megkapóan idézi ugyan fel az elhagyott római tájat, saját múltját, távoli barátainak arcát, a válás perceit, a *Tristia* és az *Epistulae ex Ponto* szerzője azonban mégsem mondható igazi emigránsnak. Csupán száműzött volt, akinek a Birodalom egy távol kijelölt pontján kellett élnie. Odahaza nem vesztette el római birtokait és új lakhelyén is közigazgatásilag bent maradt az Impériumban, bár annak határán. Nem tört ki belőle lelkileg sem. Ezzel magyarázható távolból írt költeményeinek sokszor siránkozó, hízalgő, esdeklő hangja: a gyengéd szerelmek lantosa vissza akarja könyörögni magát Rómába, melyet önként sosem hagyott volna el.

Dante eleinte száműzött volt, s ha hazáját Firenzével azonosítjuk, számkivetettsége teljesebb állapotnak látszik, mint Ovidiusé: mind jogilag, mind lelkileg kívül került a száműző Firenzén, ahol halálbüntetés várt rá. Később a költő megalázkodás árán hazatérhetett volna, de erre nem vitte rá becsületérzése, büszkesége. Ekkor válik a száműzöttről emigránssá, mivel most már politikai és elvi meggyőződésből él «hazáján» kívül. Kérdés azonban, hogy esetében a «haza» fogalma Firenzére korlátozható-e. A valóságban ugyanis sem szubjektíven, Dante számára, sem objektíven, azaz lényegét tekintve, a «haza» nem jelentette csupán azt a városállamot, ahol született, hanem annál tágabb nyelvi, kulturális, földrajzi, történelmi egységet jelölő kategória volt. Dante emigrált ugyan szülővárosából, de hazájából nem menekült el: továbbra is Itáliában élt, közvetlen érintkezésben mindazzal, ami olasz földön olasz volt és ott alkotta a középkori világkép lenyűgöző költői szintézisét. Az *Isteni Színjátékot* bizonyos értelemben hazai tárgyúnak vehetjük, mert a rómaiakat is magába foglaló itáliai valóságot tükrözi elsősorban, szerzője azonban nem tekinthető emigránsnak.

Mikes Kelemen vitathatatlanul emigránsnak számít. Levelei a maguk műfajában remekművek és hazaiak is, amennyiben olykor hazai emlékeket idéznek, tárgyak pedig általában a Rákóczi-emigráció mikrokozmosza, mely átvitt értelemben Kismagyarországnak fogható fel. Hozzá tehetnénk még a *Levelek hazaiságához*, hogy hazájából való ember írta őket, anyanyelvén, magyar szívvel, ésszel, műveltséggel, de e hozzátét csupán tautológiát állítana, hiszen minden író a hazájából való és így végső soron mondanivalója és ahogy azt előadja, az is. (Éppen e magától értetődő hazaiság következtében tekinti egy író művét sajátjának hazája irodalomtörténete, még akkor is, ha a mű tárgya idegen.) A hazaiságot azonban nem vesszük sem ebben a magától értetődő, tautológiás és ezért

problémátlan értelemben, sem pedig az előbb említett «időnként az emlékekben hazakalandozó», vagy átvitt («Kismagyarország») értelemben. Vizsgálódásunk céljából a továbbiakban per definitionem az olyan irodalmi műveket tekintjük hazaiaknak, melyek szó szerinti értelemben, tehát *tárgyként örökítik meg a hazai környezetet, tájat, korokat, helyzeteket, embereket, hangokat, színeket, formákat, hangulatot, szóval a hazai fizikai és lelki valóságot és lehetőséget*. - Mi állapítható meg most már ilyen szempontból Mikes *Leveleiről*? Az, hogy vannak ugyan bennük effajta részletek, de írójuk általában kerüli a konkrét és összefüggő távmegjelenítést, melyhez - ha nem pusztán emlékekben kószálás - lényeges szándéktöbblet és sajátos alkotótevékenység kell.

Mint látjuk, Ovidius és Dante *nem* vehető igazi emigránsnak, Mikes *Levelei* pedig elsősorban *nem* a hazai valóságot idézik fel.

A távmegjelenítés nehézségei

Minél régebbi időket vizsgálunk, annál kevesebb emigrációban készült kimagasló hazai tárgyú irodalmi alkotásra bukkanunk. A hazai valóság nagyszabású és összefüggő tükrözése egy távoli, idegen világból hajdan áthidalhatatlan akadályokba ütközött. Idegen nyelvterületen az író, ha csak anyanyelvén írt jól, nem tudott megélni a tollából. Nem volt olvasó- és vevőközönsége, a megélhetési, létfenntartási nehézségek rövidesen abbahagyták vele az írást. Döntő szerepe volt a technikai akadályoknak is. Hogyan adhatta volna vissza műveiben az egyidejű hazai valóságot, amikor a hírtovábbítás heteket, földrészek közt pedig hónapokat vett igénybe és még akkor sem volt a híryanag sem olyan gazdag, sem olyan részletes, mint ma? Tegyük fel azonban, hogy a száműzött vagy emigráns író nem küzdött anyagi nehézséggel, kiváltságos helyzete következtében nem kellett feladnia hivatását, továbbá lemondott arról, hogy az aktuális hazai valóságot jelenítse meg és beérte a hazai múlt élményszerű felidézésével. Mi akadályozhatta még ezután is munkáját?

A gátló körülmények egyrészt továbbra is technikai jellegűek voltak, másrészt lelkiek. Világítsuk meg Ovidius esetével, milyen tipikus technikai és pszichikai akadályokkal küzdött idegenben az író. Eleinte Ovidius azt hitte, hogy Tomiban folytathatja a még otthon megkezdett költői témáját, az egész hazai életet (nemcsak a vallást!) szabályozó és irányító római ünnepkör mítikus eredetének megénekelését. Hamar belátta azonban, hogy nem meríthet hozzá minden anyagot saját emlékeiből, barbár környezetében viszont nem jut forrásmunkákhoz. Ezután megpróbált rátérni szívéhez közel álló egyéb témákra, de ekkor a technikai nehézségekhez pszichikai gátlások járultak. Ide vezethető vissza, hogy észre veszi ugyan az északi táj rideg szépségét, de nem képes közvetlenül szerzett vagy olvasmányain gyűlt élményeit az újakkal szintézisbe hozni. Számára az új a régi kizárása, megtagadása. A befagyott Fekete tenger neki azt jelenti, hogy itt és most lehetetlen lenne a kedveséhez úszó és tengerbe veszett Leander édes-bús históriája. Tomiban nem terem alma? A szerelmi romantikát újabb veszteség éri: itt nem vallhatna szerelmet almára karcolt betűkkel Acanthus.¹

Az írói munka e két tipikus akadályja számtalan változatban bukkan fel és hiúsítja meg idegenben a hazai tárgy művészi feldolgozását. Az emigráns elveszti lába alól a hazai talajt, spanyol nevén *destierro* (= földnélküli) lesz és fokozatosan kiesik az otthoni élményidőből, Tabori Pál merész szóképzésével szólva idejefogyottá, *destiempo*-vá válik.² A különféle gátló tényezők nemcsak arra kényszerítik, hogy lemondjon bizonyos tárgykörökről, hanem sokszor válságba hozzák, aláássák alkotókedvét és önbizalmát. Úgy érzi, hogy ami otthon könnyen ment, az idegenben ólomsúlyokkal van terhelve. Dosztojevszkijné írja *Emlékirataiban*, hogy több esztendei külföldi tartózkodásuk vége felé férje egyenest kétségbeesett, gyötörte a félelem, hogy ha végleg elszakad a hazai élet áramától, elapad teremő vénája és mint író megsemmisül.

Dosztojevszkijjal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy nem tartotta magát emigránsnak a vagyonából

¹ Vágya, hogy áthidalja a nyelvi szakadékot maga és Tomi lakói közt, arra bírta Ovidiust, hogy megtanulja a géta, görög és egyéb elemekből álló helyi nyelvet. Költeményt is írt ezen a keveréknnyelven, *socia lingua*-n, ahogy ő nevezi, mely állítólag igen tetszett a bennszülötteknek. A költemény egyébként az akkor elhunyt Augustus császárt dicsőítette, tehát semmiképp sem volt annak a két különböző világnak a szintézise, amiben Ovidius élt.

² Tabori, Paul: *The Anatomy of Exile* (London, 1972), 32. o.

Nyugaton élő, idegent majmoló orosz arisztokráciával és földbirtokosokkal szemben, akik a jobbágyfelszabadítás és a cári földreform elleni tiltakozásból éltek Oroszország határain kívül. Emigránsnak minősíthető azonban azért, mert feleségével menekülésszerűen szökött el hazájából, nemcsak a hitelezők, hanem a fojtogató politikai légkör elől is. Később, amikor nem bírta többé elviselni az emigráns állapotot és elhatározta, hogy hazatér, kilószámra tüzelte el azokat a kéziratokat, melyek többet és veszélyesebbet tartalmaztak, mint ami bennmaradhatott művei oroszországi kiadásában. (Négy regényt írt öt év alatt Nyugaton és ezeket otthon jelentette meg.) Érdekes megfigyelni, miként hatalmasodik el írásaiban a hazatérés gondolatával egyidejűleg és azzal egyenes arányban a pravoszláv ideológia akút formája, miszerint Nyugat hozza a mélety, a gonosztságot, Kelet, a Szent Orosz Haza viszont a megváltás, az igazi krisztusi élet talaja. Ez az álláspont legintenzívebben emigrációja végén írt regényében, az *Ördögökben* jut érvényre, ellentétben korábban írt emigrációs regényével, *A félkegyelművel*, melynek főszereplője a krisztusi hitet Nyugaton találja meg és hazatérve az orosz földön burjánzó mélety, ördögi gonoszság őrli fel idegrendszerét, egészségét.

A megélhetési, technikai, lelki nehézségek felismeréséből és jelentőségének eltúlzásából jött létre az írókban, régebbi irodalomban és irodalomtörténetben az a romantikus felfogás, mely szerint hazai szépirodalmi alkotás csakis otthon készülhet. Egy zseniális téma szikrája kipattanhat ugyan idegenben, de míg onnan vissza nem került, az ötletből nem nőhet ki művészileg értékes alkotás, remekművé terebélyesedéséhez pedig egyenest évszázadok munkája szükséges. Eme állítás bizonyítására magyar vonatkozásban a Toldi-téma története kínálkozott.

A legvalószínűbb hipotézis szerint a Toldi-monda magva a XIV. században, Olaszországban vitézkedő lovaskatonák fantáziájában alakult ki. Nagy Lajos és részben Zsigmond korában élő bihari Toldi Miklós ugyanis 1365-ben a pápa zsoldjában álló angol-magyar «Fehér csapat» (*Alba Societas*) egyik vezére volt és mintegy 1500-2000 magyar lovaskatonával részt vett az akkori itáliai belső harcokban. Irodalomtörténészeink úgy vélik, hogy ezt a vitézi pályán forgó Toldit, aki otthon előbb is, később is kiemelkedő közéleti szerepet vitt, a «Fehér csapat»-ban szolgáló magyar zsoldosok, Toldi távozta után, idővel megtették különféle érdekes kalandok hőisének. A ráruházott kalandok forrása idegen: mellékesen Boccaccio novellái, alapjában véve azonban a hajdan népszerű angol mondai hős, Gamelyn története. A magyarok Gamelyn történetét angol bajtársaik révén ismerhették meg, akikkel a történet egyik feldolgozója, a XIV. századi nagy angol epikus, Chaucer itáliai diplomáciai küldetése alkalmával személyes érintkezésbe került. Gamelyn kalandjai tartalmilag csakugyan megfelelnek az Ilosvai Selymes Péter ismert költeménye első részében található mondai magnak.³

Ahhoz, hogy a magyar főbe hullott idegen mondai mag Ilosvaihoz jusson, időre volt szükség: a mesélőkedvű zsoldosoknak haza kellett térniük, Toldi történetét alapos lódítások kíséretében tovább kellett adniuk, a «magnak» pedig úgy kellett «csíráznia», hogy kétszáz év múlva joggal keltse fel Ilosvai érdeklődését. Ilosvai fiatal korában a mondai hőssé színezett Nagy Sándor történetét énekelte meg és a rajta szerzett színező eljárást a Toldi-részletek alakításánál is alkalmazta. További háromszáz esztendőnek kellett leperegnie, míg Ilosvai műve nyomán megszületett a gyökerében népies jellegű, kifejtésében pedig (*Toldi estéje*, *Toldi szerelme*) a modern lélek lelkiismereti zavarait tükröző szintiszta magyar hősköltemény, Arany trilógiája.

Íme a bizonyíték - mondják a tradicionalisták -: magyar talaj, és félezer esztendő kell ahhoz, hogy egy idegen mesei magból hazai remekmű legyen.

Nincs magyar, akit meg ne kapna Arany János víziója a növényi tenyészet lassúságával, öntudatlanságával fejlődő írói alkotásról, a hazai földben nőtt terebélyes vén fának levelére «írt» szövegről, melyet az «avart járó» költő készen talál és igyekszik kibetűzni. Ugyanígy megkap mindnyájunkat az a mélyebb értelem, melyet Ady a fel-feldobott kőről olvas le: az ember és alkotása akármilyen magasba jut, mindig visszaesik oda, ahonnan vétetett. Mégis, ha képes szavakkal akarjuk érzékeltetni, hogyan dolgozik ma hazai témán az emigráns író, költő, mi életének, munkásságának mélyebb értelme, Arany és Ady szimbolikája ehhez elégtelen. Az «emigrációban készült» és mégis «hazai» áthidaló ellentétének érzékeltetéséhez leghelyesebb, ha hasonlatainkat, szimbólumainkat a mai élettől elválaszthatatlan távvizsgálódási, távközvetítési technika köréből, például a Föld körül járó, vizsgálódó, annak szerkezetét, helyzetét, életét fürkésző műbolygók történetéből vesszük. Persze, mint minden hasonlat, az emigráns író helyzetének, munkájának a műbolygó helyzetével, funkciójával és a távközvetítés szerepével való

³ Lásd Horváth János: *A reformáció jegyében* (Budapest, 1957), 465479. o. Az olasz földről eredeztetés Fest Sándor kutatásain alapul.

szimbolizálása is sántít. A hazai valóságot megjelenítő munkának csak passzív oldalát ábrázolja, azt sem teljes egészében. Nem juttatja kifejezésre, hogy az író nem az ürbe kilőve, izoláltan él és munkája nemcsak tükrözés, hanem egyrészt benne él egy sokrétű, a célbavettől eltérő valóságban, mely állandóan hat rá, másrészt ez a valóság szinte kiprovokálja, hogy a tükrözendő hazai világot vele összehasonlítsa és az összehasonlítás, mérlegelés alapján értékelje.

A technikai nehézségek leküzdése

A távközlés világából merített szimbolika elsősorban azt fejezi ki találóan, miként küzdi le jelenleg a hazai tárgyú irodalmi mű alkotója a technikai nehézségeket. Csakugyan, ha ma például szükségét érzi, hogy ötletét hazai források alapján fejlessze tovább, azt könnyen megvalósíthatja a sajtó, nemzetközi könyv- és mikrofilm kölcsönzés, illetőleg rádió, vagy televíziós adás vétele révén. A távközlés, távközlítés fejlődése napról-napra nagyobb méreteket ölt. Nem kell egyáltalán beutazni egy országba, hogy reprodukált formában hozzájussunk kulturális értékeihez. A helyi értékek szervezett számontartását, tudományos feldolgozását, a feldolgozott anyag közlését és továbbítását az érdeklődőkhöz már minden állam kötelességének tekinti.

A távközlés, távközlítés igénybevételével szüntette meg lelki talajtalanságát Joyce. - Önkéntes emigráns (*self exiled*) állapota eléggé sajnátságos. Bár kifejezetten azzal a céllal hagyta el Írországot, hogy szakít a családdal, a haza, az anyanyelv és a belénevelt vallás tabuival, tulajdonképpen egyikkel sem szakított. Csaknem valamennyi testvérét maga után költöztette a Kontinensre és családtagjait, élőket-holtakat állandóan papírra vitte. Műveit is nagyjából anyanyelvén írta és katolicizmusa módszerre, minden ismeretet szintetizáló és mindent meggyónó módszerre változva szintén megmaradt. Érdekes tény, hogy legkevésbé Írországnak fordított hátat, hiszen kivétel nélkül valamennyi prózai művének színtere, szereplője az elhagyott, szeretett és gyűlölt Dublin és népe. A dublini olvasóközönség ma is csodálkozik, hogyan értheti meg, hogyan élvezheti az Ulysses-t, ezt az annyira «helyi vonatkozású regényt» az is, aki nem bennszülött dublini. Nos, Joyce írás közben nem csupán emlékeiből élt. Az anyaggyűjtéshez teljes mértékben felhasználta a technika, távközlítés, távközlés minden akkori vívmányát. Bújta az egykori újságokat, folyóiratokat, könyveket. Maga elé tett dublini térképén írta elő, kémlelte hősei útvonalát a városon keresztül-kasul. Szinte a megszállott makacsságával igyekezte hazai elemekből összeállítani az 1904. június 16.-i dublini valóság mozaikdarabjait. Jellemző módszerére, hogy megbízta otthon maradt rokonait: ellenőrizték számára, hogy az említett napon lakhatott-e főszereplője az Eccless Street 7 alatt. Csak akkor költöztette oda Leopold Bloomot, amikor hazulról jelentették, hogy az adott időpontban a lakás üres volt. - A Joyce-művek elemzői kiemelik, hogy valójában eme apró reális honi tények halmaza jelentette azt a biztonságot, amire a hazátlan, hiteveszett, társadalmilag talajtalan ír bujdosónak szüksége volt. Ebbe kapaszkodott és ez adott műveinek szilárd alapot.

A mozaikszerű tényeken kívül biztonságot, alapot nyújt az írónak új környezete is, továbbá irodalmi mintái és tulajdon világképe, filozófiája. A hazai tényhalmazok Joyce-nak szintén csupán lelki elsősegélyt jelentettek és nem is mindig hazulról érkeztek. Főleg akkor van szükség többirányú anyaggyűjtésre, amikor eleve tudható, hogy a szülőföldről elérhető anyag sterilizált, vagy kimondottan hamisított.

Dosztojevszkij drezdai tartózkodása idején nem az agyoncenzúrázott orosz lapokból jutott arra a következtetésre, hogy a pétervári Agronómiai Főiskolán politikai megmozdulás készül, hanem a külföldi újsághírek böngészéséből, elemzéséből. Mikor e forrongás a Nyecsjev-féle politikai gyilkossággal csakugyan kirobbant, a részleteket fűtanútól, az említett Főiskolán tanuló fiatal sógorától tudta meg, aki röviddel az események után kereste fel. Az élmény erejével kapott sokféle anyagot Dosztojevszkij ismét külföldön, elsősorban Svájcban szerzett tapasztalatai alapján mérlegelte, értelmezte. A Nyugaton élő hivatásos forradalmárok és nemzetközi kongresszusok életébe, működésébe, célkitűzéseibe való szabadabb betekintése, a kulisszák mögötti mozgatóerők felismerése és saját egyre égetőbb honvágya és szlavofil miszticizmusa érleli meg benne a gondolatot, hogy ami otthon történt és történik, azt Nyugaton élő anarchista honfitársai készítik elő és mindennek a gyaláznak semmi köze sincs az igazi orosz lélekhez, életfelfogáshoz. - Ezen sokszálú információ hozama - és nem a Nyecsjev-bűnügy egysíkú tükrözése - Dosztojevszkij menekült éveinek megrázó regénye, az *Ördögök*.

Nem vakeset, hogy az új orosz emigrációs irodalom legkimagaslóbb alkotásai csaknem egytől-egyig variációk erre az ördög-témára. Körtünet, hogy Vlagyimir Makszimov, a «Kontinent» szerkesztője Oroszországban utoljára

Dosztojevszkij *Ördögök*jét írta át színpadra azzal az újítással, hogy az utolsó színben megjelenik a *Karamazov testvérek* Nagy Inkvizitora és Keletnek dicsőíti az örök rabszolgaság «áldásait».⁴ Makszimov, Szolzsenyicin, Szinyavszkij írásban, szóban állandóan hangoztatják: Nyugat nem becsüli meg eléggé a szabadság áldásait, melyektől a Nagy Inkvizitor orosz epigonjai teljesen megfosztották az embereket.

A nemrég nyugatra vetett orosz emigráns írók most még megélnék élénken saját elményeikből, tapasztalataikból és ezek az elmények a frissen szerzett információkkal együtt még jó ideig kincseshányák lesznek, hiszen sok minden még kifejtetlenül hever az orosz valóság tárnái mélyén. Mi lesz azonban akkor, amikor kifogy a múlt elmény- és indulatanyaga? Miként, hogyan fogják ábrázolni tudni a hazai valóságot mondjuk 10-20-30 év múlva? A fizikai, technikai nehézségeken - mint láttuk - még csak felülkerekedik az idegenben élő író, de miként küzdheti le a lelki gátlásokat és okozóját: a kihullást az otthoni elmény-időből, ami elől Dosztojevszkij is hazamenekült?

A lelki nehézségek leküzdése

A hazai témán dolgozó menekült író lelki szituációja ma nem olyan reménytelen, mint a régmúltban, vagy amilyennek első pillantásra látszik. Amíg két világ közt, a haza és külföld közt «örlődik», ugyanakkor alkalma van egybelátni, megérteni ezt a világot, gondolatban összevonni őket, a hazait a külvilággal színezni, érdekesebbé tenni, meglátni benne a lehetséges mást.

Említettük, milyen tehetetlenül állt Ovidius idegenben az esztétikai szintézis követelménye előtt. Képtelen volt kényszerlakhelyének természeti adottságait összekapcsolni klasszikus mitológiai elményeivel: Tomi az csak Tomi, ott nem terem alma és télen a folyók torkolatánál befagy a tenger. Egész másképp reagál a szintézis követelményére egy igazi emigráns, pl. Mikes Kelemen.

Ő tudvalevően nemcsak *Leveleket* írt, hanem többek közt lefordított hat novellát Madame Gomez: *Les journées amusantes* keretes elbeszéléséből *Mulatságos napok* címen. Igénytelen munkáról van szó, mégis érezni, mint varázsolja a fordító színessé már magát a keretet is. Ez nála erdélyi, marosparti kúria lesz, ahol a kert lugasában a fiatalok érdekes történetekkel szórakoztatják egymást. Szőlő van felfuttatva a lugasra, melyet teljesen elborítanak a levelek, s ezért olyan, mint valami «levélből való palota». A szőlő nem erdélyi fajta, messziről jött: vesszejét Rodostóból hozták. Fordításában Mikes nyilván szinte önkéntelenül arra törekedett, hogy a hazai valóságot, helyesebben: a hazába transzponált valóságot, a kint megfigyelttel gazdagítsa. 37. levelében, 1720 május 28.-án meséli el, milyen pompásan buja a szőlő Rodostóban és a törökök miképpen művelik. - Egy szilvafa nagyságú szőlőőriásról már 1717-ben megemlékezett (3. levél). Álmélkodva állapította meg a Rákóczi Drinápoly melletti szállásának udvarán álló szőlőfáról, hogy azon egyszerre lehet látni, miként munkálkodik a szőlőtőn az esztendő három része. Ugyanis a hatalmas fa egyes ágairól már szüretelni lehetett volna a szilvaformájú érett szőlőt, másikon viszont még zöldék voltak a fürtök, harmadika meg csak éppen akkor kezdett virágba borulni.

Gazdag fantáziájú, nagy íróknál mindig megtaláljuk a honi valóság ilyen és ennél különb eszközökkel való érdekesség-tételét, nemesítését. Az eltérés abban rejlik, hogy otthon az ehhez szükséges külföldi anyagot ők legtöbbször könyvből merítik és nem tapasztalatból, mint az emigráns író, akinek leírása ezért élményszerűbb, festőibb, meggyőzőbb. Mi több, ilyenfajta környezetösszeolvasztása olykor egész történetének, drámai cselekményének *mélyebb, szimbolikusabb dimenziót* adhat. Példa rá a nagy orosz drámaírónak, az 1924-ben Párizsba menekült Nyikolaj Jevreinovnak a második világháború küszöbén írt egyik műve: *Aminek nincs neve* (avagy *Szegény kisleány álma*).⁵

⁴ Az *Ördögök* (Besz) Makszimov készítette színpadi változatát lásd a «Granyi» (Frankfurt a. M.) XXIX. évf. (1974) 92-93. számában, 8-116. o.

⁵ Jevreinov, Nyikolaj N.: *Csemmi nyet imenyi* (*Bednoj gyevocske sznyilosz*), (Paris, 1965).

A darab utolsó jelenetében fénybenúsuló felhőkarcoló tetőlakásán vagyunk, oldalt rózsakerttel. A szétolt hatalmas ablakokból Gatsina városára, évszázados fáira nyílik a kilátás. Ebben a keretben iddoggál, beszélget terveiről, az élet értelméről egy tucat jól öltözött, boldog ember: Lutohin könyvkötő és családja, Drobnyickij orvos és fia és közös ismerőseik, munkatársaik. Ez a keret is messziről került ide, akár a szamosparti társaság fölé bomló «szőlőfák» alkotta «levélpalota». New Yorkból jutott a Leningrád közelében lévő városba. Jevreinov emigrációja elején Amerikában csodálta meg a felhőkarcolók tetejére épült effajta lakásokat, bo1dog, gazdag emberek olimpuszi tanyáit. Darabjában ezzel a hazakívánt, derűs, mesebeli valósággal oldja fel az előzőleg lepergett dráma sötét tragikumát, egyre elviselhetetlenebbé vált kilátástalanságát. Az utolsó kép mintegy kirívó különbséggel érzékelteti: mi lett volna ezekből a tönkretett emberekből, ha nem zúdult volna rájuk két világháború, s közte a forradalom minden rémségével, értékbecstelenítésével. Könnyű lenne rámondanunk Jevreinov drámájára, hogy a szerző azért szabadítja meg hallgatóit a lelki nyomástól, hogy végül is elinal a valóság elől, eszképiista lesz és egy nem létező világba menekíti szereplőit. Más szavakkal: csak látszólag szerzi vissza elmulasztott hazai élményidejét azzal, hogy felidézi az 1924-ig otthon tapasztaltakat, majd a későbbi német invázióról hallott, olvasott borzalmakat; végső soron kiesik mindenből, amikor a boldogak időtlen szigetére ugrik. Kész azonban az ellenérv, ami igazolja idővisszahódító eljárását: nem a seholsincs világot vettítette darabja végén Gatsinába, hanem egy *valós lehetőséget*, melyhez hasonlóan Amerikában látott. Csak hasonló, mert a szereplők továbbra is jobbik énjüknek, elveiknek megfelelően beszélgetnek, tréfálnak, elmélkednek. Nem lettek new-yorki iparmágnások, nagytőkések. Maradtak szocialisták, ez kiderül a jelenet elejéből, mely, miként az egész dráma eleje, a két Lupohin-lány szocialista eszmékre nevelő tanórájával kezdődik, csak hogy a felhőkarcoló tetőteraszán ugyanazokból a tanokból humánus következtetéseket vonnak le. Világos a darab mondanivalója: más vezetőkkal, cárok, leninek, sztálinok nélkül ez is bekövetkezhett volna; Gatsina nem lenne csak Gatsina és népe nem jutott volna arra a sorsra, amire jutott.

Ne felejtjük el ugyanis: idejét, talaját, dialektikáját, érdekességét veszített lesz az a «realista», aki csak bekövetkezett tény- és eseménysorokat fűz egymás mellé másirányú valós lehetőségek kifejtése nélkül. Az emigráns író viszont visszaszerezheti maga és hazája számára az elmulasztott időt, ha nem engedi semmibe venni a hazai valós lehetőségeket, a lappangó «mást» és ugyanakkor megmutatja, hogy az ún. honi «tények» pusztán lehetőségekké zsugorodnak, ha megnézzük, mi rejlik mögöttük. Teljes egészében áll az *Aminék nincs neve* végjelenetének boldog embereire, amit Pavel Florenszkij, az orosz filozófus és polihisztor írt 1914-ben *Az igazság alapja és talpköve* c. könyvében a boldogság állapotáról. «A boldogság - mondja - nem a vergődés, kínlódás, tévelygés pusztán tagadása és ellentéte, hanem örökös győzelem felette: a vergődés állandó visszavezetése, redukálása merő lehetőségre, az azonosság fejének lábbal tiprása. A boldog ember számára *igazi azonossága* tulajdon *lehetőségeiben* rejlik...».⁶

Az elveszett idő visszaszerzési vágyától és a szintézis igényétől sarkallt emigráns író *saját magát* is mélyebben azonosítja, régi énjét lehetőséggé redukáltan látja, észreveszi annak is pozitív értékét, amit hajdan magából, életéből, műveiből kizárandónak vallott, mert összeférhetetlennek vélte velük. Általában az emigrációban hazagondoló minden művészre jellemző, hogy régi énje, régi krédója új és gazdagabb konstellációba kerül.

Marc Chagall pályája elején gyakran festette meg otthon, Oroszországban azt a kis világot, amihez tartozott: a vidéki ortodox zsidónegyedet, nagyszakállú rokonait, az öreg héber temetőt, stb. Később belevetette magát a forradalmi hullámba (Vitebszkben a művészetek szovjethatalom által kinevezett kormánybiztosa lett) és a Franciaországból átvett különféle izmusokat tekintette forma és téma szempontjából egyedül haladóknak. Miután azonban kivándorol, egyszerre feltámad benne az izmusok és a múlt szintézisének vágya. A hazai emlékképek felidézésekor meglepően sok, egyrészt közhelynek számító, másrészt hagyományos oroszos térelemmel, mondai motívummal, de csöppet sem tradíciós módon jeleníti meg az ezer kilométerekkel maga mögött hagyott vidéket: hóban síkló parasztszánnal, hagymatornyos templomokkal, régi ikonokkal, földberoskadt, alacsony házakkal, égen ficánkoló kakasfejű tűzmadárral, kanyargó, félig befagyott kékesszürke folyókkal. Még külföldi tárgyú festményein is sűrű rajokban jelentkeznek ezek a hazai látomások.

Ahogy Chagall a távolból meglátta, hogy Oroszország a maga teljességében és jellegzetességében a nem sablonos módon visszaadott közhelyeket is jelenti, ugyanúgy döbbsent rá Bartók Béla Amerikában, hogy a különleges formában megszólaltatott műdal is a magyar zene szerves része és ugyanolyan megindultságot válthat ki otthon és idegenben, akár az ősi népzene. Teljesen indokolatlan állítás, hogy Chagall festményein felvillanó

⁶ Florenszkij, Pavel: *Sztolp i utverzdenyije isztyini* (Moszkva, 1914), 188. o. (Kiemelések tőlem.) Ennek a mélyebb azonosításnak vetette meg logikai, metafizikai, történetfilozóf.ia alapját Florenszkij, míg nem deportálták Szibériába, ahol 1943-ban halt meg kényszermunkatáborban. Újabban kezdik rehabilitálni.

konvencionális orosz elemekből álló emlékképeknek és Bartók 1943-han komponált zenekari koncertjének 4. tételében felbukkanó közismert magyaros műdalmotívumnak (Vincze: «Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország» dalának kezdete) csak írónikus funkciójuk lenne. Azaz igazság, hogy bennük az «otthonra jellemző»-nek valami egyetemesebb felfogása rejlik. Egyetemesebb annál, ami mellett valaha Chagall is, Bartók is hitet tett emigrálása előtt.

Hasonló *egyetemesedést* látunk a kimenekült írók esetében. A régebbi élettapasztalatokkal összegezés náluk abban mutatkozik, hogy az új összképben átértékelik egykori világnézetüket. A gerincesebbek nem tagadják mellet verve, de sokatmondóan helyesbítik. Zilahy Lajos a Dukay-családregegyben már másként látja a magyar arisztokrácia történelmi szerepét, mint azelőtt. Nem állítja többé azt sem, hogy az emigrációban a lélek szükségképpen kialszik. A hajdani Sztálin-díjas Aczél Tamás *The Ice Age*-e tanúsága szerint ugyancsak másképp néz az ötvenes évek elejére és arra az önmagára, aki otthon lantot ragadott, hogy a kommunista párt fülébe zengje: «mint kéreg borul rá a fára, akként bomlunk rá mi is a pártra, védelemmel és győzelemmel...» stb. (*Enyingi járás* c. költeményéből). Érthető, hogy ők és sokan mások nem azonosítják többé magukat régi énjükkel, meggyőződésükkel, hiszen saját életük tanulsága a régiektől eltérő következtetéseket eredményezett.

Törekvés a szintézisre

Minden nagy szintézishez végső soron teherbíró világgép kell, melyben a részek kielégítő, megnyugtató elhelyezést nyernek. Dante világgépét Szent Tamás nyomán szerkesztette. E nélkül a biztos túlvilági architektonika nélkül látomása az elhunytak, angyalok, ördögök káosza lett volna. Honnan veszi azonban az emigráns író azt a világgépet, mely az általa földézett hazai valóságot ma hivatott hordozni, értelmezni? Bajosan talál olyan kész alapot, amit megfelelő módosítással felhasználhatna, magáévá tehetne teljes egészében, hiszen jelenleg nincs a középkoréhoz fogható meggyőződéssel vallott tudományos világnézet. Az irodalomtörténet tanúsága szerint megalapozásért ma vagy régebbi írói őstémákhoz folyamodik, melyek a kivetett létnek, emberi sorsnak értelmét megkapó teljességgel adták vissza (példa rá Thomas Mann *Doktor Faustus*a és Joyce *Ulyssese*), vagy életérzésének megfelelő valamilyen filozófiát alakít ki, melyben például a természetfilozófiai gondolatokat Darwintól, Einsteintől, Heisenbergig veszi, a történetfilozófiaiakat Vicotól, metafizikát a buddhistáktól, ismeretleméletet Berkeleytől (így tesz Joyce a *Finnegans Wake*ben). Legtöbbször mindkét utat járja és a besorolást - mint az említett példák esetében is - csupán aszerint végezzük, hogy melyik eljárást alkalmazza túlnyomó mértékben.

Itt azt az ellenvetést tehetné valaki, hogy az emelkedett szintézisnél a fogalmi vázra feszített és különleges módszerek alkalmazásával nyert összkép már elszakad a hazai valóságtól, megtagadja azt, minek következtében az így kapott írói alkotás lehet remekmű, de semmi esetre sem hazai tárgyú többé. Ezt az ellenvetést könnyen megcáfolhatjuk a tényekkel. A tények ugyanis elismertetik, hogy az emigrációban írt hazai tárgyú remekművekben az ősmintákon, absztrakt alapokon mindig a hazai valóság képe rajzolódik ki és ezt sohasem mossa el a szintézis eszmei kötőanyaga. Vegyünk egy kirívó esetet, ahol az elmosódás lehetősége valóban maximális: Joyce *Finnegans Wake*jét.

A *Finnegans Wake*ben eklektikus, nagyjából sztoikus színezetű filozófiai világgép kerül felül és hatalmasodik el, mégis, amikor legtisztább formában áll előtűnk e filozófia absztrakt alapelve, a világmindenséget átjáró *feszültség*, ez a kategória nem idegen testként tolatodik elő, hanem mint ami a dublini valóságot hordozza, a dubliniakat képviseli. Ez történik például a regény végén, ahol szanszkrit szavak tudatos és ismételt használata is figyelmezteti az olvasót, hogy a lét gyökereinél vagyunk. Itt a főszereplők, miután átálmodták az egész emberiség történetét és még mielőtt egy új élet-, világperiódusba kezdenének, így üdvözlük a világfeszültséget szimbolizáló Napot: Mi, a kis feszültség viselői, azaz dubliniak [Joyce szanszkritba csavartan használja a szót, mely ezért mindkettőt jelent] könyörgünk hozzád, őrizd és irányíts bennünket, vezess ki a halál házából Heliopolisba, a Nap városába....⁷

⁷ Joyce, James: *Finnegans Wake* (London, 1971), 594. o. A szövegrész rekonstrukcióját lásd Joseph Cambell - Henry

Író legyen a talpán, aki állja a sarat a szintézisért folyó küzdelemben. Legtöbben visszarettennek tőle, mert soha le nem záruló, aktuálisan végtelen folyamatnak érzik. Megelégszenek az otthon beléjük fojtott vagy csak sejtett ellenigazságok, antitézisek megírásával, kimondásával. Világért sem akarnak többet. Elvetik a további kapcsolás kísértését, tagadják, hogy az események jogosan és művészileg hitelesen továbbra is összefűzhetők, egybesodorhatók a hazai tradícióval. Számukra itt a hazai világ vége, lepergett a magyar élet homokórája. Ami a hazában történik, annak nincs már semmi köze a magyar élethez, múlthoz, nemzeti tragédiákhoz, de még a régi furcsaságokhoz, huncutságokhoz, magyar bűnökhöz sem. Otthon minden idegen lett. Ez a reménytelen idegenség csendül ki Zilahy trilógiája utolsó kötetéből, a *The Angry Angel*-ből és ez a lesújtó Márai Sándor naplóelmélkedéseiben. Mindössze négy-öt kinti prózáírónkban van meg az a képesség, hogy a hazai élet szötteit érdekesen, színesen továbbsszöje, ha lehet, klasszikusaink mintái nyomán, ha nem, Nyugatról szállított, jól válogatott «fonalakkal», és ne essen szellemi merevgörcsbe a végtelenbe nyúló szintézis gondolatától.

Hallatlanul érdekes, hogy akik túljutottak ezen a bénító állapoton, milyen módon kapcsolják a múltat a jelenhez még akkor is, amikor az összekapcsolás teljesen reménytelennek látszik, olyannyira, hogy magyar szerző már lemondana róla: nem találná például tollára méltónak a testi-lelki kínzások részletezését, mondván: leírhatatlan dolgok ezek, nincs rá szó, nincs rá kádencia a magyar múltból, hiányzik a magyar olvasóban az a szellemi érzékszerv, amivel felfoghatja. Ilyen dolgokról még a szabadon beszélő Mindszenty is hallgat *Emlékiratában*,⁸ mert hasonló rémségek egyedül a Cseka börtönökben játszódtak le, s az ottani eljárásokat sem írta meg orosz író a hazai tradíció felől nézve. Joggal, hisz ami akkor történt, csak a pokollal rokon.

Nos, ez a beállítás nem egészen áll helyt. Fennmaradt Jevreinov tollából a sztálini tisztogatási pörök orosz tradíció felől nézett drámája is. Nem mellékszereplők sorsán keresztül ábrázolja nemzeti tragédiájukat, valamennyi szereplője főszereplő: Buharin, Jagoda, Radek, Sztálin, Zinovjev, Kamenyev és így tovább.

Amikor Jevreinov ezt a csak főszereplős tömény tragédiát Párizsban írta, valósággal megszállta a hazája sorsa miatt érzett aggodalom. Falta a külföldi és az orosz újságokat, és a bennük álló borzalmas hírek a szörnyű kegyetlenségekről, hazug vádakról, szadista eljárásokról idegileg szinte tönkretették. Állandóan asztalán volt a Szovjetben kiadott könyv a trockista összeesküvők leleplezéséről; a részleteket, igazi hátteret hozzá újonnan kiszökött barátaitól tudta meg. - Nem ismertetem a darabot, mely annak idején szükségképpen asztalfiókban maradt, mivel a háború alatt az író befogadó ország az oroszok szövetségese volt. A szöveg csak 1956-ban, a magyar forradalom idején jelenhetett meg Párizsban. Egyetlen példát ragadok ki a *Végzetes lépésekből* (a darab alcíme: «Nem ismerem még egy ilyen országot».)⁹ Vele illusztrálom, milyen összekapcsoló láncszemet talált szerzője az orosz múltban ezekhez a minősíthetetlen eseményekhez.

Nem viszi színre a testi kínzásokat mind józólésból, mind pedig azért, mert tudja, hogy leírhatatlan dolgokat kellene megjelenítenie. A forradalom előtti Oroszországban nem létezett sem megengedettség, sem a mindennapi élet aljas gyakorlatában olyan és annyi kínzás- és büntetésfajta, mint amennyi a Zinovjev-Kamenyev-Buharin-Jagoda-Radek pörök alatt. Honnan tudta ezt Jevreinov? A dráma megírása előtt 25-30 évvel odahaza, Oroszországban folytatott *saját kutatásaiból*. 1914-ben jelent meg Pétervárott monográfiája *A testi fenytés története Oroszországban* címen.¹⁰ Ezzel a tanulmánnyal nyerte el előzőleg a Cári Jogakadémia ezüstérmét. Mindmáig nincs hozzá fogható mű, mely teljesebb képet adna a történelem folyamán alkalmazott orosz fenytési és kínzási eljárásokról.

A *Végzetes lépések* szerzője megteszi a látszólag lehetetlent. A tortúrák mellőzésével is megtalálja a kapcsolatot a múlt és a jelen közt Buharin megtörésének drámai bemutatásánál. Nem a régi vallatásmódok törrik meg és készítetik el nem követett szovjetellenes bűnök beismerésére a párt ideológusát, ezt a tipikus orosz ősdíakot. Ami végleges beismerésre bírja, az a «második halálból» elébe dobott «holt lelkek» jelenése. Nem dantei látomásról van szó, hanem nyers valóságról. Eléje vezetik a hivatalos közlemények szerint már halálra ítélt és kivégzett Zinovjevet és Kamenyevet. Ők mondják el Buharinak, milyen kínok közt élnek ebben a különleges «halál utáni» állapotukban. Már rég felhagytak minden ellenállással. Azt teszik, amit mondanak nekik: szappant esznek,

M. Robinson: *A Skeleton Key to Finnegans Wake* (London, 1944), 278-9. o.

⁸ Cardinal Mindszenty: *Memoirs* (London, 1974), Preface XXVIII. o.: «I mean to tell everything and shall preserve silence only when it is required by decency, by manly and priestly honor».

⁹ Jevreinov, N.N.: *Sagi nyemezidi* («Ja drugoj takoj sztrani nye znaju»...), (Paris, 1956).

¹⁰ Jevreinov, N.N.: *Isztorija tyelesznih nakazanyij v Rosszii* (Peterburg, 1914).

önvallomást írnak. Nincs értelme az önérzetnek, hisz lehet-e önérzete egy halottnak? Ellenállhat-e az élők listájáról rég leírt ember, egy hulla? - A második halálban vergődő holt lelkek céltudatos tárolása az NKVD főnök, az ördögien cinikus Jagoda találmánya. Jevreinov nem mondja ki, de darabjának minden általános műveltségű orosz nézője tudja, hogy ez a találmány a zseniális szélhámos, Csicsikov ötletének véres, kínos változata. Gogol nagy regényének, a *Holt lelkek*nek főszereplője a csak hivatalos kimutatásokon, azaz papíron élő, valójában már elhunyt jobbágyság alapján kap állami támogatást. Jagoda, ez a szuper-Csicsikov viszont látványos sikereit: áldozatai mindenkit elképesztő beismerését, az érte járó hivatalos elismerést és messzemenő támogatást a papíron holtnak nyilvánított, de valójában élő «holt lelkekkel» éri el. - Ameddig eléri: Buharin után ő is áldozatai sorsára jut.

Hatásos eljárások a távmegjelenítésre

Furcsán hangzik, de rideg tény, hogy a hazai *nagy bűnesetek* alkalmas eszközökkel való felidézése az emigráns írók egyik leghatásosabb eljárása. Mindig is használták. Dosztojevszkijnél *A félkegyelműben* például visszatérő motívum egy valóban elkövetett családtörténet története: valami vidéki házitanító, egyébként értelmes, okos fiatalember, kiirtja tanítványának egész családját. Vissza-visszatér a regényben a védőügyvéd hihetetlen érvelése. Arra hivatkozik, hogy a bűntett ideológiai jellegű volt: mivel elkövetője nincstelen, szegényember - egészen természetes, hogy felmerült benne az a gondolat, hogy megölje ezt a hat embert. Ilyen érvelést is csak nálunk lehet hallani, teszi hozzá Dosztojevszkij, kinek hőse, Miskin borzongva idézi fel a regény elején egy külföldön, közelről látott kivégzés emlékét. - Kapva-kap Dosztojevszkij fogásán Joyce. Az *Ulysses*ben többször kitér olyan kivégzések és bűnesetek leírására, melyeket jellemzőnek talál az írországi állapotokra. Többek közt fiziológiai részletekbe menően írja le egy ír hazafi nyilvános akasztását és többször szavá teszi a Childs-testvérgyilkosság hajdan minden dublini izgalomba hozó esetét. Hogy a Childs-bűnügyet még közelebb hozza az ír-kelta mondákban visszatérő motívumhoz, az egymással vére menően vetélkedő három fivér történetéhez, az *Ulysses* egyik «epifániájában» az ír-bámuló angol diák, Haines, átalakul a harmadik (valóságban nem létező) Childs testvérré. Mindenki elképedésére bevallja, hogy ő volt bátyja, Thomas Childs gyilkosa és nem ártatlanul vádolt testvére, Samuel. - Egyébként Joyce leginkább a *Finnegans Wake*ben használja ki az ír állapotok tükrözésére a híres bűnesetek bevonását a honi történetbe. Női alakjai kivételével ott valamennyien vád alá kerülnek és nyílt tárgyaláson kell színt vallaniok.

A hazai műveltség, történelem, hagyományok alapos ismeretét kívánó effajta kapcsolatteremtéseken kívül egész sereg olyan eljárás van, mely az emigráns író fantáziájának azonnal nagy kezdősebességet ad, érzéseit, indulatait lendületbe, izgalomba hozza és ezt a hatást átviszi olvasójába. Ezek a fogások tulajdonképpen *gondolatkísérletek* és válaszok arra a kérdésre: «*Mi lett volna, ha...?*», «*Mi lenne akkor, ha...?*».

Már láttuk, milyen drámát csiholt ki Jevreinovból égető problémája: mi lett volna gatcsinai hőseivel, ha a cár nem üzentte volna meg a háborút a központi hatalmaknak és nem lett volna kommunizmus sem? Sokkal személyesebb és az emigráns író egész létét megragadó, feleletre készítő gondolatkísérlet tanúi vagyunk, amikor arra keres választ: mi történnék velem, ha hazamennék? Efelől faggatta magát Dosztojevszkij *A félkegyelmű* írásakor. Emésztette a bizonytalanság: ugyan mi lenne a sorsom, ha mint naív, nőtlen fiatalember, látszólag kigyógyulva epilepsziámból, hosszú svájci tartózkodás után most hazatérnék Oroszországba? Beválnának-e reményeim, valóra válthatnám-e eszményeimet újjászületett hazámban, ahol most már biztosan mutatkoznak a nemrég megvalósult nagy szociális reform, a várva-várt jobbágyszabadítás gyümölcsei? - Ismeretes önmagának adott válasza: a regény hőse, a jó és melegszívű Miskin herceg röviddel hazatérte után visszaesik epilepsziájába és a tragikus csalódások következtében csendes örült lesz. - *Száműzöttek (Exiles)* című drámájában Joyce 14 évi távollét után szintén mintegy hazaküldi alteregóját Dublinba. Richard Rowan-t örömmel fogadják régi barátai és katedra vár rá az egyetemen. A hú barátok megbocsátják neki, hogy «elhagyta hazáját a szükség órájában», mert megértik: «vannak olyan gyermekei a hazának, akik azért hagyták el, hogy megkeressék az éltető mindennapi kenyeret, vannak viszont olyanok - és ők szívéhez közelebb álló gyermekei - akik azért hagyták el, hogy idegenben találják meg azt a szellemi táplálékot, mely a nemzetet életben tartja». - A hazatérésnek azonban melankólikus következményei vannak.

Világért sem azért, mert most fel kell adnia régi elveit. Épp ellenkezőleg, mivel ő maga (talán mert úgy érzi, hogy

elvárják tőle) továbbra is ragaszkodik már kinőtt, régi elveihez, melyek védelmében valaha elhagyta hazáját. Mik ezek az elvek? A volt önkéntes száműzött nem tisztalelkű fiatalember, mint Miskin herceg, *A félkegyelmű* hőse. Halványan emlékeztet a másik Dosztojevskij-regény, az *Ördögök* mefisztofeleszi emigránsaira, akik hazajövet le akarják dönteni a hagyományos erkölcs valamennyi tabuját, kezdve a barátság és hűség úgynevezett fantomjával. Rowan-t az abszolút szabadságba vetett régi hite és makacs ragaszkodása régi énjéhez arra sarkallja, hogy feloldja egyik barátját és tulajdon feleségét egyrészt a baráti, másrészt a hitvesi hűség kötelékétől: nem szakítja félbe kezdődő flörtjüket, sőt valósággal bátorítja őket. Azonban hamar rájön, hogy nem a régi szilaj fiú ő többé. Megtörik viselkedésének következményei, agyonnyomja az elviselhetetlen bizonytalanság: megcsalták-e vagy sem? Nem lesz csendes örült, mint Miskin, csak önmaga erejében csalódott, elesett ember.

Van író, aki hazatérését agyafúrtabban képzei el. Annak jár utána, mi lenne, ha anyaföldre «visszapottyant rög» helyett hazahulló «drágakőként» állítana be. Például valutát és presztízst jelentő olyan amerikai-magyar koprodukción film szerződésajánlatával, mely filmet amerikai barátja finanszírozná. Az ajánlat varázsára «piszkos disszidensből» egyszeribe Miskin Honfitársává válnék - állítja Halász Péter azonos című regényében¹¹ - de sajnos a kollektív cuclizgatások, minisztériumi átbeszélések és kiértékelések következményeként a kezdeti körülönnepelés után átélném az életrevaló ötlet fokozatos elsekélyesítését és a végső kudarcot.

Ugyancsak a «mi lenne, ha...» eljárás körébe vág az az érdekes gondolkísérlet, melynek beindító kérdése: «mi lenne, ha magam helyett valami olyan bennszülött idegent szabadítanék rá a honi valóság kémlelésére, akinek típusát igazából csak itt, külföldön ismertem meg közelebbről?»

Az *Ulysses*ben az öreg iskolaigazgató, Mr. Deasy büszkén mondja fiatal kollégájának, Stephen Dedalusnak: «Írország, tudja, az egyetlen a világon, mely büszkén veri a mellét, hogy nálunk sosem volt zsidóüldözés. Tudja, miért? Egyszerű: mert soha be nem engedte őket». Nos, Joyce igazi középeurópai kozmopolita zsidókkal csak önkéntes száműztetésében, Triesztben ismerkedett meg. Zseniális fogással ilyen - Deasy szavaival szólva - eddig Írországba be nem engedett ember fiát teszi meg regénye hősének. Leopold Bloom már Írországban született és írnek vallja magát. Mégis, mondhatnám «bennszülött idegen», mert lelke tele van rámaradt kontinentális reminiscenciákkal s ezért egyszerre nézi belülről és kívülről az ír valóságot.

Joyce eljárása rendkívül hatásos. Ha Ovidiusnak támadt volna hasonló ötlete, vetekedve Horatius szatíráival megírta volna egy Tomiból Rómába vándorolt görög kereskedő fiának római kóborlásait, morfondírozásait. Ha pedig kinti élete során a koreaiakat közelebbről megismerő emigráns magyar írónak jutna eszébe ilyen ötlet, akkor az ötvenes években hazánkba telepített és ottmaradt valamelyik «koreai testvérünk» Magyarországon született ivadékának tudatán át tükrözné a mai magyar életet, - s ki tudja, milyen meglepően sikerülne is neki.

Tény az, hogy Joycenak sikerült. Szerencsésen választotta bennszülött idegenét és ezáltal mélyre tudta becsúsztatni Bloomot a honi életbe. A mélység foka érdekes már magyar vonatkozása miatt is. Joyce úgy tünteti ugyanis fel, hogy talán éppen Bloom volt az ír függetlenség apostolának, Arthur Griffithnek ötletszállítója, «éceszgebere». A szombathelyi zsidó fia sugallta Griffithnek Deák Ferenc kiegyezési politikáját, «a magyar módszert», hogy teheti hazáját szabadabbá terror, gyilkolás, fölösleges vérontás nélkül, azaz civilizált emberhez méltó módon. Más szavakkal: Bloom tudatára a regényben felhatol a független Írország megteremtőjének tudatáig, sőt e tudatot tudatosan alakítja.¹²

¹¹ Halász Péter: Miskin Honfitárs (München, 1965).

¹² «John Wyse épp mondja, hogy Bloom fejében született az az idea, hogy Griffith írjon össze-vissza mindenféle rágalmat a lapjába a Sinn Feinnek a megvesztegetett esküdszékről, adócsalásokról, és hogy konzulokat kell kinevezni az egész világon, akik majd házálnak Írország iparával...». «Kitért zsidó - mondja Martin -, valahonnan Magyarországról jött, és az összes terveit magyar rendszer szerint agyalta ki...». «Neszték! Eljött hozzátok Írország új Messiása! - mondja a polgártárs. - Szentek és váteszek szigete!». (*Ulysses*, Budapest, 1974. Szentkuthy Miklós ford. 418, 420. o.)

Merő kitalálás az, amit itt Joyce Griffithről mondat? Szó sincs róla! Az író egy távolból ható gondolatnak ad hordozót, közvetítőt Bloom személyében, persze a kocsmában beszélgető sovíniszták torzításainak megfelelően. - 1904, amikor az *Ulysses* cselekménye lejátszódik, mind Joyce, mind pedig Írország életében döntő jelentőségű volt. Ekkor tette közzé fölfedezését Arthur Griffith: melyik szerinte az egyedül biztos út, melyen elérhető az ország függetlensége. Az előzőleg folytatásokban közölt tanulmányt százalapos pamfletben adták ki, címe *The Resurrection of Hungary. A Parallel*

A tudatosság, öntudat és önérzet döntő szerepe

Eddigi elemzésünk alapján kétségtelen, hogy az emigrációs irodalom karakterisztikuma a tudatosság fokozottabb megnyilvánulása. Fontosnak véljük hangsúlyozni ebben az összefüggésben a tudatosság döntő szerepét, mert a marxista irodalomelmélet hajlandó leértékelni a tudatosságot mint az irodalmi fejlődés mértékét. Ennél még tovább is megy, amikor egyáltalán tagadja azt a benső kapcsolatot, ami az irodalom fejlődése és az irodalmi tudat fejlődése közt áll fenn, s ami szervesen összekapcsolja az irodalom történetét az irodalmi tudat történetével. A makacs tények ezzel szemben a kapcsolat fennállása mellett tanúskodnak és amellett, hogy a tudatosság legmerészebb megnyilvánulási formáit éppen az emigrációs irodalomban mutatja.

Amikor az emigráció hazai tárgyú irodalmában a tudatosság fokozott szerepét emeljük ki mint jellemző sajátosságot, hivatkozunk eddig begyűjtött eredményeinkre: a különféle távfelidézési, távközlési eljárásokra, melyek az ész furfangjában járatlan íróval hamar letétezik a tollat, továbbá a bemutatott szintézisek változatos fajaira, kezdve az ötletes élménykapcsolásoktól fel egészen az élettapasztalatokkal, régebbi eredményekkel való összegezésig és a világfelfogások, világnézetek nagyszabású egybeötvöztetéséig. A megváltozott környezet szárnyakat ad az amúgyis tudatosan alkotó művészeknek. Az írók külföldön mi sem gátolja a módszer-, stílus- és gondolatkísérletezésben, és e téren az adott hazai körülmények közt megvalósíthatatlan eredményeket ér el. Elképzelhetetlen például Írországból a század első harmadában az a regényírói stílus- és módszerforradalom, amit Joyce valósított meg dublini tárgyú két regényében. Vagy nézzük Dosztojevszkijt. Hol teremthette volna meg az ideális hős reális alakját, ha nem emigrációban? Feledhetetlen regénye, *A félkegyelmű* olyan gondolatkísérleten alapul, mely *fel sem merül* a csak hazai szellemi, erkölcsi, társadalmi gravitáció állapotában élő emberben. Kísérletének eredménye pedig két különböző világ időleges szintézise. Ki ne érezné Miskinen azt, amit hazaérkezésekor minden orosz észrevesz rajta, hogy t.i. ez az ember egy másik világból jött. Ez a másik világ azonban mégsem pusztán az Evangélium «nem e világa», hanem a «nem evilág» úgy, ahogy arra Miskin-Dosztojevszkij a svájci hegyek közt és a drezdai képtárban ébredt rá.

Persze alapján véve többről van szó, mint az irodalmi tudat fejlődéséről. Valójában a tudat, öntudat, önérzet, lelkiismeret általános fejlődésének, nemesedésének vagyunk tanúi, melynek az irodalmi tudat és az irodalom fejlődése csupán következménye. Bizonyítja, hogy amikor az emigráns írók olyan irodalmi mintákat fejlesztenek tudatosan tovább, melyek szerzői félig-meddig csak ösztönösen törekedtek arra, hogy az emberi sorsot bizonyos teljességben mutassák be, tehát amikor látszólag csak az irodalmi tudat fejlődéséről van szó, ez a továbbfejlesztés elsődlegesen, azaz tartalmilag az ábrázolt öntudatok, önérzetek, lelkiismeretek finomodását jelenti.

Joyce *Ulyssese* a szakadatlan tudatfolyam odisszeája, a «sok mindenről gondolkodom, tehát Ulyxes vagyok» illusztrációja. - Thomas Mann *Adrian Leverkühn*je az elérhetetlenért adja el lelkét Mefisztónak: meg akarja állítani az időt, de nem úgy, mint Goethe *Faustja*, aki a visszahozhatatlan antik múlttal való szintézisben, ebben az érzékkáprázatos állapotban akarja célját elérni. A modern *Faust* azt a szintézist akarja, amely minden egyéb ellentét összekapcsolásának ősmintája: a maximálisan tudatos zenét. A *Peer Gynt* népmondája sem marad egyszerű kalandtörténet Ibsennél, hanem egy kísérlet folytatása, amit próbaemigrációban írt másik drámájában, a *Brant*-ban kezdett el.¹³ A *Brant* tanulsága szerint a lelkiismeret szava, ha annak, mint valami külső parancsnak

for Ireland. Benne a szerző bemutatja az egész magyar történelmet, különös tekintettel az utolsó századra, a szabadságharc és a kiegyezés századára. «A magyar politikát» (*The Hungarian Policy*), Deák Ferenc politikáját állítja követendő mintaképül az írek elé. A magyar államférfi, a 67-es kiegyezés létrehozója a pamfletben szimbólummá magasztosul, politikája pedig mítosszá: Deák és követői az elkábított, tetszhalott Magyarország virasztói és feltámasztói. (Lásd *The Resurrection of Hungary*, Dublin, 1904. 37-8. o.) Griffith életrajzírója, Padraic Colum kiemeli, hogy Írország *csakugyan* a *The Resurrection of Hungary*-val került annak a biztos módszernek a birtokába, mellyel elérte önállóságát. (Padraic Colum: *Arthur Griffith*, Dublin, 1959. 77-82. o.) Griffith 1921-ben írta alá Londonban a hazája függetlenségét létrehozó angol-ír kiegyezést. - A pamfletben kifejtett párhuzamot Joyce mintegy tovább húzza. Szembeszökő ugyanis a tetszhalott nemzetről szóló atleg6ria hasonlósága az Írországot szimbolizáló tetszhalott óriás virasztásával, élesztésével a *Finnegans Wake*-ben.

¹³ A nagy norvég drámaíró csupán félig-meddig emigráns. 1864-ben meghasonlik mind a honi színházi körökkel, mind pedig az ország megalkuvó politikájával és Itáliába költözik, ahol négy évig él és dolgozik. Később hazamegy, de az emigráns állapothoz mint egészséges munkafeltételhez máskor is visszatér, így 1879 és 83 közt. Ibsen 1867-ben írta

engedelmeskedünk, teljesen tönkre teszi életünket. A *Peer Gynt*-ben az író a másik szélsőségnek jár végére. Azt vizsgálja, hová vezet, ha lelkiismeretünk azonosul természetünkkel és nem azt diktálja: «Ilyen vagy olyan legyél!», hanem hogy «Légy olyan, amilyen vagy!».

A lelkiismeret szava mindig titokzatos belső hangként szól az emberhez. Szokratész valami benne lakó, sugalmazó démonnak gondolta, ezért tudatát együtt tudásnak, syneidésis-nek tekintette szó szerinti értelemben. A lelkiismeretes vizsgálattal, fokozatosan szerzett tudást szintén nem vette önös tudásnak, hanem a démonnal való együtt-tudásnak. Meg volt győződve, hogy jó démon lakik benne, bár látta, hogy e «hang» követése viszi a halálba. Ibsennek már differenciáltabb fogalma van a lelkiismeret démonairól. Említett két drámájában azt mutatja be, hogy a démoni hangok, akár *imperativus categoricus*-szal jelentkeznek, akár mint a norvég mitológia hegyi szellemeinek, a gonosz trolloknak tanácsa (« Légy olyan, amilyen vagy!»), az embert romlásba döntik, elsodorják élete értelmétől. - Ibsennel egyidejűleg, szintén távol hazájától foglalkozik a démonológia problémájával Dosztojevszkij. Bemutatja mind a jó, mind a rossz «hang» hatását. A jó «hang» követője Miskin és Satov, a rossz «hangra» Rogozsin és a Gonosz Lélek többi megszállottja hallgat. Az utóbbiak főleg az *Ördögök*-ben vannak határtalan gazdagsággal jellemezve. Látszik, hogy az író a nagy bűnösökről tervezett trilógiája első részének szánta a regényt. A gonosz démonra hallgatók közös vonása - Dosztojevszkij állítása szerint - a féltelenség: a szabadság-eszmét a jó és rossz korlátain túl lévőnek ítélik, a részvét gondolatát pedig odáig terjesztik ki, hogy «együtt vétkezni a vétközőkkel». Az «ördögök» együttesen követnek el egy teljesen szükségtelen gyilkosságot, melynek egyetlen célja - a felbújtó látja csak -, hogy általa fokozódjék a tettesek közti szolidaritás: az áldozat vére a legjobb kötőanyag. Dosztojevszkij itt túljut a *Bűn és bűnhődés* értelmén. Egy borzalmas, de való történet lélektani ízekre szedésével igazolja, hogy nemcsak az egyén érdekeinek érvényesítéséhez, hanem a közösség céljainak vagy összetartásának megvalósításához sem vehető az emberi élet pusztá eszköznek.

Nehéz megjósolni, hogy a tudat, öntudat, önérzet, lelkiismeret a jövőben hogyan, mivé fokozódik a hazai tárgyú emigráns irodalomban. Analógiához folyamodva arra gondolunk: hogyan, mivé fokozódik a tudat szerepe a tudományok terén. Itt a tudat azáltal hatványozódik, hogy közösségre lép más tudatokkal, átmegy a *conscience* állapotából a *co-conscience*-ba, miként Teilhard de Chardin mondja. Mármost a tudományban fokozódó öntudat mintájára elképzelhető az irodalomban is valami hasonló. Az talán, hogy a jövőben különböző érdeklődésű, társadalmi osztályú, felfogású emberek *co-conscience*-a hoz majd létre egy irodalmi alkotást és az együtttest a végső egybeillesztőről új Homérosznak nevezzük? Nem hiszem. Ha látszólag gazdagabbnak, az életet teljesebben átfogónak is ígérkezik a több kimagasló tudat kollektív műve, mégis valószínű, hogy az írók megvetően visszautasítanak az együttműködést, mert úgy éreznék, hogy szellemüket gúzsba köti, öntudatukat, önérzetüket, alkotó- és lelkiismereti szabadságukat semmibe veszi, egyszerűen: az ilyen munka nem az öntudat fejlődését hozná, hanem visszafejlesztését.

Van ellenben a *co-conscience* kialakításának egy másik útja, amely nemhogy elnyomná az írókat mint egyént, hanem éppen képességei teljes latbavetését követeli tőle. Ez a különféle tudatokba, öntudatokba, önérzetekbe, lelkiismeretekbe való beleélés, ezek megértése, helyes és lelkiismeretes felidézése. Vitathatatlan, hogy a tudatokhoz való társulás iránt elsősorban az emigrációs állapot teszi fogékonnyá a hivatott írókat, mert ekkor több esélye van ahhoz, hogy megszabaduljon a társadalmilag és egyéb tekintetben gátló körülményektől.¹⁴

Az emigrációban készült hazai tárgyú világirodalmi remekművek jellemzőkét, a fokozott tudatosságot megtaláljuk bizonyos mértékben a külföldi magyar irodalomban is. A hazai földben természetes lassúsággal vagy egyenest elfojtottan tenyésző témák - ha okosan kerülnek a tudat, öntudat, önérzet, lelkiismeret sugárzásába - gyors fejlődésnek indulnak. Állításunk igazolására vegyük ismét elő a bevezetőben említett és állítólag csak magyar humuszban fejleszthető Toldi-témát. Most azonban nézzük a téma Arany János utáni fejlődését.

Peer Gynt-et, melynek meseszerűsége és filozófiája, az említett magasabb összképre törekvés, eleinte teljesen elkerülte honfitársai figyelmét. A hazai sajtó akkoriban a műben csak lesújtó kritikát látott arról az országról és népről, melynek Ibsen hátat fordított, s ezért a szerzőt hevesen támadta. E jogtalan támadások hatására írta híres levelét, melyben bejelenti, hogy ezentúl más lesz, megkeményíti szívét és fényképezni fog: «Sorba állítom lencsém előtt kortársaimat egymás után. Valahányszor olyan lélekre bukkanok, akit érdemes megörökíteni, nem szökhet meg előlem egy gondolata, szavakkal leplezett egyetlen futó szándéka sem. Nem fogom kímélni még az anyja szíve alatt hordozott magzatot sem...» (Halvdan Koht: *The Life of Ibsen*, 2. k. London, 1931. 49. o.)

¹⁴ Ezért tudja az emigráns Szolzenyicin hitelesebben felidézni az emigráns Lenin svájci életét, mint bármely más otthon élő orosz író.

Említettük, hogy a *Toldi szerelme* és *Toldi estéje* már a modern lélek lelkiismereti problémáit, zavarait tükrözi. Amikor Tamási Aron belefogott az *Ábel-trilógiába*, egyrészt a fürge és csavaros székely észjárás Toldiját akarta megírni, másrészt szintén egy lelkiismereti kérdést akart tisztázni. A trilógia harmadik része az író kolozsvári ismerősének, egy amerikai székely legénynek története gazdagítva Tamási saját újvilági próbaemigrációjának élményeivel. Az eljárás tehát tipikusan az idegen tudathoz társulás módszere. Az Ábel Amerikában kötetben előjön egy valószínű Toldi Miklós is, aki itt Amerikába vándorolt nagyjerejű, nehézkes szalonai legény. Ez a huszadik századi Toldi majdnem kintragad az Újvilágban, ahol csaknem két évtized szorgalmával sikerül megvetnie a lábát, azonban Ábel, a másik «Toldi», az önérték és lelkiismeret Toldija, hazaviszi Magyarországra. A pisztrángeszű Ábel ugyanis többre törekszik, mint megélhetésre; nem kisebb kérdésre akar választ kapni, mint erre: mi végre vagyunk a világon? Hamar megkeleti a feleletet: azért, hogy valahol otthon legyünk benne. A válasz és az eddigi tapasztalatok nem hagynak kétséget, mit kell tennie. Hazavándorol és vele jön az ábeli logika sodrába került társa, Toldi is. - Világosan látható, Tamási hősei öntudatának, lelkiismeretének fejlődéséből a Toldi-téma tudatos továbbfejlesztése következik, de az irodalmi önérték még a régi fokon marad. A regény létrejöttének történetéből levonható irodalomszociológiai tanulság most is az, hogy az idegenben szerzett élményekből csak otthon jöhet létre irodalmi értékű alkotás. Látszólag ez a konklúzió teljesen azonos a Toldi-téma Aranyig terjedő (Aranyt is beleértve) fejlődéstörténetének tanulságával, azonban ne felejtjük el, hogy Tamásinál az öntudat, lelkiismeret szerepe az emigrációban hatványozódik és ennek következtében a téma fejlődésfolyamata, mely valaha félezer esztendőtt vett igénybe, nála szokatlan mértékben felgyorsul, mivel most a régi «természetes» folyamat tudatosan irányított folyamattá válik.

Csak ilyen előzmények után lehet megérteni, hogy az újabb Toldi-történet már emigrációban született hazai tárgyú regény: Wass Albert *Tizenhárom almafa*.¹⁵ E regény genezise pontosan megfordította az Ilosvai, Arany, Tamási művek genezisének. Az író a hazuról hozott élményt *idegenben fejleszti ki*, mégpedig meglepően jól működő és hitelesen megjelenítő távfelidézővel. Mivel sikerült ezt elérnie? Elsősorban azzal, hogy hőse, Tancos Csuda Mózes is a tudat, öntudat, lelkiismeret Toldija, ráadásul olyan világban, ahol az egymással homlokegyenest ellenkező, sokszor az államok és az erkölcs alapjait támadó ideológiák vadonában kell eligazodnia, s ahol ez a játék vére, emberéletről megy. Csuda Mózes, bár kissé más megfogalmazásban («hol ember az ember?»), de ugyanarra a kérdésre keres választ, amelyre Tamási Ábele és ugyanarra a következtetésre jut: csakis otthon. Azonban ezt a végkövetkeztetést Wass már csak az emigrációban vonhatta le. Azt állítja ugyanis, hogy a regátbeli román és az idegenben gázoló orosz is csak otthon ember, Erdélyben ellenség. Ilyesmit Székelyföldön Wass ma nyilvánosan le nem írhatna, ki nem mondhatna. A «csakis otthon ember az ember» következtetés tehát ellentétben van a regény genezisének tanulságával, mely szerint e következtetés igazsága is őszintén, lelkiismeretesen, művészi, egyszerű emberségesen csakis idegenben fejezhető ki.

Ez a «belső ellentmondás» nemcsak a külföldi magyar irodalmi alkotásokra jellemző és azokban sem marad feloldatlanul. Ott feszült már a nagy lengyel emigráns, Adam Mickiewicz hőskölteményében, a *Pan Tadeuszban* is. Benne az orosz iga alatt élők emigránsaiként választott népként, a szabadság szent rendjének tagjaiként ünneplik, az epilógusban viszont az elkomorodott költő «dezertőröknek» nevezi őket, akik a «dögvész» elől külföldre mentik «félénk fejüket».¹⁶

Csattanós példát találunk az ellentmondás feloldására a legújabb külföldi magyar irodalomban. Halász Péter *Fogócska* c. regénye¹⁷ határozottan hirdeti, hogy «ma otthon nem ember az ember», mert amióta Magyarországon kommunizmus van, az, aki nem emberfeletti hős, vagy erényeit hősi fokon gyakorló mártír, nem képes többé emberségesen élni. A hatalmon lévők «bele viszik az embereket a hazugságokba, a gyilkosságokba, ezek, akik még a saját áldozataikat sem hagyják nyugodni, kivégzik őket, elföldelik, aztán kikaparják, rehabilitálják, hogy történhetett kérdik ájtatosan és a szemüket forgatják, micsoda tévedés, a temetőárokba díszsír helyre viszik, farizeus pofával gyászolnak, magukban röhögnek, fő, hogy én megúsztam, haha, élek, éééélek... de meddig? döbben beléjük a kérdés és riadtan körülnéznek, figyelik-e őket, látnak-e fenyegető lángot valamelyik szemben és a rémület, a félelem már ott, az elföldelt, előkapart, dísztemetett áldozat díszsír helye mellett újabb megalkuvások felé hajszolja őket.»

A regény két hőst, Lukácsot és Kertészt nem Toldi és Mindszenty fájából faragták. Önértékükben otthon véréig sértett, ide-oda rugdosott szürke odisszeuszok ők, akik - akár ők, a ravasz görög a nagy háború és a hazatérés után - elhagyják ezt az otthont és Nyugaton keresnek új hazát. Lukács előbb, Kertész húsz évvel később. Az otthon tönkretett Lukács még a negyvenes évek végén jutott ki «penelopéjával» és fiával New Yorkba, ahol a jól menő «Sunday» kötőde tulajdonosa. Az alakoskodó Kertész elvtárs az első amerikai holdraszálló rakéta kilövésének előestéjén akarja a szabadságot választani. KÜLKER kiküldetését akarja felhasználni, hogy elhagyja régi életét, «vonalas», «jólfekvő» feleségét, a hűtlen Terit és huligánkodó fiát, és politikai menedékhelyet kérjen az Egyesült

¹⁵ Wass Albert: *Tizenhárom almafa*, 2. kiad. (München, é. n.)

¹⁶ Weintraub, Wiktor: *The Poetry of Adam Mickiewicz* (Leiden, 1954), 262-3. o.

¹⁷ Halász Péter: *Fogócska* (New York, é. n.)

Államokban. Valaha Kertész államosította Pesten Lukács «Szondy » kötődését. Lukács a Kennedy-repülőtéren véletlenül találkozik Kertésszel, aki akkor érkezik. Nyomába ered. Tudni akarja, milyen újabb megbízásban ügyködik most itt ez a gazember. Kertész nem ismeri fel üldözőjét, de menekül előle, mert azt hiszi, fia elárulta otthon disszidáló tervét, s most egy hazai kopót küldtek rá, hogy hazacipelje, vagy végezzen vele. 15 órán át tart a «fogócska» New York belső kerületének útvonalán, de ez alatt az idő alatt üldöző és üldözött gondolatban többen van otthon, mint a Broadwayen és a környező utcákon. A mostani környezet csak eszköz, hogy felidézze mindkettő tudatában a hazai múlt szépítetlen emlékeit. Az író «hősei» élményeinek, tetteinek, gyengeségeinek visszajátszása révén valósítja meg a hazai élet távmegjelenítését, annyira, hogy mikor kevéssel éjfél előtt Kertész bemenekül az Empire State Buildingbe, teljesen összefüggő képünk van róluk és múltjukról. A kétségbeesett Kertész a 86. emeleti kilátóterasz kerítésének tetejére tornássza fel magát, fel a mélység fölé, ahonnan a köd miatt a látótávolság: 0. Innen fenyegetőzik, hogy ha üldözője hozzáér, leugrik, de őt is magával rántja. Azonban kiderül a félreértés, Lukácsot nem hazulról küldték Kertész után. Kitisztul a köd is: feltárul a földi égbolt ezer alatt nyüzsgő fényével, biztató lehetőségével. A két ember kezét nyújt, Lukács magával viszi szállóvendégnek Kertészt; segít neki a kezdet nehézségeit leküzdeni. «Üldözőtje » az Új Világban otthonra talál, ahol ember módjára élhet.

Halász nem idealizálja az amerikai életet. Lukács lelkiismeret-vizsgálata is maradéktalan: tudatában új otthona árnyoldalai is (melyek Kertész előtt még ismeretlenek) mind felmerülnek. «Ott [Magyarországon] - gondolja - legalább mindig akartak tőlem valamit, nyugtalan harcban álltam, de a harcban szenvedély volt. Itt közönyös udvariassággal nem akarnak tőlem semmit. Élhetek, megélhetek, felfordulhatok. Hideg, technikus nyugalom.» Azonban érzi: ha választani kell keleti barbárok és kosztot-kvartélyt adó közönyös «technikusok» közt, ma is az utóbbiak mellett maradna. Nem fehért is feketére átbeszélő ideológiai megfontolások marasztalnák itt, hanem az az egyszerű, mégis kozmikus távlatú felismerés, hogy nemcsak neki, hanem még a «rendszer emberének», Kertésznek is jobb kinn, mint benn, és a két szuperhatalom, az USA és a Szovjetunió közt is ugyanolyan önvizsgálatra, öneszméltre készítő fogócska játszódik az űrben, új világokban, újonnan birtokba vett égitesteken, mint amilyen most közte és Kertész közt.

Vizsgált problémánkkal kapcsolatban felmerülhet még egy fontos kérdés: ha az emigráns író hazalátogat és közvetlen élményekkel gazdagítja a hazai valóság megjelenítésére szolgáló anyagát, nem szűnik-e meg alkotásának karakterisztikuma, a fokozott tudatosság? Úgy véljük: nem. Ha ugyanis megmarad emigránsnak, ez annyit jelent, hogy a hazalátogatás és az ottani tapasztalatok meggyőzték, hogy továbbra is csak kint élve örökíthető meg művészileg hitelesen a hazai valóság, mert ott van biztosítva a kísérletezés, az öntudat, önérzet, lelkiismeret becsülete. Ugyanazt a valóságot otthon az író, költő csak mellébeszéléssel vagy egyenest meghamisítva fejezheti ki.

Félreértés elkerülése végett hangsúlyozom: egyáltalán nincs szándékomban lebecsülni a valósággal való közvetlen érintkezést, vagy azt mondani, hogy a hazalátogató író már nem emigráns író. Sőt, meg vagyok győződve, hogy a magyar irodalom fejlődése szempontjából hallatlan távlatokat nyitna, ha közvetlen élmény alapján ugyanannak a hazai valóságnak a megjelenítéséért emigráns író szabadon vetélkedhetne az otthon maradtal oly módon, hogy az előbbi a speciális technikával felszínre hozott élményanyagot szabadon választott vagy kikísérletezett módszerrel az öntudat, önérzet, lelkiismeret korlátozása nélkül idegenben dolgozná fel. Rövidesen kiderülne, hogy hazai anyagból emigrációban az emberi szellem olyan csodáit lehet létrehozni, mint amilyenek Ibsen, Dosztojevszkij, Jevreinov, Joyce, Thomas Mann idegenben írt remekművei.

(1976)

FEJTŐ FERENC

Történész pályám

„A kis nemzetek nem ártatlanok” – tartotta Sztálin. Ezzel ágált egy vita során, amikor Churchill Lengyelország ügyét védelmezte. Nem kétséges, hogy bőven lehetne szólni erről a témáról. De hát akár ártatlanok a kis nemzetek, akár nem, a történelem mindig keményen bánt velük, különösen manapság. Igencsak jellemző ez Európának arra a tájára, ahonnan én magam származom. Hadd idézzem a „prágai tavasz” egyik legelkötelezettebb történészeinek 1968-ban mondott szavait: „A mi népeink sérült, a kiteljesedés érzésétől megfosztott népek”. Valójában e népek közül egyiknek sem volt meg a lehetősége, hogy szervesen, autonóm módon és a külföldi beavatkozások okozta törések nélkül fejlődjön. Azt hiszem, a történelem iránti érdeklődésemet az keltette fel, hogy elég korán ráébredtem ezekre a történelem ejtette sebekre, a kifosztottság eme érzésére. E kíváncsiságom nemcsak szülőhazám, Magyarország múltjára, jelenére terjedt ki, hanem szomszédaiéra is, ahol ugyanazt az egyensúlyzavart és bizonytalanságot észleltem.

Korai tapasztalataim

Ha én a reformista és forradalmi ideológiák történészévé és elemzőjévé váltam, ez kétségtelenül annak tulajdonítható, hogy olyan környezetben nőttem fel, ahol az ember intenzíven átélte a politikai és társadalmi „felfordulásokat”. Lehettem volna – ugyanezen okból – regényíró is, s nem véletlen, hogy első irodalmi próbálkozásaim Magyarországon ebbe az irányba haladtak. Végül azonban felülkerekedett bennem a kritikai és az elemző szellem – nem beszélve azokról a körülményekről, amelyek miatt foglalkozást, környezetet, nyelvet és kultúrát kellett változtatnom. Véleményem szerint egyébként a történetírás és a regényírás több tekintetben is rokonszalmak. A történész sem boldogul képzelet és intuíciók nélkül, amikor felidézi és perspektívába helyezi az eseményeket, leírja és boncolja a szereplőket és a változásokat, vagyis mindazt, ami a történelem tárgyát képezi.

Első találkozásom a szocializmussal és a kommunizmussal – későbbi munkáim legfőbb témájával – nagy lendületet adott politikai és történelmi érdeklődésemmek. Néhány hónappal múltam kilencéves, amikor Kun Béla az egyesült kommunista és szocialista kormány nevében kikiáltotta a Tanácsköztársaságot Budapesten. A „kaland” túl rövid és zavaros volt, szereplői pedig túlságosan középszerűek ahhoz, hogy a nyugati történészek elemzésre méltatták volna. De a magamfajta gyerekeknek micsoda szívbemarkoló történelmi lecke volt az 1919-es „korai tavasz” e váratlan lendülete és a néhány hónappal későbbi viharos összeomlás: a nyári fagyként beálló fehérterror! Mindössze öt hónappal a Köztársaság kikiáltása után a kommunistákat nem a „forradalom a forradalomban”, azaz a Nagy Október modelljét követő felkelés juttatta hatalomra, illetve a hatalomban való részvételhez, hanem az ország megcsonkítását bejelentő Antant ultimátuma, melyet a Károlyi Mihály vezette liberális–szocialista kormány nem volt képes sem elfogadni sem elvetni.

Károlyi kieroszakolt lemondásával a hatalom valósággal a szociáldemokraták ölébe hullott, akik a szakszervezeti munkások, valamint a munkás- és katonatanácsok ellenőrzésével az egyetlen szervezett erőt képviselték az országban. A szociáldemokrata vezetők azonban attól féltek, hogy főlébük kerülnek a náluk radikálisabban ágáló kommunisták: semlegesítésükre hát megosztották velük a hatalmat. Másfelől meg nemzetféléstől váltak a kommunisták esküdt ellenségeiből azok szövetségeseivé. A nemzeti fennmaradás ösztöne diktálta ekkor szinte minden magyarnak, hogy a nemzet kisemmizése ellen a kommunizmusban keresse a végső menedéket, érthető tehát, hogy amikor többségében kiábrándult a szovjet rezsim esélyeibe és hatékonyságába vetett hitéből, a „visszatérés” ugyanolyan hirtelenül következett be, mint 19 tavaszán a

lelkesedés. A mámor az iszonyatnak adta át helyét, s a kommunisták a nemzeti katasztrófa bűnbakjává váltak.

Mindezt átéltem s már akkor többé-kevésbé megértettem. Politizáló környezetben nőttem fel. Apám, a liberális, szabadkőműves könyvkiadó, a *Zala* című helyi újság tulajdonosa, támogatta a Károlyi-kormányt, de kilátástalan kalandnak tartotta a Tanácsköztársaságot, különösen az ipar és a kereskedelem államosításától kezdve. Megalakulása pillanatában csatlakozott a helyi földalatti ellenforradalmi bizottsághoz, amely több ülését házukban tartotta. Ekkor támadt először ellentét apám és köztem. Elemi iskolám igazgatója is szabadkőműves volt, de radikális és szocialista, és az ő hatása alatt osztoztam az általános lelkesedésben a rendszer iránt, amely nemcsak azonnali társadalmi igazságot ígért, de egyben – és főleg – a haza üdvét is. Apámnak a kollektivizáló rendszabályokkal szembeni kételyeit, sőt ellenségességét abból a polgári szűkkeblűségből vezetem le, melyet mesterem oly lángoló szavakkal ostromozott. S amikor apám a Bizottság egyik éjjeli ülésekor figyelőnek rendelt az ablakba, hogy jelezzem a vörösőrök esetleges érkezését, Corneille-i drámahőshöz illő meghasonlás fogott el... A családhoz való hűség azonban erősebbnek bizonyult a forradalmár felháborodásánál.

Végül győzött az ellenforradalom, de az apámhoz hasonló liberálisok vesztésként kerültek ki. Az együtt átélt félelem a fehérterrortól – ami ugyanúgy sújtott le a szabadkőművesekre és szocialistákra, apám barátaira, mint a városunkban élő néhány tucat kommunistára – helyreállította a családi békét. 1919 végén, mikor én első gimnazista voltam, több hónapig bújattunk egy orosz hadifogságból visszatért unokatestvérünket, akit a rendőrség a helyi szovjetben való részvétele miatt keresett.

A marxizmus-leckék, amelyeket ettől az idealista fiatalembertől kaptam, aki először olvastatta velem (apám határozott tilalma ellenére és tudta nélkül) Kautsky, Marx, Engels, Lenin és Kun Béla brosrúrait, mélyen az emlékezetembe vésődtek.

Lévén, hogy családuk szétszóródott a Monarchia különböző tartományaiban, személyes tapasztalatokat szereztünk a Birodalmat aláaknázó nemzetiségi problémákról. Apám családja Prágából származott, anyai nagyszüleim Zágrábban éltek. 1917–18-ban, ottani vakációm alatt szemtanúja voltam heves magyarellenés és szerbpárti tüntetéseknek. Egyik nagybátyám szélsőséges horvát nacionalista volt, a Szokol igazgatóságának tagja. Még a nevét is megváltoztatta Bonyhádiról Baciéra. Trieszti és pulai rokonaim az olasz környezethez asszimilálódtak. A „lingua franca” szerepét soknemzetiségű családukban a német nyelv töltötte be. A nagyanyámnál 1915-ben elszállásolt cseh tisztek nemcsak Dvořák és Smetana zenéjébe avattak be, hanem népük sérelmeibe is. Egy másik nagybátyámnál Apatinban (Novisad vagyis Újvidék mellett) összetűzésbe keveredtem szerb fiúkkal, miután azt a kijelentést tették, hogy „a magyarok el vannak veszve”. 1917-ben akkor érkeztem Aradra, (egyidőben egy csehországi íróval, bizonyos Franz Kafkával, akiről ez idő tájt azt se tudtam, hogy a világon van) amikor a várost elárasztották az orosz–román offenzíva elől menekülő magyarok ezrei.

A nagykanizsai gimnáziumot, ahová jártam, a piaristák tartották fenn – Kalazancai Szent József kegyes testvérei –, így a tanárok között volt több viszonylag liberális, sovinizmustól mentes hazafi, akik pártolták a progressziót és nem voltak megfertőzve a korabeli obskurantizmustól. Ők bátorították első irodalmi próbálkozásaimat, és ők tereltek a tanári pálya felé. Itt készültem fel a pécsi Bölcsészkarra, ahova 1927-től 1929-ig jártam, 1929-től 1932-ig pedig Budapesten folytattam tanulmányaimat olyan mesterek irányításával, mint Thienemann Tivadar, germanista és irodalomtörténész, Dilthey-tanítvány, Halasi Nagy József, az újplatonikus filozófus, a filológus Birkás Géza, Horváth János magyar irodalomtörténész és Gombocz Zoltán nyelvész.

Két diplomamunkám témája gondolkodásom eklektikus voltáról árulkodik: az első Stefan George etikáját taglalja, a másik Baudelaire hatását a magyar költészetre. Tanulmányaim vége felé újra pezsgővé vált az élet az egyetemen és a budapesti értelmiség körében, ahova én is bejáratos voltam. Ez legfőképpen az amerikai gazdasági válság és a németországi forradalmi hangulat következménye volt. A hosszú téli álom után a magyar értelmiség újra felfedezte a szociális problémákat, nevezetesen az agrárkérdést. Értelmiségi körökben heves viták folytak a népiesek, a fasiszták és a különféle marxista irányzatok képviselői között. Jómagam, Horner Antal és Agárdi Danzinger Ferenc szociológusok, a trockista Fábán Béla és József Attila hatására a marxizmustól megfertőzve az első olyan marxista tanuló kör egyik alapítója lettem az Egyetemen, amely egyöntetűen csatlakozott az illegális ifjúkommunista mozgalomhoz. Dolgoztam több féllegális hetilapnak és folyóiratnak, előadásokat tartottam az illegális kommunista szakszervezetek kulturális köreiben. Ez az újabb és rövid találkozás a kommunizmussal 1932-ben 11 hónapos börtönbüntetéssel végződött – bár az ítélet elkészt, ugyanis ekkor már több hónapja elszakadtam a szektás párttól, persze a barátaimtól nem

határoltam el magam. Röviddel szabadulásom után csatlakoztam a Szociáldemokrata Párthoz, amelynek főtitkára, az autodidakta létére nagy tudású ausztromarxista Mónus Illés és a párt több más vezetője, mint Kéthly Anna, Ries István, barátaim lettek.

Miután kizártak az egyetemről, íróként és újságíróként tollammal kellett keresnem a kenyeremet. 1935-ben József Attilával, Ignótus Pállal és Hatvany Bertallal megalapítottuk a *Szép Szó* irodalmi és politikai folyóiratot, amely liberális, szocialista és baloldali katolikus írókat, közgazdászokat, szociológusokat és történészeket gyűjtött maga köré. A *Szép Szó* rövid időn belül rangos helyet foglalt el a magyar szellemi életben. A folyóirat munkatársai között volt Thomas Mann, Bartók Béla, Kari Mannheim, Róheim Géza. Ugyanebben az évben publikáltam első könyvemet, az *Érzelmes utazás* című önéletrajzi ihletésű esszét. Egy utazás gyerekkorom vidékein, Dalmáciában és Horvátországban, valamint a horvát Miroslav Krležával és a szerb anarcho-kommunista festővel, Milán Popović-csal folytatott beszélgetések ürügyén összegeztem tapasztalataimat és tisztáztam gondolataimat. Ez a könyv, amelyről egyébként Krleza baráti hangon emlékezik meg Zágrábban publikált emlékirataiban, egy Dubrovnikhoz közel eső félszigeten folytatott párbeszéddel végződik, mely így hangzik:

Popović: Egyértelmű a választásom: inkább kerüljek a kommunisták markába, mint hogy még sokáig kelljen szívnom a kapitalizmus rothadt levegőjét. (A festő a Kirov-gyilkosságot követő fagyos moszkvai szelekre céloz.)

Én: Nem gondolja, hogy az értelmiségiek és a művészek öngyilkos módjára viselkednek olyan eszmék szolgálatába állítván tetteiket és műveiket, amelyek megvalósulása saját veszítüket okozza?

Popović: A történelem nem értelmiségiek vagy eszes emberek műve, és soha nem is zajlik ésszerűen.

Hát ez izgatott engem magyarországi életem maradék éveiben, az elkövetkező nyugtalan és termékeny három esztendő alatt: kutatni, hogy kiken keresztül, mily módon, mitől alakult úgy a történelem a mi országainkban, hogy csökönyszerűen fennmaradtak az anakronisztikus politikai és társadalmi intézmények, a dzsentri hivatalnokréteg pedig minden haladás elől elzárkózik, s ezzel elkerülhetetlen válságokba sodorja ezeket a társadalmakat.

Friss olvasmányaim, a lelkesen felfedezett ifjú Marx, Franz Mehring és Plehanov hatására belefogtam a XVIII. és XIX. századi magyar progresszív kulturális örökség szociológiai és kritikai vizsgálatába. (Azért a nevezett szerzők és nem Lukács György hatására, mert az ő művei akkor még indexen voltak és csak ritkán jutottak be Magyarországra.) Ezzel párhuzamosan tanulmányokat írtam többek között saját folyóiratunkba, a *Szép Szóba* és a Szociáldemokrata Párt elméleti lapjába, a *Szocializmusba* Erasmus humanizmusáról, (akinek voltak követői a Duna mentén), az ideológia és az irodalom kapcsolatáról, az utópista szocialistákról (Owen, Saint-Simon, Fourier), Hendrik de Man neoszocializmusáról, a különböző polgárellelens ideológiákról, a népiesekről.

Akkori vizsgálódásaim szellemét a legtalálékosabban talán Lukács György szavai jellemzik, melyeket 1940 februárjában írt Moszkvában a *Szép Szóról*: őszinte érzések hatják át a polgári műveket, melyekben a pátosz és az ironia, a szeretet és a gyűlölet, s megannyi szenvedély finom kifejezésre talál. Lukács megbecsüléssel szól arról a harcról, amelyet a reakciós eszmék és a fajgyűlölő elméletek ellen folytattunk: véleménye szerint a *Szép Szó* nemzetközi kérdésekben való tájékozottsága messze meghaladta az általános magyarországi szintet. Szemünkre vetette viszont, mégpedig elsősorban nekem, hogy a folyóirat „negatív magatartást tanúsít a szocializmus iránt”; az volt a baj, hogy Paul Nizan *Konspiráció* című regényét elemző cikkemben „a kommunizmus és a fasiszmus közötti rokonságról”, André Gide *Visszatérés a Szovjetunióból* című regénye kapcsán pedig „a sztálinizmus totalitárius lényegéről” írtam. (Gide könyvét Déry Tibor fordította, röviddel megjelenése után.) Azt is helyteleníti, hogy rokonszenveztek Emmanuel Mounier perszonalizmusával. Kárpótlásul lelkesen üdvözlö Jean Cassou 48-asokról írott könyve kapcsán született munkámat, melyben elsőként vettem fel a felülről jövő és az alulról jövő forradalmak problémáját. Eszmefuttatásaim a magyar szellemi élet képviselőit szüntelenül gyötörő forradalmi romantikáról arra indították Lukácsot, hogy rávilágítson csoportunk ideológiai magatartásának „alapvető ellentmondására”: szerinte nem lehet egyszerre szembenállni a „barbár fasiszta erőszakkal” és a kommunizmussal. Lukács szerint ez a humanista és legalista ideológia, amely negatívan viszonyul a valódi haladáshoz és a tömeges harcot képviselő erőkhöz egyértelműen „utópikus és misztikus”, és tehetetlenségre ítélte. Nem arra szólított fel bennünket, hogy szakítsunk „polgári demokratikus eszméinkkel”, ő csak azt kívánta, hogy polgári szerepünket játszva számoljunk azzal a ténnyel, hogy a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa után „a proletárok élcsapata lemondott céljainak azonnali megvalósításáról, amíg a körülmények így kívánják, és ez a

lemondás még hosszú időre szólhat.” Lukács szerint a kommunisták új népfrempolitikája lehetővé teszi a tartósabb szövetséget a polgári demokraták, vagyis mi, és a kommunisták között. (Ezt a cikket még a német–orosz paktum előtt írta.)

Önkritikára akart bírni, azt kívánta, hogy válasszak a két polgári tradíció: a reakciós és a haladó hagyomány között. (Az utóbbit Ady, a századelő radikális költője képviselte és Károlyi Mihály, aki az emigrációban közelebb került a kommunistákhoz.) Megdöbbenő volt számomra, hogy Lukács elemzésében úgy tett, mintha nem tudná, hogy József Attilával együtt a Szép Szó több más munkatársa nem „polgári demokrata”, hanem szocialista, a Szociáldemokrata Párt tagja. Marxisták voltunk, és politikai állásfoglalásaink közel álltak az ausztromarxistákéhoz. Én magam éppen a marxizmus nevében bíráltam a sztálinizmust és vizsgáltam a moszkvai pereket. De Lukács mindenféle vitától tartózkodott ebben az ügyben – később tudtuk meg, hogy kis híján maga is a nagy tisztogatások áldozatául esett. Az események hamarosan bebizonyították, hogy (a „népiesekkel” szemben) „urbánusnak” nevezett csoportunk ugyan hiú reményeket táplált, amikor azt hitte, hogy a liberálisokat, szociáldemokratákat, parasztpártiakat, legitimistákat tömörítő (de a sztálinistákat soraiból kizáró) egységfront hatásosan ellenállhat az erősödő fasiszmusnak és a náci befolyásnak, ám Lukács javaslata – mely szerint a földalatti kommunista mozgalommal, vagyis egy elszigetelt, illegális, frakciókra szakadt és Sztálin által lefejezett párttal kellett volna szövetségre lépnünk – aligha volt realitás alternatíva.

Ami a magyar narodnyikokat illeti, akiknek több kritikai tanulmányt szenteltem, és akik között elsőrendű írók is voltak, bár gyakoroltak némi hatást a fiatal értelmiségiekre, nem volt komoly politikai súlyuk. Némelyikük a kommunista párttal „flörtölt”, mások a fasiszmuhoz csatlakoztak, annak is a radikális szárnyához.

Egy felvilágosult zsarnok portréja

Úgy hiszem, szükség volt erre a kitérőre, hogy megvilágítsam azt a szellemi környezetet, amelyben első hosszabb lélegzetű művem, a II. Józsefről szóló történelmi esszét írtam.

A nemzeti történetírásban II. József központosító zsarnokként és főleg magyarellenos németesítőként szerepelt. Batsányi, a „baloldali költő”, ahogy ma neveznénk, elismeréssel adózott II. Józsefnek, aki „hozzájuttatott bennünket ahhoz, hogy szabadon lássunk, szabadon gondolkodjunk és honfitársaink előtt szabadon álljunk ki eszméinkért”. A nyelvújítás más íróinál is számos jele van a megbecsülésnek, amellyel a reformista értelmiség első nemzedéke övezte az uralkodót, aki a cenzúra eltörléséről szóló dekrétum kibocsátását az alábbi szavakkal „indokolta”: „Ha a kritika hamis, magától összeomlik, ha helytálló, a mi javunkra válik”. Vonzóerejébe került Martinovics is, aki a Habsburg-dinasztia megdöntését célzó bonyolult összeesküvés szervezése előtt odaadó híve volt II. Józsefnek. Izgatott a figura.

Braun Róbert, az idős történész és szociológus, a Szociáldemokrata Párt szürke eminenciása, valamint báró Hatvany Lajos író, történész és mecénás együtt bátorítottak, hogy kutassak a bécsi archívumokban, ahol szerintük még sok feltáratlan anyag van.

Vizsgálódásaim során úgy tekintettem II. Józsefre, mint akiben összekapcsolódnak a ráhagyományozott birodalom belső ellentmondásai, és mindazt, amit személyiségéből feltártam, igyekeztem összefüggésbe hozni a kor gazdasági, társadalmi és politikai viszonyaival. Mindenesetre úgy döntöttem, csak konkrét elemzésekből fogok általános igazságokat levonni.

Azonban – *habent sua fata libelli* – az 1938-ban elkészült könyvet hiába nyújtottam be még abban az évben egy magyar kiadónak, majd 1946-ban a háború után újra, végül nem került kiadásra Magyarországon. Előbb a Horthy-cenzúra, később pedig a Rákosi-cenzúra akadályozta meg a könyv megjelenését. Végül 1953-ban Franciaországban látott napvilágot rövidített változatban. A teljes könyv II. József államigazgatási politikájáról szóló új fejezetekkel kiegészítve 1956-ban jelent meg Stuttgartban a

Koehler Verlag gondozásában.¹

Szóban forgó kutatásaim során eljutottam a történelmi mozgás marxizmusból ismeretes egységes elméletének meglehetősen mélyreható revíziójához. Világossá vált előttem, hogy a történelem valódi mozgatóereje – legalábbis az általam vizsgált korszakban és országokban – nem annyira a „mennyiségi változások” felhalmozódásában rejlik, amely már Mária Terézia uralkodásától jól érzékelhető és jelzi az átmenetet a feudális agrártársadalomból a „kereskedő” és – mint Tapier mondja – „helyenként ipari” kapitalizmus felé, hanem sokkal inkább az államfő és tanácsosainak azon igyekezetében, hogy növeljék a nagyhatalmi politikához szükséges erőforrásokat. Ez egyaránt jellemezte a fejlett monarchiákat, Angliát, Franciaországot és II. Frigyes Poroszországát, noha egyikük sem távolodott el az európai egyensúly korabeli felfogásától.

Az, amit II. József és előtte Mária Terézia – kevesebb rendszerességgel ugyan, de több érzékenységgel – lelkiismeretesen és nagy igyekezettel képviselt – nem „gazdasági kategória”, nem „osztályérdek”, hanem az állam érdeke, annak a heterogén egységnek az érdeke, amit Ausztriának neveztek, s amely magába foglalta az örökös tartományokat, a Cseh királyságot, a Német–Római Császárság szerves részeit s a némi autonómiát élvező Magyar Királyságot, a Milánói Hercegséget és az osztrák Németalföldet (a jelenlegi Belgiumot). A gazdasági feltételek, a termelési mód és a termelési viszonyok korántsem voltak meghatározók, ezek II. József számára elsősorban korlátokat jelentettek.

A császár minden gondolatát és lépését a külpolitika szolgálatába állította, minden erejével arra törekedett, hogy megőrizze – és ha lehet növelje – birtokait és a nemzetközi porondon hiánytalanul betöltse a monarchia nyújtotta tényleges vagy lehetséges hatalmi szerepét. II. József mentalitásának és politikájának „alapvető ellentmondása” nem gazdasági ellentmondás, hanem egyrészt Ausztria nemzetközi elhivatottságának nagyszabású eszméje, másrészt az erre fordítható szűkös pénzügyi, közigazgatási és katonai eszközök közötti ellentét eredménye. Szerinte az állam biztonságának és hatalmának alapja elsősorban a hadsereg.

Bár nem volt a háborús politika híve – Ausztriát helyzete amúgy is inkább védekezésre kényszerítette – II. József állam- és társadalom-felfogása katonai szellemű volt. Jellemének alapvonása tükröződött abban a lelkesedésben, melyet az államférfiúi és hadvezéri eredményekkel rendelkező porosz király iránt táplált, éppúgy, mint Mária Terézia, aki nem tudta leplezni félelemmel és megvetéssel vegyes csodálatát Frigyes iránt. És itt érkezünk el a „modell” problémájához, ami szerintem meghatározó volt a jozefinizmus kialakulásában: a gyermek József szorongó figyelemmel követte az összeütközéseket a franciákkal szövetséges és Sziléziát meghódító Poroszországgal. Ez ráébresztette Józsefet a monarchia katonai és diplomáciai alsóbbrendűségére. Ez az alsóbbrendűség nyilvánvalóan annak köszönhető, hogy Ausztria kulturálisan, gazdaságilag, társadalmilag és közigazgatásilag egyaránt megkésett a nagy nyugati hatalmakhoz és Poroszországhoz képest. II. József tudatára ébredt ennek a megkésettységnek, és Nagy Péterhez hasonlóan arra törekedett, hogy a Monarchiát központosított modern állammá fejlessze a nyugati államok, elsősorban Poroszország mintájára, túllépve a királyságok és fejedelemségek történelmi jogain. Az erős államhatalom eszméje tehát rányomta bélyegét az uralkodó politikai személyiségére. Ugyanakkor tanítómesterei, elsősorban Kaunitz, Mária Terézia és II. József korának központi alakja, kitartóan belécsúszkolták a „közjó” eszményét, a szuverenitás e paternalista elméletét, amely a felvilágosult abszolutizmus társadalom- és gazdaságpolitikájának alapját képezi. „Az állam ereje” – olvashatjuk Kaunitzknak a központosítás előmozdítását hirdető emlékirataiban – „az alattvalók sokaságától függ, ezért a közember a legnagyobb figyelmet érdemli”. Márpedig a feudális agrárrendszer, amely a monarchia összes tartományában más-más szinten, ám egyöntetűen jellemző volt, nemcsak a központi hatalom hatáskörének kiterjesztését gátolta, hanem nagy mértékben csökkentette az állam bevételeit is. A nagy földbirtokosok megkaparintották a mezőgazdasági jövedelmek döntő hányadát, szegyenletesen kizsákmányolták a parasztokat és késleltették a független polgárság kialakulását. Mária Terézia és II. József (1764–1780) kettős uralkodása alatt, majd II. József (1780–1790) korában is voltak parasztfelkelések Csehországban, Erdélyben, amelyek a robottal sújtott parasztnak az urakkal vívott nyílt és véres osztályharcáról tanúskodtak. De ezeket a lázadásokat mindig leverték, mivel a parasztságnak nem voltak meg az eszközei, hogy kivívja szabadságát, a céhek polgársága pedig túl gyenge és önző volt ahhoz, hogy a „közjóval” foglalkozzék. A monarchikus állam védte meg – saját hatalmának megszilárdítása érdekében – az „alattvalók

¹ Új kiadása ez évben jelenik meg Matthes müncheni kiadónál. Magyarországon, úgy látszik, még mindig feketelistán van.

sokaságát”. Már említettem, hogy Mária Teréziát erős keresztény érzések hatották át s mint Landesmutter felelősséggel igyekezte óvni alattvalóit a mértéktelen kizsákmányolástól. A jobbágrendszer fokozatos liberalizálódása nem a kizsákmányolók és kizsákmányoltak, földesurak és parasztok osztályharcának eredménye, hanem a közérdek megtestesítésére törekvő uralkodó műve volt. Mária Terézia és II. József egyébként éppen a „köz” iránt tanúsított odaadása révén tudta kiszélesíteni és legitimizálni hatalmát s ezzel váltotta ki azt az etnikai kereteken túllépő hazafiságot és hűséget a Monarchia iránt, mely jó egy évszázadon át hathatós védelmet nyújtott a feudális partikularizmus sérelmeiből kinövő nacionalizmussal szemben.

Azt is megmutattam Mária Terézia és II. József konfliktusában, hogy a felvilágosult abszolutizmus két összecsapó változata a két uralkodónál inkább szubjektív mint objektív feltételekhez kötődik. (Ezt a konfliktust különösen fájdalmassá tette anyja és fiú egyébként bensőséges kapcsolata.) Mária Terézia végső céljai ugyanazok voltak, mint Józseféi: a monarchia függetlensége és hatalmának megszilárdítása, felszabadítása az angol gyámság alól, valamint a porosz fenyegetés elhárítása, a monarchia újjászervezése s a közérdek előmozdítása a rendi kiváltságok megszorítása útján.

De a nagylelkű, belátó és toleráns Mária Terézia (aki csak a vallás területén volt hajthatatlan), lépésről lépésre kívánt haladni, minden erőszak és teória mellőzésével s a hagyományok legalább formális tiszteletben tartásával párhuzamosan akarta konszolidálni és növelni a központi hatalmat. A bel- és külpolitikában egyaránt diplomata volt, s megelőzendő az összeütközéseket, valóságos művészettel kerülte meg az akadályokat. Jobban szerette megpuhítani a csökönyös arisztokratákat, mint erőszakkal megfékezni őket.

József türelmetlen, kapkodó volt mind a belpolitikában mind pedig a külügyekben – ennyiben hasonlított a mostani forradalmi diktátorokhoz. Harapós, csipős és agresszív volt, alig leplezte ingerültségét, különösképp a magyar nemesség önfejűsége láttán, mégis igyekezett épségben megőrizni a régi formákat. Etatista volt, de nemcsak helyzetéből és érdekéből kifolyólag, mint anyja, hanem meggyőződésből is, Febronius tanaitól ihletve. „Király vagyok, csak royalista lehetek” – mondta egyszer Versailles-ban. Így azután, amint szabad kezét kapott, habozás nélkül megindította a „Kulturkampf”-ot, az egyházat az állam ellenőrzése alá vonta, visszaadta az uralkodónak a „legfőbb hadúr” címet és kíméletlenül támadta a magyar konzervatívok táborát. Ellentétben a bőkezű Mária Teréziával, József fukaron bánt az állam pénzével, mintha megfogadta volna Machiavelli axiómáját: „Nagy dolgokat csak fősvénynek tekintett emberektől láttunk véghezvinni”. De biztos-e, hogy olvasta Machiavellit? Ennek semmi nyomát nem találtam iratai és levelei között, de bizonyára tanulmányozta II. Frigyes képmutatásban mintaszerű Anti-Machiavellijét, mely miközben sűrű átkokat szór a firenzei gondolkodóra, beavatja az olvasót a becsmérelt szerző eszmevilágába. Mindenesetre József Machiavellivel együtt vallotta: „Mi sem oly természetes és rendjén való, mint a szerzés vágya”. Ugyanakkor az európai egyensúlyról dinamikusabb koncepciója volt, mint anyjának, ám morális érzéke és politikai tapasztalata itt is elővigyázatosságra intette. A két koncepció Lengyelország felosztásakor ütközött össze, amit a császárnő-királynő mindenáron el szeretett volna kerülni. „Igyekezünk inkább csökkenteni mások igényeit, mint osztozkodni velük” – mondta. „Legyünk inkább gyengébbek, mintsem becsstelének.” József, Frigyeshez hasonlóan úgy fogta fel ezt az egyensúlyt, mint versengést, ahol minden résztvevő ragaszkodik a többiek status quo-jához, de ugyanakkor a gyengébbek rovására igyekszik javítani saját pozícióját.

Így hát, a puritán József élére állt a Kaunitz, Lacy marsall és más katonai vezetők alkotta „háják” klánjának, kalandor módon költséges és kockázatos diplomáciai és katonai hadműveletekbe fogott, mielőtt még a szinte forradalmi sietséggel és brutalitással bevezetett adminisztratív és pénzügyi reformok ki tudták volna fejteni áldásos hatásukat.

45 éves korában halt meg bukásának tudatában: „Nem csináltam meg, amit akartam” – szólt az ítélete. Testvérére, Lipótra hagyta a török elleni háború befejezését, valamint a párizsi események hatására fellázadt magyar és németalföldi rendek lecsillapítását.

Véleményem szerint Lipót kényszerűségből engedett a reakciónak, míg utóda Ferenc, aki 1792-ben követte őt a trónon, már teljes egészében reakciós politikát folytatott. A francia forradalom és a napóleoni háborúk következményeképp vége szakadt a monarchikus reformizmusnak, a felülről jövő forradalomnak és elszánt konzervativizmus lépett a helyébe: az udvar szövetségre lépett a kiváltságos osztályokkal, amelyek az ördögnél is jobban félték a francia eszmék terjedésétől.

Negyven évvel később a reformokat már nem az udvar kezdeményezi, hanem az udvar ellenében a felvilágosult arisztokrácia s – valódi burzsoázia híján – a nemesi értelmiség.

A korszak tanulmányozása tehát, amint ezt Heine-könyvemben, majd a Népek Tavaszában is kifejtettem,

óvatosságra int az osztályérdek fogalmának használatában. Mert vajon nem ugyanebből az arisztokrata osztályból, a nagybirtokosok közül kerültek-e ki a jozefinista modernizáció legodaadóbb és legaktívabb hívei és ezeknek a reformoknak a legádázabb ellenségei is? S vajon nem voltak-e közöttük olyanok, akik egyszerre voltak jozefinisták és saját gazdasági kiváltságaiknak védelmezői? Ezek a kutatások rávilágítottak az államnak a Hegel által „bürgerliche Gesellschaft”-nak nevezett civil társadalommal szembeni relatív autonómiájára, illetve e relatív autonómia fontosságára. E kutatás révén sokkal inkább hegelianus lettem, mint marxista s igen erős szkepszissel viseltetem azon történelmi interpretáció iránt, amely a társadalmon belül meg-megújuló osztályharc gondolatára épül. A XVIII. századi történelmet illetően sok vonatkozásában a nemzetközi viszonyok elsőbbségét feltételező klasszikus elmélet hívévé szegődtem. Ez nem jelenti azt, hogy kétségbe vonnám a történelemre vonatkozó marxi kérdésfeltevések termékenységét, valamint a társadalmi konfliktusok jelentőségét avagy azt, hogy a közép-európai tradicionális, falusi-feudális társadalmak modernizálódása és iparosodása a történelmi fejlődés fontos aspektusa. Így aztán II. Józsefről szóló munkámmal ideológiailag az ortodox marxizmus számára elveszett „revizionisták” táborába kerültem, és az ortodox marxizmust a történelem végső szavává kikiáltó Althusser osztályozási rendszerében a „menthetetlenül premarxista” kategóriába hullottam.

Népek tavasza

A jozefinizmussal kapcsolatos kutatásaim logikusan vezettek el az 1848-as forradalmakig. Az „1848, a népek tavasza” a 48-as forradalmak 100. évfordulójára jelent meg két kötetben. A koordinációs munkákon kívül egy bevezetéssel és egy – érzésem szerint – elég magvas összefoglalással járultam hozzá a kiadványhoz, valamint a 48-as magyar forradalomról szóló tanulmányommal. A legnagyobb visszhangot az angol kiadás keltette, amelyhez Taylor, a Habsburgok történetének kiváló szakértője írt előszót. 1966-ban, majd 1973-ban újra kiadták az USA-ban, a legnagyobb amerikai egyetemek történelmi tanszékein kézikönyvként használják. Ennek a könyvnek az az érdeme, hogy – merem mondani – ez volt az első kísérlet az 1848-as forradalmak globális áttekintésére és összehasonlító módszerrel való tanulmányozására. Paul Veyne, a *Hogyan írjuk a történelmet* című mű szerzőjének találó szavaival szólva „összehasonlító módon tanulmányozni több forradalmi messianizmust, nem egyéb mint tökéletesen visszaadni mindegyikük történetét”, mégpedig „kivéve a felhasznált források látószögéből és kiemelve azt, ami nem eseményyszerű”. És valóban, 1848 eseménytörténete meghökkentő változatosságról és aszinkronjáról árulkodik a párizsi tűz megperzselte országok körülményeit illetően. A közös alap, pontosabban a közös ellentmondás, amelyből kiindulva megmagyarázhatjuk ezeket az oly eltérő eseményeket: az 1815 utáni hosszú európai béke idején végbement dinamikus gazdasági és társadalmi fejlődés a politikai intézményrendszer mozdulatlansága közötti ellentmondás. Amint John Stuart Mill mondta: minden megváltozott – „a tulajdonformák, a társadalmi megkülönböztetések, az oktatás, a vélemények és szokások” – kivéve az államok szerkezetét és a nemzetközi rendet.

Paradox módon, Franciaország, „a rengések epicentruma” az az ország, amelyre a legkevésbé illik a dinamizmus – mozdulatlanság e sémája, mivel a júliusi monarchia mégiscsak figyelemre méltó változást jelentett a restaurációhoz képest. Franciaország politikailag és intellektuálisan 1830 és 1848 között (de bizonyíthatóan már 1825-től) irigylésre méltónak tűnt a közép-kelet-európai értelmiség szemében.

Ezekben az országokban a hosszú béke folytán tovább élt a régi Európa. Magában Franciaországban az 1848-as forradalom kitörése érthetetlen lenne – még az 1847-es átmeneti válság okozta nyugtalanság figyelembe vételével is – az értelmiségi és munkáselit egy részének forradalmi messianizmusa és romantikus utópizmusa nélkül. Mivel az 1789-es mitológia és a napóleoni mítosz örökösei voltak, nem tudtak belenyugodni az opportunisták nemzetközi politikába és saját uralkodó polgárságuk araszoló politikájába.

II. József reformátor türelmetlensége áttevődött az utcára, befészkelte magát a polgárokba, munkásokba, kézművesekbe, és testet öltött a nép szóvivőiként fellépők alakjában. Alkotmány, szabadság, köztársaság, demokrácia, társadalmi igazságosság – megannyi kulcseszmé, mely mind univerzális gyógyírként jelentkezett. Újra (és talán még jobban, mint a Bastille bevételét követően) a „közjót” előmozdító univerzális receptek laboratóriumaként tűnt fel Franciaország. Napóleon alatt kis híján rákényszerítette Európára politikai és katonai hegemoniáját, Lajos-Fülöp alatt és 1848-ban pedig – csak átmenetileg ugyan – szellemi hegemoniára tett szert a kontinensen és azon túl.

Míg II. Józsefet és korát tanulmányozva ráébredtem az állam relatív autonómiájára, mi több, a marxisták által felépítményként kezelt „politika” elsőbbségére, 1848-ról folytatott kutatásaim az eszmék és mítoszok autonóm hatalmát tették világossá előttem. Ugyanakkor megerősödött bennem a meggyőződés, hogy igen fontos a közvélemény képe a fejlettebb országok életéről, intézményrendszeréről és vívmányairól – egy szóval a fejlett országokról szóló *információ*. József Poroszországot és Franciaországot választotta mintaképül, mégpedig a szóban forgó államigazgatása miatt, amelyről személyes kapcsolatai, diplomatai beszámolója valamint a tanácsosai által javasolt olvasmányok alapján alkotott képet magának. De azóta az információs csatornák demokratizálódtak, a cenzúra ellenére kiterjedt és növekvő befolyású sajtónak köszönhetően. Így történhetett, hogy az 1840-es években a szavakra, tettekre és hatalomra kitéhezett kelet- és közép-európai új politikai osztály, az „anti-elit” a sajtón keresztül szenvedélyes résztvevője lett a brit parlament drámai vitáinak és a párizsi politikai életnek – és aligha volt olyan klub, színházi páholy vagy szerkesztőségi szoba, ahol ne erről folyt volna a túlfűtött beszélgetés.

Bár öt nap kellett ahhoz, hogy Lajos-Fülöp lemondásának híre Bécsbe és Pozsonyba érjen, miután ez megtörtént, viharos gyorsasággal terjedt el az újság, s nyomban pénzügyi pánikot váltott ki, az egyetemisták és az értelmiségek pedig felvillanyozódtak tőle. Ezt megelőzően Tocqueville-nak a képviselőházban tett kijelentése, mely szerint „vihar van a láthatáron”, egész Európában nagy visszhangot keltett. Hirtelen úgy tűnt, minden megmozdul. A sajtó a figyelem középpontjába állította az eseményeket, tüntetésekről és felfordulásról számolt be – ott voltak a nagy-britanniai chartista mozgalmak, a párizsi politikai bankettek, a svájci polgárháború fejleményei, a páduai összetűzések, a palermói lázadás stb. –, s miközben drámai súlyt adott a „beszédes” tényeknek, végső soron egyoldalú, torz képet festve az általános helyzetről, felkorbácsolta a kedélyeket és azt a szédítő érzést sulykolta az emberekbe, hogy ütött az európai forradalom órája. Vagyis ebben az időben az újságok játszották azt a szerepet, amelyet később a politikai pártok tölthettek be. Az ellenzék (az alig szervezett ellenzék) vezetői újságírók voltak. Franciaországban az ideiglenes kormány tagjainak többsége a *National* és a *La Réforme* szerkesztőségéből került ki, Magyarországon pedig Kossuth saját lapjának, a *Pesti Hírlapnak* köszönhetette népszerűségét. A sajtó a köztársasági és forradalmi messianizmus Franciaországból importált közvetítőjévé vált, és hullámai aztán hamar eltemették a mérsékeltliberalizmusokat. A sajtó sugalmazta a forradalmi könyveket, a módszereket és a szerepeket.

Igaz ugyan, hogy az eszméi, eseményei és nagy alakjai körüli kampány révén Franciaország hozta lázba a világot, adta a lendületet s a végső lökést, de ő maga siettetett a visszahőkölést, a kijózanodást és a bukást is. Amint John Stuart Mill, az események éleslátó megfigyelője mondta: Guizot és Lajos-Fülöp ügyetlensége taszította a burzsoáziát a forradalom karjaiba, de röviddel később nem tartotta magáénak a forradalmat. Michelet szerint „kiesett a mozgásból”. Még a liberális burzsoázia is szívesebben választotta a rendet, mint az anarchiát, és a politikai osztályok számára ez a választás egész Európában követendő példaként hatott, és megkönnyítette a berlini, a bécsi és a pesti csendőrök dolgát, összefoglaló tanulmányomból idézve Marx az első között állapította meg a forradalmi túlkapásoknak, elsősorban a június 22-i párizsi katasztrófának a többi európai ország reformista mozgalmaira kifejtett nyugtalanító hatását; „jelentősen lehűlt a forradalmi hev”. Megmutatkozott, hogy a következő forradalmárok, a Mazzinik, Petőfik, vagyis az utópisták, romantikusok és messianisták csak egy inkohereus, ráadásul célkitűzéseiben megosztott kisebbséget képviseltek, a burzsoázia pedig inkább konzervatív volt, mint demokrata, a vidék passzív és gyanakvó maradt, egy szóval a burzsoázia nem volt elég tapasztalt és magabiztos a hatalom gyakorlásához, a nép pedig nem volt elég érett a demokráciára.

Míg tehát az 1848-as forradalmak a társadalmi mítoszok és álmok hatalmáról és autonómiájáról tanúskodnak, addig a forradalom romjai megmutatják ennek az autonómiának és hatalomnak a korlátait, amelyek a társadalom belső felépítésének és tehetetlenségének, valamint a rend, biztonság és tekintély utáni vágynak a következményei. Ahhoz, hogy a liberalizmus és a demokrácia kibontakozhasson Európában, a 48-as forradalomtól eltérő utakat kellett keresni.

Ez az időszak, a népek tavasza nemcsak a népek, hanem a nemzetek tavasza is, hiszen ekkor folytak le az első liberális és demokratikus nacionalista megmozdulások. Az olaszok és a németek első szabadságkövetelése a nemzeti állam megteremtése volt; a lengyeleké, a magyaroké, a horvátoké és a románoké a nemzeti függetlenség. Csak az orosz és török birodalom határain torpant meg ez a mozgalom, mely – a modernizációhoz elengedhetetlen intézményrendszeri, gazdasági és szociális reformokon túl – az 1815-ben szentesített rendnek, a nemzeti államok Európájának 1918-as képét előrevetítő új renddel való felváltását tűzte ki célul.

„Nem lesz béke Európában” – mondta Manin Párizsban –, amíg a leigázott nemzetiségek nem nyerik

vissza függetlenségüket”. A század első felében – az iskolarendszer fejlődésével – került sor a humán műveltségű emberek, ügyvédek, orvosok és újságírók társadalmi előmenetelére és jelentős réteggé szerveződésére, és ekkor született meg (vagy született újjá) a nyelvi és kulturális közösségen alapuló nemzeti érzés. „Nyelvében él a nemzet” – tartotta a magyar nyelvújító. Herder és a sokszor rosszul értelmezett francia eszmék hatására – a politikusokat megelőzve – nyelvészek, írók, történészek és tudósok fogtak bele a nemzetiségi nyelveknek a modern igények szerinti átformálásába. Írók és történészek törekedtek a nemzeti tudat kialakítására, nemcsak Magyarországon, Lengyelországban és Horvátországban, ahol az arisztokraták már ismerték a fogalmat, hanem olyan népeknél is, mint a csehek, szlovénok, ukránok, szlovákok, szerbek, erdélyi románok, akiknek nem volt saját feudális osztályuk, és a gazdasági elitjük már asszimilálódott a magyar, a német vagy a lengyel burzsoáziához illetve feudális osztályhoz. A laikus és a klerikális értelmiség a kulturális differenciálódást pártfogolta a központosító – németesítő és magyarosító – tendenciákkal szemben. A kultúra területéről aztán hamarosan átkerült a nemzeti tudat a politika területére. 1848 februárjában ezek az áramlatok láncreakciószerűen újabb impulzust kaptak. Mint a magyarországi események kapcsán már említettem, 1848-tól kezdődően a frissen öntudatra ébredt nacionalistákat sokkal nehezebb volt egymással kibékíteni, mint ezt az új eszmék hívei nemes lelkesedésükben elképzelték. Én magam is behatóan vizsgáltam az Európában a szélsőbaloldaliak – nevezetesen Marx és Proudhon – között fellépő nézetkülönbségeket a magyar forradalomról, illetve arról, hogy egyes megítélések szerint ez valóságos „faji háborúba” torkolt volna. Valójában a magyar felkelők elzárkózása a saját kisebbségeikkel való tárgyalástól és követeléseik kielégítésétől – melyek megegyeztek az ő Béccsel szembeni követeléseikkel – megkönnyítette az udvar dolgát, és hozzájárult a magyarok vereségéhez. Ennek a bukásnak voltak belső és külső okai. Először a belső okok: a forradalom vezetőinek kétértelmű politikai céljai. A radikális Kossuth Lajos sem volt szigorú értelemben forradalmár. A „függetlenségi” harc vezetői többségükben alkotmány- és törvénytisztelő emberek voltak. Ők továbbra is monarchiát akartak, csak egy liberalizált monarchiát. Csak amikor Bécs – nemzetközi pártfogóinak bátorítására – elutasított minden engedményt az autonómiával kapcsolatban, és unbedingte Unterwerfungot (feltétel nélküli kapitulációt) követelt, akkor jelentette be Kossuth a Habsburg-ház trónfosztását, figyelmen kívül hagyva a mérsékelteket, a Békepárt ellenvetéseit, akik nem nyugodtak bele vereségükbe. A külső tényező az a nemzetközi helyzet volt, amelyben Anglia kulcsfontosságú szerepet játszott, a status quo fenntartására törekedett és meg akarta akadályozni, hogy a reformista mozgalmak átalakuljanak forradalommá és megingassák az európai egyensúlyt. A brit álláspont támogatói, a liberálisok és alkotmánypártiak – akik a mozgalom kezdeményezői voltak –, de még a toryk is azt kívánták, hogy a német fejedelmek és más uralkodók az angol (íratlan) alkotmány mintájára készült „jó alkotmányokat” fogadjanak el.

De amikor nem maradt más választási lehetőség, mint a háborús veszélyt hordozó forradalom vagy pedig a régi rend visszaállítása, akkor Anglia sajnálkozva és lelkiismeretfurdalással ugyan, de az utóbbit választotta. Amint őfelsége egyik diplomatája mondta egy olasz forradalmárnak; „Ha Anglia elismerné a lombardok vagy magyarok jogát a függetlenségre, akkor semmilyen címen sem szállhatna szembe alattvalóinak, Írországnak, Indiának, az Ión szigeteknek és összes gyarmatainak függetlenségi követeléseivel”. Palmerston egyébként Európa szempontjából szükségesnek tartotta az osztrák Monarchia fennmaradását. A cár pedig az elnyomás hirdetője és bajnoka volt, szerinte: „A demokraták ellen csak a fegyverek segítenek”.

A francia ideiglenes kormány – az európai forradalmárok reményeinek forrása – tudta, hogy ha segít az olasz, belga illetve magyar forradalomnak, akkor összeütközésbe kerül Angliával és valószínűleg Poroszországgal is. Franciaország tehát nem avatkozott be, szomorú szívvel sorsára hagyta forradalmár barátait. A realizmus, a lényege szerint konzervatív realizmus győzedelmeskedett az „ábrándok” fölött. „Ettől fogva a pozitív viszonyulás lett a követelmény” – mondja az ifjú hős az *Érzelmek iskolájában*. Bekövetkezett Közép- és Kelet-Európa „normalizálása”, s az emberek, népek visszatértek a gazdasági tevékenységhez.

Államok és nem népek hozták létre a német és az olasz egységet, s hasonlóképpen egy elveszett háború, majd Anglia és Franciaország koncepcióváltása Ausztria tárgyában voltak azok a tények, melyek lehetővé tették, hogy felszámolják a monarchiát és megosztott, egymással versengő nemzeti államok mozaikját állítsák a helyébe.

A népi demokráciák története

Következő munkám – az 1952-ben megjelent *A népi demokráciák története* – az 1848–49-es válság felidézésével, valamint a Versailles-i és Trianoni Békeszerződések által Közép- és Kelet-Európában előidézett helyzet tömör analizisével kezdődik.

Az volt a célom ezzel a hidegháború kellős közepén írott könyvvel, amely néhány hónappal Sztálin halála előtt jelent meg – idézem a Bevezetést –, „hogy kibontsam a kollektív fikciók és illúziók eltakarta tényeket és megtisztítsam a terepet a jövő történészei számára, akik abban a szerencsés helyzetben lesznek, hogy több információ fog a rendelkezésükre állni.” Azzal, hogy célokat így határoztam meg, máris rámutattam azokra a nehézségekre, amelyekbe a könyv írása során ütköztem –, így a Keletre és Nyugatra egyaránt jellemző elkeseredett manicheizmus nyomása az egyik legsúlyosabb nehézség volt. (Egy, az *Esprit*-ben publikált tanulmányomban megpróbáltam rámutatni a maccarthyizmus és a sztálinizmus közötti hasonlóságokra az 50-es évek elején.) S bár távolról sem hagyott közömbösen, hogy milyen sorsot róttak az új rendszerek a népekre és számos barátomra, mégis megpróbáltam – egyes kritikásaim szerint nem is sikertelenül – történészhez méltó munkát végezni, elszakadva az izmusoktól, ahogy Marc Bloch hirdette: a közép- és kelet-európai népi demokráciákat nem tekintetem „harcmezőnek, ahol a ki-ki belátása szerint megjelölt Jó és Rossz nagy csatája folyik”. De hiába igyekeztem elkerülni mindenfajta pártosságot és az akkor divatos „primer” antikommunizmust, az egyik párizsi hetilap a „történelem Kravcsenkójának” nevezett. (Ez akkoriban sértésnek számított). Másutt langyosnak, habozónak, semlegesnek tartottak, s ezek szintén nem voltak bókók.

Itt egy zárójelet kell nyitnom annak elmondására, hogy *A népi demokráciák története* voltaképpen az 1949-ben lefolyt Rajk-per és a benne tükröződő súlyos változások által bennem kiváltott megrázkódtatás hatására született. Annál is inkább érintett engem ez az ügy, mivel a fővádlott fiatalkori barátom volt, akivel a minket nagyon is korán szétválasztó politikai divergenciák ellenére fenntartottam a baráti kapcsolatot. Két évvel korábban budapesti szocialista barátaim és Károlyi Mihály kérésére, akit párizsi követnek neveztek ki, elvállaltam a magyarországi képviselet mellett működő Sajtó- és Dokumentációs Iroda félhivatalos igazgatói állását. Ezen a címen és hála Károlynak, akinek kitűnő kapcsolatai voltak Prágával és Belgráddal, tudomásomra jutottak azok a manőverek és intrikák, melyek megelőzték Jugoszláviának a Kominformból való kizárását és a kelet-európai országok történelmi átalakulását. Rajk letartóztatása és az ezt követő inkvizíciós légkör szétfoszlatta az utolsó reményt is, hogy Magyarország és a szomszédos országok a saját útjukat követhetik. 1949 novemberében cikket jelentettem meg a Rajk-perről az *Esprit* c. folyóiratban, amelynek volt némi visszhangja. Ez nem tudományos elemzés, hanem feldúlt tanúvallomás volt, ám azt gondolom, hogy a leírt tények s az utólag ellenőrzött analízis megőrizte érvényességét. Részekre bontottam a pert, mely nem volt más, mint tézis-darab, szedett-vedett elemekből összetákolt előadás, mely szigorúan követte a Zsdanov által szentesített „szocialista realizmus” receptjét, A színpadnak két szintje volt: az első – a nemzeti szint – a rivalizáló magyar vezetők döntő összeecsapását mutatta be, a második – a nemzetközi szint – külső személyek közbeiktatásával illusztrálta Sztálin elkeseredett küzdelmét Tito és eretnksége ellen. Felhívtam a figyelmet arra, hogy vádlók és vádlottak ugyanazt a nyelvet beszélték és amint azt később Szinjavszkij mondta, mélységes egyetértésben és ugyanazokkal a szavakkal kért az ügyész halálbüntetést a vádlottakra, mint amelyekkel a nép javíthatatlan ellenségei követelték a golyó általi halált.

A továbbiakban egész könyvben akartam „esztétikailag” elemezni a pert, a szovjet és magyar rendőri és ügyészi szervek e kollektív mesterművét. De Emmanuel Mounier tanácsára úgy döntöttem, hogy olyan munkát írok, amely túlmegegy a jogi, az esztétikai és a személyes kereteken – történelemkönyvet, arról, ami megtörtént, s ami létrejövőben van valamennyi népi demokráciában.

A hidegháború okai

Úgy tűnt számomra, hogy a legfontosabb világosan megfogalmazni, mik a céljai a Szovjetunió Közép- és Kelet-Európában, s így logikusan jutottam el a Szovjetunió felelősségének, valamint a hidegháborúban az ellensúly szerepét betöltő Egyesült Államok felelősségének vizsgálatához. A hidegháború első következménye az volt, hogy az egyik befolyási övezetet uralkodási övezetté alakította át. Úgy gondoltam, hogy a háború utáni szovjet politika kulcsát Sztálin háború előtti politikájában kell keresni, aki a náciizmus fenyegetése miatt, és attól való félelmében, hogy a nyugati hatalmak esetleg szövethetnek a nációkkal, mint katonai és gazdasági nagyhatalmat s mint a cárok hatalmi politikájának örökösét léptette fel a Szovjetuniót a nemzetközi porondon.

Ebben a tekintetben számomra az 1939–40-es Wilhelmstrasse-i német–orosz tárgyalások dokumentumainak elemzése tűnt a legtanulságosabbnak. Először is azért, mert ezek a tárgyalások egy olyan Sztálint és egy olyan Molotovot mutatnak be, akik a klasszikus diplomácia, vagyis a befolyási övezetek felosztásának fogalmaiban gondolkodnak és eszerint cselekszenek, másrészt mert itt megfigyelhető, miképp kísérlik meg az oroszok – a müncheni egyezmény által szimbolizált Versailles-i rend felbomlása után – kiterjeszteni biztonsági övezetüket úgy, hogy nem tévesztik szem elől a Németországgal való éles összeütközés veszélyét és azt, hogy óvatosan kímélniük kell Anglia létérdekeit.

Az 1939-es német–orosz tárgyalásokon – melyek során a szovjet mérsékelt étvágyú hatalomként tünteti fel magát az újrafelosztásban, és készenk mutatkozik részt venni a maga szempontjából kiegyensúlyozottabb új európai rend létrehozásában – a szovjetek a balti országok bekebelezését, Finnország ellenőrzését, a Curzon-vonaltól kezdve Lengyelország ukrán részének megszállását és Besszarábia katonai elfoglalását követelik. A korábbi Csehszlovákiát Németországnak ítélik. Ami Magyarországot, Jugoszláviát, Romániát és Bulgáriát illeti, a Szovjetunió egyelőre fenn akarja tartani a status quót, azaz síkraszáll amellek, hogy ezek az országok független ütköző államok maradjanak.

1940-ben, amikor a német politika északkeleten és a Balkánon dinamikusabb fázisába lép, az egyensúly megőrzésére ügyelő Szovjetunió Hitlert Finnország evakuálására szólítja fel, s közben román területeket enged át, hogy Bulgáriában szerezzon magának kárpótlást. Sztálin érdeklődést mutat Románia és Magyarország iránt is, Jugoszlávia és Görögország viszont kevésbé foglalkoztatja. Függetlenül minden ideológiai megfontolástól és a kommunizmus expanziós szándékától, célkitűzéseit az a gondolat határozza meg, hogy „azoknak a kis és közepes államoknak, melyek nem elég erősek ahhoz, hogy megvédjék függetlenségüket és semlegességüket, nincs okuk fennmaradni”.

Persze az 1940-es orosz követeléseket a Szovjetunió azzal az óhajával is magyarázhatjuk, hogy meg akarta erősíteni helyzetét Németországgal szemben arra az esetre – s ezt nem lehetett kizárni –, ha ez utóbbi ellene fordulna. Úgy tűnik, maga Hitler is ezt az interpretációt fogadta el, s a szovjet hódításokban a legfontosabb utánpótlási vonalai ellen intézett fenyegetést látott, és Nagy-Britannia makacs ellenállását Moszkva állítólagos titkos bátorításával magyarázta. Ettől függetlenül a keleti országok sorsát az határozta meg, hogy a szovjetek világosan látták, hogy ezeknek az országoknak a kormányai ideológiai és „osztályszempontú” okokból, de nemzeti, geopolitikai és történelmi okokból is jobban tartottak Szovjet-Oroszországtól, mint a Reich-től. Éppen ezért a szovjetek már ettől az időtől kezdve arra a következtetésre jutottak, hogy a „történelmi jogok” és a nemzetegyesítés elve által igazolt területszerzésen kívül biztonságukat ezeknek az országoknak a közvetlen és lehető legszigorúbb ellenőrzésével szavatolhatják.

Máshelyütt már kiemeltem, hogy 1942 után a szovjet követelések a szovjet csapatok nyugati előrenyomulásával azonos tempóban növekedtek. Sztálin tudta, mit akar, és ezt nem is titkolta el a szövetségesek elől akikkel szemben egyébként ugyanolyan gyanakvó volt, mint Hitlerrel szemben.

Az Egyesült Államok felelőssége

Könyvemben fölvettem azt a gondolatot, hogy Rooseveltt óriási hibát követett el az amerikai és európai érdekek szempontjából, mikor elutasította, hogy még Sztálingrád előtt tárgyaljon az oroszokkal azokról az elvekről – így az önrendelkezés, a gazdasági és az egyéni szabadságon alapuló rendszer visszaállításának

elvről – melyekről az Atlanti Charta nem ad jól körülhatárolt definíciót. Feltételezhető, hogy Sztálingrád előtt az Egyesült Államok még kaphatott volna Sztálintól olyan garanciákat, melyeket ez a rendkívül óvatos ember – időközben előnyösebbé vált erőpozíciója ellenére – nehezen rúghatott volna föl utólag. Minthogy semmilyen egyezség nem kötötte, Sztálin nem vette komolyan az amerikaiak szóbeli tiltakozásait, egyre többet követelt, a szerződéseket pedig egyoldalúan interpretálta. Ez az oka annak a veszélyesen kiegyensúlyozatlan európai helyzetnek, melyből – álláspontom szerint – a hidegháború kikerülhetetlenül következett –, feltéve, hogy az Egyesült Államok nem vesztí el érdeklődését Nyugat-Európa és Dél-Kelet-Európa sorsa iránt, mivel a teljesen kimerült Nagy-Britannia itt már nem tudta megvédeni érdekeit.

Az amerikai koncepció, vagyis a Roosevelttől elkövetett hiba forrása – ez az idealista koncepció, melyet Brezinski „planetáris humanizmusnak” nevez és szembeállít a *Realpolitik*kal – túl kusza és ellentmondásos volt, mindenenesetre nehezen volt alkalmazható a gyakorlatban, különösen pedig Kelet-Európában. Az elképzelés egy nyílt világra vonatkozott – „mire nyílt?” – kérdezték többek között a szovjetek „hacsak nem az Egyesült Államok uralkodó befolyására?” – befolyási övezetektől mentes Európát vett tervbe, és nem számolt az így keletkező politikai ürrel.

Avval, hogy Roosevelttől a szovjet–amerikai együttműködésre épített, elfogadta azt a szovjet elképzelést, mely szerint végeredményben a Nagyoknak kell döntenie a kis államok sorsáról – ám ugyanakkor nem akarta átengedni a szovjeteknek mindazt, amire jogot formáltak. A kecske is jóllakjon, a káposzta is megmaradjon: Európa szempontjából nagyon rossz politika volt ez, amelynek a kelet-európai népek fizették meg az árát, mivel az Egyesült Államok semmilyen realista javaslattal sem állt elő, és nem is használta fel katonai erejét annak megakadályozására, hogy a Szovjetunió tartós és kizárólagos befolyásra tegyen szert a térségben.

Elfogadhatjuk az amerikai történész, Gareth Stedman Johns megállapítását, miszerint „szembeszökő mind az ideológiai, mind a politikai folytonosság a 19. század második felében kialakult amerikai imperializmus és 1945 óta öltött formája között...” és azt, hogy „az amerikaiaknak nem volt semmi okuk álcázni a gazdasági fennhatóságra való törekvéseiket és a szolgálatába állított módszereket, mivel saját imperializmusukat nem tekintették imperializmusnak”. Én azonban úgy gondolom, hogy e megállapítások ugyanúgy – vagy talán még inkább – alkalmazhatók a szovjet politikára – ám úgy látszik, a szerző ezt nem fogadja el.

A Szovjetunió európai politikájának természetét és hatását vizsgálva nem tekinthetünk el az érintett népek törekvéseitől, sem pedig attól, hogy e népeknek szükségük van valamiféle ellenerőre, mely megvédi őket a szovjet bekebelezéstől. Ezzel kapcsolatban talán érdemes megjegyezni, hogy a kelet-európai történetírás – amennyiben esetenként odáig fejlődött, hogy a történészek bátorkodnak hozzányúlani a háború utáni kényes problémákhoz – olyan felülvizsgálat irányába tart, mely ellenkező előjelű, mint az amerikai történészek nemzeti önkritikája, mely szerint a vietnami háború az Egyesült Államok egész háború utáni külpolitikáját diszkreditálta.

Így például Maria Turlejska lengyel történész egy nemrégiben megjelent könyvében a népköztársaság első évtizedét (1945–1954) tárgyalva a hidegháború kitöréséért habozás nélkül Sztálin kelet-európai politikáját teszi felelőssé.

Önjelölt „áldozatok” és cinkosok

A háború másnapján Sztálinnak nem voltak részletes tervei a Szovjetunió európai pozíciójáról, ennek formájáról és hatáiról. A népfrent első időszakában, a parlamentáris rendszerű népi demokráciákkal szemben óvatosság jellemezte – ezt tükrözik ügynökeinek adott utasításai –, mert nem akarta provokálni a szövetségeseket és ügyelt rá, hogy ne sodorja veszélybe a Nyugattal tervezett együttműködést, amelyben a szovjet gazdaság gyors újjáépítésének biztosítékát látta. A Szovjetunió az Egyesült Államok és Nagy-Britanniával való kapcsolatában beállt fordulat okozta a változást a kelet-európai szovjet politikában. Ezt a fordulatot a Kominform létrehozása, az 1948-as prágai manőver, a kommunista pártok „bolsevizálása” és a szovjet bekebelező politika váltotta ki, és Jugoszlávia elszakadását vonta magával.

Miközben nem mulasztottam el kimutatni, hogy ebben az átmeneti periódusban (1945–1948) a megszálló

csapatok, valamint a rendőrséget kezükben tartó helyi kommunisták közvetítésével gyakorolt szovjet nyomás eltorzította a helybeli politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális erők harcát, ugyanakkor azt a kérdést sem hanyagoltam el, hogy mit merített a népi demokrácia a nemzeti, társadalmi és politikai környezetből. Elutasítottam azt az olcsó és gyermeketeg elképzelést, amely ezeket az országokat a szovjet Moloch ártatlan áldozatainak tekinti, mivel másképpen nem sikerült volna megvilágítanom a beépülést, a bomlasztást és a hatalomátvételt elősegítő endogén faktorokat.

E tényezők kapcsán kiemeltém annak jelentőségét, hogy Csehszlovákia kivételével a Szovjetunió hatósugarába került országoknak semmilyen, vagy csak elenyésző tapasztalatuk volt a demokráciáról. Még a háború előtti csehszlovák demokráciának is voltak gyenge pontjai, melyek sebezhetővé tették: a szudétanémetekkel való kemény bánásmód és a szlovákok valamint a magyar és rutén kisebbségek autonómiájának elutasítása.

Így aztán Sztálin a maga javára fordította azt a helyzetet, mely annak idején Hitler hatalmát segítette: a rivalizálódást, a gyűlölködést, a magyarok és az országukat 1918-ban megcsonkítók közötti konfliktust, a csehek és lengyelek között Teschen ügyében keletkezett ellentétet, Jugoszlávia és Bulgária Macedónia körüli vitáját. Mivel képtelenek voltak az egyetértésre és arra, hogy szövetségre lépjenek és megvédjék magukat a Nagyok támadása ellen, a szóban forgó országok kormányai maguktól voltak az idegen uralom szálláscsinálói. Sztálin mindenkinél jobban készen állt e szerep betöltésére. Másrészt a háború előtti politikai rendszereknek nem voltak szilárd alapjai: a burzsoázia – még uralomra kerülése előtt – visszalépett a hatalomtól, a politikai osztályok pedig nem tudták biztosítani a nyugodt átmenetet a feudális paraszti társadalomból a modern ipari társadalomba. A háború megtizedelte a liberális és demokratikus ellenzéki elitet, és a háborús pusztítás újabb ellentéteket szított mind a német szövetségesek, mind áldozataik között.

Minden bizonnyal kialakulófélben voltak Lengyelországban és Magyarországon a finn vagy osztrák típusú modern polgári, szocialista színezetű demokrácia erői, ám túl gyengék, megosztottak és manipulálhatóak voltak egy hatékony politika kialakításához és megvalósításához. Ilyen körülmények között a Szovjetunió előnyös helyzetben volt az angolokkal és az amerikaiakkal szemben, mivel nem a demoralizált, hitelét veszített, régi uralkodó osztályok képviselőit választotta fő szövetségeséül, hanem a kommunistákat, akik számbeli gyengeségüket hatásosan ellensúlyozták a hatalomátvétel és a hatalomgyakorlás által megkövetelt módszerekkel, valamint a kormányzás iránti tagadhatatlan érzékükkel. Az volt a módszerük, hogy kisajátították és saját érdekeik szolgálatába állították a nemzeti baloldali programját: az agrárreformot, az államosításokat, a társadalmi reformokat, az oktatás demokratizálását, az antifasizmust, sőt még a nacionalizmust is, és – mivel minden kezdeményezést magukhoz ragadtak – kivívták maguknak, hogy irányító szerepük intézményes formát öltött.

A kommunista vezetők, mint például Rákosi, Gottwald, Bierut, Dimitrov, Anna Pauker, akik Sztálin iskoláját járták ki, jó taktikusok voltak, míg ellenfeleik többsége hamar elcsüggedő, ingadozó dilettáns volt. A kommunisták stratégiája és taktikája azért volt hatásosabb, mint ellenfeleiké, mert egy erős és pregnáns kormányzási modell ihlette és volt a hivatkozási alapja, és ez a szocializmus mítoszával felvértezett kormányzási modell arra volt hivatva, hogy sikerre vigye az iparosítást és az újjáépítést, és elfogadtassa a velük járó „elsődleges felhalmozást”, urbanizálást, az alacsony munkabéreket és az áldozatokat.

A „szovjet modell” nyomása

A népi demokráciák története c. munkám két kötetében leginkább azt igyekeztem bizonyítani, hogy a népi demokráciák életében bekövetkezett változások legfőbb kiváltó oka nem a társadalomban végbemenő mozgásokban, hanem – akárcsak a felvilágosult abszolutizmus idején – az uralkodó, esetünkben a Moszkvából távirányított pártvezetés akaratában keresendő. Annál is inkább, mivel a párt határozta meg a rövid és hosszútávú célkitűzéseket, valamint a gyámsága alá helyezett társadalommal való viszonyát, melyet a pusztán közvetítő feladatra szorított új társadalmi és politikai szervezetek segítségével alakított ki. A párt ideológiailag legitímálta saját uralmát. Márpedig ez az ideológia lényegében a hatalomra irányult, a sztálini mozgósításokból, és annak az egyre világosabb szándéknak a végrehajtásából merítette erejét, amely mihamarabb a szovjet köztársaságok mintájára akarta átgyúrni a keleti országok politikai és szociális intézményeit, ipari és mezőgazdasági szervezését és kulturális életét.

Ezt megelőzően mindenkinek jogában állt terveket szőni a „a szocializmus felé vezető sajátos utakról”, 1947–48 után viszont a sajátos nemzeti feltételekre történő legkisebb utalás is a burzsoá nacionalizmus vagy a kozmopolitizmus vádjá alá esett. A népi demokráciák minden fontosabb eseménye – a politikai válságok, a tisztogatások, a perek és a deportálások – a párt által ridegen megindított „harcnak”, ennek az intézményesített „polgárháborúnak” (Gyilas) a következménye volt. A harc olyan személyek és társadalmi csoportok valóságos vagy lappangó ellenállását volt hivatott letörni a társadalom szovjet mintára való átszervezése érdekében, akik továbbra is kötődtek a régi világhoz, a magántulajdonhoz és a liberális vagy a nacionalista eszmékhez.

Úgy tűnik, a rendszer természetét és működését az *események* tárják fel leginkább, nevezetesen az okként és okozatként kezelendő válságok. Így például a szovjet–jugoszláv válság, az 53-as és 56-os válság és végül a Novotny-rendszer hosszú válsága fedte fel előttünk „azokat az alapvonásokat, amelyekből kiindulva megérthetjük az egyes rendszerek belső logikáját” (Raymond Aron). Ez a megállapítás különösen érvényes a népi demokráciákra, mivel a többi fennálló rendszer működéséről egyéb információforrások is rendelkezésünkre állnak – így a sajtó, a szociológiai vizsgálatok, az emlékiratok. A kommunista országokban ezzel szemben a legnagyobb titokzatosság veszi körül a döntések meghozatalát, indítékait és végrehajtását. A válságok hozták felszínre a feszültségeket, a rendszer működészavarait, a klikkek és a vezetésen belüli irányzatok konfliktusait, vagyis a rendszer tényleges ismertetőjegyeit, egyszóval mindazt, ami lehetővé teszi a népi demokráciák mibenlétének meghatározását és az „apa-rendszerből” való megkülönböztetésüket. Csak egy példát idézek: főleg a Belgrádban közzétett dokumentumok alapján tudtam bizonyítani 1952-től, hogy a Szovjetunió „egyértelműen kolonialista” módon hasznosította a keleti országok gazdaságát – amit később Jan Marczewski a belőlem hiányzó szakértői biztonsággal messzemenőleg megerősített a *Tervezés és gazdasági növekedés a népi demokráciákban* című könyvében. Az én könyvem második kötetében, melyben továbbra is követtem eredeti tervemet, az első „eseménytörténeti” rész után a második részt a tendenciák, struktúrák és intézmények általános és összehasonlító vizsgálatának szenteltem. Szememre vethetik fogalmi apparátusom gyengeségét. Ennek tudatában voltam és vagyok ma is. De mivel a népi demokráciák szociológiája még gyerekcipőben jár, még megteremtésre vár, az a szándékom, hogy az elkövetkező évek során ennek szem előtt tartásával dolgozzak. Mindig is az volt az elgondolásom, hogy az elméleti megközelítésnél előbbre való a tények összegyűjtése és faggatása. Ide kívánczik a kérdés: mit tanultam az általam felvázolt 1945 és 1968 közötti időszak tényeiből és eseményeiből a népi demokráciák belső logikáját és természetét illetően? Mint már jeleztem, elsősorban azt szűrtem le, hogy alapvető jelentőséggel bír a népi demokratikus országok fejlődésének heteronóm jellege. Láthattuk, Sztálin halála után erről a fejlődésről bebizonyosodott,

– Jugoszlávia kivételével – Moszkva a változások kulcsa. Más lett volna a helyzet, ha Lengyelország, Magyarország és Jugoszlávia együttesen lépnek fel a szovjet hegemonia ellen. Az emancipáció, a pluralizmus és a nyugati vonzás irányába ható halmozódó és spontán belső változásoknak az apaállam megálljt parancsolt. A szovjet Wotan – ideológiájának és hatalmának eróziója ellenére – elég erős maradt ahhoz, hogy kordába szorítsa szabadságra vágyó gyermekeit.

Nem tudnánk tehát komolyan foglalkozni a népi demokráciák történetével, ha nem számolnánk a szovjet rendszer – a szovjet stratégia és taktika – fejlődésével. Márpedig Sztálin halála után határozott változások történtek. Megindult egy folyamat, melynek során a dogmatikus és terrorisztikus totalitarizmus egy pragmatikus tekintélyuralom felé tart, rugalmasabb, realistább, megalkuvóbb és türelmesebb kezd lenni: olyan rendszer van kibontakozóban, amelyben a gazdaság és a politika terén otthonos technokraták fokozatosan felváltják a kihalt veteránokat, és a „szakértőkre” hárul az a megbízatás, hogy megosszák a hatalmat az ideológia őreivel és a hagyomány rendőreivel. Ez a folyamat egy bizonyos mérvű intézményesedéssel is jár. A párt felső vezetése olyan kollektív szervezetté válik, ahol a pártapparátus, a pártpropaganda és a pártszervezés vezetői sűrűn látogatják a nagy állami testületek – a diplomácia, a hadsereg, a biztonsági erők és a gazdaság – irányítóit.

E tendencia ellenére a magam részéről soha nem osztottam Isaac Deutscher optimizmusát, aki szerint a szovjet rendszer differenciálódása és komplexebb gazdasági növekedése elkerülhetetlenül demokratizálódáshoz vezet. Deutscher nem vette figyelembe a pártapparátus roppant hatalmát, valamint azt a szándékát és képességét, hogy megőrizze tényleges politikai egyeduralmát. Nem számolt az ideológia erejével sem, amely pedig azt sugallja a hatalomnak, hogy nem szabad kiengedni a kezéből a kezdeményező szerepet, és irányt kell szabnia annak a fejlődésnek, mely fokozatosan – bár nem feltétlenül egyenes irányban – halad a kommunista társadalom felé.

Mézesmadzag és korbács

Kétségtelen, hogy Sztálin halála óta a Kreml és a kelet-európai vezetők nagyobb figyelmet szenteltek a gazdasági hatékonyságnak és talán ez volt a változások legfőbb oka. Amikor ez bekövetkezik, a hatalom tisztviselőinek az a legfőbb problémája, hogy miként tartsák életben az önkényuralmi és bürokratikus központosított politikai rendszer lényegét, miközben „refináltabb” gazdaságirányításra állnak át. Ez a tény leginkább Gorbacsov uralomra jutása után vált nyilvánvalóvá.

A gazdaságirányítás módosításának (a mechanizmus reformjának) az a következménye, hogy újra érvénybe lép az értéktörvény és – egy jugoszláv közgazdász kifejezésével élve – megszűnik az a helyzet, melyben a központi tervezés mindenestül a gazdasági törvények helyébe lépett. Fokozatosan rehabilitálásra kerül az anyagi érdekelttség, a profit és a rentabilitás fogalma. De másrészt éber figyelem tárgyát képezi az, hogy a *közgazdaság* és a *közgazdászok* megnövekedett súlya ne legyen a párt politikai egyeduralmának kárára. Így hát a „desztalinizáció” Sztálin kommunista áldozatainak és a *szakértőknek* a rehabilitálásával kezdődött. Erre bizonyára nem került volna sor, ha a régi sztálini gárda nem szenved vereséget gazdasági téren. Ez áll a XX. kongresszusra, Magyarországra és Lengyelországra 1956-ban és Csehszlovákiára 1968-ban. A jelek szerint a politikai vezetők, vagyis a tényleges vezetők mintha belátták volna, hogy a leküzdendő elhajlások legveszélyesebbike az „ökonizmus”, vagyis a szakemberek által megfogalmazott követelések halmaza: Libermantól Ota Šikig e követelések szószólói arra akarják rábírní a vezetőket, hogy engedelmesskedjenek a gazdasági spontaneitás törvényének, és mind azon vannak, hogy a rendszer érdekére hivatkozva becsempésszék a piac és a konkurencia trójai falovát a kommunista fellegvárba. A differenciáltabb szerkezetű és a külkereskedelemtől erősebben függő népi demokráciák sokkal sebezhetőbbnek bizonyultak az „ökonista” ideológiával szemben, mint a Szovjetunió. Ez magyarázza a fáziseltolódást a tömb két részének fejlődésében.

Alapvető ellentmondásnak neveztem a szovjet hegemonia és a kommunista államok részéről mutatkozó érdekek és törekvések divergenciáját, mely különböző pillanatokban és különböző mértékben jutott kifejezésre és mindig arra utalt, hogy a kommunista államokat belső dinamikájuk arra ösztönzi, hogy szétfeszítsék a szuverenitásukra ráerőszakolt korlátokat. Fontosnak tartom kiemelni, hogy ez esetben a béklyók lazítása kedvező feltételekre talált a gazdasági fejlődés logikájában. Amint egy magyar közgazdász megjegyezte, a szocialista országok egymással folytatott kereskedelmükben „áruiuk független tulajdonosaiként” lépnek fel és a számukra legelőnyösebb cserefeltételek kivívására törekszenek, s valójában gyakran mint konkurensek kerülnek szembe egymással a KGST-piacon. Egyébként pedig a legfejlettebb szocialista országok érdekei gyakran ütköznek össze a kevésbé fejlett országok érdekeivel. Így a Szovjetuniónak a csehek és keletnémetek által támogatott igyekezete a termelés specializálására és „optimalizálására”, merev ellenállást váltott ki az elmaradott országokból, ahol mély gyökeret vertek az önellátásra irányuló tendenciák. Végső soron az ideológiailag és politikailag szigorúan megbélyegzett nacionalizmus a gazdasági apparátusban talált menedéket és kibontakozási lehetőséget. Ebben a tekintetben Románia fejlődése szolgáltatja a leglátványosabb példát, ahol a nacionalizmus előbb a legfelső gazdasági szférákba férközött be, majd a legkifogástalanabb ideológiai ortodoxiába öltözve elárasztotta a diplomácia és a kultúra területét is.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a poszt-sztálinizmus korára kezdettől fogva jellemző az, hogy a szovjet vezetés a kommunista országok közösségének irányításában – a lehetőségek határai között – arra törekedett, hogy finomítsa módszereit és igyekezett nagyobb figyelmet fordítani az egyes országok nemzeti büszkeségére és helyi viszonyaira. Csalóka hitnek minősült az a tétel, hogy közös ideológiájuk révén a szocialista országok természetes, magától adódó érdekazonosságban állnak egymással. A Szovjetunió 1956-ban nyilvánosan beismerte a szövetségeseivel való kapcsolataiban elkövetett hibáit: azt a célt tűzte maga elé, hogy összhangba hozza a népi demokráciák érdekeit a saját érdekeivel. Történt is haladás ezen a téren. Ha megvonjuk a csatlós országok tevékenységének mérlegét, szembetűnik, hogy 1985-ben kevésbé csatlósak, mint 1953-ban. Gyakoribb a konzultáció és kevesebb az „ukáz”. Míg Sztálin alatt az uniformizálás volt a törvény, ebben a második fázisban megengedett a nemzeti arculat kidolgozása. A népi demokráciák vezetői nagyobb mozgásteret kaptak a belpolitikai döntésekben.

Ám mindenki tudja, hogy ez az új engedékenységek meglehetősen szigorú határok közé van szorítva – a Brezsnyev-doktrína ezeket a határokat öntötte jogi formába. És e határok túllépése minden alkalommal azonos reakciót vált ki: működésbe lép az elnyomó gépezet és a „szocialista tábor” valami „kemény mag” védelmére siet. Emlékezzünk rá, a népi demokráciák (csakúgy mint a Szovjetunió) történetében 1953 után

sűrűn követik egymást a fázisváltozások: a liberalizálásra represszió, a desztalinizációra resztalinizáció következik, a gdanski-egyezményekre a Jaruzelski-puccs. S idáig mindig az elnyomásé volt az utolsó szó.

Igazat kell-e tehát adnunk Zygmunt Bauman lengyel szociológusnak abban, hogy a szovjet rendszer kikezddhetetlen mind a forradalommal, mind az összes elképzelhető szerkezeti reformmal szemben? A váratlan és véletlenszerű eseményekben járatos történész kétkedve fogadja az efféle kategórikus kijelentéseket. Az összetartó és stabilizáló erők hatalmának elismerése nem jelenti azt, hogy halhatatlannak kell tartanunk ezeket az erőket.

A politikai monopólium megőrzése

A népi demokráciáknak az a legfőbb sajátossága a Szovjetunióhoz képest, hogy Kelet- és Közép-Európában a nacionalizmus (a szovjet-ellenesség) – melyet már-már törvényszerűnek mondanék – katalizátora a gazdasági, politikai és szociális elégedetlenségnek. Az eddig vizsgált válságok során mindig a nemzeti függetlenség követelése hozta közös nevezőre a reformkommunistákat, a decentralizálást szorgalmazó közgazdászokat, a liberális értelmiségieket, a szindikalista munkásokat, mi több az antikommunistákat. Nem lehet véletlen, hogy amint a párt lazítja az ellenőrzést, a letargiából felocsúdó közvéleményben (még Jugoszláviában is) ugyanaz a demokratikus és függetlenségi ideológia üti fel a fejét. Ez arra enged következtetni, hogy a posztisztalinista rendszer olyan mechanizmusokon keresztül működik, melyek gátjaiktól megszabadulva a rendszer „meghalatásához” vezetnek és magukban hordozzák a liberalizált és nemzeti szocializmus paradigmáját.

Míg azonban két kísérletnek fegyveres beavatkozás vetett véget, a lengyel 1980–81-et kevésbé brutális külső nyomás fojtotta el. Az is figyelmet érdemel, hogy Magyarországgal ellentétben, ahol a kommunista párt teljesen összeomlott 56-ban, Lengyelországban és Csehszlovákiában a kommunista establishment (a párt kemény magja) jelentős erőt képviselt: erre támaszkodott a Szovjetunió, hogy visszaállítsa saját hatalmát és a párt monopolhelyzetét. Jugoszlávia fejlődése 1949-től szintén világosan bizonyítja, hogy még egy olyan szocialista országban is, melynek vezetői szilárdan kitartanak amellett, hogy – az öngazgatás, a szocialista demokrácia, a decentralizálás, sőt a piaci szocializmus útján – eredeti úton járjanak, szóval még egy ilyen országban is váltakoznak a fázisok, éppen úgy, mint azt a Szovjetunió és a népi demokráciák kapcsán említettük. A politikai monopólium fenntartásának abszolút elsőbbsége hasonló magatartást vált ki a vezetőkből.

Magyarország legutóbbi fejlődése is jó példa erre. Az ország 1968-ban – Moszkva szemszögéből rossz pillanatban – gazdasági reformba kezdett, melyet előkészítői rendkívül óvatosságnak és (legalábbis szavakban) ideológiailag ortodoxnak szántak, ezért igyekeztek elhagyni minden olyan elgondolást, amely ingerelhette volna a szovjeteket. De hamar kiderült, hogy az ügyesen irányított reform ugyan meglehetősen látványos eredményeket hozott és Magyarországot a tömb legvirágzóbb és legélénkebb országává tette – noha a statisztikák szerint kevésbé „fejlett”, mint az NDK vagy Csehszlovákia – ez nem járt társadalmi változások nélkül: fokozódtak az egyenlőtlenségek, kezdetét vette a nem mindig legális profithajszolás és a mohó „konzumerizmus”, megerősödött a menedzserek státusza, s mindez komoly ellenérzést keltett a veteránokban, az ortodox kommunistákban, értelmiségiekben és maoizmustól kontaminált diákokban, de mindenekelőtt az „uralkodó osztály”, vagyis a munkásság soraiban, a nincstelen rétegek pedig veszélyeztetve látták a proletár hatalom által biztosított legfőbb kiváltságukat, azt, hogy bizonyos egyenlőséget élveztek értelmiségi dolgozókkal, a műszakiakkal, és a magániparosokkal. Magyarországon az okozta a legnagyobb nehézséget a rendszernek, hogy miként fogadtassa el azt a munkás és értelmiségi párttagokkal, hogy a szembeszökő új egyenlőtlenségeket szülő anyagi ösztönzés csak lépcsőfok az osztályok nélküli társadalom felé, ami változatlanul végső cél maradt. 1965 óta Tito is ezzel a dilemmával küzdött. Az Ideológia és Gazdaság közti ellentét még soha nem robbant ki olyan erővel, mint 1954 és 1972 között Jugoszláviában és az új gazdasági mechanizmus bevezetése nyomán Magyarországon. Elméleti szakértők a párt orgánumaiban kifejtették, hogy az ellentét hivatalos elismerése hozhatja meg egyedül az ellentét feloldását: a gazdaság irányítása a gazdasági törvények szerint (rentabilitás, profit, hatékonyság, differenciálás) történjék, a társadalmi érdek képviselése, a visszaélések és a törvénytelenések elleni harc, valamint a dolgozók védelme pedig legyen a párt és a kormány dolga. De vajon nem jelentené ez a menedzserek és a kormány dualizmusát – a mindenáron elkerülendő pluralizmus kezdetét?

Kádár 1972 decemberében külső és belső nyomás hatására fékhúzásra kényszerült. És úgy tűnik, hogy a belső nyomás, nem pedig a „blokk” nyomása volt a döntő. Néhány év múlva a „revizionista” tényezők megint erőre kaptak.

A valószínűtlen demokratizálás

Mindazonáltal ha a politikai struktúrák biztosítják is a népi demokratikus országok kormányainak, hogy ellenőrizzék, visszafogják, avagy (ha kell az uralkodó szovjet hatalom tankjaival) megállítsák ezt vagy azt a folyamatot, megállapíthatjuk, hogy ezek az akciók nem teszik kétségessé a fent említett hosszútávú tendenciát. Semmiféle „neosztálinizmus” sem ment odáig, hogy tervbe vette volna az 1949–53 közötti években divatos szélsőséges centralizáláshoz és terrorhoz való egyszerű és biztos visszatérést. Kádár 1956 után, Husák 1969 után, Gierék pedig 1970 decembere után, azt követően, hogy visszaállították a párt egyeduralmát és elnyomták minden ellenállási hajlamot, egy racionálisabb tekintélyuralom szellemében igazításokat és javításokat végeztek és új stílust honosítottak meg elnyomók és elnyomottak kapcsolatában.

Így hát akadály hárult a politikai intézmények fejlődése elé, de nem a gazdasági és következőképpen a társadalmi fejlődés elé. Még a szovjet vezetés is természetellenesnek tartja, hogy Csehszlovákiában (Európa egyik legkultúraltabb országában) 1969-ben a szó szoros értelmében lakat alá helyezték a kulturális életet, mégpedig nem kevésbé durván és radikálisan, mint Kínában a kulturális forradalom idején.

A népi demokráciákkal szembeni szovjet politika egészét a tárgyalt korszak végén a cseh és lengyel típusú válságok megelőzésére fordított gond jellemzi, s ebből következően egyrészt óvatos reformokat vezetett be főleg a gazdaságban (növelte a könnyűipari beruházásokat, javított a tervezési és az irányítási mechanizmusokon, szociálpolitikai változásokat irányozott elő), másrészt tökéletesítette a tömb integrációs és koordinációs mechanizmusait. Nemrégiben egy Amerikában rendezett konferencián rámutattam, hogy a Moszkva által sürgetett integráció újabban a kultúra és a propaganda területére is kiterjed. A tömb vezetői annál is inkább szükségesnek vélik ezt az ütést és simogatást váltogató preventív stratégiát, mivel tisztában vannak vele, milyen következményekkel járhat a Nyugat felé folytatott enyhülést politika és milyen közép- és hosszútávú hatása lehet az „enyhülésnek” az egész közösségre, valamint az egyes tagországokra. Figyelembe véve a Szovjetunió szüntelen erőfeszítéseit a válságok elkerülésére, vagy legalábbis arra, hogy saját hasznára fordítsa a kitörő válságokat – arra a következtetésre jutottam, hogy valószínűleg nem várható radikális változás a Szovjetunió és a tömbországok viszonyában legalábbis addig, amíg a Kreml eddigi elméletét és gyakorlatát folytatja. Legalábbis addig, amíg talán egyszer majd feltűnik egy Dubček a szovjet Politbúróban. Az igazat megvallva, ez a lehetőség nagyon távolinak tűnt számomra.

1956 és a kádárizmus

Rövidebben szólok azokról a tanulmányaimról, amelyeket *A népi demokráciák története* két kötete között, tehát 1952 és 1962 között írtam.

„A magyar tragédia” című 1956-ban publikált könyvem (Jean Paul Sartre írta hozzá az előszót és Jean Duvignaud a bevezetést) magán viselte az eseményektől felkavart lelkiállapotom nyomait és a megírás sietségét, melynek igyekeztem később kijavítani a hatását, s így az amerikai, valamint az olasz kiadás már teljesebb és kiegyensúlyozottabb. A „Szovjetunió csatlósainak fejlődése és forradalma” című esszében, mely a „Moszkva a fordulat előtt” című gyűjteményes kötetben jelent meg, tovább folytattam az 1956–57-es események elemzését. Az események után tíz évvel, a „Budapest, 1956” című kis könyvemben visszatértem, a tárgyra és – bőségesen merítve az idevágó ENSZ dokumentumokból – nemzetközi összefüggéseiben taglaltam a kérdést. „Revizionisták a dogmatikusok ellen” című olasz nyelvű művem azokat a tanulmányokat foglalja magába, amelyeket különböző francia, angol és olasz lapokban tettem közzé 1956 és 64 között a magyar felkelés sajátosságairól, az eszmék fejlődéséről a Szovjetunióban és a népi demokráciákban, valamint Kína szerepéről a kelet-európai fejlődésben.

Ezeknek a könyveknek és tanulmányoknak az a haszna az 56-os események megértésében, hogy kimutatják a revizionista ideológiáról, hogy – mint korábban írtam – „ez az első egyedülálló, radikális és robbanékony kísérlet arra, hogy ugyanabban a rendszerben egymás mellett létezzen a munkástanácsok által ellenőrzött iparosított szocializmus, a mezőgazdasági és intellektuális liberalizmus, a parlamenti demokrácia és az antiimperialista hazafiság”. Nagyra törő terv, úgy tűnik mégis van jövője – tettem hozzá, talán kissé túlzott derűlátással.

„A magyar kommunizmus” című munkámban, melyet a William E. Griffith szerkesztette kollektív M. I. T. kötetbe írtam, az általam „jobbközép kommunizmusként” meghatározott kádárizmus első öt évét elemeztem. Ezt a tanulmányt egy olyan módszer bemutatásának szenteltem, amely pontosabb elemzést volt hivatott ígérni a kommunista országok fejlődésének teljes bonyolultságáról. Rámutattam, hogy ezeknek az országoknak a politikája nem redukálható egyszerűen a moszkvai „direktívák” végrehajtására, sem pedig a párt ideológiájának pusztá alkalmazására. Figyelembe kell venni a vezető gárda milyenségét és sajátos céljait, tagjainak a szovjet vezetés különböző klikkjeihez fűződő személyes szálait, valamint azt a tényt, hogy a helyi vezetők, nyíltabban vagy burkoltabban, többé-kevésbé deviáns módon igyekeznek képviselni saját államuk érdekeit és egyszersmind tekintettel lenni a közvélemény elvárásaira. Az alábbi tényezők mind közrejátszottak Kádár útjában: az apparátus szolidaritása a nép felől jövő fenyegető nyomással szemben, Hruscsov általános politikai koncepciója Kelet-Európát illetően, bizalma Kádárban, akiben 1956 nyarán Titóval együtt felismerte a helyzet emberét, Kádár nézetei és személyes tulajdonságai, a kőré tömörülő centrista csoport manőverező képessége. De szerepe volt az államérdeknek és a nemzeti érdekek is, mely azt diktálta, hogy a legyőzött magyarok kössenek kompromisszumot a győztes féllel. Kádár igen ügyesen használta ki ezt a közszellemet arra, hogy elfogadtassa saját közvetítő szerepét és hitelesítse azt a képet, hogy ő támogat minden jogos és a megszállóra valamint a pártra veszélytelen törekvést. Az volt a kimondatlan ígérete, hogy a vereséget átalakítja – újra a Kiegyezés szelleme kísért – viszonylagos győzelemmé.

A zsidókérdés

Utoljára említtem „A zsidóság és az antiszemitizmus a kommunista országokban” c. tanulmányomat, melyben megkíséreltem megvilágítani a zsidók bonyolult és változó helyzetét a kommunista országokban. Arra a belátásra jutottam, hogy az antiszemitizmus hivatalos megnyilvánulásait (ezekről számos dokumentumunk van) egyrészt a kommunista ideológia forradalom utáni fejlődéséből kiindulva kell magyarázni, másrészt a kollektivisták társadalmak belső ellentmondásainak tükrében. Nem tudom, rászolgáltam-e ezzel a tanulmányommal Andrew C. János Berkeley-i professzor dicsőítő kritikájára, de akárhogy áll is a dolog, érdemesnek tűnik itt elmondanom, hogy miután rámutattam arra, hogy a szovjet vezetők sokáig haboztak, asszimilálják-e a zsidókat avagy ismerjék el sajátoságaikat és kultúrájukat, sorra vettem azokat a tényezőket, amelyek a többé-kevésbé nyíltan intoleráns áramlatoknak kedveztek az állami és a pártvezetésben.

1. Sztálin magáévá teszi a nagyorosz nacionalizmust és tartozékát, vagyis a hagyományos bizalmatlanságot a valódi „nemzetköziséget” képviselő zsidók iránt.

2. A hatóságok saját „nemzeti” hitelük megerősítése érdekében tűrik, sőt szítják a népi antiszemitizmust, ezzel is cáfolva a pártot és a rendszert érő „judeo-bolsevizmus” vádját, amely annak tudható be, hogy a proletárdiktatúra kezdetén a zsidó származású kommunisták tömegesen álltak be a végrehajtó szervekbe.

3. Oroszországban és főleg a nemzetiségi köztársaságokban felnőtt egy új kommunista értelmiségi nemzedék, amely veszélyes konkurenciát látott saját társadalmi előrelépése szempontjából az államapparátusban, a gazdasági irányításban, a diplomáciában és a kulturális életben kiváltságos posztokra került zsidókban. Ezeknek a tényezőknek a hatását a Szovjetunióban külpolitikai megfontolások ellensúlyozták és semlegesítették 1936–38 között, majd Izrael államalapításának előestéjén, és ezekre való tekintettel részesült kímélt bánásmódban a zsidó kisebbség. 1948 után, a szovjet külpolitikának az arab országok felé tett nyitása nyomán a külpolitikai érdekek ellenkező irányba hatottak. Sztálin uralkodása vége felé a zsidók tömeges deportálását tervezte, a desztalinizáció korszakában pedig – a hivatalos antiszemitizmusra válaszul – zsidó tiltakozó mozgalom jött létre, amely elsősorban a kivándorláshoz való

jogért szállt síkra.

Ami a népi demokráciákat illeti, azt láttam, hogy a hivatalos politika nagy vonalakban a szovjet sémát követte. 1945 és 48 között a túlélőket és a náci megsemmisítő táborokból hazatért zsidókat a kommunisták – akik káderhiányban szenvedtek és ugyanakkor óvakodtak a honos értelmiségtől – bevonták az együttműködésbe. 1948 után a népi demokratikus rendszerek – miközben a Szovjetunió fennhatósága alá kerültek – nemzeti jelleget akarnak ölteni. A jelek szerint, a Kreml bátorítja őket az „elzsidósodott” első kommunista generációtól való megszabadulásra (Slansky-per, Anna Pauker eltávolítása, Magyarországon Péter Gábornak, az ÁVH főnökének a letartóztatása, Lengyelországban Jakub Berman bukása stb.) S mindez egybeesett a Kreml zsidó orvosainak letartóztatásával. Az utolsókat rúgó sztálinizmus antiszemita töltése bizonyára hozzájárult a zsidó kommunisták nagy részének revizionistává válásához. Lengyelországban, Magyarországon, később pedig Csehszlovákiában többen közülük az első sorokban küzdöttek a desztalinizációért –, ez tette lehetővé számukra, hogy kibéküljenek a bennszülött értelmiségi elittel. 1956 után, szovjet mintára a népi demokráciák többségében hallgatólagosan bevezették az „etnikai arányosság” elvét, a velejáró „numerus clausus”-szal, ami azt jelentette a zsidók számára, hogy korlátozott számban juthattak be a legfelsőbb szférákba, a rendőrségbe, a diplomáciába stb. Ugyanakkor az 1953 óta rendkívül nagy utat megtett nemzeti eredetiesség a zsidókérdés kezelésében is visszatükröződött. Míg Lengyelország 1968 után az elkeseredett hatalmi harc nyomán majdnem teljesen megvalósította a „judenfrei” (zsidótlanított) ország nemzetiszocialista ideálját, addig a humánusabb és egyszersmind pragmatikusabb Kádár-kormány nagymértékben bevonta a zsidó származású polgárokat a gazdasági reform végrehajtásába, a turizmus és a külkereskedelem fejlesztésébe, valamint a kulturális élet felpozíciójába. Csehszlovákiában a Husák propagandának az a tézise, hogy az 1968-as „ellenforradalomért” a „cionista összeesküvés” (ez 1966-ban Franz Kafka rehabilitálásával kezdődött volna) és a nyugatnémetek felforgató tevékenysége felelős. Ami pedig Romániát illeti, ő példát mutatott a Szovjetunióknak azzal, hogy nagy számban engedélyezte a zsidóknak fizetés ellenében a kivándorlást, az asszimilálódott zsidókat viszont – akik véglegesen maradni szándékoztak – a kül- és belkereskedelem, valamint a sajtó fellendítésére használta. A zsidók viszonylag alacsony száma, az emigrációra vagy a beolvasásra kapott lehetőségeik szolgáltatják a magyarázatot arra, hogy miért nincs a népi demokratikus országokban olyan szeparatista,cionista, ellenzéki zsidó mozgalom, mint a Szovjetunióban. Végül fontos és jelentős tény, hogy mind a Szovjetunióban, mind pedig a népi demokráciákban az értelmiségi „elit” új nemzedéke, különösen az „alkotó értelmiség” sokkal élesebben elválasztja az antiszemitizmustól a nacionalizmust – amely változatlanul döntő kulturális jelenség –, mint a háború előtti „népies” és nacionalista elit. Valami olyasmi történt, hogy a szovjetek felvették ideológiai fegyvertárukba az antiszemitizmust – s ezzel „lejáratták” Kelet-Európában.

Még minden hátra van...

Szerénytelenség volna, ha nem beszélnék munkáim hiányosságairól. Azzal kezdem, hogy sok van belőlük, és ennek tökéletesen tudatában vagyok. Némelyikük abból fakad, hogy szakértelmem nem áll összhangban a magam elé tűzött merész céllal – vagyis a népi demokráciák fejlődésének átfogó elemzésével. Amint a népi demokráciák története második kötete előszavában írtam: ahhoz, hogy az általam felvetett problémákról teljesen kielégítő áttekintést tudjak adni, egyaránt kellene politológusnak, kremlinológusnak, demográfusnak, földrajztudósnak, közgazdásznak, szociológusnak, antropológusnak lennem, s nemcsak történésznek – valamint olyan szakértelemmel kellene rendelkezennem, aminek még a törtérszét sem szereztem meg. Hiányosságok származtak a források szűkösségéből is. Például a pártok és a kormányok archívumai nemcsak a külföldi kutatók előtt vannak zárva, hanem a belföldiek előtt is. Ez pedig komoly korlát. Még a Hruscsov-korszakban itt-ott lehetett azt tapasztalni, hogy a döntést hozó szervek – például a szovjet Központi Bizottság – vitáit a hagyományoktól eltérően nem borítja titok, ám ez a tendencia nemigen folytatódott.

Ugyanakkor nem szabad lebecsülnünk azokat az információkat, amelyek a válságok idején áthatoltak a csendfűgönyön. Így például rendkívül értékes adatokat tartalmazott a Szovjetunió és a népi demokráciák közötti kapcsolatokról az a jugoszlávok által 1949-től közzétett, szenzációs számba menő anyag, mely a szovjetekkel való ellentétük okait tárgyalja; 1961 után a kínaiak és az albánok is publikálnak ilyen anyagokat. A desztalinizáció 1956-ban Magyarországon és Lengyelországban, majd 1963-ban Csehszlovákiában

bőséges irodalmat termelt, s ezek az írások számos ponton fényt derítettek a homályos vagy elhomályosított múltra és a rendszer gépezetének mechanizmusaira. Az említett országokban újjászületett szociológia és közgazdaságtan szintén hozzájárult gazdagodásához. Végül: hosszú éveken keresztül nap mint nap figyelmesen elolvastam a sajtót, s emellett személyes kapcsolataimat is annak a célnak a szolgálatába állítottam, hogy senki se mondja, senki se mondhassa, hogy a keleti országok kifürkészhetetlenek.

Ha van valami érdmem, ez szerintem abban áll, hogy úttörő munkát végeztem egy Franciaországban kiváltképpen elhanyagolt kutatási területen. Természetesen a mérleget megvonva tudatában vagyok annak, mi minden van még hátra, vagyis tudom, hogy még minden hátra van. Minden probléma, amit felvettem, minden válasz, amit megfogalmaztam, elmélyítésre és ellenőrzésre szorul... Ezt a feladatot azonban minden képességemet latba vetve is csak másokkal megosztva tudom elvégezni.

(1984, 1986)

FERDINANDY MIHÁLY

Délsziget

– Vörösmarty Mihály és Kerényi Károly –

KERÉNYI KÁROLY választott költője a magyarok sorában bizonyára Berzsenyi volt, mint idősebb kortársát talán Adyt értékelte legtöbbször, legnagyobb költőnknek mindazonáltal Vörösmartyt tartotta. Mitológiai szempontból elsősorban a fiatal Vörösmarty nagy epikus töredéke, a Délsziget érdekelte. „Benne jutott legmélyebb”, hallottam tőle nem is egyszer. Ha a költő halálának századik évfordulójára (1955) tervezett német tanulmányát, „Vergilius und Vörösmarty” megírja, benne alighanem erre a művére veti a hangsúlyt. Hogy nem írta meg, úgy ahogy egy emberöltővel előbb (1921) Berzsenyi emlékének áldozott „Az ismeretlen Berzsenyi”¹ c. tanulmányában, nemcsak abban leli magyarázatát, hogy a német kiadó megígérte Vörösmarty-Emlékkönyv megjelenése érthetetlen módon meghiúsult, hanem abban is, hogy megfelelő német fordítások hiányában a költő idézése a tervezett tanulmányban áthidalhatatlan nehézségekbe ütközött volna. Nagy kár, hogy éppen ez a mű maradt a tollában, hiszen a római s a magyar költő egymásban tükröztetésében adva lett volna számára Vörösmarty a mítosz oldaláról való megközelítésének legtermészetesebb módja. Inkább, mint 1957-ben írt „Vergil und Hölderlin”² c. esszéjében a IV. Ekloga a német költő Friedensfest-jére, világított volna rá Vergilius *parvus puerje*

– *iam nova progenies caelo dimittitur alto* –

a Délsziget „kis gyermeké”-nek világkezdet-mítoszára:

*Újat írok, nagyot is, kedvest is, rettenettest is
Egy kis gyermekről, –*

s mindjárt utána kitárult volna a szemhatár a korai Kerényi másik témája, a sziget felé is:

Egy kis gyermekről s egy délszaki pusztai szigetről.

Az első témának szentelt úttörő műve, *Das göttliche Kind: Gyermekestenek*, magyar kiadása elé – világos utalással e téma a Vörösmartyéval közös gyökérzetére – a Délsziget bevezető sorait iktatta:

¹ Magyar éjszakák, 2, II. Budapest–Debrecen–Pécs, 1940.

² Kerényi: Vergil und Hölderlin, 1957. Werke, V/1., 215–232.

Messze maradjatok el; nagy messze, ti hitetlenek, innen!

Nincs kedvem, sem időm mindennapi dolgokat írni...

a másodiknak viszont különös, sem időhöz, sem témakörhöz nem kötött, folyóirat-szerű kiadványát ajánlotta, a Szigetet. Hozzá ugyancsak a Délszigetből vehette volna a mottót:

S a sziget áldott volt; kereken, mint egy teli hold, a

Földövező tenger viharos közepébe merítve.

Képe hasonlító egy egész kis földi világhoz...

Elméleti alapvetését annak, amit ebben a tanulmányban – Kerényi Károly halálának tizedik évfordulóján – megkísérlünk, maga a mester fektette le az említettük Vergilius és Hölderlin bevezető soraiban.

Nem Hölderlin esetleges Vergiliustól függéséről fogunk beszélni, mondta ott. Még csak a két költő „testvérien rokon természete” sem fog előterben állni, hanem – és sokkal inkább – az ifjabbnak a régire való visszasugárzásáról (Rückstrahlung): Vergilius és Hölderlin találkozásáról lesz szó – e találkozásról, mint magunk élményéről. „A meglévő irodalmi nyelvemlékek – idézi e helyen T. S. Eliot, az angol költő „Tradition and individual talent” c. esszéjét – amidőn sorukba egy valóban új műalkotás lép, változásnak vettetnek alá. Mielőtt az új műalkotás megjelent, az addigi értékrendszer önmagában teljes volt. Hogy tovább is érvényben maradjon, szükséges, hogy az egész értékrendszer bizonyos, ha mégoly csekély változást szenvedjen.” Épp ezt a változást nevezte „Rückstrahlung”-nak Kerényi. „A jelen – teszi még hozzá Eliot – épp akkora elváltozásnak teszi ki a múltat, mint ahogy viszont a jelen is irányát, ösztönzéseit a múlttól veszti.”³ Mi e helyen e „visszahatás” (Rückstrahlung) koordináta-rendszerében az „ifjabb”, Hölderlin, helyére Kerényit s életművét kívánjuk állítani, a „régit”, Vergilius, helyére viszont Vörösmartyt és költészetét. E módon a két szellem lényegi megfeleldéseinek leszünk tanúivá, még ott is, ahol ezek megmutatása a tudatos Kerényinek nem állott szándékában.

A bennünk élő Vörösmarty-kép e „visszahatás” folytán – a szónak Eliot-adta értelmében – bizonyára módosulni fog. S e módosulás egy élményben konkretizálódni: Kerényi gondolatainak tükrében közelebbről érzük és értjük meg Vörösmartyt; Vörösmarty költészetének tükrében viszont kései „lélekrokonát”, Kerényi Károlyt.

I.

A „Gyermekistenek”⁴ az „árvagyermek”-ről szóló bevezető kapitulus után hét „isteni gyermek” kezdeteiről számol be hét rövid fejezetben. Ezek a vogul Világügyelő Férfi gyermekkorát, a finn Kullervóét, az ind Narayanaét, s aztán az Apollóét, Hermesét, Zeusét, Dionysosét mutatják be. A régebbi kutatás ilyen esetben azt kereste – mint pl. a múlt századi orosz tudomány az orosz népi epika „csodálatos gyermekéről” éneklő részleteiben az ind eredetet –, vajon melyik az az ősforrás, amire a gyermekisten-sors hét variációja visszamutat? Kerényi más összefüggésre hívta fel a figyelmet. „Nem ... az a kérdés merül fel itt, hogy melyik a másik variációja, hanem inkább az, hogy” mind a heten „miféle közös őstémát variálnak?”⁵ Mi e hét esetben „a közös őstéma”? „Az istenség drámai feltárulása.”⁶ Az epifánia tehát, ami a legmeglepőbbben talán

³ Kerényi: Werke, IV., Langen-Müller, München, 1980, 7.

⁴ Homérosi Himnuszok, 1939. – Jung–Kerényi: D. göttl. Kind, Albae Vigiliae 6–7, 1940. – Werke, I., 1966, 68–115.

⁵ Hom. Himn., 61.

⁶ Hom. Himn., 43.

a vogul isten kezdeteiben nyilvánul meg. Ég-Atyja tudja, ki ő – minő hatalom rejlik az újszülöttnél: „...a lábon álló ember miképpen fogja majd őt kibírni?” Elhatározza hát, hogy leküldi a földre, szolgálni rendeli, hogy „megszelídüljön”.⁷

„Hallunk szomorú sorsáról az orosz ember házában ...s még szomorúbb sorsáról a nyusztos szamojédnál.” Itt egyenesen „rikító” színekben áll előttünk „a gyermek szenvedése, akit mamutcsontból készült ruhaporolóval majdnem agyonvertek, szemétdombra vetettek és áldozatra szántak.” Ezen a mélyponton áll be a fordulat:⁸

...a gyermek a szemétdombon való fektéből sírva fölállott.

Ellépett.

Érzi, hogy lábai valamiképpen csúsznak:

Amint a lábaira tekint:

szarvastehén lábabőrével fődött két hótalp valahogy föl van rá csatolva.

Magára amint néz:

sűrű szemű szemes páncélruha valahogy rá van öltve.

Vállai között valaminek zörgését hallja;

hát amint nézi:

hét nyállal fölszerelt füles tegez

van a vállára fölakasztva.

Bal oldali kezére amint tekintete esik:

vas bordájú bordás íját valahogy fogja.

Jobb oldali kezére amint tekint:

aranybojtos kardját valahogy fogja.

...Járata végén hét szarvasból álló szarvasfalkát talált:

Egy kilőtt nyílán

*mint őszi halnak jó nyársfáján mindnyájukat fölnyársolta...*⁹

Íme – mondja Kerényi – „az árvagyermek-sorsból kilépett az isten.”¹⁰

A vogul népköltészet anyaga Reguly Antal (1818–1858) nagy szibériai utazása előtt (1843-tól) teljességében ismeretlen volt Magyarországon. Munkácsi Bernát kétnyelvű – vogul s magyar – Vogul Népköltési Gyűjteménye a kilencvenes években kezdett megjelenni. Vörösmarty a Délsziget két énekét viszont 1826-ban írta. Így csak annál meglepőbb, ha töredéke végén ezekre a sorokra bukkanunk:

A gyermek, Hadadúr, a sivatagban, égő napon, éhen s szomján már látja a Halált „állni közel s iszonyú harcát elkezdni rajta.” Ám húshoz, vízhez jut: váratlanul, csodálatos módon. Elszunnyadt s midőn a „jövevény nap” fölébresztette, „merészen szegte meg útját”.

⁷ Hom. Himn., 41.

⁸ Hom. Himn., 42.

⁹ Munkácsi B.: Vogul Népköltési Gyűjtemény, II. 1., 1892, 112–3.

¹⁰ Hom. Himn., 42.

Ő mikor így egyedül a puszta határára törne,
 Fekve sivány porban karjához súlyosodottan
 Mennykövező fegyvert, buzogányát, lelte meg útján.
 Hogy tova ment: kardot szemlél villogni s örömmel
 Szegdeli a levegőt, ragyogó élének örülvén.
 Majd egy kültre botol, s belefúva hatalmas ajakkal,
 A nagy üres pusztát harsány hangjával elönté.
 ...Hogy tova megy, lel arany sisakot domborra kiverve,
 S lel haragos lobogót tetején, egy fekete szárnyat...
 Nem tova volt a harcruha is...
 Már ragyogott Hadadúr ezen öltözetében...
 ...mikor ím a puszta fővénynek
 Vége felől hadi mén jött...
 S dárda hevert hátán...
 E mén ... hogy elért Hadadúrhoz, előtte
 Földre borult s készült a hőst hátára fogadni.
 Meglőn az és a mén szilajodva repüle urával
 S vitte setét estig...
 Végre fűvös dombon hat gím jöve sebtén elébe
 S éles barna szemét szilajon rávetve robajjal
 Visszaszökött ismét tápláló rengetegéhez.
 Itt megeredt a ló... (II., 256–306.)

Íme: a gyermekisten epifániájának magyar variációja. Bezárólag a szarvasok felbukkanásáig lényegében azonos a vogul variánssal s amennyiben mégis más, annak az eltérő kultúrkörnyezet, a magyar romantika „hősi” stílusa az oka. S ha vogul, finn, ind és görög környezetben elfogadtuk a gyermekisten-sors variációit egy közös östéma különböző kifejezéseinek, bizvást tehetnők itt is, ha a magyar változat is – akár a többi hét – mitológiai kultúrkörnyezetben lépne elénk. Ez azonban nincs így. A magyar gyermekisten epifániája egy a XIX. század húszas éveiben alkotó poéta leleménye. Vörösmarty modern ember volt; a források, amik egy másik modern magyarnak, Kerényinek, már rendelkezésére álltak, előtte ismeretlenek voltak. Honnan tudta hát, amit tudott?

II.

Vörösmarty maga adja meg a választ erre a kérdésre. A Tündérvölgy (1825) bevezető soraiban írja:

Mit tudtok, ti hamar halandó emberek,
 Ha lángképzeldés nem játszik veletek?
 Az nyit menyországot, poklot elóttetek:

*Belenéztek mélyen, s elámul lelketek.
Én is oly dalt mondok világ hallatára,
Melynek égen, földön ne légyen határa,
Amit fül nem hallott, a szem meg nem jára
Azt én írva lelem lelkem asztalára.*

Az utolsó sor költői parafrázisa a modern lélektan az ősképekről szóló tanításának, amit aztán Kerényi tett a szellemtudományok számára hozzáférhetővé 1940/41. évi svájci előadásaiban.¹¹ A holtpontra futott szellemi etnológia ettől a két előadástól keltezheti megújulását. Itt mutatta meg Kerényi, mint talál vissza a mítoszok elbeszélője elbeszélésének élménye következtében az ősi időhöz. (A kifejezés épp annyira Kerényié, mint Vörösmartyé.) „A mítoszmondó – magyarázza Kerényi – minden vargabötű vagy keresgélés, minden előtanulmány és erőfeszítés nélkül, egyszerre ott leli magát az ősi időben, az őt megillető *archai* közepet, ... ahol saját organikus lényé kezdeti képeire – *archai* – lel, amelyekből folytonosan merít... Maga eredetét, mint saját *archéját* éli meg, mint azt a kezdetet, amitől fogvást egység: egysége leendő lényének és életének, ezek minden ellentmondásával egyetemben. Egy ilyen kezdetre, mint új világegység eredetére, utal a gyermekisten mítosza.”¹² „Aki ily módon *magába* vonul, megéli és kinyilvánítja kezdeteit: az eredetet.”¹³

Az idézett sorok igen szép magyarázata a mítoszmondó, sőt mítoszalkotó Vörösmarty idéztük ráismerésének; amit mondandó volt, maga kezdetei képeiből vette: írva lelte lelke asztalára.

A kezdetek képei – folytatja Kerényi – az emberi történésben csupán az ősmítoszok variációiképpen jöhetnek létre, azaz „egy-egy nép jellegzetes maga-kifejezése” formájában – ez éppen stílusuk – s nem mint időtlen tartalmak: mitikus ideák.¹⁴ Egy példa elegendő, hogy megvilágítsa ezt a gondolatot:

Világszerte érvényes jelképe a világ teljességének a négyes osztatú kör. E szkéma alapján alkotta meg magának az ősi itál ember városát, a kozmosz kicsinyített mását, ahogy arról legismertebben a Róma-alapító Romulus hagyománya ad hírt. Ám ugyanez a szkéma talált magának kifejezést az ind mandala ábrázolásokon, amik ugyancsak a világ látomását nyújtják körkörös rendszer és négyes világosztat egymásra-vonatkoztatásában, ha stílusuk megannyira eltér is az ősi itál városalapítás stílusától. A régi pusztai népek körében viszont – ahonnan a magyarság ősei jöttek – a fejedelem kozmikus helyzete és lovainak szín-szimbolikája fejezi ki ugyanezt a mítoszi tartalmat: a kozmosz látomását. A világmindenség közepén székelt az ázsiai hunok fejedelme, a Sarkcsillag alatt. Körülötte állt fel a látóhatár körét jelképező 24 főméltóság s ezen a körön belül a világ négyes osztatát hangsúlyozó négy legfőbb méltóság-viselő, a „négy sarok”. Serege is négy részre oszlott. A fekete lovak lovasai az észak, a fehér lovakéi a nyugat, a vasderekekéi a kelet, a pejekéi a délt képviselték illetve vetették uralmuk alá.”¹⁵

Így válik érthetővé, hogy a magyar romantika legnagyobb költője, Vörösmarty, egy lovaspásztori eredetű nép fia, ha „magába vonul”, hogy „kinyilvánítsa kezdeteit”, ezt a pusztai kultúrák ősképeinek stílusában teszi.

¹¹ Mythologie u. Gnosis, Eranos Jb., 1942, 157–229. – Werke, I., 150–202.

¹² Werke, I., 159.

¹³ Werke, I., 160.

¹⁴ Werke, I., 174.

¹⁵ Szerző: Mi Magyarok, 1941, 52.

III.

Kerényi egész életében különös érzékenységgel viseltetett a táj, a minket közvetlenül környező külső világ, mint szellemtörténeti tényező iránt. Tőle tanultuk meg, hogy a földrajzi egység, a vidék, azzal nemesül tájjá, ha szellemünk fényét vetjük belé –, ha istenek lépnek belőle elénk. Az ő *Landschaft und Geist*,¹⁶ *Korfu und die Odyssee*¹⁷ c. tanulmányainak eredményeire alapítva dolgoztuk ki aztán „a történeti táj”,¹⁸ „a mítoszi táj”¹⁹ fogalomkörét.

A szellem áhítja a tájat, mondja Kerényi,²⁰ s ha megleli, benne rendeződik el körülötte a világ s belőle építi meg a maga kozmoszát. Egész magának spontán lendületével lépve a táj elé, az megnyílik előtte. Ráébred hát, mint ragadja meg valóját a táj, mint válik benne ismerőssé s általa alkotóvá.²¹ Ez – többnyire – ekként történik: a táj egy objektumot állít a reá kitekintő ember – a költő – elé. Ez az objektum, mint ilyen, objektív valóság ugyan, mégis csupán a benne tanyát verő szellem szubjektív választása következtében válik értelemadó középpontjává a *meglelkesedett* vidéknek: a tájnak, a benne tanyázó ember szubjektív kifejezésének tehát. Az objektum, amiben a szubjektum előtt lényege megnyilatkozik, a táj „hangsúlyává” lesz, amivel ez „megmondja önmagát”.²² Így mutatkozik meg – Kerényi szép szavával – a táj „istenisége”.

A Vörösmarty szelleme fölvarázsolta táj istenek lakhelye. Ám a látomány, mely a költő képzeletét megejt, csak kivételképpen víziója a romantika „kék tájának”.²³ Többnyire fajtája lovaspásztori múltja, a pusztá ösképeire visszamutató „bösz táj” a Vörösmartyé:

Hol Siva végetlen fővényében lankadoz a nap...

Merre nehéz ónlábaival sétál el az óság.

Ám ez a halálos kozmosz is elrendeződik egy középpont körül, ami egykor „fejedelmi gyönyörök”, most azonban „düledék palota”, amelyen „a dülás komor istene” fészkel: Rom a romon,

Nagy Siva pusztáin egyedül őrszellem az éjben.

„Mítosz és sors Vörösmarty világképében”²⁴ c. tanulmányomban megkíséreltem fölvezetni a költő tipikus tájához vezető utat a magyar „előidőkig”, sőt messze azokon túl. A szálak Iránon át az ősi magyarral sokszoros összeköttetésben álló ó-török világkép irányában vezettek. Ott az ellentétes világvalóságok ütközete nem a Jó győzelmével végződik, mint a perzsa Eschatonban, hanem a Rossz diadalával, úgy mint az esetek túlnyomó részében Vörösmarty költészetében is.

Véd, a ház őre, kiállta ellene . . . de azonban győze Romisten.

¹⁶ Apollón, első kiad., 1937. – Werke, IV., 80–92.

¹⁷ Werke, IV., 104–117.

¹⁸ Athenaeum, XXIV., 1–2., 1938, 38–71.

¹⁹ Anales de Arq. y Etnología, Mendoza, 1948., 177–279 – En torno al pensar mítico, Berlin, 1961, 19–83.

²⁰ Werke, IV., 80.

²¹ Werke, IV., 85.

²² Werke, IV., 89.

²³ A történeti táj, 38–71. – Athenaeum, XXIV., 1–2., 1938

²⁴ Mythos u. Schicksal in Vörösmarty's Weltbild, Ungarn-Jb., II., 1970, 67–107.

A történelem-utánivá merevedett kozmosz – a Rom tája – még mindig őrzi „isteniségét”. Romisten valóban uralkodott benne és fölötte, amint sorra

körüljárdalt őr gond kísérve személyét

S mélyebben süllyedtenek a düledékek alatta. (42–43)

Ő adja „értelmét” a tájnak, amit költője nem erőszakosan belemagyaráz, inkább kihallja belőle.²⁵ Számára ez az ősi táj része – mondja Kerényi –, emléke – mondja Vörösmarty – „az ősi időnek”. Maradványa annak – mondják mind a ketten: a rom maradvány, töredéke egy egykori épségnek, de egyben „teljesértékű kortársa a múltnak”, láthatóan jelenvaló a reá kitekintő szemében.²⁶

A reá kitekintő – a költő – ismeri ezt a tájat, s ahogy fölmerül előtte, ráismer. Az ún. „kollektív tudatalatti” tudományos megközelítése²⁷ és az orosz régészeti kutatás eredményeinek közzététele²⁸ előtt aligha fogalmazhattuk volna meg ekkora határozottsággal ezt a gondolatot. Álmaink, képzeletünk – így tudjuk ma – nemcsak gyermekkorunk, de az emberiség gyermekkorának képeivel is viselősek. Az ősi magyarságra közvetve, de részben közvetlenül is ható nyugat-ázsiai őskultúrák várait, romjait „Siva végetlen fővényén” föltárta Tolstow: idézett tanulmányomban odaállítottam őket Vörösmarty várai, romjai mellé.²⁹

Költőnk fiatal korában virágzott magyar földön egy magát tudományosnak tekintő iskola, amely – ahogy belátjuk ma – bár tévedett a módszerben és a terminológiában, a lényegét tekintve jó nyomon járt.³⁰ A kerkyraiak „faják” eredetéről beszélve. Kerényi Gregoroviust idézi, aki meg volt győződve, hogy Korfu szigetén a fajákok egykori országában jár, jóllehet ismerte a tudomány ez azonosítás ellen felhozott érveit. A Korfura érkező korintusi telepesek ráismertek a fajákok ősi országára: a kerkyraiak hite a maguk faják-volta felől – mondja Kerényi – olyan tradíció, amely egy mítosz vallási súlyával ér föl.³¹

Így a magyar parsismus – így Vörösmarty is. A pártusok nem voltak a magyarok ősei, a ciszkaukázusi Mazar romjai³² sohasem voltak az ősmagyarság vára vagy városa, Ártá, pártusok bujdosó fejedelme,³³ sem volt ősmagyar király. Félszázadba sem telt (s a parsismus akkor már mindenestől a múlté volt), mikor a „pártus-hagyományt” a magyarság felcserélte a hun–magyar testvériség krónikáinkból kiolvasott hitével. Máig kísért. Hogy „igaz”-e: egészen másodlagos jelentőségű kérdés. Kun László, Hunyadi Mátyás hittek benne; költészetünk a „Buda halálát” köszöni neki.

S ha pártus „őseinknek” mást nem, csak A rom ifjú bujdosó fejedelmét: „a feledett Országok ivadékát” s Mazar városának a Magyarvár c. töredéket köszönhetjük, máris mi vagyunk a megajándékozottak. Horvát István és követőinek fantazmagóriáin mosolyognunk pedig annál kevesebb okunk van, minél inkább belátjuk, hogy a honfoglalók a délorosz steppékre kisugárzó szaszanida kultúrától sokféle indítást, ihletést nyertek, ha nem is voltak iráni őseik.

Mindez azonban mégis másodlagos jelentőségű. Elsődleges: a parsismus ihletésére létrejött műalkotás maga s az emlék, amit „felhozott” magával. Kerényit – mint minden történelmi érdeklődésű embert – mélyen nyugtalanította az emlékezés jelensége. Az emlékező függetlenedik az időtől. A képzelet – tanította – az emlékekben mintegy a múlt határtalanságába torkollik, kezdetlenül *praeexistentiánkba* – Vörösmarty szavával:

²⁵ Werke, IV., 91–2.

²⁶ Werke, IV., 86.

²⁷ C. G. Jung: Über die Psychologie des Unbewussten, 5. kiad., 1943.

²⁸ P. S. Tolstow: Auf den Spuren der altchoresmischen Kultur, 1953.

²⁹ V.'s Weltbild, 77–85.

³⁰ D. Mythologie d. Ungarn, Wörterbuch d. Myth., Stuttgart, Klett Vlg., 209–259, Art. Urreligion, ungarische.

³¹ Werke, IV., 104–5.

³² V. M. Összes Művei, V., 1967, 383–6.

³³ Magyarvár, 235 és köv. sorok.

az „ősi időbe”, amiről találóan mondotta Babits, hogy ez az „ősi idő” voltaképpen a költő „lelkének időtlen ideje”.³⁴ Az emlék-kép látomássá rögzítése s e látvány objektiválása a művész alkotásában, „az örökkévalóság felvillanása”: mint az ideák, „melyek az emlékezés csodás képességének formájában magukban hordják az örökkévalót”.³⁵

A bús emlékezet szárnyas nyíl, melyet az elmúlt

Boldog idők szaladó pártusként visszalövellnek. (Délsz., 480–1)

Az ifjú Vörösmarty – s még meglátjuk, hogy a búcsúzó is – valóban az emlékezés poétája; lényegiben: a látomásos költészet vátesze, ami semmiképpen sem jelenti, hogy a történelmi múlt ábrázolója lenne. Históriai témát – egy-két balladán kívül – csak drámáiban dolgozott fel – ott sem mindig. Kivéve két ifjúkori kísérletét – a Salamon királyt és A bujdosókat – *igazi* történelmi tárgyat nem választott, csak egyszer, 44 éves korában a Czillei és a Hunyadiakban. Még a drámák közt is a kétségkívül legjelentékenyebb, a Csongor és Tünde (1830), abból az anyagból formázódott, amiből a Délsziget; s a későbbiek legvonzóbbika, Az áldozat (1840), sem hoz „históriát”, helyette a magyar „ősi idő” egy drámai objektívációját, a Magyarvár hangulatát.

S ahogy Az áldozat vagy a Csongor melán csengő vagy bűbájosán zengő-bongó versekbe göngyölt mese-káprázata, úgy a Zalán futása vagy a kis eposzok sorozata sem nyújt történelmi élményt – még az Eger is alig –, hanem az emlékezés vízióiból szőtt „ősi tájak” – valóságát.

Mondhatjuk-e ezt így? Kerényi – igen messzire fogó gondolattal – a „hazatérés valóságáról”³⁶ beszél s megint a Kerkyra szigetéhez magát lehorgonyzó fajak „ideára” hivatkozik. A kerkyrai „természet”: a korfui táj ezáltal „egy tisztán szellemi tartalommal telvén föl, értelmet, értéket nyert”: hazává lett.

Így a magyarság, amely – igen régtől, legalább a XII. századtól kezdve élő hagyománya szerint – nem hódításnak, hanem visszafoglalásnak tekinté honszerző harcait s ősi földjének a megszerzett hazát, ahol mitikus őse, „a nagy Istenostor uralgott egykoron”.

Itt sem lényeges, vajon az adatok józan világánál nézve, őse volt-e az „ős”? A kerkyraiak sem voltak fajokok. De ahogy ők szigetükre, a honfoglalók *ráismertek* a földre, amely honukká lett. A földrajzi valóság, a politikai szervezés ebben a ráismerésben nem játszik, másodlagos szerepet csupán. A primer élmény az emlékezésben gyökerezik, amely – minthogy időtlen – a jövőbe mutat.³⁷ Vörösmarty több helyen állított „ércnél maradandóbb monumentumot” ennek a szellemi, belülről felsugárzó, tehát igazi hazának. Példaképp idézzük ezt a hármat. Egy epigrammot:

Szép vagy, óh hon, bérc, völgy változnak gazdag öledben,

Téridet országos négy folyam árja szegi.

Ám természettől mind ez lelketlen ajándék –

*Naggyá csak fiaid szent akarátja tehet?*³⁸

A Hunyadi-dráma egy jelenetét: Hunyadi László beszél:

³⁴ Babits M.: Irodalmi problémák, 1917, 104.

³⁵ Werke, IV., 140–1.

³⁶ Werke, IV., 115.

³⁷ Werke, IV., 115–7.

³⁸ Magyarország címere, 1830.

*Most nézzetek le: itt búcsúzik el
 Hazánktól a Duna.
 ...Gara Mária. Erősbnek látszik, mint nálunk, Budán.
 Hunyadi. S mély, mint a tenger. Itt már jó szerint
 Honunknak minden cseppje benne van.
 S mielőtt kimenne, vég üdvözetül,
 Még összegyűjti bús hullámain.
 Megállni látszik, mintegy kérdezőleg,
 Megyünk-e mink is, partjának lakói?
 Vagy szűtlenül magát eresztjük el
 A pusztá tengerhez, hol idegen,
 Hol a magyar szó hangja ismeretlen.
 Országné. Úgy szólász róla, mint egy szerető... (IV. 499–511)*

S aztán a Gondolatok a könyvtárban végsoraiban:

*Előttünk egy nemzetnek sorsa áll.
 Ha azt kivittük a mély süllyedésből
 S a szellemharcok tiszta sugaránál
 Olyan magasra tettük, mint lehet,
 Mondhatjuk, térvén őseink porához:
 Köszönjük, élet, áldomásodat,
 Ez jó mulatság, férfi munka volt!*

Emlékből, ősi tájból, látomásos időtlenségből fölkel – váratlan kel föl – a remény: „Előttünk egy nemzetnek sorsa áll”.

Az érett Vörösmarty bizonyára azon a földön kereste reményei valóra válását, „amelyhez minden szent nevet egy ezredév csatolt”. Hasonlatosan az érett Horatiushoz. Ám az ifjú Vörösmarty – megint csak hasonlóan az ifjú Horatiushoz – még elvágódott a reális hazából: „Mit tűnődöm itt? megyek” – mondatja Csongorral – „Megsirattok tán, de többé – Engem nem találtok itt. – Tündérhonban, Üdlakon – Virrad ékes hajnalom; – Arra, mint vihar ragadnak – őt óhajtó vágyaim...”

Arra, „ahol a világ még isteni”, mondja Kerényi. A magyar költő is megírta ifjúkorában a maga XVI. Epodosát, akár a római. Szinte bevezette ezt – a Délszigetet – 1824-ben a magyar őshaza után vágódó epigrammjával, amit odakészülő barátjához írt:

*Vesszen, aki remeg küszöbén túl menni, de éljen,
 Aki megyen, míg más ezreket álmom öl el.*

Két év múltán aztán megírta nagy töredékét a Szigetről. „A sziget-mítosz: világos, látomásszerű tudomás

arról, hogy a tisztaságnak és boldogságnak...van valahol helye a kozmoszon belül, sőt ez a hely az igazi kozmosz.³⁹ Vörösmartynál a sziget mítosza összekapcsolódik a gyermek mítoszával:

Itt élt a gyermek, nem hitvány póri nevendék,

A villámlelkű Etelének gyermeke. Tévedt

Csónakon őt ide a tenger hajtotta. Kilépett

És úrnak mondotta magát. (I. 23–26)

A Délsziget első éneke egy hódítás története. Etele fia, akit Hadad-Úrnak hívnak s aki magát kezdettől fejedelemnek tudja, szigetén oly harcba bonyolódik, amely a romantika a minden bírására törésének és – ugyanakkor – egy ősalapot: a világ „istenisége” helyreállításának⁴⁰ legjelentősebb magyar változata. A hangszerkészítő, a varázsserejű gyermek, aki szigetén az állatok urává lesz, egyben a világossághozó is, aki megküzd az árny hatalmaival, leveri az alsó világ alattomos támadóját, a sárkányt, s aztán rajta lovagol, sípja hangjára nagy körtáncba igázva ugrál-forog körülötte az állatok ezre, velük a föld méhéből kikényszerülő „négy árnyékú” ördög is – ez a gyermek valóban a világ ura.

Messze még az idő, amidőn Vörösmarty a nemzeti építés váteszévé lesz, amidőn a romantikus álmának meghíúsulta – szigete kettéhasadása és szerelme, Szüdeli, elvesztése – után „vitalitásának rejtett forrásaiból felzúduló hullámhegye visszaadja neki a világ isteniségét, *hic et nunc*”,⁴¹ – nem délszak szigetén, hanem a magyar fenyéren, ahol megváltó robajjal támad a semmiből Tünde csodavára. Addig azonban: „tűrj!... s fáradva remélj!” Egyelőre „a gyermek mítosza neki arra való, hogy a kereszténység irányából visszakanyarodjék a gyökerében egészséges kozmoszhoz, amelynek megújulása együtt halad” az új világkezdet: a gyermek „férfiúvá érésével”,⁴²

A halállal megvívó, a kedvese lelkét „halálfi” csontkezéből visszacsikaró, a sivatag „csórva homokján” az „árva magány fejedelmévé” éledő és ébredő ifjú immáron „érett” ahhoz, hogy visszatérjen, szigetről, sivatagból, egy egészségessé, istenivé átköltött világba:

Itt megeredt a ló, s amely folyam árja határul

Foly vala, átaluszá s partján megszálla, urával. (II. 306–7)

IV.

Egynéhányunknak már a gimnáziumban szemet szúrt, hogy a magyar eredetmonda – a „csodaszarvas mondája” – a krónikás hagyományban úgyszólván két darabra van törve. Hunor és Magyar elé a pusztában „szarvasünő bukkant; ezt a Meótisz ingoványaiba üldözték; ott azonban teljességgel eltűnt”. Így is elvezette őket a majdnem-sziget Meótisz mocsaraiba, ahol megtelepedtek. Öt év múltán „a pusztaságban, sátrak alatt a Bereka-fiak feleségeire és gyermekeire bukkantak, amint férjeik nélkül a kürt ünnepét ülték...; jószágostul gyorsan elragadták őket a Meótisz ingoványaiba.”⁴³ Hogy a vezető állat kergetése és a nőablás *kőzt* az ünő lányvá változásának kellett állania, amit aztán a papi lejegyző nem mert megörökíteni – természetesnek

³⁹ Horatius noster, Anthologia, 2. kiad., 1940, Kerényi bevezetésével, 12.

⁴⁰ Werke, IV., 196.

⁴¹ Hor. noster, 14.

⁴² Hor. noster, 13.

⁴³ Képes Krónika, Geréb L. ford., M. Helikon, 1959, 54–5.

látszott. Csak kevéssel később nagy gaudiummal találtuk meg a Zalán futása első olvasása alkalmával az eposz IV. énekében Bors vezér történetét – sejtelmünk igazolását. Igaz ugyan, hogy az Anonymus XXIV. caput-jában a költő igen sovány hagyomány betűjére utalódott, de – mit csinált belőle! A régi gesztairó nem mond csak ennyit: „Borsot, Bungér fiát, küldték ki vitézeivel, kik is midőn a Garam folyó mellett lovagolának, egy szarvas (cervus) előttük megfutamodva a hegyek tetejére hága, melyet Bors nagy sebesen üzvén, a hegy tetején agyon nyilaza.”⁴⁴

A költő mindenekelőtt a *cervust* változtatta *cervara*, hiszen azt még a XIV. századi lejegyző is tudta, hogy a mondának csak úgy van értelme, ha a vezető állat – üñő. S azután írta, amint következik:

...űzte heven... Vértett a vad már, de nyilát még vitte nyakában...

űzte tovább is Bors ... egyre óhajtván a kis üñőnek erőtlén

Tagjait és bőré, mely szép vala s gyenge növésű;

A vad üñő pedig oly könnyen, mint a hegyi szellő,

Ment, kis lába alatt még a fű szála sem ingván,

S mentében nyomait szép ifjú vére borítja.

Túl a rengetegen szemközt nagy bátran elállá,

S már a hős dárdát készült hajítani, melyre

Még közelebb járult az üñő, s oda nyújtva nyakával

Gyenge fejét, így szólt csábító asszonyi hangon:

„Oh bajnok, szűnjél kergetni, magam jövök immár,

Vedd nyiladat, melyet lőttél, vedd vissza nyakamból.”

Visszavevé s elbámult Bors: könnyülve megugrott

A kis üñő akkor s földözetlen gyenge leány lett.

Éjszaki hóhegyként, melyet nem bánthata lábnyom,

Sem ragyogó napfény, itt állott ékes alakja.

Mint a parti virág kékellett szép szeme fénye

S kis kerek ajkán a szerelem rózsája mosolygott. (IV. 405–424)

Kerényire várt aztán a feladat, hogy igazolja Vörösmartyt s éppen az ősi magyarral oly sok ágon-forráson át kapcsolatot tartó iráni kultúrában, egy perzsa mesegyűjteményben. Az ioni napban, mutassa ki a magyar krónikából hiányzó nővé változását a szarvas-üñőnek:

„Kína ifjú királya, Ruszvansad, vadászat közben egy fehér szarvas-üñőre akad... A király üldözi, míg el nem tűnik előle. Mikor már lemondott róla, megpillantja, amint egy forrás mellett pihen. Mire odavágtat, a szarvas a forrásba ugrik s a vízben nyoma vész. Ruszvansad rájön, hogy a szarvas csakis leány lehet, ki a vadászokat bolonddá tartja. Elküldi kíséretét s vezírével kettesben a forrás mellett éjszakázik. Egyszerre gyönyörű dallam hangjaira ébrednek. Csodálatos palotát látnak maguk előtt. Behatolnak s a trónteremben megpillantják a leányt, ki a szarvas alakját már levetette s ötven-hatvan zenélő és éneklő társnőjének körében mulat. A leány, Sahrisztán sziget szellemkirályának leánya. Csak azért változott szarvassá, hogy Ruszvansadot meghódítsa.”⁴⁵

⁴⁴ Béla király Névtelen Jegyzőjének könyve a Magyarok Tetteiről, Szabó K. ford., M. Könyvtár, 41.

⁴⁵ A csodaszarvas az 1001 napban, Etnográfia, 1930, 146–7.

V.

A Bors-epizód folytatása azonban – váratlan s épp ezért nagyon vörösmartyas módon – már semmi közösséget sem vállal a csodaszarvas mondával, annak magyar vagy perzsa változatával. „Az enyelgő lányka” csalfa álomképnek bizonyult s Bors ölelő karjából „lassan odább lebbent mint kísértetes árnyék”. Bors ugyan felbőszült s újra megsebzé nyilával.

*Mellyre sikoltva szökött a lány, és szíve vadulván
Hév fájdalma miatt, hangos sírással elindult.
Nagyra, minő a legfőbb bérce, oly nagyra dagadván
Ment agg Fátia hegyén s sziklái zörögtek alatta.
Végre megállt s Kríván hegyén keseredve leülvén
Jajgata szüntelenül: szörnyűkép harsoga hangja
Végig az ősz Kárpát sorain, s zivatarba szedődvén
Záporként lecsapá a nagy tengerbe siralmát. (IV. 462–469)*

Az ifjú költő elindult Bors vezér nyomán, úgy ahogy kalandját az Anonymusnál olvasta. Mítosz-újraélő képessége felfedezte vele az ünő-vadászat igazi értelmét, amit a régi geszta elhallgatott. Ám itt nem állt meg. A feltörekvő képek gyors egymásutánja egy kozmikus méretű és démoni szerepű nő látomásához vezette. S hogy egyszer rálelt, nem hagyta el újra. Mindjárt a Zalán VI. énekében ott a gyermekét kereső, majd gyászoló „fátyolos Éjjele” a démetérinél démonibb, makrokozmoszra növelt alakja:

*Sírva szállt hajait tépvén a föld közepébe,
Ott nyöge: rajta nehéz bércek sziklái feküdtek,
S zúga fölötte szelek fúttán a tengerek árja...
Megrendült iszonyú fájdalmán a hegyek orma,
S a mereven sziklák vas szálai megrepedeztek. (VI. 603–5, 608–9)*

A hegygel való kapcsolatát ez a titánnő még tán Anonymusnak köszönhetette – nála a szarvast Bors magos hegy tetején nyilazza agyon –, ám az idő fölé kerekedésének motívuma már egészen a költő leleménye. Midőn öt esztendő múltán a Magyarvár-ban újra elénk lép, már egész hetaké-szerű szörnyűségében magasodik fel „az asszony, egy éktelen óság”,

*ki magas fészkeben üvöltve
nőszől az ördöggel, ki megett sántítva dőcög s már
elfáradt az idő... (368–370)*

Varázsvesszeje suhintására, „ím a vész terhe alázúg”,

*A viharok szárnyát zápor nehezíti; zuhogva
Hordanak egy tengert, az egeknek régi haragját;*

*A hegyek is, kik alatt felhők tolakodva morogtak
S ködtelenül láták mindig a tiszta verőfényt,
Felleg alatt nyögnek s szikláikon omlik az árvíz. (378–383)*

Ahogy – ugyanebben az évben – a rom fölött győzedelmeskedik „a dúlás komor istene”, úgy győz a Magyarvár fényes nyárdélutáni világán a szörnyű szipirtó felidézte világvégi sötétség. Ám – szinte egyidejűleg – ez a démoni asszony-alak nemcsak mint ijesztő „szürke boszorkány” merül fel a költő képzeletében, hanem mint hatalmas, fönséges istennő is, ősoka, úrnője és leáldozása a látható világnak – az Éj.

Ahogy a görög Olympus istenei – magát Zeust sem véve ki – csupán alárendelt végrehajtói egy világuraló női istenség, a Moira, hatalmának, úgy rendelődik alá Vörösmarty fantáziájában is sokalakú istenvilága – Hadúr, Ármány, Véd, Rom, Hajnal, a Délszaki tündér, Halálfi, a Sors, az Unalom (mert költőnk szemében istenség ez is) – ennek a legfőbb hatalomnak a Csongor és Tünde V. felvonásában.

Itt a sötétség még alak: „őstalaj és kezdet, világ szülőanyja, régen tisztelendő: éj, fény és csönd”, ahogy Mesomedes, a Kerényi-idézte görög poéta, mondja.⁴⁶ A Romban már csak „sötét és semmi”. – „Ez a lélek, mondja Babits, mert nagyon félt a semmitől, nagyon is mohón szíttá a mindent, minduntalan a semmi határaihoz ért.”⁴⁷ Ő, a magyar költői nyelv voltaképpen megalkotója, jobban, mint más, érezte a kifejezés elégtelen voltát. – „Nem érez, aki érez szavakkal mondhatót”; „Szavak, nevek, ti öltök minket el!” – ő, a világot látomásos képekben érzékelő költő, a kép-telent is befogta világképébe.

Mikor a költemény hőse, az „ifjú kalandor”, Rom szándéka ellen kéri „fogadatlan” az álmod, álma nem kép többé, de „szomorú és pusztá sötétség”:

*És nem láta, de borzasztó bús hangokat érte.
Két roppant hadnak távol hallotta csatáját,
Hallott szembevívó sereget ordítva lehullni
S kardcsengést, megütött pajzson nagy dárda törését
S úrtalanul szaladó paripáknak bús dobogását,
Végre halálhörgést s -zajt; többé semmit azontúl. (338–343)*

„A sivatagban – meséli Marco Polo (és most sem vagyunk messze a tájtól, amelyben Romisten „nagy Siva pusztáin egyedül őrszellem az éjben”) – ...a karavánjától véletlen elmaradó ... váratlan *hangokat* hall, ...amelyek elcsalják az útról s végveszélybe döntik. Rémlik éjjente *hallaniok* lovassereg vágóját... egyesek azt hiszik, szemközt vívó sereg tör rájuk. Félvén rohamuktól, megszabadnak, letérnek az ösvényről s nyomorultul pusztulnak el... Van úgy, hogy a sivatag kísértetzi zenével töltik meg a levegőt, dobok hangjával, de kardcsörgéssel, dárdák törésével is...”⁴⁸

Nincs különben ma sem. Azon a földön, ahová egykor Vörösmarty képzelte romvárait s ahol most egy nagystílusú vár-kultúra romjait tárta fel az ásó, Tolstow, a modern régész, sem észleli másként e tájat, mint a régi utazó: „Körülöttünk a sivatag halálos csöndje uralkodott, általa az emberek emlékezetéből régen eltűnt, a sivatag meghódítói titáni munkával felépítette mesevárjai- és városainak különös, kísérteties benyomása még csak erősödött.”⁴⁹ Ez az a táj, ahol a bajnok

⁴⁶ Werke, IV., 340.

⁴⁷ Babits, 149–50.

⁴⁸ The Travels of Marco Polo, London–New York, 1946, 100–1.

⁴⁹ Tolstow, 36.

*...fölszengeni hallja a harc moráját,
A férfiölő viadalt,
Küzdők rohanásait az ércsoron át,
Hall rémületes csatadalt...
...A hős tova és tova tévedezőn
A képtelen éjbe halad.
A vérbeborult, csatadúlta mezőn
Elhallgat az éjjeli had.
S rémséges, halotti a csend, a magány
A vad rohanások, a hadzaj után. (A hős sírja, 1832)*

A kísérteti éj élménye ez, azon éjé – mondja Kerényi –, amit Artemis lénye kizár magából; ábrázolása azonban annak a rettentő világaspektusnak, amelynek Hekaté a magasabb realitása.⁵⁰ Itt a sötétség nemcsak belejátszik a fénybe, derengő félhomályba, uralkodik is felette.⁵¹ A kései Claudianus (408 után) üregként vizionálta kozmoszát, amelyben istene, az *immensum Aevum*: az „ősi idő” lakott. Vele az Éj; nem maga ez sem: ott eredt, támadt az összötétség gyökérzetéből a felvilágító fény.⁵²

A „kietlen táj”, a „puszta part”, ahol – a Csongor V. felvonásában – „fátyolában egy komoly, bús asszony ül”, mintegy a költő kozmoszának végső széle. Világvég. Ott székel „az Éj gyászasszonya: Nála vannak rejtve mélyen A jövődök titkai”. Idő, Sötét, „Romlás s Teremtés”, de a fény: a Világ is, eggyé szűrődik a mély homályban, ahol szövi „halhatatlan álmait.”

*Sötét és semmi voltak: én valék,
Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj,
És a világot szültem gyermekül.
Mindenható sugárral a világ Fölkelt ölemből...
S ezer fejekkel a nagy szörnyeteg:
A Mind előállt. – – –
– – – Sötét és semmi vannak: én vagyok,
A fény elől bujdokló gyászos Éj. –
...De hol lesz a kő, jel s az oszlopok,
Ha nem lesz föld s a tenger eltűnik,
Fáradtan ösvényikből a napok,
Egymásba hullva, összeomlanak;
A Mind enyész, és végső romjain
A szép világ borongva hamvad el;
És ahol kezdve volt, ott vége lesz:*

⁵⁰ Werke, IV., 128.

⁵¹ Werke, IV., 140.

⁵² Werke, IV., 345.

*Sötét és semmi lesznek; én leszek,
Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj.*

Ehhez az ősképhez, úgy lehet a legmélyebbre fogóhoz, amit költőnk világából ismerünk, kései, de sokkal régebbi antik szövegre visszamutató⁵³ görög varázsló-himnuszok szolgáltatják a megfelelő variációkat. „Légy hozzám, aki hívlak, kegyes és hallgass meg jóságosán – kiáltja az antik Tünde az antik Éj (itt Selene személyesíti meg) nagy arca előtt –, te, aki e sokoldalú világ éjszakai úrnője vagy –, ...istenek s emberek világra hozója, Physis, egyetemes anya (*pammétór*): – mert te vagy, aki fönn járdalsz az Olympon –, te, aki fölvered a riadó vak mélységet –, *arché kai télos ei*: te vagy a kezdet és a cél (a vég) –, a Mind fölött te országolsz magad –, mert minden belőled támad – s benned, ó örökkévaló, ér véget minden.”⁵⁴ A Bors kalandjában, a Délszaki tündért gyászoló anyában, a Széplak „legidősebb szűze”-ben, „az időnek régi tanúja”-ban, a Magyarvár „aszott, rideg jósnő”-jében s végül – elmélyült, megtisztult formában – a Csongor Éj-ében megjelenő nőalakot egy fejlődési sor különböző etappe-jainak tekintettük mindaddig, amíg az idéztük himnusz *ábusszon apeíriton* (feneketlen áthatolhatatlanság) kifejezése – gondolattársítás útján – rá nem vezetett a Zalán futása Előhangjának egy lényegileg rokon képére: Vörösmarty vak mélységére. Ebből a perspektívából, a görög himnusz irányából nézve, egyszerre fölmerül ez első harmincnégy sor az eddigiektől eltérő magyarázatának lehetősége, egy magyarázaté, amit – ha érvényesnek bizonyul – újfent Kerényi Károlynak köszönhetünk.

Az éji homályban: az ős sötétségben bujdosó enyésző fény a régi dicsőség. Rajta sűrű fellegek: a feledékenység (s ez súlyos szó az emlékezés költője szájából) koszorútlan alakja. Föl kell vernie hát a riadó vak mélységet, hogy e kísérteti *hangból* előálljon az életteli kép: *láltassa* vezérlő Árpádot. Ám gyilkos álom ül a szíveken: alszik az ősi dicsőség. A költő maga is most ébred magára: „az ifjúság háborgó napjai múltán, biztos erőt érzek”. „Villannak” képzeletei –, a villanás fény, a képzelet kép. De mintha hiába rimámkodna: „óh hon! meghallasz-e engem?” Az első két sor baljóslatú világhelyzete, úgylátszik, visszatér: az éji homály s az elülő századok. „Megjön az éj; szomorún feketédnek az ormok, az élet elnyugszik s a fél föld lesz nyoszolyája...” „Sötét és semmi vannak”, de a költőt felveri „az elmúlt szép tetteknek gondja”. „És a sötéten túl van a világ” – mondja majd a Csongorban maga az Éj. A régi dicsőség dalnokának „derengő lelke előtt lobogós kópiák és kardok acéli szegdelik a levegőt”: riadó vak mélységen, öldöső álmokon győzött az immár nem enyésző fénnel bujdosó látomás: „villog, dörög a hadi környék”. „*Látom*, elől kacagányos apák s deli ifjú leventék...”, „zászlódat *látom*, Bulcsu,” s nagy, megváltó zokogás oldja föl a feszültséget: „szemem árja megindul”.

Óh hát halljátok, ti hazának gyermeki, szómat!

VI.

Kerényit – mint minden az emberi múlt lényeges kérdéseivel foglalkozó gondolkodót – mélyen érdekelte „a történeti: a historicum megrögzítésének módja”. Mint mások, ő is gondolt arra, hogy a klasszikus ókorban erre a „módra” „művészi eszközök” voltak jellemzőek, minek következtében a görög, a római történelem ábrázolásában, de talán valóságában is „drámaibb” volt, mint a modernitásé. A tétel fordítva is áll: a művész, ha történelmet akar rögzíteni, választott témája „megragadottjává, elragadottjává” lesz: tanúja saját „egzisztenciális ihletettségének” (Mitschwingen) a soha egészen „be nem fogható” egykori valósággal szemben.⁵⁵

Az ősi eposz ilyen természetű história-elmondás volt: az előadott külső vagy belső drámaisága ragadta meg s indította elbeszélésre a költőt. A régi költő, akár a próféta, *hitt* abban, amit előadott – talán még

⁵³ Werke, IV., 336.

⁵⁴ Werke, IV., 339.

⁵⁵ Werke, IV., 149.

inkább, mint hallgatója.

Az eposzíró – s egyben eposzi témákból fakadt drámai költemények (Csongor és Tünde, Az áldozat) írója – archaikus lélekalkatú ember. Így ő sem „tehet mást” (er kann nicht anders) témája előtt, mint a próféta vagy a régi költő. Hanem – mégis a XIX. század valóságában álló és élő modern ember. Érti – amit majd Eliot fog teljes világossággal megfogalmazni –, mint módosítja a jelen érték-ráirányulása az egykori valóságot.⁵⁶ Érti és – elkedvetlenedik. A Vörösmarty életében a harmincegyedik életév után mind észrevehetőbben megnyilvánuló „átcsoportosítása az öröknek” egy belső válság⁵⁷ kísérőjelensége. „Az ifjúság háborgó napjai múltán”, az immár kiérett költő egyre kevésbé hiszi el magának, hogy a múlt költői alakítása is eleven élet: vele is hat a közösségre, amelyben él. Ha ezt még be is látja, ebben már nem elégül ki. A hősi múlt, a romantikus mítosz énekese be akar lépni a jelenbe, hogy „reális” múltat vigyen színpadára, olyat, mely közvetlen formálóként is hathat a jelenre. Elég egybevetnünk az 1830-ban szerzett Csongor és Tündét az 1844-ben színre vitt Czillei és a Hunyadiakkal, hogy érzékeljük az egész különbséget. „...Legyen dicsőbb, Ki *tette* főbb ...Múlt és jövő így egybe nő.” (Jóslat, 1847.)

Ám erőinek „átcsoportosítása” nem jelenthette költői természetének megváltozását. Vörösmarty mindenekelőtt eposzaiban és a Csongor egyes részeiben-soraiban mutatta meg, hogy ihletett: eksztatikus költő. Szavában lobogó szenvedély, képeiben magával ragadó sodrás. Azonban ő is olyan, mint teremtménye, a Délsziget gyermeke: földézi a szörnyeket, hogy urukká legyen. Egész nagy, látomásos, elragadtatott költészetén mégis valami nehezen kifejezhető, de annál világosabban érzékelhető *tisztaság*: a szellem világossága ömlik el. Kerényi igen finoman mondja – saját magáról: „*mi* megragadottságunkban egyszerre vagyunk élesszeműek és elfogódottak.”⁵⁸ Amit mond, teljességében illik Vörösmartyra is, újabb bizonyítékaul a „lélekrokonság”-nak, amely a nagy tudóst a nagy költőhöz fűzte. A *mi* Horáciusunkban (Horatius noster) a magyar költőre is jellemzőek idősebb kortársa, a német eksztatikus-himnikus költő, Hölderlin, Kerényi idézte szavai: „Ahol a józanság elhagy, ott van lelkesedés határa. A nagy költő sohasem hagyja magára önmagát, bármily magasra is emelkedjék önmaga fölé. A magasságba éppúgy bele lehet bukni, mint a mélységbe. Az utóbbit a rugalmas szellem akadályozza meg, az előbbi a józan meggondolás nehézkedési ereje.”⁵⁹

Babits Mihály azt írja különben kitűnő, sőt úttörő Vörösmarty-tanulmányának érthetetlen módon felületes és kurtára fogott befejezésében, hogy a költő „hattyúdala”, A vén cigány (1854), „egy örült verse”.⁶⁰ Nem veszi észre benne még azt sem, hogy ez a költő utolsó ego-inkarnációja: a vén cigány ő maga, a hatalmas allokúció voltaképpen soliloquium. Nem, azt sem, hogyan exponál: mily mesteri módon helyezi olvasóját *egyetlen* sorral mind a költemény témájába, mind hangulatába: Húzzd rá, cigány, – megittad az árát!

Arra sem képes, hogy felértse a kompozíció egységét és szépségét. A költemény „ábrája” egy nagy V-betű. „Fönt” indul, a vén zenész nótára nógatásával. Aztán a költő szinte nekibőszíti alteregóját az óriási témának: „Odalett az emberek vetése”; de ő beszél, amaz hegedül: övé a szó kristályos tisztasága, a dikció ereje, de az egésznek tudatos szándéka, felépítése is. A vér amabban forr, veleje amannak rendül meg. A vén cigány tanulja el dalát a zivatartól, a félelmetes víziók s a még szörnyűbb hallucinációk amaszt örvénylik körül, de – ennek a parancsára. Így érünk „le” a V-betű csúcsáig: az azonosulás teljéig. A vadul nyirettyűző agg dala magával ragadja a költőt is: belép a „cselekménybe” s most már nem rendelkezik, nem: megdöbbenve kérdez. Akár az ifjú évek ihletettségének végletén, itt is elvész a kép. Kizárólagossá válik a hangok uralkodása:

⁵⁶ Werke, IV., 71.

⁵⁷ Werke, IV., 64.

⁵⁸ Werke, IV., 62.

⁵⁹ Hor. noster, 17.

⁶⁰ Babits, 153–4.

*Kié volt ez elfojtott sóhajlás?
Mi üvölt, sír e vad rohanatban?
Ki dörömböl a meny boltozatján?
Mi zokog, mint malom a pokolban?
Hulló angyal, tört szív, örült lélek,
Vert hadak vagy – vakmerő remények?*

Ám ez nem „egy örült képzeletkapcsolása”. Nagyon szűkre szabta a költészet hangskáláját, aki itt nem lát mást, mint ezt. Ahelyett, hogy meglátná, mint fékezik – még itt is – a szokatlanul hosszú refrének a révület csúcs- vagy mélypontján a tartalom izgalmát, ekstázisát. Ezek a hatalmas cezúrák egy boltozat tartó oszlopai: köztük süvölt a kozmikus vihar szele; őket nem ingatja meg. Holott a hangok lázas és lázadó áradása tovább tart még: most érünk csak a V csúcsáig. Halljuk az ember vad keserveit, Kain botjának zuhanását, az első árvák sirárait s a Prometheus máját tépő saskeselyű „szárnya csattogását”.

A következő versszakban azonban megfordul a költemény „iránya”.

A vak csillag, ez a nyomorú föld –

ez már látvány: óriási magasságból vagy mélységből a világtér végtelenségében „keserű levében” forgó földgolyó látomása. A kép visszatért s vele a remény, ami már fölcsendült egyszer, hogy el is vesszen azonnal a következő versszak még vadabb hangorgiájában.

Újra nem vész el. A kör bezárult, hogy újra kezdődhessék.

*...hadd jöjjön el Noé bárkája.
Mely egy új világot zár magába.*

Az utolsó előtti refrén még ismétli a megelőzőek felhívását:

Húzd rá, cigány, ne gondolj a gonddal,

ám a legutolsó versszakban már elkondul az ősi gond:

*Húzd, de mégse, – hagyj békét a húrnak,
Lesz még egyszer ünnep a világon.*

„Föl” értünk a V másik szárának hegyéhez. S ott – a magasban – történt *valami*, ami a „vakmerő remény”-ből boldogító valóságot teremtett.

Az ünnep – tanítja Kerényi⁶¹ – „festliche Wiederholung”, s ez az ünnepi megismétlése egy egykori jelenlétnek magával hozza azt a közvetlen és megragadó élményt, amely az élt időt magát teremtő pillanattá magasztosítja. Benne a világ újra feltelik istenekkel: „Isteneknek teljék kedve” – mondja itt Vörösmarty – a

⁶¹ Werke, VII., 1971, 46.

világ megújíhódott „isteniségében”. S itt zárul egyensúlyos, a határtalanban is mértéket tartó, valóban – ahogy nemegyszer mondták már – irodalmunkban egyedülálló nagyszerű szépségében Vörösmarty utolsó éneke.

Íme: „az egzisztenciális egyensúly a művészt is magában foglaló képessége, amely még magukat a feszültségeket is egy lényegében kiegyenlített állapot alapstruktúrájának részeivé teszi.”⁶²

Kerényi ezen meglátása a magyarságra: Vörösmartyra vonatkoztatva a „magyar latinítás” jelenségéhez vezet. „...mindnyájan érezzük – mondotta Kerényi barátja és tanártársa, Prohászka Lajos –, hogy a latin életformában rejlő ... kötöttség, nyugalom, zártság és rend, másfelől pedig” a magyar szellem teremtetten életformák fejlődési iránya „között valami halk, titkos, és mégis egészen önkéntes megfelelés, egymásra-találás, mondjuk: létezésben” rokonság nyilatkozik meg”.⁶³

Már Babits kiemelte Vörösmarty románcainak latinítását. „Bennük – írta – , ...bámulatos felsőség és nyugalom; ...szellemüktől nem áll távol a klasszikus elégiák bája és nyugodt művésziessége.”⁶⁴ Egyiküket, a Haldokló leány címűt, le is fordította latinra.⁶⁵ „a klasszikus forma csodálatosan illett a költemény szelleméhez.”

Vörösmarty világában az istenek *visszatérésére* csupán a vég előtt: 1849 iszonyú világlomlása után volt szükség, amely a költőt teljesebben törte össze, mint nemzetét. Előbb – a harmincegyedik életév nagy metanoia-ja ellenére – világának „istenisége” nem csorbult meg, csak átalakult: higgadtabb, komolyabb, fensőségesebb és felelősségteljesebb lett. Az ifjúkor „párducos hőseinek”, „délzaki tündéreinek” varázslatos tájain oly istenség, mint az Unalom, a Sors még aligha találhatott volna magának helyet. Ám a leghatalmasabb Egynek – a Csongorban az Éj-nek, az Örök zsidóban magának a címszereplőnek – alárendelt Sok megőrizte érvényét érett évek kései verseiben is. E vallási vízió legtökéletesebb kifejezése a Hymnus (1844), amit bemutatásakor a Kisfaludy Társaság nemzeti imául ajánlott a magyarságnak.⁶⁶ Benne „a világokat” a „Mindenható egység Istene” tartja össze, de Olympusát megosztja a királyok, a népek, az országok és a szabadság Isteneivel. Bennük a Reformkor istenkeresése talál magának kifejezést, a koré, amely vallotta Vörösmartyval: „legszentebb vallás a haza s emberiség.”⁶⁷

Így áll a harmincas és a negyvenes évek kozmoszának középpontjában, a nemzet újjáalkotása küzdelmeinek kereszttüzeiben, a férfi, aki nem álmodja már, mint ifjúkori optimizmusa éveiben, „istenek álmá”-nak saját magát, de még innen van az isten-áhitó Ady kietlen pesszimizmusán: „álmom az isten”. S ez a férfi, akár a hellenisztikus görögség vagy a negyvenes évek Széchenyije, tudván tudja: nem vagyunk, bábuk csupán, játékos, közömbös hatalmak kezében: így Menandros;⁶⁸ korbácsoló magasabb erő ragad magával az embertelen végtelenben: így Széchenyi.⁶⁹ Az ifjú Vörösmarty megtanulta, hogy farkasszemmel nézzen „sötétrel s semmivel”; a férfi Vörösmarty kihívja a sorsot: arcába vágja kesztyűjét:

Az élet másnak munka s hivatal.

Nekem multság. Úgy tekintem azt,

Mint kártyajátszást vagy vadászatot,

Hol ember a vad és sors a vadász.

Mulat(tat) egy időre, de abban hagyhatom,

Mihelyt úgy tetszik. Senki azért

⁶² Werke, IV., 197.

⁶³ A vándor és a bujdosó, 1941, 179.

⁶⁴ Babits, 120.

⁶⁵ Babits, 283.

⁶⁶ V. M. Összes M., III., 397.

⁶⁷ Pázmán, 1832.

⁶⁸ Werke, IV., 237.

⁶⁹ Szerző: A döblingi hagyaték, Kat. Szemle, XXVI., 3–4., 1975, 195.

Ne játszóék gyermekül velem:

Én halni is tudok; ki halni tud

Az ölni sem fél (1836)

A húszas évek magyar kozmoszának közepén viszont az ifjú áll, fajtája ideáljának megtestesülése. Egykor ugyan a Reformkor embere lesz, benne mégis a régi magyarság öltött testet, kiválóságában, de korlátaiban is. Az ókortudós számára így is ismerős: idézi a történetírót, Polybiost, amint saját, szívének drága, csaknem vallásos értékű élményéről: a római kozmosz közepén álló ifjúról, a fiatal Scipióról számol be, aki mint az ősi római fegyelem és figyelem szobra áll ott, megszemélyesítője faja, népe, városa *religiójának*.⁷⁰

Az ifjú Vörösmarty is így látja meg – népe jelképeként – saját magát a kozmosz közepén, mint két, egymást gyorsan fölváltó, szimbolikus alakot. „Magyar pásztor a síkon, egyedül, – büszke, bátor és szilaj”, írja egy jegyzetében, 1824- vagy 25-ben.⁷¹ S aztán, 16 éves korában, a délszigeti gyermek epifániájában:

És hadaz és kürtői, fejedelme az árva magánynak. (II. 270)

Tizennyolc évnek kellett elmúlnia, amíg az érett férfi utolsó drámájában arra készülve, hogy bemutassa népének az idegenek, az udvar, a cselszövény, a rosszakarát hínárjában végül is elbukó nemzeti nagy hőst, Hunyadi Lászlót – „visszakanyarodhassék –, amiben hitt – a gyökerében egészséges kozmoszhoz” s benne a jövő ígérete- és zálogához, a *fatalis puer*⁷² Hunyadi Mátyáshoz.

A Czillei és a Hunyadiak IV. felvonásában ez a „végzet-küldötte gyermek” Tacitusról beszél ugyan, de egyben őt is jellemzi, költőjét, Vörösmartyt. Rámutattunk, mint kapcsolja össze a váteszt és a bölcsét „lélekrokonságuk”, aminek egyik látható jele mindkettejük szellemének varázslatos gazdagsága. S ennek jegyében mélyülnek el a Gyermek szavai a Délsziget ősgyermeke megteremtőjének és a Gyermekistenekről szóló könyv megalkotójának közös: sommás és találó jellemzésévé:

Mint a bővölő

Palacba zárja órjas szellemeit,

Úgy fojt ez néhány sorba egy világot,

Mely rendkívüli dolgokkal tömött.

(1983)

⁷⁰ Werke, IV., 236.

⁷¹ V. M. Összes M., V., 710.

⁷² A fatali hoc Ungarorum puero: a kifejezés Bonfinié: Mátyás király, M. Helikon, 1959, 38.

FODOR ISTVÁN

Nemzet – nemzeti tudat – történelmi tudat

– Gondolatsor Gombos Gyula esszéje nyomán –

E témakör mindenkit foglalkoztat, aki aggódik a magyarság helyzetén. Gombos Gyula 1984 júniusában megtartott előadása és az Új Látóhatárban ennek nyomán megjelentetett esszéje (1985/3. szám)¹ tömör elemzést nyújt nemzeti önismeretünk történetéről, rámutatván a téves eszmékre és a mai nemzedék tudatában kiütköző hiányokra, amelyek a visszás eszmei örökségre ráerőszakolt pártideológia hatására keletkeztek. Ha tovább gombolyítom a téma fonalát, nem azért teszem, mintha nem fogadnám el Gombos tételeinek magvát, hanem mert a nyelvész szemével nézve szeretném kiegészíteni, néhány adattal és érveléssel megtoldani, másutt pedig helyesbíteni. A kérdés jelentősége megérdemli, hogy több hozzászólással kerekedjék ki.

A nyelvi kritérium a nemzeti tudat vizsgálatában perdöntő, amint ez Gombos esszéjében is kidomborodik. Nyelvében él a nemzet –, mondja a szállóige. Némely kutató szerint végeredményben Montesquieu-től ered. Lehet, bár én nem akadtam hasonló nyomára az ő szólásainak jegyzékében. Eredetétől függetlenül azonban szólásmondásunk ebben a formában jellegzetesen magyar. Mint látni fogjuk, megállapítása nem korlátlan érvényű.

Gombos azt állítja írása bevezetésében, hogy a nemzettudat a németek kivételével csak magyar probléma, sem a nagy nyugati nemzeteknél, sem Európa keleti felében, „a cseheknek, szlovákoknak, a lengyeleknek még kevésbé, az oroszoknak” sem az, ugyancsak nem a románok, bolgárok, törökök, görögök, albánok között, legfeljebb a jugoszlávoknál, de ott a vallási különbségek teszik bonyolultabbá a helyzetet.

A német nemzeti tudattal valóban baj van, ez régi keletű, és történelmi okai vannak. A németek, a német nyelven beszélők, csupán 1870-ben tudtak egységes államot létrehozni Ausztria és más németajkú területek nélkül, aztán 75 évvel később ez a német állam kettészakadt (az ideiglenesen hozzátartozt Ausztria szintén kivált), és az újraegyesülés egyelőre légvár. A pontosság kedvéért hadd említsem meg, hogy egységes német nyelv, azaz köznyelv és irodalmi nyelv csak a XV. század óta alakult ki, addig latinul vagy egyéb nyelven érintkezhetek egymással a „német” tájak (művelt) lakói; a német nyelvjárások észak–déli irányban olyannyira különböznek egymástól, hogy csak a tájszólások ismeretében a kölcsönös megértés alig lehetséges (ez vonatkozik az olasz nyelvjárásokra is). A tudati válságra jellemző, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban mindössze egy nemzeti ünnepet tartanak számon, a „nemzeti egység napját” június 17-én, amikor pedig éppen nem a nemzeti egységet ünneplik, hanem az 1953. évi berlini és kelet-németországi felkelést (igaz viszont, hogy ez a cél ott lebeghetett a felkelők tudatában). És évek óta e nap közeledtén hangok hallatszanak politikai körökben, hogy el kellene törölni ezt az amúgy sem átértzett és visszás ünnepnapot. De hát nem találunk a német történelemben egyetlen oly kiemelkedő eseményt, amelynek emlékét osztatlan meglepéssel fogadhatná el minden német (keleten is)? A lipcsei népek csatája (1813. november 16–19.), a hambachi összefövetel (Hambacher Fest), amikor több ezer német gyűlt össze 1832. május 27-én a német egység és az emberi jogok mellett tüntetve? Ha pedig nem politikai emléknap, valamely kulturális esemény, amely különben túlterjed a németiség érdekkörén, pl. a könyvnyomtatás

¹ Lásd Gombos Gyulának e kötetben közölt írását.

feltalálása, Goethe Faustjának első kiadása, színrehozatala stb.? Egy másik eset nem kevésbé jellemző. Jó tizenöt évvel ezelőtt egy német kollegámtól hallottam, hogy közvéleménykutatásban a hazáról, hazaszeretetről kérdést föltenni nem lehet, mert e szó (Heimat, Vaterland) pejoratív kicsengésű vagy régies színezetű a negyven alattiak nyelvismertében. Akkor ezen igen megütköztem, de azóta a helyzet változott, s e szavak újra olvashatók helyenként. Remélhetőleg változás van keletkezőben, az egészséges nemzeti tudat valamiképpen ki fog alakulni az újnácik jelentéktelen csoportjától függetlenül.

Ám folytassuk a seregszemlét ott, ahol Gombos nehézséget nem lát. „...vajon az angoloknak probléma-e – témájuk-e – nemzeti tudatuk? Vagy a franciáknak?” írja. Kezdjük a franciákkal. Attól függ, milyen franciának tesszük föl a kérdést, ugyanis nem mindegy, hogy az illető párizsi, lyoni, bordeaux-i avagy pedig limoges-i, biaritzi, strassburgi, rennes-i születésű-e. Mert amíg az ország nagyobb hányadát kitevők valóban problémátlanul érzik magukat franciáknak, addig a lakosság egyharmada aligha felel határozottan és egyöntetűen, hiszen a provence-i, a baszk, az elzász-lotaringiai német, a breton és egyéb vidékek lakói nem tartoznak a francia népcsoporthoz, anyanyelvük sem francia, vagy a francián kívül még beszélnek, értik őseik nyelvét, legfeljebb francia állampolgárok, s az országnak hű polgárai. Az erős központi kormányzat és a francia nyelv hatalmi úton való propagálása az anyaországon belül és rajta túl elkendőzik azt a tényt, hogy Franciaország mindig is soknemzetiségű állam volt, és csak a hatályos politikai hírverés kelti nemzetállam-jellegét a köztudatban. Az első intézkedés a nemzetiségek nyelveinek, s ezzel a nemzetiségek önállóságának a visszaszorítására I. Ferenc nevéhez fűződik, aki 1539-ben elrendeli, hogy a hivatalos okmányok nyelve a latin helyett a francia legyen a többi nemzetiségi nyelv kizárásával (Villers-Cotterêts-i rendelet). Ezzel a kisebbségek nyelveit olyan presztízsveszteség éri, amelyet kiheverni többé nem tudtak, de azért még megőrizték helyüket a nyelvterület lakosságának mindennapi érintkezésében. További csapást hozott rájuk a francia forradalom. A Konvent a központi közigazgatás megerősítését tűzte ki célul, s ennek eszköze a hivatalos nyelv egyeduralgódóvá tétele volt; 1794-ben a német nyelvet is száműzték a hivatalos használatból Elzászban. Pedig akkor még csak az ország lakosainak fele tudott franciául, 6 millió egyáltalán nem beszélt e nyelvet, másik 6 millió pedig csak törve, ahogy Grégoire apát kimutatta a Konventnek tett jelentésében (1793. július 30-án). Azután a kötelező hadviselés, iskolázás, az újságok, századunkban a tömegkommunikációs eszközök tették meg a magukét, s így lett az államnyelv az egész ország lakosságának leggyakrabban használt nyelve. A kormányzat a nyelvi beolvasztás politikáját továbbra is fenntartotta a második világháború végéig, amelyhez képest a magyar kormány kisebbségi politikája a kiegyezés és Trianon közt több vonatkozásban toleránsabb volt, noha a béketárgyalásokon éppen a francia küldöttség marasztalta el a legélesebben. A hivatalos irányzat azóta megengyhült és a francia kormány liberálisabban kezeli a nyelvi kérdést, ám ez már eső után köpönyeg. De a nemzetiségek mozgalmai megelégnélőben vannak, öntudatuk ébredése nyelvük feltámasztási kísérletével, a kihalástól való megmentés kísérletével jár együtt. Hogy milyen eredménnyel, a jövő fogja megmutatni, az illető nyelvek ügyének tárgyilagos hívei nem biztosak a sikerben. A provanszál (okcitan, langue d'oc) sorsa sem biztató, jöllehet a költő Mistral és a köré csoportosult irodalmárok és nyelvészek a múlt század derekán romantikus elkeseredéssel reformálták meg a halódó irodalmi nyelvet. A breton helyzete nem rózsásabb a provanszinnál. A XIX. század végén még egymillió háromszázezer ember beszélt aktívan, számuk ma mintegy a fele, de inkább az idősebb nemzedék, főleg falusiak teszik ki; ehhez számítható néhány tízezer lelkes értelmiségi, jó részük fiatal ember, akik viszont már felnőtt korukban tanulták meg a nyelvet, nem az anyatejjel szívták magukba. A baszkok Franciaországban kevésbé őrizték meg nyelvüket, mint Spanyolországban; ezzel szemben az elzász-lotaringiai németek nyelvi lemorzsolódása ma már csekély: ez nem utolsósorban a német szomszédságnak és a német-francia jó viszonynak köszönhető. Ezenkívül őrzik nyelvüket és külön népi (nemzeti) jellegüket a franciaországi németeknél csekélyebb számú flamandok, katalánok és olaszok az ország északkeleti, délnyugati, illetve délkeleti csücskében (és Korzikában). S ha a breton és flamand nyelv életbentartási kísérlete nem fog az eddiginél nagyobb eredményre vezetni, azért e népek öntudata nem enyészik el, ebben az ősi nyelv emlékének, szimbólumának nem lebecsülendő szerepe van.

Folytassuk az angolokkal. Nagy-Britannia szintén többnemzetiségű ország, Észak-Írország lakói nyilvánvalóan nem angolok, és ha nem a nyelv, a vallási megosztottság miatt hányódnak Írország és Anglia közt. Azonban a walesiek és skótok külön nép, nemzetiség, nemzetnek is mondanók, ha külön államot sikerült volna újra szerezniük, mint az íreknek. A skótok külön nyelve alig él különül, mint a breton, habár szabadabb légkör veszi körül; a walesiek nyelve az összes kelta nyelv közt a legnagyobb eséllyel próbálja visszaszerezni főleg a nagyfokú iparosodás során elvesztett pozícióit, azonban a jelentékeny számú angol letelepedők miatt a siker kétséges. Az egyik walesi nyelvész, Jonathan West szerint: „It is not easy to be a Welsh-thinking, Welsh-speaking Welshman in an English-speaking world” (Nehéz a walesiül gondolkodó, walesiül beszélő walesinek angolul beszélő világban élni). Ismerek Kölnben egy skóciai angoltanárt, aki a

maga kedves, finom modorában felemelt ujjával vágott közbe, valahányszor őt is az angolokkal együtt említett többes számba foglaltam bele: „Kérem, én skót vagyok!”. Kétségkívül szabálytalannak tűnik az írek esete, akik külön nemzetet alkotnak, hiszen 1922-ben függetlenné váltak, de nyelvük az angol mellett csak másodhegedűs, sőt fennmaradása alig kecsegtet több reménnyel, mint a bretoné; Írország 3 100 000 lakosából alig a negyedrészt, mintegy 700 000 tudja ősi nyelvét, és mindössze 100 000 beszéli anyanyelvként az iparilag fejletlen, legszegényebb nyugati peremvidék falusi lakossága közt. Ha van is ír nyelvű szépirodalom, a walesinél csekélyebb, legkiválóbb íróik, J. Joyce, G. B. Shaw stb., angolul alkottak, műveik az angol irodalmat gazdagítják. Mindazonáltal az írek írek maradtak, nemzeti tudatuk töretlen (de az észak-írországi protestánsok írek-e?).

Következzék Belgium a szemle sorában. A francia nyelvű vallonok és a holland nyelvű flamandok különbsége közismert, az ötvenes évek óta politikai válságokban, zavargásokban jutott a külvilág tudomására, hogy a korábban még harmonikusnak látszó ország milyen nyomasztó nemzeti megosztás gondjával terhes, amelynek gazdasági és egyéb okai és következményei vannak. Jellemző, hogy a két legnagyobb párt, a keresztény demokrata és a szociáldemokrata sem egységes, különváltak és mindegyiknek egy-egy önálló szervezete van a vallonok és a flamandok részére. A nemzeti egységet voltaképp csak a közös vallás, a katolicizmus tartja össze.

Spanyolország ugyancsak többnemzetiségű ország. A baszkok nyelvüket is, nemzeti tudatukat is erősebben, határozottabban képviselik itt, mint francia földön, sajnos a terrorizmus eszközeivel is, mint ismeretes, habár a nép többsége mértéktartó. A katalán nemzeti eszme és nyelvi küzdelem ugyancsak nem most keletkezett, de a világ csak a diktatúra megszűnte után szerezhetett róla tudomást.

Tanulságos Ausztria példája. Németek-e az osztrákok avagy nem? A két háború közt e nép identitásválsága végül is az Anschlußhoz vezetett 1938-ban, és nem csupán Hitler erőszakos lépései következtében, hanem mert a lakosság többsége helyeselte. Hogy az osztrákok mennyire nem voltak tisztában nemzeti mivoltukkal, jellemzi a harmincas évek himnuszának nyilvános előadása, amikor is Haydn zenéjére a tömeg olykor háromféle szöveggel énekelte a dalt: a régi „Gott erhalte...”, a hivatalos „Sei gesegnet unser’ Heimat...” és a „legújabb” szöveg, a „Deutschland, Deutschland über alles...” egyaránt hallható volt. A második világháború óta ez a bizonytalanság megszűnt, lehet mondani, hogy megszilárdult az osztrákok nemzeti öntudata, ugyanakkor nem túl nagyszámú nemzetiségeik iránti politikájuk – ha nem is problémamentes – demokratikus társadalmi rendszerüknek megfelelő.

Svájc esete egyedülálló. Három, sőt a rétorománokkal (másképp ladinok) együtt négy különféle nemzetiség él együtt évszázadok óta. A nyelvi különbség ellenére van közös svájci nemzeti tudat, és a svájci társadalmi berendezkedést, a nyelvi kérdés megoldását, példaképpen szokták odaállítani más országok helyzetének vizsgálatában. Még az ötvenes években Libanonról úgy beszéltek, mint a közel-keleti Svájcra! Minden hasonlat sántít. Ámde elismerésünk mellett ne feledjük el, hogy a svájci nép történelme nem volt mentes megrázkódtatásoktól, és ebbe a népi sokféleség szintén belejátszott. Az első világháborúban például abból keletkezett feszültség, hogy a német nyelvű lakosság Németország, a francia nyelvűek viszont Franciaország győzelmét kívánták. Mindez persze nem hasonlítható össze a Duna-völgye nemzetiségi válságaival, és örülnünk kell, hogy Svájc társadalmának helyzete kiegyensúlyozó szerepet játszik Európa viszállyokkal teli térségében.

E cikk keretében nem jut hely valamennyi nyugat-európai állam áttekintésére, de az eddigiekből megnyilvánul, hogy a nemzeti és nemzetiségi kérdés kisebb-nagyobb problémákkal terhes, és hogy téves az a felfogás (a marxista irodalomban szintén hangoztatják), amely szerint Nyugat-Európában nemzeti államok jöttek létre, ellentétben Kelet-Európa erősen nemzetiségi államaival, a polgári fejlődés és a polgári forradalmak győzelme következtében. Nem, Európában nemzetállamnak a közismert országok nem nevezhetők, ilyenek ellenben a kevésbé ismert esetek, amelyek a földrajzi helyzet és az egyedi történelmi fejlődés következtében alakultak ki: Portugália, Izland és Norvégia (ha az itt élő néhány ezer lapot figyelmen kívül hagyjuk); ezekben az országokban egynyelvű a lakosság, és az illető népeknek számottevő csoportja nem él az ország közvetlen határain túl.

Nemcsak Nyugaton, hanem Kelet-Európában sincs nemzeti állam, de a nyugati országokhoz viszonyítva még nagyobb nemzeti, nemzetiségi ellentéteket találunk, tehát a nemzeti tudat körül úgyszintén sok a zavar, ha nem még több. És ez nemcsak a jugoszlávokra vonatkozik. Azt hiszem, Romániára nem érdemes sok szót vesztegetni, hiszen sem a magyarok, sem a szászok nem fogadják el a Ceausescu-féle tételt, hogy ti. Románia lakói románok, akiknek túlnyomó része román nyelvű is. Hasonló bajok vannak a Szovjetunióban, csak ott nem orosz, hanem szovjet cégtábla alatt élnek oroszok és nem oroszok; de még az oroszok nemzeti tudata sem olyan problémamentes, mert bizony az ukrán és a belorusz nemzeti tudattól való megkülönböztetésük nem egyöntetű; amazoknak az oroszoktól való elhatárolódása már sokkal határozottabb volna, de erről nincsenek felmérések.

A bolgárok egyik megoldatlan nemzeti problémája a macedónokhoz való viszony, mármint hogy azok a bolgár hivatalos felfogás értelmében (a nép jelentős része szintén így véli) velük egy nép, nyelvük az övékkel azonos (csak nyelvjárási változatot képvisel), vagyis hogy nincs külön bolgár és macedón nemzet. A macedónok többsége (és így a jugoszláv álláspont, amely nekik autonómiát adott), a nyelvi és nemzeti szeparatizmus elvét vallja.

Csehszlovákiában a magyarságon és egyéb, számban csekély kisebbségen kívül két nép él, két külön nemzet, a cseh és a szlovák. A csehek ugyan hajlamosak a szlovákokat cseheknek tekinteni, de amazok ez ellen védekeznek. A cseh bekebelező törekvések a két háború közt élesebbek voltak. Nyelvészek (szlovákok is) akkor gyakran egységes „csehszlovák” nyelvről beszéltek.

Az itt bemutatott helyzetképből kitűnik, hogy a nemzeti tudat akkor problémátlan, ha a többség öntudatán túlmenően a kisebbségektől, a marginális csoportoktól való elhatárolódás egyértelmű és mindegyik fél részéről megegyező. Ez az eset ritka, mint a fehér holló, mert a népek ritkán élnek egymástól elszigetelve (Izland), hanem rendszerint egymás szomszédságában, egymással elkeveredve egy-egy helységen belül és családi viszonylatban (vegyes házasságok). A nyelvi, néprajzi és kulturális határok mások, mint a politikai határok, általában elmosódnak; a vegyes lakosságú területeken a nemzeti tudat szintén kétarcú. A szovjet hadifogságban tapasztalhattuk, hogy két- és többnyelvű bajtársaink (a Felvidékről, Erdélyből) a háború végén a kósza hírek szerint adták ki magukat hol ennek, hol annak a közelebbi hazamenetel reményében. Akkor megbotránkoztunk ezen. Ma másképp ítéljük meg ezt a magatartást. Szolzszenyicin a Gulagban magyarázatot keres arra, hogyan jelentkezhetek orosz hadifoglyok a németek által verbuvált alakulatokba hazájuk ellen. Az író a jogos önvédelmet hozza fel erkölcsi indoklásként abban a nyomorult helyzetben, amelybe e szerencsétlenek kerültek. A háború befejeztével hadifoglyaink élete már nem forgott veszélyben, de a hazamenés vágya eléggé elfogadható erkölcsi indok, s amellett a „nemzetváltoztatás” nem hazaárulás. Az egyéni érdeket nem számítva a nyelvi, kulturális, szóval nemzeti „kétlakiság” megkönnyítette az ily elhatározást, sőt annak (többszöri) megmásítását.

Európán túl sem egysíkú a nemzeti hovatartozás kérdése. Noha az Egyesült Államokba bevándoroltak második nemzedéke már amerikainak tekinti magát, azért a „népek kohója” nem olvaszt monolitikus egységbe, mint ezt újabban az óhazához fűződő nosztalgia-áramlat és egyéb nemzetiségi problémák megmutatták. A kormányzat felismerte a helyzetet, és megváltoztatván eddigi oktatási politikáját a többnyelvűség, a nemzeti kultúrák fenntartását támogatja; az angolon kívül – amennyiben megfelelő pedagógusokat tudnak találni – az anyanyelvi oktatást, elsősorban a nagyobb tömegekben letelepült bevándorlók, olaszok, mexikóiak stb. részére. A nemzetiségi kérdés válságos időkben ott is kiéleződik, ahol addig nem gyanakodtak meglétére. A második világháború amerikai történései már fölismerték, milyen igazságtalanul bántak a japán bevándoroltakkal; legnagyobb részüket, kb. 200 000 embert internáltak, és ha ezeknek a táboroknak a körülményeit nem lehet is összevetni a náci haláltáborokéival vagy a japánok hadifogolytáboraiéival, bizony embertelenek voltak. Kanada szintén soknemzetiségű ország, és a kormány – az Egyesült Államokhoz hasonlóan – megváltoztatva eddigi politikáját, a nemzetiségi kultúrák és nyelvek fenntartására, ápolására törekszik. A baj azonban nem az európai bevándorlókval van, hanem a honos francia kanadaiakkal, akiknek nem csekély hányada teljes elszakadást hirdet.

Latin-Amerika országaiban a spanyol vagy a portugál nyelvi és kulturális réteg alatt soknemzetiségű, bevándorolt vagy őshonos indián, lakosság éli a maga heterogén nyelvi és kulturális életét. Ezeknek az országoknak egymással vívott háborúi és a belvillongások mögül ritkán törnek elő külön nemzeti, nemzetiségi problémák, de azért ott lappanganak. Vannak már mozgalmak némely indián nyelv modernizálására is. Csak Kuba, a Dominikai Köztársaság, Curaçao és néhány más sziget lakossága egységes művelődési és nyelvi szempontból.

Az amerikai kontinensen kívül Ázsia és Afrika legtöbb országa soknemzetiségű, s a társadalmi és vallási

ellentéteken kívül a háborúknak, fegyveres összecsapásoknak a nemzetiségi kérdés a mozgatója. Ázsiában a földrajzi helyzeténél fogva szerencsés Japán mondható nemzetállamnak (a kisszámú ainu őslakosságot nem számítva), Arábia sivataglakói homogének néprajzi és nyelvi tekintetben, Afrikában pedig Madagaszkár szigetén élnek nemzetállamban; a kontinensen belül csupán Szomália közelíti meg e fogalom ismervét, de nemzetiségeinek aránya a Magyarorszáégénál nagyobb, határain túl is él jelentékeny szomáli nyelvű lakosság.

A tengerentúli helyzetképet azért iktattam be külön az ismertetésembe, mert több országban kirobbant feszültséget nem a nemzetiségi elnyomás vagy függetlenségi harcok kategóriájába sorolják, hanem amerikai eredetű politológiai elméletek nyomán az igának ellenszegülő nemzetiségi harcokat, a „balkanizmus” vagy „tribalizmus” bélyegével illetik. Így ítélte meg több neves politológus az ibók felkelését az 1967–70-es biafrai háborúban, a dél-szudáni népek (törzsek) fegyveres harcát az arabosító és iszlamizáló központi kormányzat ellen; hasonló csekély megértést találnak a kurdok, akik önálló államot soha nem tudtak létesíteni. Az örményekre persze nem lehet ráfogni a törzsi társadalom jellegét, hiszen a világ egyik legrégebb kultúrájú népe, ám az egyes népek önállósodásától féltő politikusok és kormányzatok egy kalap alá vonják őket (megjegyzem, szélsőséges terrorcselekményeik nálam sem találnak megértésre). Túl a mai „törzsi” függetlenségi harcokon vajon hogy kell megítélni az ókori népek küzdelmeit szabadságukért? A gallok, dákok, zsidók, ibérek vajon más háborút vívtak a római elnyomás ellen, mint a spanyol igától szabadulni akaró németalföldiek a XVI. században, a görögök a törökök ellen a múlt század elején, a nacionalizmus virágkorában, vagy a magyarok 1848–49-ben és 1956-ban? A népek mindenkorai függetlenségi vágyából kiindulva a nemzet fogalmát szélesebben értelmezném, mint ahogyan ma szokásos.

A nemzet fogalma egyébként is vitatott, és a szakirodalomban különféle, egymással nem könnyen összeegyeztethető meghatározások olvashatók. Gombos a francia forradalom felfogását idézi: a nemzet a szuverén nép, aztán Renanra hivatkozik: a nemzet folyamat, szakadatlan népszavazás. Tegyük még hozzá, hogy Renan tudatosan nem vette figyelembe a nyelvi azonosságokat (Franciaország esetét tekintve ezt megérthetjük). De Gombos maga árnyaltabban fogalmazza meg (287–288. l.): „...egy adott közösségen belül, melyet közös nyelv, közös kultúra, közös történelem ötvözött egybe, nem lehet egy külön nemzet és alatta egy külön nép. Csak az egész nép, társadalmi rétegződéstől függetlenül, lehet a nemzet”. Mint ismeretes, Sztálin is meghatározta a nemzetet, s ő a közös nyelven, kultúrán, történelmi hagyományokon kívül a közös gazdaság kritériumát vonta bele a fogalomba.

Az országok és a bennük élő nemzetiségek mai helyzetéből, valamint az említett történelmi példákból látható, hogy a nemzet lényegét alkotó ismerv elsősorban a közös nyelv, amely kivételes esetekben (írek) háttérbe szorulhat, továbbá a vele együtt kialakult történelmi és kulturális hagyományok, míg az önálló állami lét (szuverenitás) és gazdasági egység nem kritériuma a nemzetnek. A lengyelek állama a XVIII. század végén megszűnt, és csak az első világháború után alakult meg újra (közben a második világháború idején ismét idegen uralom alá kerültek), ezért közben nem volt lengyel nemzet? Közös gazdaságuk sem volt a lengyeleknek, mint ahogyan a magyarság ma állami és gazdasági széttagoltságban él, azért ne volna magyar nemzet? A nemzeti tudat viszont hosszú történelmi folyamatban kristályosodott ki, és érte el tetőpontját a nacionalizmus klasszikus korszakában. A társadalmi eszmék sorsa gyakran az, hogy kiforgatják valójából, rombolásra alkalmazzák építés helyett. Ez lett a nacionalizmusból, és ma már a szónak pejoratív értelme van, majdnem egyenlővé téve a sovinizmussal. De a nacionalizmus, vagy nevezzük inkább a nemzeti érzésnek, nemzeti tudatnak, a maga tiszta eszmeiségét tekintve nem romboló, nem reakciós, nem irányul más nemzetek elnyomására. A nacionalizmus célkitűzése nemzetállamok létesítésére elvben helyes, csupán gyakorlatban nem valósítható meg, kivéve ahol a demográfiai folyamatok és a földrajzi helyzet lehetővé tette (Izland, Portugália).

Mielőtt tovább mennék, még röviden a „nép” fogalmának a nemzet fogalmával való összekapcsolását teszem szóvá. Szerintem nem tisztázza a nemzet lényegét, sőt egyenesen tautológia. A nép szó értelmező szótáraink tanúsága szerint is szinonimája a nemzetnek (más nyelvek e kifejezéseéhez hasonlóan), s problémánk szempontjából mindenesetre két fő jelentése van: 1) nagyobb emberi közösség, amelyet a közös nyelv, a részben (közös) eredet és a közös hagyományok fűznek össze, 2) meghatározott területen lakók összessége. Ha az első értelmezést vesszük alapul, akkor a magyar nép fogalmába a határon túli magyarul

beszélők is beletartoznak, ha pedig a másodikat, akkor az országhatáron belül élő lakosok függetlenül nyelvüktől, vagyis a német, szerb, horvát, szlovák, román stb. nemzetiségűek is. Én mindkét meghatározást a nemzet fogalma alá vonnám. E látszólagos ellentétre még visszatérek.

A nemzet és nép jelentésének azonosságával vagy inkább bizonyos esetekben való azonosíthatóságával nemegyszer visszaélnék, olykor pedig ellentétet keresnek, amikor az adott helyzetben ellentét nem áll fent. Ez utóbbira példa „a magyar kis nép, de nagy nemzet”-szójárás. Nem tudom, járja-e ma Magyarországon, én magam a Rákosi-korszakban hallottam mondogatni. No persze nem hivatalosan, de azért eltűrték, sőt elhangzott ilyen kijelentés pártelődóktól is, beleágazva marxista elmefuttatásba. Ez a mondás fából vaskarika, de a nemzetietlenítés időszakában mákonyként idézték az emberek. Ma már aligha lehet hatása az ilyen szólásmondásoknak, mert a történelmi mítoszok és álmitoszok létezése ellenére felülkerekedik a realitás érzése, hogy ti. a magyar kis nép (és kis nemzet), a világpolitikában semmilyen szerepet nem játszik, a világ alig ismeri, legfeljebb akkor vesznek róla tudomást, ha valami rendkívüli történik vele (például 1956-ban).

A magyarság nemzeti tudatának kérdésével szorosan összefügg az országban élő nemzetiségek hovatarozásának ügye. Az alábbi kisebbségek vagy népcsoportok nemzeti identitásáról kell beszélünk: háromszázezer német, százezer szlovák, hatvanezer szerb és horvát, tízezer szlovén, húsz ezer román, százezer zsidó és háromszázezer (?) cigány; egyéb népek legfeljebb néhány ezres nagyságrendet képviselnek.

A német, szláv és román lakosok anyanyelvi, műveltségi és egyéb sajátosságainak megőrzése, fejlesztése az iskoláztatás és más intézmények (egyesületek, sajtó) – persze marxista égisz alatt – ma biztosítva vannak, sőt elmondhatjuk, hogy ezen a téren a magyar nemzetiségi politika még nyugati viszonylatban is mintakép lehet. De liberális szellemű kormányzat esetében is merülhetnek fel panaszai a kisebbségeknek. A hatvanas évek elején egy szerb származású hazai szlavistával beszélgettem a nemzetiségi kérdésről. Meglepetésemre felsorolt néhány sérelmet. Főképp azt nehezményezte, hogy nem engedik meg nekik saját, nem magyar eredetű keresztnévek fölvetését. Tudomásom szerint azóta föloldották ezt a korlátozást, egyébként is nagyvonalúan kezelik azóta az utónévadást (1. Ladó János: Magyar utónévkönyv. Budapest 1982).

Nem tagadható azonban, hogy nemzetiségeink közt megvan a tendencia a beolvadásra. Anyanyelvüket inkább a falusi környezetben élő idősebbek őrzik, a fiatal nemzedék, amely városiasodik, iparban dolgozik vagy tanul, tudja még szülei nyelvét, de magyarul jobban beszél. Az idősebb nemzedék azért szintén vállalja a sorsközösséget a magyarsággal, és a nemzethez tartozónak érzi magát. Történészek, szociológusok az „állampatriotizmus” szakszót alkalmazzák erre a beállítottságra, de nem hinném, hogy objektív mércével elhatárolható az állampatrióta attitűdje a nemzeti értelemben vett hazafietől.

Nemzetiségeink beállítottsága a XIX. század elejéig fennálló viszonyokat idézi emlékezetünkbe, amikor Magyarország (Hungária) minden itt élő népnek hazát adott, tekintet nélkül nyelvére és hagyományaira, a külföldet járó honpolgár pedig „magyar” (Hungarus) elnevezéssel jelölte meg hovatarozását. Sajnos ez a paradicsominak mondható állapot megbomlott a nacionalizmus feléledésével keletkezett (kölcsonös) usztításokra, sovinszta túlkapásokra, és Hungária az első világháború után szétesett. Mindamellet még a múlt század derekán számos magyarul nem vagy alig tudó honfitársunk vallotta magát idegenben magyarnak (tulajdonképpen Hungarusnak), pl. Liszt Ferenc és a német irodalom egyik kiválósága, Nikolaus Lenau, a magyar táj szépségeinek első idegen nyelvű tolmácsolója.

Két nemzetiségről vagy népcsoportról kell most szólnunk, amelyeket utoljára említettem meg a felsorolásban, nem számarányuk miatt, hanem mert hivatalosan nem tartják őket külön nemzetiségnek: a zsidókról és a cigányokról van szó.

Kikapcsolván itt a felelősség kérdését a zsidóság nagy részének kiirtásáért, annyit le kell szögeznünk, hogy a háború előtt a nem vallásosak vagy a neológus rítust követők, tehát a zsidóságnak több, mint fele, magyarnak érezte magát; a harmincas években elterjedő cionista mozgalom ezen az arányon keveset változtatott. Ezzel szemben az ország lakosságának nagyobb hányada nem tekintette őket magyarnak, a nemzethez tartozónak, még kevésbé persze a külsőben és lélekben nem asszimilált zsidókat. A népirtást

túlélő és az országból azután nem távozó maradék zsidóság – már e döntésének tanúságaként is – változatlanul magyarnak véli magát, nem feledvén a borzalmakat, családjának meggyilkolását, amelyért sokan a kormányzaton túlmenően az egész keresztény lakosságot hibáztatják. Hát a környezet ma hogyan vélekedik a zsidókról? A múlt antiszemitizmusáról behatóan értekezett még 1948-ban Bibó István (Zsidókérdés Magyarországon 1944 után, Válasz c. folyóirat), Száraz György 1976-ban (Egy előítélet nyomában), amellyel részt ütött a hallgatás falába. Annyira azonban még nem oldották föl a tabut, hogy Magyarországon a zsidóság mai helyzetéről és az ország többi lakosához való viszonyáról cikkezni lehessen. A párizsi Magyar Füzetek sorozatában nemrég jelent meg egy tanulmánykötet erről a témáról (Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon), s a szerzők több helyen megemlítik az objektív fölmérés nehézségeit. Annyit a nagyobb tévedés veszélye nélkül el lehet mondani, hogy a zsidókérdés ma nem társadalmi kérdés, habár az antiszemitizmus nem szűnt meg. Tömören kifejezve, a zsidógyűlölők tábora a természetes halálózással együtt inkább fogy. A fiatalság közt is észlelhető antiszemitizmus, de másképpen, mint az öregek közt. Legtöbbször közülük szitokszóként használják a zsidózó kifejezéseket, amelyeknek jelentéstartalma nem több, mint az egyéb becsmérlő kifejezéseké, mint amikor lekurváznak valakit, akinek tisztességéhez kétség sem fér. Hogy ezt milyen érzelmekkel hallgatják azok, akik túléltek a zsidótörvények, a náci és nyilas idők rémségeit, az nem szorul részletezésre. Mindent figyelembe véve valószínűnek tartom, hogy szabad légkörben megejtett körkérdés esetében a válaszadók többsége a zsidókat magyarnak vagy, Száraz György kifejezésével élve, magyar zsidónak mondaná. Másként fogalmazva, ha az antiszemitizmus problémája bizonyos formában (még) megvan is, a nemzet és nemzeti tudat vizsgálata szempontjából a zsidóság megléte (különállása?) elhanyagolható kérdés.

Hát a cigányság? Társadalmilag egyre súlyosabb helyzet keletkezik azáltal, hogy nem asszimiláló rétegeiket kívül rekesztik a közösségekben, s nyomorúságos helyzetükben lényeges segítséget nem nyújtanak nekik, asszimiláló rétegüket pedig nem fogadják be a nemzet többi tagjai közé; „újmagyar” a szépítő (?) vagy inkább gúnyos elnevezésük. Tudom, hogy sokkal jobban szaporodnak, mint a lakosság átlaga, hogy az újszülöttek közt egyre több a szellemileg fogyatékos (ez sajnos a nem cigányok közt és Magyarországon kívül is gond) embertelen életkörülményeik, no meg a nem ritka vérfertőzés következtében, hogy arányszámuk a bűnözésben meghaladja demografikus kvótájukat (mint a négerké Amerikában)... Amellett azt is tudom, hogy kiváló emberek kerültek ki közülük, pl. cigány származású volt Papp István professzor, a finn–magyar szótár szerzője. 1969-ben az egyik budapesti nyolcadik kerületi gimnáziumban voltam érettségi elnök. A harmincas létszámú osztálynak majdnem fele cigány volt, rájuk kellett csak pillantani. Nem volt mind rossz tanuló, s a legjobb angolos közülük került ki. A cigányok nagyobb részének magyar az anyanyelve, sőt csak magyarul tud, legtöbbször cigányos akcentussal; csekélyebb hányaduk, az ún. lovári cigányok (oláh–cigányok) megőrizték eredeti nyelvüket. Sára Sándor, Csalog Zsolt és mások jól ismerik a cigánykérdést, műveikben a helyzet felmérésén túl a megoldás útjait keresik. A cigánykérdés egyúttal a nemzet és a nemzeti tudat problémája is. Ha nem sikerül a cigányok helyzetében, a lakossághoz való viszonyukban javulást elérni, a magyarságba olvadókat befogadni, a régi életformához ragaszkodók életkörülményein javítani, belátható időn belül komoly válság robbanhat ki.

Összefoglalólag kimondhatjuk, hogy Magyarország lakói lényegében a magyar nemzethez tartoznak, s még nemzetiségeink hagyományőrző, kétnyelvű, de anyanyelvében nem magyar része is a régi „Hungarus” jelleggel analóg módon magyarnak tekinti magát, vagy más elnevezéssel: állampatrióta.

Térjünk át a határokon túl élő magyarságra. Ha az anyaország nemzetiségei hívek ahhoz a földhöz, amelyen élnek, s belülről a magyar nemzethez tartozónak tudják magukat, természetesnek kellene lenni, hogy az idegenbe került magyarság szintén hű legyen országához, amelynek nyelve nem azonos az övével, sőt hogy teljesen vagy bizonyos mértékig nemzeti érzésében is azonosuljon vele, A svájci francia, mint láttuk, mégiscsak svájci, nem pedig francia, a Nagy-Britanniából az USA-ba vándorolt angol nyelvű lakosság nemzeti identitásában amerikai lett. De azt is láttuk, hogy a kanadai franciák nemzeti érzései nem teljesen tisztázottak. Ilyen identitásavara lehet a külföldi magyarság jelentős tömegeinek. A nemzetiségek lelki válsága lényegében az államhatalom politikájának függvénye. Minél demokratikusabb rendszerben élnek, amely nem törekszik a kisebbségek erőszakos beolvadására, nemzetiségi politikájában liberális, ott egész néptömegeket érintő megrázkódtatások nem keletkeznek. Ez nem jelenti azt, hogy egyes egyének lelkében ugyancsak zökkenő nélkül megy végbe az alkalmazkodás: megtartja-e különállását, apai nyelvét, hagyományát, nemzeti érzelmeit vagy sem. A beolvadás lassú folyamat, amely a nemzetiségek egyes tagjainak elhatározásától függően zajlik le, hosszabb idő elteltével pedig megmutatkozik hatása az egész közösségben. Jugoszlávia magyarjai, főleg a Vajdaságban ezen az úton haladnak, a vegyes házasságok száma, az utódok nyelvi és érzelmi átállása növekvőben van. Ebben közrejátszik az állam nemzetiségi politikája a magyar kisebbség iránt, amely mondhatni kielégítő, mindenestre sokkalta jobb, mint a román

vagy a csehszlovák kormányé, és észlelhetően jobb, mint a jugoszláv kormányzat nemzetiségi politikája a horvátokat és albánokat illetően. Ausztria néhány ezer főnyi magyarja Burgenlandban úgyszintén egyre fogy, a demokratikus rendszeren kívül a magas életszínvonal ebben az irányban fejti ki hatását. A kárpátaljai magyarok helyzetéről keveset tudunk, alkalmasint nincsenek olyan nyomásnak kitéve nyelvi és nemzetiségi viszonylatban, mint romániai és szlovákiai sorstársaik. E két utóbbi ország elnyomó politikája embertelen sorsot mér a magyarsághoz hű tömegekre, de aligha fokozza a beolvadást, sőt éppen az ellenállást növeli. Asszimiláció persze azért van, de aránylag csekélyebb méretű lehet, mint Jugoszláviában, ahol ez jóval inkább önkéntes. Románia és Csehszlovákia magyar nyelvű lakossága zömében nem azonosul az államalkotó néppel,

A kivándorlás és emigráció külföldre vetett magyarjainak tudata egyénenként változó, ennek külső jelei (házasságkötés magyarral vagy nem magyarral, az utódok nyelvi és egyéb irányú neveltetése) egyéni elhatározásból keletkeznek. Mint ismeretes, a magyar jobban asszimilál, mint a lengyel, az olasz, a kínai, a kevés svájci kivándorló (amely a negyedik nemzedékig őrzi nyelvét, a Schwyzerdütschöt!). Mivel a kivándorlók demokratikus országokban vagy nyelvi, nemzetiségi szempontból toleráns államokban (pl. Brazília) telepednek le, a nem asszimilálók is hű polgárai lesznek új hazájuknak, nemzeti tudatukat viszont a beolvadók közül sokan őrzik. Ez a kettősség nem problémátlan, sőt a Nyugat és Kelet közt kiéleződött helyzetben lelkiismereti krízisre vezethet, ahogy Borbándi Gyula kifejtette „Magyar–magyar kapcsolatok” című esszéjében. (Új Látóhatár 1985/2. sz.)

Hosszasan időztem a nemzeti tudat vizsgálatánál. Arról kívántam meggyőzni az olvasót, hogy sem nagyobb népcsoportok, sem egyes országok (a föld országainak többsége), sem egyének esetében nem könnyű egyértelműen felelni a nemzeti identitás kérdésére. De ha népeket, országokat és egyéneket nem sodornak válságos helyzetbe, nem állítanak válaszút elé, akkor a nemzeti tudat vizsgálata, a nyílt válaszadás nehézséget nem okoz. Amikor korunkban milliók hagyják el hosszabb-rövidebb időre vagy végleg szülőhazájukat, és keresnek boldogulást idegenben, a nemzeti tudat kettőssége már jóval túl van a kivételesnek mondható állapoton, amelyben a pszichológiai identitászavar teoretikusai maguk is szenvedtek, miután a náciizmus elől kénytelenek voltak elmenekülni.

Mi magyarok együttérzéssel tekintünk a nemzetiségi üldözéstől szenvedő honfitársainkra. Értelmeszerűen azt kell kívánnunk, azért kell munkálkodnunk, hogy mentesüljenek a nyomás alól, hogy akkor egy szabadabb társadalomban a jelenlegi határok közt is őszinte hívei maradhassanak államuknak, de megőrizhessék magyarságukat, nemzeti tudatuk vagy annak kettőssége pedig ne fenyegetse őket lelkiismereti válsággal. Ez csak Magyarország és minden szomszédja közti valóban baráti, demokratikus együttműködés esetében lehetséges, tehát pl. Ceausescu rendszerével nem.

Ami a nyugati magyarokat illeti, az anyaországot ért vérvészteségnek, a Nyugatra áramlott tömegek kettős nemzeti tudatának mutatkozik némi előnye. Magyarországot a trianoni békeszerződés előtt és még utána sem ismerte a világ a magyarok álláspontjából nézve, sőt objektív szemszögből még kevésbé, hanem főképp ellenségeinek vagy csak felületesen ismerőinek beállításaiban. Az ország népének, történelmének, problémáinak megismerése nyelvi nehézségek miatt igen bajos volt a tárgyilagos idegennek. Ezért aztán Scotus Viator Duna-völgyi helyzetismertetései a magyarság ellen hangolhatták a nyugati mértékadó köröket, s politikai ellenlábasaik (Beneš) már nem találtak süket fülekre. Az 1956-os forradalom kiváló szakembereket kergetett külföldre, akik már tudtak idegen nyelven, vagy megtanulták, és hozzáértő, tárgyilagos műveket publikálnak a Magyarországgal összefüggő témákról. Czigány Lóránt angol nyelvű magyar irodalomtörténete, Méray Tibor Nagy Imre-monográfiája, Gosztonyi Péter hadtörténelmi tanulmányai, Sozan Mihály szociológiai vizsgálata stb. forrásul fognak szolgálni a minket érintő tárgykörben, s mindez ér annyit, mint emigráns politikusaink személyes kapcsolata, lobbija az USA és más országok kormányköreiben, pedig az sem lebecsülendő segítség. De ezen túlmenően a fiatal generáció, sokan már új hazájukban születtek, szintén kiveszi a részét magyar témák angol és más nyelvű közléséből; vajon ők nem azért foglalkoznak ilyen tudományos témákkal, mert lélekben az óhazához is tartoznak? Csak néhány címet említek meg a legújabb munkák közül: Mócsy István Az első világháború hatása Magyarországon, New York 1983, Lengyel Cook Mária Termékenység, környezeti és gazdasági feltételek közt Magyarországon, Harvard-egyetemi disszertáció 1983, János András C. Konzervatív politika Magyarországon 1825–1945 közt, Princeton 1982, Chaszar Edward Nemzeti kisebbségek a trianoni béke előtt és a párizsi béke után, in: Nationalities Papers 1981 stb., mind angolul. A Nyugat ezután ezekből a forrásokból fogja Magyarországot megismerni.

A nemzeti tudat érvényesülését két nézőpontból mutattam be: hogyan érez valamely nép saját közösségéről, hogyan vélekedik a vele szomszédos, rokon vagy egyéb szempontból vele kapcsolatos

nép csoportoknak az ő nemzetéhez való tartozásáról, és ugyanez a kérdés hogyan válaszolható meg a szóban forgó kisebb közösség, nemzetiség, társadalmi csoport részéről? A nemzet és a nemzeti tudat e kölcsönös viszony feltárása nélkül nem határozható meg. A magyar nemzeti tudatot illetően úgy vélem, hogy magyarnak kell tekintenünk mindenkit, aki valamilyen fokig rokon kapcsolatot tart a magyarul beszélőkkel. Be kell fogadnunk mindenkit, akit származása, műveltsége, hagyományai a magyarsághoz fűznek, ha (már) nyelvben elhasonult is, tehát a befogadás, nem pedig a kizárás elvét és gyakorlatát kell követnünk. A XVIII. század végétől, a nacionalizmus szélsőséges áramlatainak fellépésétől kezdve a kirekesztés elve és gyakorlata került mindinkább előtérbe. A két világháború tragédiája után eljött az idő, hogy megváltoztassuk ezirányú álláspontunkat és magatartásunkat az óhazában és azon túl. Régebben ez a szolás járta: olyan kevesen vagyunk, hogy az apagyilkosnak is meg kellene bocsátanunk. Ha eddig nem mennék is el, megelégedéssel tapasztalom a befogadás tudatos alkalmazását a nyugati diaszpóra gondolkodó köreiből. Jóleső érzéssel olvastam egy Nyugaton kiadott nyilatkozatban, hogy magyar az, aki magyarnak vallja magát. Az bizonyos, hogy túl az óhaza határain helyezkedésért, előny szerzésért senki nem fogja magát magyarnak mondani, mert haszna ebből nem származnék. Ellenben a hazai magyarság ilyen nagyvonalú attitűdre ma még aligha hajlamos.

A történelmi tudat megdöbbenő hiányát Gombos a nemzeti tudat zavarai vagy felejtésével magyarázza, és ennek okait a pártindoktrinációban leli meg. Általában egyetérthetünk a cikkíróval, néhány pontra nézve azonban szeretnék különvéleményt nyilvánítani.

Szerintem a nemzeti és a történelmi tudat közt nincs olyan szoros kapcsolat, majdnem egyenlőség, mint ahogy Gombos kifejti. Az igaz, hogy történelmi tudat nélkül nemzeti tudat nem létezik, de a fordítottja nem conditio sine qua non. A zsidóság megőrizte történelmi tudatát függetlenségének elvesztése után is, amikor nemzeti öntudata kihalt, és az csupán a múlt század végén éledt újra a cionisták közt. Afrika és Ázsia számos, öntudatra (még) nem ébredt népe (törzse) híven őrzi származásának hagyományait, mondáit. Ha ellenben a magyarság történelmi tudata elhalna, az csak a nemzeti tudat teljes elenyészésével együtt mehetne végbe: ilyen súlyos veszély egyelőre nem fenyeget. Igaz viszont, hogy az ifjúság és a nép elég nagy része gyatrán vagy egyáltalán nem ismeri történelmünket. Gombos fejtegetése után meg saját tapasztalataim alapján így értékelném a valóban elképesztő hiányosságokat.

A történelmi és egyéb humán ismeretek fogyatékossága másutt, Nyugaton szintén tapasztalható. Ennek oka egyrészt a technika bővölete, amely az oktatásban évtizedek óta erősen érvényesül a társadalmi tárgyak rováására, másrészt balos pedagógiai elvek hatására történelem helyett inkább szociológiát vagy annak értelmezett politikát tanítanak; a társadalom életét egyedül a szinkron összefüggésekből kívánják megérteni.

Gombos hivatkozik a Mozgó Világ c. folyóiratban néhány évvel ezelőtt közzétett felmérésre, amelyből az világlik ki, hogy a francia diákoknak jobb történelmi és ebből kifolyólag egészségesebb nemzeti tudata van, mint a magyar tanulóknak. Én kételkedem az eredmények és következtetések helyességében, ti. fenntartással élek a vizsgálati módszerekkel szemben, főképp a körülmények azonosságát vonom kétségbe. Vajon figyelembe vették-e a vizsgálatvezetők, hogy amíg a francia diákok minden feszélyezettség nélkül válaszolhattak a kérdőív pontjaira, addig ez kevésbé áll a magyarokra, még ha névtelenül hagyhatták is a kérdőíveket. Úgy sejttem, hogy nem egy diák az iskolától elvárt sztereotip feleletet adta (gyakran ügyetlen megfogalmazásban). Arra a kérdésre, mire büszkéek, sok magyar iskolásgyerek külföldjárását nevezte meg. Ámde az is lehet, hogy ekkor egyéni helyzetük, saját sikereik lebegtek szemük előtt, mert a kérdés nem volt szabatosan megfogalmazva. Hogy a franciák jó része Napóleonra büszke meg arra, hogy ők franciák, ez kétségkívül nemzeti öntudatra vall, de objektív mércével ítélve Napóleont a nem franciák aligha tartják olyan nagy értéknek, s félek, hogy mindkét válaszban a „gloire” eszméje, tehát egy kis sovinizmus rejlik. Ám bizonyos, hogy a francia oktatási rendszer ad hazafias nevelést, nyilván többet, mint a magyar, és, állíthatom, jóval többet, mint a nyugatnémet.

Egy másik magyar-francia párhuzamos felmérés tanulságait is kétségbe vonnám, amely egyben a nemzeti elfoglaltság más nézőpontjából nyújt összehasonlítást. Sára Sándor Cigányok című rövidfilmjének hatásvizsgálatát végezte el 1974-ben Halász László, francia partnerével együtt. A filmet rövid magyarázat után félszáz-félszáz budapesti és párizsi 12–14 év körüli iskolásoknak vetítették le, utána pedig választ kértek tőlük különféle idegen népek iránti érzelmeikről, különösképpen a cigányokról, valamint a film

tartalmának befogadásáról, főleg a faji előítéletek szempontjából értékelve. Az eredmény az volt, hogy a francia gyerekek a magyaroknál megértőbbnek, toleránsabbnak mutatkoztak mind a cigányok, mind más népek iránt. Ismét megkérdőjelezném az eredményt az előbb említett elvi kifogásaimra való hivatkozással. A cigányokat illetően, amint Halász hangsúlyozza, közrejátszik az a tény, hogy Magyarországon tízszer vagy talán hússzor annyi cigány él, mint Franciaországban. A franciák – nem beszélve napjaink idegengyűlöletéről, amely Nyugat-Németországban és másutt egyre emelkedik – egyáltalán nem megértők, toleránsak az idegenekkel szemben. A „sale étranger” (piszkos idegen) kifejezést még a háború előtt Párizsban élő honfitársaink panaszaiból tanultam meg. Kuncz Aladár Fekete kolostor című élményregénye ugyan az első világháború francia internálótáboráról nyújt sötét képet, de több epizódban kiütközik az átlag francia ostoba babonákkal telt idegengyűlölete is. Hasonló élményeket ír le a náciizmus elől Franciaországba menekült német és más emigránsok életéről szóló A Diadalív árnyékában című regény, Erich Mária Remarque tollából, aki sem elfogultnak, sem franciaellenesnek nem mondható.

Persze nem állítom ezzel, hogy a mai magyar társadalom különösképpen kedveli az idegeneket. Tapasztalatom szerint ennek az ellenkezője igaz. Évekkel ezelőtt a Balatonon többször fordult elő hangos veszekedés, sőt verekedés csehszlovák turistákkal, akik az éppen fogyóban levő árucikkből, gyümölcsből stb. a hazai sorbanállók szerint túl sokat vettek maguknak. Ilyenkor persze kitörnek a visszafojtott szitokszók az illetők nemzetiségére is. Köztudomású, hogy évek óta egyre kevesebb népszerűségnek örvendenek a lengyelek; ebben a felülről irányított propagandának a hatása is jelentkezik („sztrájkolnak, mert nem szeretnek dolgozni”, egyébként a Horthy-rendszerben hasonló jelszavakkal csepegtették le a szervezett munkásság akciót), persze a sok lengyel feketéző sem kelt szimpátiát a pesti piacok közelében. A külföldiek közül csak a nyugatiakat, főképp a németeket „szeretik” hazánkban, gyakran szégyenteljes módon különböztetik meg a kelet- és nyugatnémeteket. Néha elgondolkozom, vajon milyen volna a magyarság magatartása a vendégmunkások iránt, ha azok is élnének köztük olyan nagy számban, mint itt Nyugaton. Mégsem merném mindebből azt a következtetést levonni, hogy a magyar kevésbé szívleli az idegent, mint a francia vagy egyéb ország fia, ellenben mindez arra mutat, hogy megvan a nemzeti érzés a magyarságban, habár ezek a külső jelek nem vallanak felvilágosultságra, hanem ellenkezőleg a múlt idők elvakult nacionalizmusára, sőt sovinizmusára.

Vannak egyéb megnyilvánulásai a nemzeti érzés meglétének. Ide sorolnám azt a tomboló sikert, ahogyan Szörényi Levente István, a király című rockoperáját fogadta az ifjúság. E mű mondanivalójának elemzése körül nincs meg ugyan az összhang a Nyugaton megjelent kritikákban: lehet a dalmű végső kicsengését úgy is felfogni, hogy a nemzetnek bele kell törődnie a változtathatatlan újba, idegenek hatalmába, de azt hiszem, a lelkes fogadtatás nem ennek az esetleges üzenetnek szól, hanem amit ők éreznek ki belőle, hogy múltunkról beszél a mai nemzedéknek; no és persze a zene esztétikai élménye ugyancsak hozzájárul a sikerhez.

Még egyszer összegezve annyit, hogy Gombos Gyula tanulmánya a magyarság létproblémáinak egyikét boncolgatja, észrevételei a kérdés mélyére hatolnak. Való igaz, hogy nemzeti tudatunk körül vannak bajok, ellentmondások, zavarok, s hogy ez a történelmi megpróbáltatásoknak, továbbá a magyarság jelenlegi helyzetének és megosztottságának következménye. Másrészt viszont a nemzeti tudat egyáltalán nem olyan problémátlan világviszonylatban, de ez azért nem mentesít minket attól, hogy saját ügyünket ne próbáljuk meg rendezni. A történelmi tudat zavarai helyett inkább a mai magyar társadalom, főleg az ifjú nemzedék történelmi ismereteinek fogyatékoságáról vagy hiányáról beszélnek. Minthogy pedig hosszú távon ez a történelmi tudat fogyására, megromlására vezethet, nem kevésbé reális és súlyos gond. Ennek az áldatlan helyzetnek megváltoztatását a Nyugaton megjelenő helyzetelemzések és figyelmeztetések elősegíthetik.

(1986)

GOMBOS GYULA

Nemzeti tudatunkról

Odahaza időnként vergődő vita folyik nemzeti tudatunkról. S ez tünetnek és témának egyaránt elszomorító. Hogy miért, rögtön kitűnik, ha feltesszük e téma első kulcskérdését: vajon az angoloknak probléma-e – témájuk-e – nemzeti tudatuk? Vagy a franciáknak? Ha megkérdeznők tőlük, hogyan állnak nemzeti tudatukkal, értetlenül néznének ránk: nem értenék, miről beszélünk. De fordulhatunk délre és északra is. Bizony nem probléma a nemzeti tudat egyik tájon sem. Kivételként a németeknél az volt, főleg a tizenkilencedik században, egységes államuk létrejötte előtt. Tanulságos azonban, hogy e tudat egyenetlensége, áttételesen, később nem csekély szerepet játszott két nagy politikai kisiklásukban: az egyik az első, a másik a második világháború kirobbantásához vezetett. S újabb áttétellel alighanem ott lappang mai gondolkozásuk ki-kiütköző zavaaraiban is. De ha azt a tájat nézzük, ahol hazánk is fekszik, Európa keleti felét: a nemzeti tudat sehol nem látszik problematikusnak. Sem a cseheknél, szlovákoknál, a lengyeleknél még kevésbé, az oroszoknál sem, természetesen. Ám vehetjük a többi is sorban: románok, bolgárok, törökök, görögök, albánok –, sokféle gondjuk-bajuk lehet, de nemzeti tudatuk nem tartozik ezek közé. S ha némi kivételként a jugoszlávoknál ez probléma, csak annyiban az, hogy körülményeikhez képest túl sok van belőle: a föderatív állam tagnemzeteinek nemzeti tudata, ütközésükkel egymást is szítva, láthatólag túlteng. De ebben a három vallásnak – a katolikusnak, az orthodoxnak és a mohamedánnak – még mindig szerepe van.

E futólagos szemléből is jól kiláglik, miért oly elszomorító nemzeti tudatunk kérdése. Hiszen ezzel mint problémával jóformán egyedül állunk egész Európában. S ez nem mondvacsinált probléma, végtére lehetne az is, hanem nagyon is valóságos. A többi közt bizonyítja az a jelenség, hogy odahaza az utóbbi két évtized alatt e téma részleteiben vagy egészében többször a felszínre tört – szó szerint tört –, nyilvános megvitatásra került s hullámverését nehezen lehetett lecsendesíteni. S itt figyelembe kell vennünk, hogy odahaza a nyilvánosság meglehetősen ellenőrzött és szabályozott szféra. Vagyis: ha nemzeti tudatunkkal kapcsolatos aggodalmak be tudtak nyomakodni a nyilvános szférába, kétségkívül azt jelenti, hogy nem mondvacsinált problémáról van szó, még csak nem is alkalmiról, hanem folyamatos gondunkról. Nemzeti tudatunk valóban problematikus. S itt mindegy, hogy ezt az érző-sejtő szív mondja-e, vagy a vizsgálódó elme. Valószínűleg mind a kettő, esetenként kínél-kinél más arányban. De hallhatóan mondja. Bizonytalanok vagyunk, nem tudjuk, hogy van-e egyáltalán nemzeti tudatunk; ha nincs, miért nincs, ha van, mi a tartalma, vagy mi kéne hogy legyen.

S azt hiszem, helyénvaló, ha mindjárt itt az elején megmondom: e többféleképp felvethető problémát nem szándékszem megoldani. Tisztában vagyok vele, hogy ezt senki egyén meg nem oldhatja. Csak magában a közösségben – az egész magyarságban – oldódhat meg, természetes úton, jórészt magától. Mi külön-külön csak gondolkozhatunk fölötte, De mi idekint élő magyarok hajlamosak vagyunk rá, hogy kapásból azonnal gondoljuk s mondjuk is: hát persze, hogy baj támadt nemzeti tudatunkkal, hazánkban kommunizmus van, ez ateista, nemzet-ellenes, diktatórikus, nincsen szabadság, s az oroszok is ott ülnek a nyakunkon. Ami nemzeti tudatunk kérdését illeti, ez elég elhamarkodott vélekedés. Hiszen tény: szomszédaink északra, keletre, délre mind kommunista rendszerben élnek, s valamennyien, az egy Jugoszláviát kivéve, orosz hódoltságban is, de a nemzeti tudat mégsem képez problémát egyiknél sem. Ebből csak arra következtethetünk, hogy nemzeti tudatunk problémáját nemcsak országunk jelenlegi helyzete és belső állapota okozza, hanem valami más is. S ez a más nyilván bennünk rejlik. Nehéz elfogadni e feltételezést, de nem lehet kitérni előle. Mint minden nép, mi magyarok is, úgy ahogy vagyunk, mindenestől történelmi képződmény vagyunk; érzelmeinkkel, gondolkozásunkkal, magunkról és másokról alkotott véleményünkkel, igényeinkkel együtt. S ahová jutottunk mára, szintén történelmi előzmények egész láncolatának a következménye. Mintegy jelenlegi összegeződése, összegeződés, de azért nem matematika. Nem csupán ok és okozati összefüggésekből

logikailag kivonható kényszerű menet. Mert amennyire igaz, hogy a történelem csinált bennünket, annyira igaz az is, hogy mi csináltuk azt a történelmet, mely a miénk és senki másé. Alkotói is mi vagyunk, nemcsak teremtményei. Bennünket sok minden különböztet meg szomszédainktól. De a nemzeti tudat szempontjából feltehetőleg leginkább az a történelem, melynek úgy vagyunk ma összegeződött műve, hogy múltbeli gondolkozásunkkal, tetteinkkel, erényeinkkel és gyarlóságunkkal egyben alkotói is voltunk. Ami így megkülönböztet tehát, az a történelmi út, mely nemzeti tudatunk mai állapotához vezetett.

Történelmünk ezeréves. Ennek első fele, a középkori, csaknem érdektelen a nemzeti tudat szempontjából. Mert akkor mai értelemben vett nemzet nem létezett seholsem. Így mai értelemben vehető nemzeti tudat sem. Ami volt, a kornak megfelelően, inkább országtudatnak mondható, őseink is tudatában voltak annak, hogy szép, erős, virágzó országuk van. S ez politikailag egységesebb is volt, mint a legtöbb korabeli ország. A központi hatalom, mely ezt lehetővé tette, mindjárt az elején megszilárdult. Árpád-házi királyainknak nem kellett évszázadokig küzdeniök riválisaikkal, hogy uralmukat kiterjesszék és az ország politikai egységét létrehozzák. Ezt Szent István egymaga megtette. Persze, trónviszály volt nálunk is bőven, de ez ugyanazért a trónért, a már meglévő központi hatalom örökléséért folyt. Etnikailag, s ebből következően nyelvileg is, egyöntetűbb volt az ország, német, francia, olasz telepítések ellenére is, mint legtöbbje egyebütt. Nem tudunk róla, hogy a magyar királynak tolmács útján kellett volna értekeznie messzebből jött, magyar nyelvű honfitársaival, ahogy ez másutt megesett a nagy nyelvjárársbeli különbségek miatt. Magyarságuk tudata is élt őseinkben, már csak azért is, mert országuk idegen nyelvi tengerben képezett külön szigetet. S az ilyesmi mindig tudatosítja a különbségeket. De magyar mivoltuk tudatát táplálta külön múlt-tudatuk is, mely a gondolkozásban akkor ugyanazt a szerepet töltötte be, mint ma a történelmi tudat. A hunoktól származtatták magukat, s az Árpád-ház egyenesen Attilától. Hogy ez megfelelt-e a történelmi valóságnak vagy sem, a kor gondolkozási módját tekintve, merőben mindegy. Ilyen kérdésfeltevésre akkor sem szükség nem volt, sem lehetőség. Még jó 6–700 évig. Szájhagyományon nyugvó hiedelem volt ez, jórészt innen került krónikáinkba. S nem e származtatás a nevetséges, hanem mai tudóskodó lekezelése. A középkori Európában ilyen s ehhez hasonló hiedelmek nem voltak ritkák. A népköltészetnek témája volt mindenfelé, s olykor még királyi udvarokban is hitelesnek minősülő felfogásként tartották nyilván. A Karolingok, például, Trójából származtatták magukat. Ez nyilvánvalóan, elrugaszkodóbb mese volt még a leghalványabb valószínűségtől is, mint a mi hun származásunk.

Így a mi középkorunkban is megvoltak azok az elemek – országtudat, politikai egység, etnikai és nyelvi egyöntetűség, a múlt hagyománya –, melyek tőlünk nyugatra alapul szolgáltak a nemzeti állam későbbi megteremtéséhez, s az ebben megfogható külön nemzeti tudathoz. De erre nálunk már nem kerülhetett sor, semmiképp oly szerves és egészséges módon, mint nyugaton. Mégis, középkorunk még sokáig hatott gondolkozásunkra. A későbbi századokból visszatekintő magyarnak e félezer év, úgy egészében, történelmünk csupa fény fennsíkjának látszott. A maga nemében az is volt. Az emlékezés reá büszkeséggel töltött el bennünket, romló körülményeink közt azonban növekvően nosztalgiával is. De középkori teljesítményünkön, sajnos, nem magunkat mértük – ez igen józanítólag hathatott volna –, hanem: oly öntudatnak és önérzetnek lett egyre önáltatóbb forrása, melynek tényleges helyzetünkben már semmi alapja nem volt. S ha volt is ez alól néha kivétel, ezek mindig egy-egy kimagaslóan nagy egyéniség megnyilvánulásai voltak, mint például Bocskai és Bethlen Gábor politikai gondolkozása.

Hagyományos korszakolás szerint az újkort általában a 16. századtól számítják. A mienk is nagyjából innen számítható. De ez a második félezer évünk, akárhogy nézzük, mindennek tekinthető, csak sugárzó fennsíknak nem. Mátyás halála után mindössze néhány évtizedbe telt, s minden katasztrofálisan megváltozott. Az ország belső állapota éppúgy, mint külső körülményei. Mi ezzel a zuhanásunkkal – mert az volt – léptünk be Európa újkori történetébe. Újkori századaink közül ez az első, a 16. század, s a jelenlegi, a 20. század hozta reánk a legsúlyosabb csapásokat. De maradunk egyelőre a jó századnál. Nézzük legfőbb fejleményeit. Az egyik: a Dózsa-féle parasztlázadás, mely nem azért volt végtelenen ártalmas, mert levették

– Európában akkor minden parasztlázadást levertek –, hanem mert nemességünk megtorlásul olyan törvényeket hozott, melyek parasztságunk jobbagyi gúzsbakötésével – a középkorinál sokkal rosszabb gúzsbakötéssel – lehetetlenné tette az ország társadalmi fejlődését. Olyan fejlődést, mely legalább némileg hasonlított volna a nyugat-európaihoz. E törvények ugyanis 1848-ig érvényben és alkalmazásban voltak. A másik: Mohács. Ez sem azért volt súlyos csapás, mert a csatát elvesztettük, sokkal inkább amiatt, hogy legfőbb politikai következményeként lehetővé tette a kettős királyválasztást, ami az országot államilag két részre osztotta. A harmadik: Buda török kézre kerülése. Ezzel az ország három részre szakadt már a 16. század derekán. A déli és délnyugati darabot bekebelezte a Török Birodalom. Itt semmi magyar politikai intézmény-szerkezet nem maradt fenn, s lakosságának java – legszebb honfoglaláskori településeink egy része – kipusztult. Helyükre telepedtek be később délszlávok, németek, románok –, főként ebből támadt, a 19. századtól kezdve, egyre keservesebb nemzetiségi problémánk. Északon és észak-nyugaton húzódott meg a magyar királyság, keleten az erdélyi fejedelemség. Mindkettő nagyon viszonylagos államisággal, olykor semmilyennel. A középkori magyar állam megszűnt, s ezzel imponáló függetlensége is. S közvetlen szomszédunk az akkori Európa két félelmes nagyhatalma lett: a Habsburg Birodalom és a Török Birodalom.

Hát ez elég mélypont. S ami még súlyosabb: innen nem tudunk többé igazán kivergődni. Kísérleteink erre jórészt szabadságharcaink voltak. Emberi erények, rátermettség dolgában kiváló vezérekkel, nagy erőfeszítéssel, áldozattal, de: érdemleges eredmény nélkül. Újkori századainknak ez a politikai lényege. Ha a részleteket mellőzzük s távlatba állítva az egészet egy darabban nézzük, mondjuk 1867-ig, néhány tragikus és folyamatos jellegzetességet lehetetlen nem látnunk. Az újkori magyarság – s itt egyelőre mindegy, hogy népnak nevezzük-e vagy nemzetnek – kifelé elvesztette cselekvési szabadságát; ennek részbeni következményeként belső cselekvési szabadsága is, néha a bénultságig, fogyatékossá vált. S ez gyakorlatilag azt jelenti: problémáit nem tudta megoldani. Ahogy múlt az idő, problémái egyre nőttek, miközben képessége megoldásukra egyre csökkent. Olyan ez, mintha egy fokozatosan gyöngülő embernek fokozatosan növekvő terhet kéne cipelnie –, ebbe előbb-utóbb bele kell rokkanjon, íme, rokkánásaink: az ország gazdasága, a tűneményesen fejlődő nyugati gazdasághoz képest, mind elmaradottabb lesz; jelentősebb város lakó polgárságunk eredetileg sem volt, s száma e hosszú századokon át nem növekszik, még középkori tempóban sem. Így nemcsak a modernebb gazdasághoz szükséges ipar és kereskedelem marad ki, de jómódú városok híján művelődési központok sem keletkeznek. Társadalmilag az ország két rétegből áll: előjogaival a nemességből, ez számbeli kisebbség, s a jobbagyságban tartott, jognélküli parasztságból, ez az óriási többség. Vannak ugyan szabad parasztjaink is a mezővárosokban s a nemességen belül is van rétegződés. Ez azonban a helyzetet csak némileg árnyalja.

Nyugat-Európában viszont e századok alatt alakultak ki, szerves fejlődéssel, a nemzeti államok, s a belőle fakadó nemzeti tudat. Mi ebből maradtunk ki legfőképp. Azt jelentené ez, hogy nekünk nem volt nemzeti tudatunk? Valamiképp volt, de nem olyan, mint a nyugat-európai. Felemás, nyomorodó, s egyre korszerűtlenebb. Nálunk ugyanis az egész újkoron át a nemesség tartotta magát nemzetnek. Ami társadalmilag alatta élt, valahogy a nemzet tartozékának számított, de nem volt szerves része. A jobbagyrendszer fenntartásának e nemzetfogalom volt az erkölcsi és politikai igazolása. Ennek logikája nagyjában a következőket mondta: a nemesség a nemzet, így reá hárul az ország érdekeinek, alkotmányának, politikai intézményeinek, államiságának a védelme, a keleti részeken vallásának a védelme is; hogy e kötelességének eleget tehessen, szüksége van azokra a gazdasági erőforrásokra, melyeket a jobbagyrendszer fenntartása biztosított. És ez tárgyilag igaz volt. A nemességnek alig volt más jövedelme, mint ami a jobbagyság gazdasági kizsákmányolásából származott. Ha egy önzés talál magának erkölcsi igazolást, nagyon szívós tud lenni, szívtelen, s ha más mód nincs, kíméletlen. Ez történt nálunk is. A nemesség a nemzet és az ország politikai érdeke kívánja meg a jobbagyrendszer fenntartását –, e kettő együtt képezte az újkori századokban a magyar nemzeti tudat lényegi tartalmát. S ehhez kapcsolódtak más elemek is. Elmaradottságunkat e tudat nem fogta fel annak, ami: elmaradottságnak, hanem ragaszkodásnak az ősi erényekhez és szokásokhoz. Tehát fonákjára fordítva: kiválóságnak. A másik kapcsolódó elem: történelmünk ama fénylő fennsíkja, a középkori magyar állam, illetve az emlékezés reá, azzal az önérzettel töltötte el e tudatot, hogy változatlanul nagy nemzet vagyunk, bármily mélyre estünk is időközben. Aztán: amit a törököktől kellett elszenvetnünk, nem földrajzi helyzetünkkel és katonai gyöngeségünkkel magyaráztuk, hanem képzelt erkölcsi nagyságunkkal, azzal állatva magunkat, hogy hősi szerepként vállaltuk a keresztény Európa védelmét, a pogánnyal szemben –, ezért véreztünk. E hiedelem, e mártírszerep képzete is ott volt, olykor eluralkodóan, nemzeti tudatunkban. Messze túlélve a török időket, több változatban újraképződve, mind a mai napig.

A 17. század második felében megszabadultunk a töröktől. Maradtak a Habsburgok mint probléma. De viszonyunkat hozzájuk Bécsből merőben másképp szemlélték, mint mi. Bécsből nézve a Habsburg-dinasztia

örökösödési jogon (a Jagelló-házzal kötött családi szerződés) bírta a magyar trónt. Mi ezt a jogot elismertük, komolyan nem vitattuk, de ragaszkodtunk ahhoz, hogy a dinasztia soron következő tagja, a Bécsben ülő császár, jogilag csak akkor magyar király is, ha mi a Szent Koronával megkoronázzuk. Mi ennek, középkori örökségként s már korszerűtlenül, kivételes jelentőséget tulajdonítottunk, de a dinasztia szemében ez látszatokat szolgáló formáság volt csupán. Miért ne tett volna hát neki eleget? Hiszen a tényleges helyzetben, a valóságos erőviszonyokon ez mit sem változtatott. Bécsből minket egy központosításra törekvő birodalom szempontjából néztek, lényegileg igazgatási kérdés voltunk. Mi viszont független államnak tartottuk magunkat, csak királyunk azonos az osztrák császárral, összeütközéseinket minden esetben a Habsburgok birodalmi politikája okozta, ha az bennünket is érintett. Mi ebben többnyire alkotmányunk megsértését láttuk, az országgyűlés és a megyei önkormányzat semmibe vételét, adókvétó, katonaszerződés jogunk mellőzését, ami együtt járt az ország gazdasági kiszípolozásával s a hazánkban tartózkodó idegen zsoldosok időnkénti garázdálkodásával. Amikor mindez elfajult, fegyvert fogtunk. Ezek voltak szabadságharcaink. Minden, amire e szabadságharcok törekedtek, minden, amit védelmezni vagy helyreállítani próbáltak, kétségkívül jogos volt. Még akkor is, ha nemzeti tudatunkban a hiedelem, hogy független állam vagyunk, nem felelt meg a valóságnak. A történeti igazság ugyanis az, hogy nem voltunk függetlenek. Az újkor tárgyaló európai történetírás nem is kezel bennünket független állam gyanánt. Mi azonban váltig hittük, hogy az vagyunk. S ebben ismét nosztalgikus középkorra emlékezésünket vontuk be. Középkorunkban mint alap ott volt a nagy belső önállóság és a hiánytalan állami függetlenség. Ennek lett, a kornak megfelelően vallásos gondolkozástól is átjárta, mélyértelmű jelképe a Szent Korona s vele a koronázás szertartása. Most azonban ez fordítva működött: ott volt a megöröklött Szent Korona s a koronázási aktus, ez szolgált alapul és segítette elhithetni magunkkal függetlenségünket. Szóval, önáltatás végett ismét fordítva értelmeztük középkorunkat: azért vagyunk függetlenek, mert van Szent Koronánk s azzal mi koronázzuk. Ráadásul ez kialakított egy sajátos magyar, merőben formalisztikus közjogi gondolkozást, mely tudatunkban szintén akadálya lett annak, hogy helyzetünket a valóságnak megfelelően fogjuk fel, s az idők folyamán nem egy politikai zsákutcába terelt.

Mindez együtt áll úgy ahogy össze magyar nemzeti tudattá az újkori századokban. S ez nem tekinthető egészséges nemzeti tudatnak. Egyénnél gyakran megfigyelhető, hogy öntudata nagy, anélkül, hogy ez egészséges – belső adottságainak és külső körülményeinek megfelelő – tudat volna. Ilyenné alakult a mi nemzeti tudatunk is. Túl sok volt benne a hamis képzet, önáltató hiedelem, s a korhoz képest túlhaladott társadalmi és jogi felfogás. Talán az egyetlen, ami érvényesnek vehető benne, s ez elsőrendűen érzelmi gyökerű volt; magyar mivolta.

S itt most fel kell vetnünk vizsgálódásunk másik kulcskérdését: végül is, mit kell értenünk nemzeten? Mi a modern nemzetfogalom? A francia forradalom ezt így nyilvánította ki: a nemzet szuverén nép. S itt mind a két szón nagy hangsúly van, azon is, hogy nép, s azon is, hogy szuverén. Egy későbbi, 19. századi, szintén francia fogalmazás – Renané – a nemzet fogalmát így határozta meg: a nemzet folyamat: szakadatlan népszavazás. S itt a „szakadatlan népszavazást” természetesen jelképesen kell érteni; azt jelenti, hogy politikailag a közakarat állandó és folyamatos érvényesülése, szellemileg az akadálytalan önkifejezés emeli egy ország népét nemzetté. S egy még későbbi, 20. századi értelmezés szerint, melyet már egy magyar író, Szabó Dezső fogalmazott meg: a nemzet: az egész dolgozó társadalom. S ez alkalommal a „dolgozó” szóval már a közösségi erkölcs új mértéke is beiktatózott a meghatározásba. Az utóbbi kétszáz év alatt még számos más, kevésbé tömör meghatározás is született a nemzet modern fogalmáról. Voltak, akik a közös nyelvre, mások a közös lelkiületet kifejező kultúrára, megint mások a közösséget összekovácsoló közös történelemre helyezték a legfőbb hangsúlyt. De mindegy, hogy a legfőbb hangsúlyt ki hová tette. Mert e hangsúlyok együtt többé-kevésbé érvényes meghatározói lettek a nemzet modern fogalmának. S számunkra mindebből egy dolog világosan kitűnik: egy adott közösségen belül, melyet közös nyelv, közös kultúra, közös történelem ötvözött egybe, nem lehet egy külön nemzet és alatta egy külön nép. Csak az egész nép, társadalmi rétegződéstől függetlenül, lehet a nemzet.

Elmaradottságunkra komolyan a mi jakobinusaink ébredtek rá. S néhány évtized múltán, magának szélesebb medret vágva, e felismerés lett ihletője nagyszerű reformkorunknak. Eredménye – az 1848-as törvények – valóban hatalmas lépés volt korszerűbb nemzeti létünk felé. E törvények közt volt kettő, mely e szempontból kivételes fontossággal bír. Az egyik eltörölte a jobbágyrendszert, a másik megalkotta az első

magyar választójogot. Vagyis annak, hogy a nemesség a nemzet, megszűnt a társadalmi támasztéka, s jogilag megnyílt az út, hogy a nem-nemes többség beleszólhasson az ország dolgába. De egy magát évszázadokon át tartó felfogás pusztán törvényektől nem tűnik el. Ehhez hosszabb átalakulási folyamat kellett volna, nyugodtabb idők, s főként a negyvennyolcas vállalkozás egészének a sikere, mely a közlélek emelkedettségét – s erre minden nagy alkotó átalakulásnak szüksége van – továbbra is fenntarhatta volna. S ez nem adatott meg. Jött az orosz beavatkozás, a szabadságharc bukása, a Bach-korszak. Nemzeti tudatunk megindult feltisztulását a passzív rezisztencia nem mozdította elő, inkább visszavetette. A nemesség felfogása, hogy ő a nemzet, jogi támasz nélkül is tovább élt, s most már kizárólag átöröklött érzelmekből táplálkozott. A Kiegyezés ezen mit sem változtatott.

Hiszen ebben az időben élesedett ki e korszakunk legsúlyosabb problémája: a nemzetiségi kérdés. Nemzetiségeink ekkor már nem érték be kisebb-nagyobb engedményekkel, teljes önkormányzatot kívántak, végső fokon érzelmeikben már független állammal rendelkező nemzetté akartak válni. Tehát: szuverén néppé. E törekvéseik elvi és erkölcsi támogatást kaptak a nyugat-európai közgondolkodástól, az ott véglegesen kialakult nemzetfogalomtól. Mi e nemzetfogalmat a nemzetiségi kérdésben fogadtuk el a legkevésbé. S itt most másodlagos, hogy miért, s az is, hogy helyesen-e vagy helytelenül. Utólag e kérdésekre sokféle választ lehet adni. De válaszolni érvénnyel akkor kellett. Deák bölcs nyugalma és pallérozott közjogi gondolkozása igen alkalmas volt a Béccsel való egyezkedésre. De mit tudott itt, a nemzetiségek e korszerű igényével szembeállítani, mely egészen más természetű volt, mint a Habsburgok uralmi törekvése? Ugyanazt a közjogi gondolkodást. Hiába fogalmazta meg sajátkezüleg nemzetiségi törvényünket, ő is csak középkorunkat hívta segítségül, a Szentkorona-tanból kiinduló formulát dolgozva ki. Eszerint az ország határain belül csak egy politikai nemzet van: „az oszthatatlan, egységes magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozik is, egyenrangú tagja”. E fogalmazás szabatos, érdemileg azonban nem tett mást – s ebben korszerű volt –, mint az akkor érvényben lévő polgári jogokat biztosította az ország valamennyi lakójának. De a nemzetiségi kérdésnek nem ez volt a lényege, így ezt csak megkerülte. Hogy ez mennyire kínált gyakorlati megoldást, mérhető azon, hogy a szomszédos államok kormányai ma ugyanezt a formulát alkalmazzák magyar kisebbségeikre –, s ezt mi elfogadhatatlannak tartjuk, joggal. Érthető tehát, hogy a deáki „politikai nemzet” és a nemzetiségek igénye közt az ellentét áthidalhatatlannak bizonyult. A probléma maga azonban jórészt nem a mi hibánkból származott, tragikus történelmi fejlemények egész sora készítette elő s hozta reánk. Így az is érthető, hogy a nemzetiségek mind szenvedélyesebb követeléseit mi igazságtalannak éreztük. Ez beomlott nemzeti tudatunkba, azt erősítette, de azon az áron, hogy mindinkább szembeállította a korszerű nemzetfogalommal. Ezzel vissza is vetette, ismét bezárva a múlt másutt már túlhaladott érzelmei és fogalmai közé.

E korszakunk másik nagy problémája nem a közjogi kérdés volt, melyet állandó hűhóval annyira körülviharoztunk, hanem: a föld kérdése. A jobbágyrendszer megszűntével az aránytalan birtokmegosztás nem javult, inkább romlott. Közép- vagy éppen kisbirtokot megtartani egyre nehezebb lett. S ezzel párhuzamosan, az esetek nagyobb részében, a felszabadított jobbágy sem tudott tulajdonává vált fél vagy egész telkéből megélni. Így merőben gazdasági okokból egy új s eleve beteg társadalmi képződmény jött létre: a mezőgazdasági proletariátus, mely nálunk kezdettől fogva nagyobb volt, mint az ipari. Az ebből támadó nyomort és társadalmi feszültséget egy darabig lecsapolták a kivándorlatható hajók. Ez tüneti kezelésnek jó volt, de a problémát nem oldotta meg. A megoldás csak egy tisztességes – a kártalanításban is tisztességes – földreform lehetett volna. De az ország vezető rétegének – a volt nemességnek – ez is elfogadhatatlan gondolat volt. Be nem vallottan azért, mert veszélyeztetné földvagyonon nyugvó vezető szerepét; bevallottan pedig – s ez elég érvényes érv volt –, mert komolyabb földosztással nemzetiségeink kezére adnák a magyar földvagyon egy jelentős részét. Két nagy problémánk tehát – a nemzetiségi kérdés és a föld kérdés – így fonódott össze, s kölcsönhatásukban az egyik súlyosbította a másikat. Megoldásukat egyre kilátástalanabbá is téve. De hogy reagálta ezt le nemzeti tudatunk, hiszen e problémák egész nemzeti létünket érintették? Mind elrugaszkodóbb önáltatással. S itt érdemes összehasonlítani a Negyvennyolc előtti önáltatásunkat a Hatvanhét utánival. Negyvennyolc előtt évszázadokon át mindig volt benne valami nosztalgikus, fájdalmas vagy éppen sötétlen látó elem is, ez most Hatvanhét után teljesen elfojtódott. Nemzeti tudatunk a századforduló körül már oly bugyborgó, öntelt, esztelen optimizmussal töltekezett fel, amit a mából visszatekintve nemigen lehet másnak nevezni, mint korlátoltságnak.

E korszakunknak van még egy fejleménye, mely szerepet játszott nemzeti tudatunk további alakulásában. A Kiegyezés után, nem egészen fél évszázad alatt, nagyjában a mezőgazdasági proletariátussal egyidejűleg, nálunk még egy új társadalmi réteg keletkezett: a középosztály. Ez mint társadalmi képlet nem azonos a Nyugat-Európában ekkor már régen meglévő polgársággal, csak kicsi részében. Kezdeti törzse a középnemességből jött. E hagyományos társadalmi rétegünk a század derekától kezdve – a jobbágyrendszer

eltörlése miatt is – egyre kedvezőtlenebb gazdasági körülmények közé került: szegényedett, eladósodott, földjét részben vagy egészben elvesztette. De furcsa lelki torzulással, mintegy kompenzációs ön-vigasztalás, ekkor kezdte felvenni úri gögjét, úrhatnám, könnyelmű, léha életstílusát. Így jött létre az az embertípus, melyet dzsentrinek nevezünk. A Kiegyezés egyik következménye gyanánt igazgatási gépezetünk módfelett megnőtt, az állami, a megyei, a városi egyaránt; megnőttek a többféle fegyveres erők is. A földjét vesztő vagy bérbeadó dzsentri itt keresett és kapott megélhetést biztosító úri hivatal; s itt-ott a szabad értelmiségi pályákon is. E helyzetében vált az új középosztály törzsszé, s asszimilálta magához először a Bach-korszakban bejött osztrák és cseh beamter réteget; aztán a kisvárosaikból és nagy települési tömbjeikből társadalmilag emelkedni óhajtó németeket; és ezzel párhuzamosan a bevándorolt zsidóságból a gazdaságilag gyorsan érvényesülőket, nem kis számban. Ez az asszimilációs folyamat túl gyors és túl nagymérvű volt ahhoz, hogy egészséges lehetett volna.

Menete lassan meg is változott. Már nem a dzsentri asszimilált, hanem az új középosztály maga, melynek jellegét növekvően már az asszimiláltak adták meg. Ez hasonította magához a többi nemzetiségből a társadalmi emelkedésre törekvőket; majd azt a dzsentrit is, amelyik kezdetben még földjén maradt, tovább szegényedett s menekülésként most már ebbe az új osztályba kéredzkodott be; s közben a parasztságból, munkásságból, kisiparosságból gyéren felszivárgó elemeket is. E középosztály, saját sikerétől megrészedve, lett legfőbb hangadója képtelen optimizmusunknak az első világháború előtt. S itt ki kell emelnünk: míg a nyugati polgárság egy új nemzeti tudat hordozója volt, s ahogy számban nőtt, egyre eluralkodóbban, a mi középosztályunk a régít vette át, a dzsentri közvetítésével, vagyis még fellengzőbben. S ami újat adott hozzá: a maga hígságával tovább hígította. Ha jól megnézzük: középosztályunk nemzeti tudata rögzített szólamok kötege volt már csupán. S ahogy minden szólam jellemzője, hogy elszakadva a valóságtól, már nincs hiteles tartalma, e nemzeti tudat is olyan tudat volt már, mely helyzetünk kirívó fényeitől – a történelmi valóságtól – jóformán teljesen mentesítette magát. És mi ezzel virtuskodtuk be magunkat az első világháborúba.

Bármeekkora megrendülést okozott is a háború elvesztése, a két forradalom és Trianon, nemzeti tudatunkon ez csak annyit változtatott, hogy visszatért bele a mártír-képzet és a nosztalgia a múlt iránt, mely itt már csak a közvetlen múlt volt. Ez restauráltatta velünk a Monarchiát Habsburgok nélkül, kicsiben és jóval szegényebben. Még mindig túltengő közjogi gondolkozással így lettünk megint királyság király nélkül. S ez további nosztalgiát táplált: a legitimizmust, mely ha nem is volt eluralkodó, jelentéktelen elem sem volt a közgondolkodásban. A mártír-képzetet természetesen Trianon támasztotta fel. Ez mint önáltató szenvedés mentesített attól, hogy magunkat bármiben is hibáztassuk érte; s ezzel lehetővé tette, hogy a békediktátumért öngazultan kizárólag másokat okoljunk: a háború győzteseit és szomszédainkat. Ebből lett a revizionizmus. Bármily jogos lett volna egyébként a revízió igénye, ezzel az erkölcsi háttérrel csak szomszédainkat bűszítő jármává válhatott. A két forradalom melléfogásai, különösen a véres másodiké, hasonló öngazultságot szültek: indokolták a háború előtti társadalmi szerkezet teljes restaurálását. S az ál-felsőbbség kifejezésére, de a gondolkodás újabb torzulásaként, gyártódtak le ily zavaros fogalmak, mint „keresztény nemzeti”, „keresztény kultúra”, „keresztény faj”, s hasonló. Valóságtartalmuk ezeknek sem volt, nem is jelentettek mást, csupán azt, hogy nem zsidó. Elképesztő, hogy nemzeti tudatunk az első világháborút, s mindent, ami belőle származott, így reagálta le. Csupa szólam és semmi gondolkodás. Semmi kijózanodás, mely a katasztrófa mélyebb okait felismerte volna, s érdemleges válaszokat tudott volna adni örökölt vagy már az új helyzetben támadt problémáinkra. Még elképesztőbb, hogy az évszázadok óta idejétmúlt felfogás, amely szerint a nemesség a nemzet, átlényegülve bár, de tovább élt. A középosztály zöme és felette a nagybirtokos arisztokrácia nemcsak lenézte a társadalmunk többségét képező parasztságot és munkásságot, de nem is tartotta igazán a nemzet részének. A nemzet fogalmát változatlanul kisajátította magának.

Ha mindez nem lett volna így, talán soha nem indul el s nem kap oly erőre a népi mozgalomnak nevezett szellemi és politikai törekvés. Mert ez a többi közt a már mindenestől beteg nemzeti tudattal s a nemzetfogalom önkényes kisajátításával szállt szembe. Arra törekedett, hogy a világon már mindenütt bevett modern nemzetfogalomnak szerezzen érvényt. A célja egy olyan nemzet megteremtése volt, mely magába foglalja az egész népet. Amint tudjuk, a történelem – és nem is akármilyen, hanem a világtörténelem – itt közbeszólt, lehetetlenné téve e törekvések megvalósítását. Pedig e végzetes közbeszólás nélkül nem csekély esélye lett volna rá. De ne érezzük magunkat megint mártírnak, mint történelmünk során annyiszor. Egy kis népnek – s mi az vagyunk – ez a legrosszabb magatartás, önmagának a legsúlyosabban ártó.

Ezzel már jól benne vagyunk a 20. században. A mi századunkban, melybe mindannyian, akik ma élünk, már beleszülettünk. S tapasztalatunk, kinek-kinek a magáé, minden bizonnyal nem lélekemelő. De

személyes tapasztalataink és élményeink háttérül látnunk kell, hogy e század, az újkort nyitó 16. századon kívül, hozta hazánkra a legsúlyosabb csapásokat. Egész történelmünket számításba véve. Az első világháború következményeként elvesztettük az ország területének több mint a felét, lakosságának kétharmadát, köztük három millió magyart. Azután jött a második világháború és kimenetele. Az európai hatalmi erőviszonyok csuszamlásával, mely méretében világtörténelmi volt, hazánk orosz hódoltsági területté vált. A két háború közti kor, alig huszonöt év, teljes állami függetlensége után ismét elvesztettük függetlenségünket. Magyarország az Orosz Birodalom része. Minden, ami az utolsó négy évtizedben történt velünk, ennek a következménye: az orosz mintájú egypártrendszer, mely magát önállónak állítja, de valójában, helytartó szerepében, jórészt az Orosz Birodalom igazgatási gépezetének része; társadalmunk radikális, jobbára azonban erőszakos átalakítása, s egész szellemi életünk megkötöttsége, mely eddig ismeretlen módszerességgel félig irányított, félig ellenőrzött, s ami hézag a kettő közt itt-ott keletkezik: annyi benne a szabadság. Hazánk mai állapotának ezek a legfőbb meghatározói. S mindez nemzeti tudatunk kérdését is óhatatlanul érinti. A történelmileg átöröklött s egyre betegebb nemzeti tudat hordozói, a középosztály és a fölötté lévő arisztokrácia, mint társadalmi képződmények e változásban lerombolódtak, egyedei belerázódtak az új rétegződésbe. A népi mozgalom pedig, mely szellemi és politikai törekvéseivel egy új, az egész népet magába foglaló nemzeti tudat munkálója volt, módszeresen szétveretett. Éppen ezért veretett szét.

Ma nincs tehát semmilyen nemzeti tudatunk? Abban az értelemben nincs, ahogy ez Nyugaton, de később a szomszédos országokban is, szervesen kialakult, s olyan természetes, magától értetődő, szinte szóra sem érdemes része a gondolkozásnak, mint fizikai létünknek a lélegzés. Arról, hogy lélegzünk, csak akkor veszünk tudomást, ha valamilyen oknál fogva nem tudunk rendesen lélegezni: légszomjat kapunk. Ami nemzeti tudatunkat illeti, ilyen légszomj vett erőt rajtunk. A régi s már régen korszerűtlen nemzeti tudat töredékei valahogy ma is ott lappanganak a magyar világban, többnyire még torzultabban, még érzelmesebb átszíneződésben. S a népi mozgalomból eredő, korszerűbb nemzeti tudat igénye is tovább él, szintén töredékesen, megnyomorodva, gyakran romantikus egyoldalúsággal. S mindkét lezármazási ágon kinek-kinek mintegy házi használatra. Mert e kétféle eredetű érzelmi és gondolati töredékek sem szembesülni nem tudnak, sem kiegyenlítődni; még kevésbé képes élő, természetes tudat helyükbe épülni. Ebből ered a lelki és szellemi légszomj. Hiszen semmit sem lehet kertes nélkül megvitatni, kritikailag elemezni, tudatosítani; elsősorban azt nem, hogy mivel magyarok vagyunk, nemzeti tudatunk nem lehet más, mint magyar. Ehhez a tisztázó tudatosításhoz nincs szabad nyilvánosság. Nemzeti tudatunk ezért létezhet csak töredékesen, több változatban is, makacs bujkálással, lappangva, anélkül, hogy szerves nemzeti tudattá válhatna. S annak, hogy ki-ki ragaszkodik, szinte kizárólag magán jellegűen, a nemzeti tudat ilyen vagy olyan töredékéhez, a legfőbb oka: az önvédelem. Önvédelem, de mivel szemben? Úgy mondhatnók: a harmadik nemzeti tudattal szemben, mely nem létezik csak kiagyaltságában, de azt akarják ránk tukmálni, belénk akarják oltani, idomítással ki akarják belőlünk tenyészteni. A múltban is problematikus volt a nemzeti tudatunk, ma emiatt lett még inkább az.

A Párt ugyanis nem kevesebbet vett a fejébe, mint hogy megszabja, milyen legyen nemzeti tudatunk. Milyen érzelmi és gondolati elemekből álljon. E követelésekről, külön-külön mindegyikről, könyvet lehetne írni. De maradjunk a főbbeknél s csak röviden. Az első a büntudat. Kezdetől fogva büntudatot akartak, s akarnak ma is belénknevelni, azzal, hogy mi voltunk Hitler utolsó csatlósa, s ezen felül a két háború közt egyébként is afféle fasiszta népség voltunk mindenestől, s e fasisztaságot máig sem tudtuk magunkból kigyomlálni. Igaz, Magyarország volt a náci Németország utolsó szövetségese, de ebben a legfőbb politikai vezetés tehetetlensége – mondhatnám, tehetségtelensége –, a hadsereg német származású tisztjeinek – egy részének – árulása, s még inkább az ország földrajzi helyzete játszotta a döntő szerepet. Horthyról sokminden rosszat lehet mondani, csak azt nem, hogy Hitler lett volna. Nekünk nem volt Hitlerünk, mint ahogy Sztálinunk sem volt. Volt azonban Szálasink és volt Rákosink, aki mérhetetlenül nagyobb kárt tett az országban – mert neki jutott rá idő –, mint Szálas. Szóval voltak fasisztáink, mint ahogy a szomszédos országokban is mindenütt voltak, de a magyar nép a maga egészében sem a háború alatt, sem előtte a két világháború közt nem volt fasiszta, még félfasiszta sem. Ezt állítani durván sértő hazugság, egy egész nép önértékebe taposó. Ráadásul ezért még büntudatot is követelni, arcátlan arrogancia.

A második a nacionalizmus, ezt is mint vádat ellenünk fordítva. Mindenre, amiben magyar mivoltunkhoz ragaszkodnánk, amiben természetes magyarság-tudatunk szólalna meg, a miben jogot tartanánk arra a minimális önértetre, mely nélkül sem egyén, sem közösség nem lehet életképes: a Párt már csóválja a fejét, vagy le is csap: ez nacionalizmus. S a Párt szótárában ez súlyosan megbélyegző kulcsszó. Így bélyegzik a többi közt nacionalizmussá, ha aggódunk népünk hanyatló szaporodásán; ha féltjük a szomszéd országokban elnyomott, s gyakran üldözött magyarságot s tenni is szeretnénk érte valamit; ha ragaszkodunk

Ötvenhathoz s törekvéseihez, s annak látjuk, ami valójában volt: népforradalomnak és szabadságharcnak. Azt követelik tőlünk, hogy magyar lelkület nélkül legyünk hazafiak. S ehhez még egy másik követelés is társul: jó magyar hazafi – vagy ahogy ők ma mondani szeretik: patrióta – csak az lehet, akinek a gondolkozása szervesen magába foglalja az internacionalizmust. Fából vaskarika? Nem, mert a Párt szótárában ez az internacionalizmus szintén kulcsszó. Elsősorban az orosz többség elismerését jelenti minden téren, s még inkább: fenntartás nélküli hűséget az Orosz Birodalomhoz.

Ezzel rokon a Párt harmadik követelése: nekünk nem magyar nemzeti tudatra van szükségünk, hanem: szocialista nemzettudatra. Hogy ez a merőben mesterkélt fogalmi találmány a történeti valóságban sehol nem létezik, s aligha létezhet valamikor is, a Pártot nem zavarja. Pedig zavarhatná, hiszen ahogy nincs kapitalista nemzettudat, nincs szocialista sem. Vannak országok, melyek gazdaságilag kapitalista rendszerben élnek, s vannak, melyek szocialistában. De ennek egyik esetben sincs köze a nemzeti tudathoz. Nem is nemzetről van valójában szó, amikor a Párt szocialista nemzettudatot követel. Hanem: politikai és gazdasági szisztémáról, egypártrendszerrel, közelebbről orosz minta szerint s orosz fennhatóság alatt keletkezett és fenntartott berendezkedésről. Vagyis az itt szóban forgó tudatnak ezzel s a vele szorosan összefüggő ideológiával kéne azonosulnia, végső fokon tehát mindazzal, amit az Orosz Birodalom megtestesít. A szocialista nemzettudat fogalmában tehát a nemzet, a mi esetünkben, csak annyit jelentene, hogy képzelt hordozói magyarul beszélnek.

A Párt negyedik követelése: fogadjuk el történelmünknek, amit én üdvtörténetnek szoktam nevezni, Ezen a marxista történetírás egy sajátos változatát értem, mely csak Oroszországban s hódoltsági területein dívik; kiöltő jellemvonása, hogy a múltat nem annyira Marx, a történelem-filozófus szemével nézi, hanem az öngazult Pártéval. A mai magyar történetírás, a hivatalos (más nemigen lehetséges) csak e változaton belül dolgozhat. Vannak történészeink, akik az ebből származó követelményeknek viszonylagos mértéktartással felelnek meg, s vannak, akik vakbuzgalommal. De mértéktartóan vagy vakbuzgón, a cél mindig ugyanaz kell legyen: történelmünk értelmezésével, közvetve vagy közvetlenül, igazolni, ami ma van Magyarországon; mindenekelőtt igazolni a Pártot, uralmának történelmi szükségszerűségét, mindent, amit hirdet és tesz, mindent, amit a múltban, amikor még nem volt teljhatalma, hirdetett és tett. S mennél közelebb esik egy tárgyalt időszak a jelenhez, ez az igyekezet s a valóságot átstilizáló módszere annál önkényesebben érvényesül. Általános megfigyelés, hogy az ember történelmi érdeklődése mindig a megelőző, nagyjában száz évre terjed ki leginkább. Az üdvtörténet viszont épp ezt az időszakot stilizálja át legerősebben, s 1945-től kezdve a hazugságok egész tömegével jórészt meg is hamisítja. Tehát olyan múltat fabrikál, mely a valóságban nem létezett.

Érthető tehát, hogy az így reánk tekeredő annyiféle idomítással szemben önvédelemből sokan ragaszkodnak a nemzeti tudat ilyen vagy olyan, bennük éppen megragadt töredékéhez. Ez az egyik oka, hogy nemzeti tudatunk dolga még problematikusabbá vált. A másik pedig az, hogy akik ily töredékes nemzeti tudattal sem rendelkeznek: teljesen ki vannak szolgáltatva az idomításnak. S ezek a fiatalabb évjáratok. S ez sajnos nem feltételezés, hanem tény. Néhány évvel ezelőtt a Mozgó Világ egy középiskolai közvéleménykutató felmérés eredményeit közölte. Hat gimnázium érettségi előtt álló diákjait kérdeztek ki – név nélkül, kérdőívekkel – fiatal szociológusok. E felmérés különlegessége, hogy a magyar diákoknak ugyanazokat a kérdéseket tették fel, mint egy hasonló francia felmérés francia diákoknak. E párhuzamba állítás valóban elcsüggesztő képet ad. Érdemes számba venni néhány jellemző kérdést és a válaszokat. A megkérdezett francia diákok 93 százaléka tudta, hogy hol és mennyi francia él Franciaország határain kívül; a magyaroknak csak 27 százaléka tudott róla, hogy az ország határain túl is élnek magyarok; s arról mindössze csak 4 százaléknak volt viszonylagos ismerete, hogy a szomszédos országokban hány magyar él; de a legmegdöbbentőbb: a magyaroknak 41 százaléka úgy vélte, hogy magyarok csak Magyarországon élnek: „akik nem Magyarországon élnek – mondták – nem magyarok”. Aztán lássuk, ki mire büszke. A franciák a következő öt dologra a legbüszkébbek: arra, hogy franciák (97%), Napóleonra (89%), Blériot-ra (64%), a Pompidou Központ-ra (51%), meg a francia impresszionizmusra (34%). És a magyar diákok? ötvenkét százalékuk nem ismer olyan történelmi személyiséget vagy kulturális teljesítményt, melyre büszke lehetne. De büszké a földalattira (31%), arra, hogy látták Bécset, Párizst, Rómát (27%), Károli Gáspár biblia fordítására – díszes, faksimile kiadása akkoriban jelent meg – (16%) és a Szent Koronára – ez idő tájt került haza (7%). Na és mit szégyellnek a francia diákok és mit a magyarok? A franciák: hogy autóiparuk nem bírja a versenyt (26%), hogy Napóleon a reakció száműzte (16%), hogy korrupció van Franciaországban (8%), és hogy a francia lányok külföldiekkel szerelmeskednek (4%). A magyar diákok viszont azt szégyellik, hogy „fasiszták voltunk” (24%), hogy az 1918–19-es forradalmak elbuktak (23%), hogy Magyarországon nem egyenlő eséllyel lehet bejutni az egyetemre (11%), hogy a magyar futball rossz (9%). S a magyar megkérdezettek közül csak heten – számbelileg heten – vélekedtek úgy, hogy nincs szégyellni valójuk. S

most jön a két legjellemzőbb kérdés és felelet. Arra a kérdésre, hogy 2500-ban lesz-e még Franciaország, a francia diákok száz százaléka azt válaszolta: természetesen lesz. A magyar diákok negyven százalékának az volt a válasza, hogy „ez nem magyar ügy, hanem a szocializmusé”. S végül arra a kérdésre, hogy ha Franciaország a jövőben megszűnik, mi lesz az oka: egyetlen francia diák sem válaszolt, azzal, hogy ez méltatlan kérdés. S mit gondoltak erről a magyar diákok a saját hazájukra vonatkozólag? Harminckilenc százalékuk úgy vélekedett, hogy ha ez bekövetkezik, a fejlődésnek lesz a következménye. Figyeljünk: a fejlődésnek! Tizenegy százaléknak pedig az volt a nézete: az integráció – vagyis országok, esetleg népek egymásbaolvadása – nem ismer alternatívát.

Ha az ember rosszkedvében van, ezen kétségbe lehet esni. De ami engem illet – és nem rosszkedvemben – nem hiszem, hogy e felmérésből kikerekedő kép valamennyi magyar fiatalra jellemző, főként nem középiskolai fokon felül. Hiszen tudjuk, számosan vannak fiatalok – s számuk egyre nő –, akik feszegetni próbálják múltunkat, különösen az üdvtörténet alá temetett közelmúltat. Ezt biztató jelnek kell tekintenünk, épp nemzeti tudatunkra nézve. A felmérésből azonban két dolog világosan kitetszik: az idomítás kártevése s egyben kudarca. Hiszen a felmérés nem az oly régen elvárt szocialista nemzettudat fakadásáról tanúskodik. Amit tükröz: talmi értékrendszer, még a minimális történelmi tájékozottságnak is a teljes hiánya, itt-ott betáplált szövegek (ez az egy, amit a Párt, ha akarja, eredménynek tekinthet), lemondás, tompa érdektelenség a jövő iránt. Ezekből az elemekből még papíron sem rakható össze a szocialista nemzettudat, nemhogy élő emberekbe plántáltan.

Ez az érem egyik oldala ma. A másik a mi változatlanul problematikus nemzeti tudatunk. Ennek a Párt idomítása nem használ, de az idomítás kudarca mégiscsak utat hagy nyitva természetesebb alakulásához. Már az elején említettük, hogy nemzeti tudatunk problémáját egyén soha meg nem oldhatja, csak magában a közösségben oldódhat meg, természetes úton. E folyamathoz, sajnos, nincsen recept. De az adott körülmények közt, a mi esetünkben, némileg remélhető, hogy a lelki és szellemi önvédelemnek, melyről már szintén esett szó, szerepe lehet benne. Az önvédelem kényszere nem egyszer volt egy-egy közösségben a megújuló eszmélet forrása. Csak nem oly módon, ahogy ez nálunk mindmáig működött: a nagy hajótörésből holt roncsként leszállt tudat-töredékbe kapaszkodva. Védeni magát csak élő eszmélet képes, mert csak az tudja érvényesen lereagálni a valót. Ennek megléte vagy legalább igénye az igazi önvédelem. S egyúttal az egészséges nemzeti tudat előfeltétele is. Azok a fiatalok, akik múltunkat kezdték el feszegetni, ilyen megéledő eszmélet hordozóinak látszanak. S azzal, hogy a múltat mintegy saját szemükkel akarják megnézni, egy új történelmi tudat kialakulását segíthetik elő. (Itt megjegyzendő: a történelmi tudat nem azonos a történészek ismereteivel; noha a kettő közt mindig van, vagy lehet, átáramlás, az egyik a közgondolkodás része, a másik szaktudomány.) Egy közösség gondolkozásában a történelmi tudat mindig kivételes fontossággal bír, mivel nélküle nincs helyes önismeret; énelkül viszont az önérték gyökértelen, könnyen legázolható vagy botor ágálássá szabadulhat. Szóval, a múltat komolyan feszegető fiataljaink, ha az akadályok miatt nem veszítik kedvüket, a nemzeti tudat szempontjából szerencsés folyamat elindítói lehetnek. Mert végül is: mi más az egészséges nemzeti tudat, ha nem élő eszmélet, történelmünk tudata, önismeret és ép önérték szerves ötvöze?

(1985)

HANÁK TIBOR

Hérakleitosz és Parmenidész – magyar tanulságokkal

Hérakleitosz szuggesztíójában él a mai világ, még ha nem is tudatosan, ha nem is vesz tudomást a 2500 évvel ezelőtt élt görög bölcsről, az efezosziról, a „sötétnek” nevezettről. Elhatalmasodott rajtunk a változás; csak a szakadatlan létesülést és elmúlást látjuk nemcsak a nagy mindenségben, de mindennapi életünkben és gondolkodásunkban is. A mára, a pillanatra kerül a nyomaték, s egész létünket is hajlandók vagyunk felfogni pillanatnak, a már nincs és a még nincs semmije közé szorult jelentéktelenségnek. Csak a futó fenoméneket látjuk, az epizódokat, apró szenzációkat, a gyorsan tovaröppenő örömöket, arcokat, s képek zuhatagát, mint a tv-ben, egyenlő súllyal és súlytalansággal, atomizáltan, a megemésztés lehetősége nélkül, anarchikus kavargásban. Ezt jelenti ma Hérakleitosz szava, a „panta rei”, a mindenek hömpölygése, szüntelen folyama, és a harc mint az univerzum atyja, valamint a tűz, a lobogó őselem, a megmaradás nélküli állandó formaváltás képe.

Az elmúlás ugyan mindenkor témája volt az emberi beszédnek és a fennköltebb szólásnak, az irodalomnak, de talán soha nem adta át magát korszak ennyire az időnek, a mindent múltba rántó és érvénytelenítő megfoghatatlan gépezetnek. Ez bizonyára összefügg azzal is, hogy a mennyiség uralkodik, hogy minden többszámiban, sőt tömegesen jelentkezik, a nagyvárosi ember éppúgy, mint az áruházi portékák, avagy a könyvek, a hírek és képek. Emberhalmaz, tárgyhalmaz, információhalmaz megújuló hullámokban, százezrével a partra vetve, mint a kagylót a tenger. Minden csak kacat, semmit nem érdemes őrizni, sem embert, sem művet, élményt vagy gondolatot: jön helyükbe új.

A tömegességgel erősített hiábavalósági és múlandósági érzést alátámasztja, illetőleg kifejezi a kulturális élet, nevezetesen irodalom, művészet és filozófia. Az alkotók általában rövidéletű műveket alkotnak, részt vesznek a korszak atomizálódásában a szüntelen bontásban, s csupán véletlenül összeverődött elemeket, pillanatnyi konstellációkat, réveteg mozdulatokat adnak a régen illúzióknak minősített Egész hiányában és az értéktermelés értéktelenségének mélységes tudatával. A filozófiában is megfigyelhetjük a változás egyre nyomatékossabbá váló és radikalizálódó szerepét. Maga a történetfilozófia viszonylag fiatal diszciplína. A 18. században Giambattista Vico tette önálló témává a történelmet, s ettől kezdve, főképp a német idealisták próbálták tudatosítani a történelmi változások filozófiai jelentőségét. De a változás ekkor még nagy folyam, az emberiséget átfogó gondolat kibontakozása vagy a szellem önmegvalósulása. Később aztán egyre lejjebb adtuk. A szellemből anyag lett, produkció, a történelemből életáramlás, majd az egyéni élet, egzisztencia, törékenységi, értelmetlenség. Heidegger a lét attribútumának látta az időt, s ezzel ismét nyíltan lép elő a hérakleitoszi gondolat modern formája: a lét idő, tárgytalan, szubsztanciális megmaradás nélküli időiség (Zeitlichkeit). Ezt jelenti végességünk végiggondolása: létünk belevetettség a semmibe, egyetlen felvillanás, olyan mintha nem lennénk, a lét: nem-lét, a lét semmiség.

Heidegger azonban már a filozófia modern klasszikusa, a lét nagy keresője volt, aki a metafizikában a nihilizmus inkarnációját látta, de azóta már aprópénzre váltották a nihilizmust és terjesztik, kínálják, mint a napilapokat. A léttel ma keveset törődnek, ez már túl átfogó probléma; most apró tárgyainkat, iránytűinket, hagyományainkat, értékeinket látjuk a semmi által körülfogottnak, a semmibe belevetettnek. S ez nem vád. Ez a sorsunk. Nemcsak pojácaságból írnak a vallás és a tudomány ellen, nemcsak vétkes könnyelműség és feltűnni vágyás hozza létre a kételyek árját, nemcsak cinizmusból olyan a művészet, amilyen – persze sok esetben erről van szó –, de valóban a nihilizmus és szkepticizmus búvkörébe jutott az emberiség europizált része. Megcsappant a hite nemcsak az Isten és a szebb túlvilágot illetően, de leomlottak a földi élet bálványai is: az ideológiák és ideálok, a tekintélyek és a tudás hitei egyaránt. Ha megnézzük akár a tudomány- és ismeretelméleteket, akár az egyes tudományok végső alapjait, egyaránt azt látjuk, hogy az eredmények nem megoldások, időlegesek és néha esetlegesek a módszerek, a választott szemléleti vártatól, a jelen törékeny helyzetösszetételétől függ a tételek érvénye, s egyre inkább ennek tudata terjed a kutatók és filozófusok

között (P. Feyerabend). Az újabban lábra kapott erőteljes tudománykritika ennek a folyamatnak lényeges része, mely most már a ráció alól is kihúzza a talajt, átadva eddigi uralmát és termékeit a relativitásnak, a változó időnek és kételyeknek. A radikális kérdés és tagadás alól talán csak az analitikus irányok, a nyelvfilozófusok vonják ki magukat, de ennek ára: minden tartalom feladása, mellőzése és csupán formai vonatkozások vizsgálata.

Bármennyire is megül azonban bennünket a mindent relativizáló, egykedvűért az érvénytelenségbe szóró változás tudata, az időben-lét szuggesziója és annak minden következménye, Hérakleitosz csak az egyik pólus, most és századokon át. Szemben vele ott áll Parmenidész és a sokszor félreértett, megmosolygott éleai iskola a változatlanóság téziseivel. Nem a logikai dilemmák, a szarvasokoskodások (syllogismus cornutus) játékaról, fogós kérdésekről és paradoxonokról, Achillészről és a teknőcről, vagy a nem-repülő repülő nyílról van itt szó, hanem arról az alapelvről, hogy gondolkodásunk ellentmondásmentességet követel, s ez a racionális gondolkodás ítéel létező és nem létező felett. Számunkra csak az létezik, ami érvényes, ami helytálló, ami az általánosba, az időtlenbe emelkedik. Tudás csak a fogalomban és a fogalom által lehetséges; ami a fogalmon kívül (vagy előtte) van, az esetleges, konkrét, elszigetelt, véletlen, mellékes, semmi, melynek csak akkor van jelentősége, ha az absztrakció, az érvényes fogalom útját készíti elő. Csak így és itt van a valódi ismeret, itt a valódi lét is; minden más csak relatívum, melynek (a hozzávaló) abszolútum ad értelmet és létet.

Így valahogy bontakozik ki Parmenidész garabonciásnak látszó világából Plátón ideatana, mely föléjeborula a herakleitoszi nagy folyamtnak, mint a mennybolt a földnek, kiemelkedik az empíriából, minden viszonylagosságból, a kaotikus kavargásból. Plátón nemcsak azt mondja, hogy az idea a valóbb való, hanem azt is, hogy az ismeretnek az ideához kell eljutnia, csak az az ismeret, amely eljut hozzá, az eszméhez. Ez a gondolat végigvonul az egész filozófiatörténeten, változó alakzatokban, másként és másként felfogott problémaként, többféle megközelítésben, de úgy, hogy mindig kivehető maradt Hérakleitosz és Parmenidész antik kettőssége, a változó és a maradó, az elmúló és állandó hol dialektikusnak, hol antagonisztikusnak felfogott ellentéte. Nemcsak Plotinoszra, Szent Ágostonra, a platonizmus közvetlen folytatására és felújítására gondolhatunk itt, hanem az újkori bölcséletet végigkísérő problémára, az empirizmus és racionalizmus szembenállására, a természet és történelem kettősségének tudatára, vagy az érték és létezés, a „kell” és a „van” etikai kérdésére. Magában a történetfilozófiában is ebben láthatjuk a transzcendentális alapkérdést, a változásban meglegelni az állandót, pl. úgy, hogy a természettudományok mintájára a törvényszerűt keressük a történelemben, vagyis a történetfilozófiai feladat: megkeresni azt, ami a cserélődő személyek és a végeredményben soha meg nem ismétlődő események ellenére mégis ismétlődik, valamilyen módon mégis érvényes. Ezzel függ össze, sőt ugyanennek a kérdésnek egyik aspektusa a szükségszerűség és a szabadság viszonyának problémája is, amelyben a szabadság jelenti a variálódást, a változás princípiumát, a szükségszerűség pedig az individuális helyzeteken és az emberi akaráson túlemelkedő nagy tervet, a történelemben megvalósuló gondolatot.

Más oldalról is meg lehet mutatni, hogy az emberi szférában a ma felerősödött sodródási érzés ellenére sem merő változás az élet. A teljesen magányos, elszigetelt ember – amilyen nincs, ami fikció – éljen észak jegén vagy a dzsungelben, nem tud meglegni bizonyos keretek, magalkotta szabályok, tehát valamiféle rend betartása, azaz állandóság nélkül. A teljes ziláltság és tobzódás, a megélt tapasztalatok elvetése, ismeretek következetes feladása, a tudás megtagadása csökkenti a megmaradás esélyeit és egyenlő az esztelenséggel. A teljesen izolált ember bizonyára arra a belátásra jut, hogy életérdeke különböztetni a számára jó és a rossz, segítő és ártó között, vagyis értékeket, értékskálát kell felállítania. Ezek az állandósítás eszközei, mentőövek vagy szigetek, melyek kiemelik létét és létszemléletét a herakleitoszi zavaros folyamból, az elsikkadás veszélyéből. S tulajdonképp annál inkább létezik az egyedi ember a maga egyediségében, minél erősebb és több maga által kialakított állandója van, minél jobban kiemelkedik abból, ami változik, és minél több állandót tud megnevezni a változóban.

A társadalmi életben ez méginkább világos. Nincs is társadalom ott, de még csak primitív közösség sem, ahol nincs állandóság, ahol percről percre vagy egyik pillanatról a másikra minden megváltozik, ismeretek, egyezmények, ígérek máról holnapra felbomlanak, törvény és rend szakadatlanul érvénytelenné, azaz voltaképp lehetetlenné válik. Ez a teljes káosz állapota lenne, mely nemcsak a társadalom létét, de egyáltalán az emberi életet gátolná meg. Még elgondolni sem lehet olyan kezdetleges társadalmi kapcsolatot,

ahol ne uralkodnék bizonyos állandóság, ahol tehát semmire nem lehet számítani, nincs maradó érték és szabály, nincs támpont és talaj, nincs semmi, csak forgás, változás. A közösség épp állandókat teremt, megőrzi és gyűjti a tapasztalatokat, ismereteket, amelyek segítségével, némiképp el lehet igazodni a változóban. A közösség (csoport, törzs, nemzet) állandósítja az értékeket, kialakítja a szokásokat, tehát az ismétlődés karakterisztikus kereteit, és rögzíti a viszonylatokat is a pozíciók, rangsorok (tekintélyek, kasztok, rendek stb.) felállításával. A változásoktól átjárt történelem egyes mozzanatait, tényezőit, élményei formát kapnak az összetartozó közösség keze nyomán, amennyiben a sajátosat, a jellegzetest megpróbálja kiemelni az egyszerűségről és hagyománnyá, örök ragyogású eszmévé, értékévé szublimálja. Ennek az igyekezetnek a láttán talán nem elhamarkodott kimondani, hogy az állandóság emberi igény, elengedhetetlen életkövetelmény és vágy is: a formátlannak formát adni, az időbelinek időtálló vagy örök jelleget, és kimagasodni az elmúlóból, megmaradni legalább az alkotásban. A változó történelemben és a változó emberi természetben az az állandó, hogy állandót keres, állandót akar, állandóságot szeretne. Élete nem élet állandóság nélkül a szüntelen rohanásban és érvénytelenségben, melynek ma különösen átható szuggesztiójában élünk.

És vajon nem az állandóság-e az állandó probléma a filozófiában és a történelemben, történelemszemléletben, a magyar történelemszemléletben is? Nem az állandóság igénye hívja létre a kozmogóniákat, világképeket, mítoszokat, vallásokat, vágyaink és gondolkodásunk irányt mutató állócsillagait? Itt nem kívánom még utalásszerűen sem felgöngyölíteni a filozófia történetét, csupán a kérdést teszem fel: vajon az igazság keresésében, az abszolútumokhoz való vélt vagy valódi eljutásban, ideatanokban, értékelméletekben, etikában és esztétikában, ontológiában és metafizikában, vagy a történet-filozófiákban nem állandóan körül forog a gondolkodás? Aki törvényt vagy modellt, ciklikus, biológiai vagy eszkatológikus történelmi sémát állít fel, vajon nem a maradót akarja kiemelni a változóból? S még az is, aki nem hajlandó mást elismerni, mint a változást, aki tehát kizárólagosítja a hérakleitoszi tétel érvényét, tulajdonképp arról beszél, hogy a létezésben csak a változás állandó.

A mai magyar életben benne állva, vagy madártávlatból nézve rá, helyi színekben ugyan, de ugyanezzel a problematikával találkozunk. A magyar valóság is mozgó világ. A kommunista politika éveken, évtizedeken át a hagyományos értékek kiforgatására, lejáratására törekedett, elvetette a régi intézményrendszert a tudományban éppúgy, mint az iskolázásban, a gazdasági és társadalmi életben egyaránt. A földcsuszamlás jellegű átalakítások után megmaradt, ha nem is a permanens forradalom, de a szakadatlan átállások, a mindig a hivatalság és tekintély jegyében fellépő reformok és ellenreformok, engedmények és visszakozások nyugtalanságában. A régit aláásta, az újat pedig nem találta meg, vagy nem tudta tartósan és hitelesen képviselni; a lebontás sikerült, a felépítés nem. A régi rend helyébe nem új rend, hanem a rendtelenség, a zűrzavar s a bizonytalanság került; nem a marxista ideológia és a kommunista erkölcs itatta át a társadalmat, hanem az érvénytelenség tudata, a kétely és a kiábrándulás, melyet a horizont időnkénti beszűkülése, a hatalmi szó erejével, tehát irracionálisan ható dogmatikus gátak megőrzése, az útkereső próbálkozások ismételt visszametszése tett súlyosabbá. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a fiatalság nagy része nemtörődő és bizalmatlan lett, hogy lepereg róla minden érték és minden igazság, hogy nem hisz eszmékben, ideálokban és nagyságban, s csak sodródik, a felületen marad, a pillanatnak él.

Mi sem indokoltabb, mint ebben a talajtalanításban talajt, fogódzópontokat keresni, visszafordulni a hagyományos értékekhez, az etikához, nemzeti vonatkozásban pedig a kulturális állandókhoz, elsősorban a magyar történelem összetartozást teremtő, közös szemléletéhez. Amennyiben sikerül lényegi vonatkozásaiban azonos vagy hasonló módon megnevezni a történelmünkben fellelhető értékeket, legyenek azok eszmék, tanulságok, világnézeti állásfoglalások, kulturális alkotások, avagy események és személyek méltatása, akkor maga ez az egybehangzás közösségformáló, sőt talán közösséggé formáló erővel rendelkezik. A felfokozott válságtudatra nem lehet közösséget építeni; a magyarság összetartozása, magyarságában való találkozása csak bizonyos állandóságok megnevezésével és megtalálásával jöhet létre.

Ma már sokan dolgoznak ebben az irányban, megkezdődött a történelem visszaperelése. Számos magyarországi kutató valóságfeltáró, objektivitásra törekvő szándékkal közelít történelmünk egyes fejezeteihez és részletekérdéseihez, s egyre több alapvető fontosságú mű jelenik meg, amelyek egy része régebbi munkák újrakiadása. Ennek megfelelően a magyar olvasóközönség széles rétegei valóságos történelmi eufóriában élnek, folyóiratok és újságok ontják az emlékeztetéseket és a történelmi szenzációkat, s

mint ilyenkor már lenni szokott, számos tudománytalan próbálkozás is érzi a felhajtóerőt, terjed a múlt-kór, a katatóniás múltba merevedés.

Ennek a folyamatnak nem alábecsülhető veszélyei vannak. Az egyik, hogy a történelem inflációja ugyanazt a hatást éri el, mint a történelemtől való elfordulás, a történelem felejtése és a történelem oktatásának háttérbe szorítása. Ha túl sok a történelemből és túl sok a múltból, akkor az a félő, hogy egyszerscak tömegesen ráunnak ezekre a témákra, lecsavarják a rádiót, felállnak a tv mellől, kiejtik kezükből az újságot. A történelem divatjával le lehet jártni a történelmet, alá lehet ásni a történelmi tudatot, vagyis mielőtt eljutnánk a történelemállandók, az értékek megtalálásához, a téma belefullad az érdektelenségbe, a közönybe.

A történelem propagandájának, a múlt elhatalmasodásának van egy másik veszélye is, melyről Nietzsche szól „A történelem hasznáról és hátrányáról” című írásában. Sajátos életfilozófiájának megfelelően figyelemztet arra, hogy a történelemben való elmerülés aláássa cselekvőképességünket, eltereli figyelmünket időszerű feladatainkról. Szerinte a cselekvéshez épp a felejtésre van szükség, méghozzá sokminden gátló emléket és körülményt kell elfelednünk ahhoz, hogy hatásosan tudjunk cselekedni. Élve bebalzsamozzuk, mumifikáljuk magunkat – fejtegeti Nietzsche –, ha az emlékekben élünk, ha akár a múltbéli tragédiákon keseregünk, vagy ha ezekkel büszkélkedünk, ha azért hisszük különbnek magunkat, mint a környező népeket, mert őseink valaha csodás dolgokat vittek véghez. Szerinte az ilyen ember (Nietzsche antikizottnak nevezi) abba a veszélybe kerül, hogy képtelen lesz felmérni a realitást, önmaga helyzetét és ezért esetleg épp alulmarad a nemzetközi küzdelemben, versenyben. Összegzésnek ezt a mondatát tekinthetjük: „Aki a múltakon rágódik, elmulasztja a jelent és elvesztegeti a jövőt”.

A történelem tehát nemcsak az élet tanítómestere lehet, hanem – főképp egy ország közössége szempontjából – a jelenben folyó élet elherdálásának és elfelejtésének ördögi mestere is. Ehhez kapcsolódik Karl R. Poppernek az a figyelmeztetése, hogy a múlt sablonjai, a történelemből merített állítólagos törvények és ideálok voltaképp leszűkítik az ember cselekvési, választási lehetőségét, egy irányba terelik a társadalmat, útját állják a szabad kibontakozásnak, vagyis az ideologizáló történelem és a ráépített jövőkép szembefordul a jövővel. A történelem sokszor elvakít, elrabolja realitásérzékünket, sértetté vagy épp felfuvalkodottá tesz. A „régicdőségünk” tudatában szembefordulhatunk a szomszéd népekkel, régi bajaink pedig forrásai lehetnek a nemzeti búsongásnak éppúgy, mint a bosszúváagnak és buta nacionalizmusnak, amely esetleg épp oda vezet, amit el szeretnénk kerülni: a tragikus sors megismétlését segíti elő. Az egykori igazságtalanságok örökös felemlegetésével azt is elérhetjük, hogy a fél világra fogunk haragudni, a környező országokra éppúgy, mint Nyugatra (az antantra), s ezáltal elmulasztjuk a szövetkezés, ismerkedés és barátkozás alkalmait, ráadásul pedig lélekben sérültté, meghasonlottá válunk. A történelem a veszélyek forrása is.

Persze, ha ezek után arra apellálnánk, hogy mellőzzük a történelmi tudást, teljességgel forduljunk el a múlttól, talán egyszerű lenne a dolgunk. A kérdésünk azonban az, hogy ha a történelemmel foglalkozunk és tanulságait felhasználjuk az emberi (etikai) és nemzeti (sajátos) értékek kibányászásánál, vajon támaszhoz, a változóban a változatlanhoz jutunk-e el?

Bár gyakorlati oldalról, de voltaképpen problémánkat közelíti meg az az észrevétel, hogy a történelemből aligha tudunk állandó és állandósító tényezőket kiemelni, mikor minden tanulság, minden értékelés és a történelem minden szemlélete időhöz kötött, általában tudatosan is gyakorlati, politikai, pedagógiai vagy más megfontolásokból jönnek létre. Sokan épp azért viszolyognak a történelemtől, mert a történelem ideológiai elképzelések és politikai célok szolgálatában jelenik meg, s az ún. történelmi vagy történelemfőlötti „igazságok” úgy változnak, mint az érdekek. Nem nagy vigasz, sőt súlyosbítja a kételyeket, hogy ez nemcsak most van így, amikor programszerűen a politika segítőszerepét kapta a történetírás, hanem így volt ez a korábbi rendszerekben és fázisokban is. A tényeket szinte nemzedékről nemzedékre átköltik az épp uralkodó követelmények szerint, s akkor is, ott is ez történik, ahol és amikor tetszenek nekünk azok a célok, amelyek kedvéért a kihagyások, fokozások, torzítások és szépítések történnek. A történetírás „aulikus” és ideológiai történetírás, ami voltaképp azt jelenti, hogy még nem jött létre, vagy esetleg nem is lehetséges történettudomány az objektív valóságfeltárás és a változatlan igazságok megragadása értelmében. Nem arról van szó, hogy az egyes részkutatások nem lehetnek objektívek, hanem csak arról, hogy a nemzeti történelmek annyira teli vannak érzelmekkel, önvédelmi reakciókkal, leplezett lelkiismeretfurdalással és a politikai önigazolás (stb.) szándékával, vágyakkal és célokkal, hogy az objektív részeredmények sem kerülnek helyükre és nem is kapják meg a kellő hitelt. Sok esetben a becsületesen végzett történetírói munkák ellenére, sőt nem egyszer épp ezek által, ezeken keresztül érvényesül az épp uralkodó világnézeti, szociális és politikai atmoszféra elszínező hatása.

S ezzel nemcsak a magyar történelmi ideálok problémájához, történetírásunk és -szemléletünk változékonyságának, akarathoz igazodó jellegének tényéhez jutottunk el, hanem voltaképp az egész történetfilozófia egyik alapkérdéséhez, sőt az emberi tudás, az ismeretek és értékek érvényének problémájához. Ha ugyanis azt mondjuk, hogy a szüntelen változás ma különösen felgyorsult árjában, az elsodródással és a pusztító jelenségek meg a felületesség uralmával fenyegető korunkban is megmaradt bennünk az állandóság iránti vágy, hogy nem nélkülözhetjük a változatlan, akkor szembe kell néznünk a kérdéssel, hogy vajon az, amit oda tudnánk állítani a szilárd talaj után áhítozó ember elé, vajon szilárd-e valóban, vajon tényleg állandó-e az állandó, vagy csak annak látszik. Az kétségtelen, hogy igényeljük az érvényeset, az örök értékeket, de azért, mert szükségünk van a változatlanra, eleve biztos lenne, hogy van változatlan, hogy létezik az idő folyamából kiemelkedő abszolútum?

A filozófiatörténet több hullámban és több ágon, nem egy problémával kapcsolatban jutott el ide. Kantnál az ismeretek antropomorf jelleget kapnak, emberszabásúakká válnak, csak az azonos szemléleti és kategoriális formákkal rendelkező alanyoknak van közös ismeretük és világuk, mindig csak a számunkra (für uns) érvényeshez, de soha nem az önmagában (an sich) érvényeshez jutunk el. Kant azonban még feltételezte az emberi tudat egységét és állandóságát (a Bewußtsein überhaupt-ot), majd a német idealizmus impozáns, de más szemmel nézve kevésbé meggyőző konstrukciói után megrendült az emberi tudat egységének hite. Marx szerint az, amit Kant általános gondolkodási formának nevez, az csak egyes osztályok gondolkodására jellemző, vagyis szerinte az „állandó” és „örök” kategóriák osztályról osztályra változnak. A pragmatizmus és más irányzatok aztán még továbbmentek és már nemcsak a társadalmi rétegekhez kötötték az ismeretek érvényességét, hanem az egyedhez, sőt az egyedi szituációhoz.

Ami igaz, mindig csak meghatározott körülmények között igaz valakinek. Ennek a szubjektívizáló és relativizáló tendenciának hatása elől megpróbált kitérni az értékfilozófia, amennyiben a vitatható tények és igazságok, a „van” síkjáról áttette a filozófiai súlypontot a „kell”-re, arra, ami ugyan nincs, de kell. Az újkantianusok megmutatták, hogy arról ugyan lehet vitatkozni, mi van, bebizonyítható-e valaminek az objektív létezése; itt van helye a kételkedésnek, itt sok minden lehetséges, függ a nézőponttól, de egészen más a helyzet az értékekkel, amelyek feltétlenek, kényszerítő erővel szólnak hozzánk. A logikai, etikai és esztétikai (néhányeknél negyedikként a vallási) értékek, tehát az igaz, a jó, a szép (és a szent) ideája kiemelkedik a körülményekből. Megjelenési formájuk különböző, a megvalósításuk lehet tökéletlen és ennyiben relatív, de a realizálás változó módja mögött mindig ott áll a változatlan értékeszme.

Csak persze kérdéses, hogy a „van” és a „kell” világát el lehet-e így választani egymástól. Hogyan beszélhetünk egyáltalán értékmegvalósításról, miként lehet a létező értékes, mily módon tehetjük változó világunkat jóvá, igazzá vagy széppé, ha ezek az eszmék külön szférában, a változatlan érvényesség régiójában lebegnek? Nem úgy van-e inkább, hogy az értékek és eszmék emberi kreációk és projekciók, melyek végeredményben együtt változnak velünk, ha nem is csak az egyedi emberrel, de a korokkal és a kultúrával, kultúrkörökkel?

A történetiség, tehát a mindent történelmivé tevő szemlélet – ahová ily módon elérkeztünk – Hérakleitosz „panta rei” képzetébe zár bennünket. Az állandóság, bizonyos igazságok, művészi értékek, az etikai követelmények, az „örök emberinek” nevezett hagyományok, de még a kialakult világkép is csupán az elért időhorizonton látszik érvényesnek, csupán az épp uralkodó felfogást fogalmazza meg, mely más történelmi korszakban más felfogásnak ad helyet. Minden a kortól függ, még a korszak kritikája és elutasítása, még az is, amit mint újat próbálunk helyébe állítani. Történelemfeletti igazság, a történelem felett álló (és a történelemben megvalósuló) törvény, mint Hegel és Marx képzelte, nem található. Mindössze néhány formális tételre (pl. a logikai alapelvekre) mondhatjuk, hogy időtállóak, állandók, de a tartalmi kijelentések, sőt az egész gondolkodási rendszerünk, világképünk, világ- és emberszemléletünk, a történelemmel gyakran szembeállított természet fogalma is csak bizonyos kultúrfok terméke, nem pedig valami változatlan nagyság és független instancia. Eszerint nem úgy áll a dolog, hogy életünket, a társadalom berendezését, a jogalkotást feltétlenül a természet rendjéhez kell igazítanunk, hanem voltaképp az is, amit a természet rendjének nevezünk, a történelemhez igazodik, történelmi változó. Nem kevesebbet jelent ez persze, mint hogy historizálódik és relativizálódik minden vallásos és vallástalan hit, minden igazság és eszme, minden világnézet, minden kultúra, és a tudomány sem valami fölöttes, mindent elbíráló fórum, hanem a történetiség foglya és kifejezője. Nincs többé „sub specie aeternitatis”, s voltaképp nem is volt, csak ennek a hite.

S ha mindezt a magyar történelemre, főképp pedig történelemszemléletünkre és eszményeinkre, értékeinkre, történelmi igazságainkra vonatkoztatjuk, azt jelenti, hogy ezek is esendők és változók, még ha szeretnénk is kiemelni tételeinket a változó időből és odaállítani örök tanulságként az utánunk következő nemzedékeknek. Erre irányuló kísérletünk aligha fog sikerülni és menthetetlenül történelmietlenné válunk igyekezetünkkel. Fáradtságosan kihámozott tanulságaink, megélt tapasztalataink s mindaz, amit a hagyományokban foglalunk össze, hogy letétbe helyezzük a következő nemzedékeknek, még ha a nyilvánvalóság fokára is emelkednek, előbb-utóbb érthetlenné, fölöslegessé, jó esetben a kritika célpontjává válnak, mert hiszen bármennyire is képesek vagyunk az örök igazságok, állandó alapelvek érvényességével felruházni szavainkat, az idő nincs hatalmunkban, a szakadatlanul cserélődő individuumokat és szituációkat, a szüntelenül változó folyamatot nem tudjuk feltartóztatni. Márpedig, ha a helyzetek és a helyzeteket megítélő egyedek változnak, ipso facto módosul a látószög és szükségessé válik az új fogalmazás; vagyis hiába marad ugyanaz a megtörtént történelem, ha az időben máshonnan és mások néznek erre a történelemre. Hasonló megfontolásból írta Benedetto Croce, hogy a jelen alakítja a múltat, a tegnapot a múlt látjuk, vagyis a történelem elmúlt tett (faktum), másrészt azonban élő gondolat (elmélet): *La storia come pensiero e azione* (1938).

Akinek kedve és készsége van a hitre, ám mindezek ellenére kövesse egyes transzcendentálfilozófusok útját, akik az itt csak röviden érintett problémaösszefüggések vizsgálati eredményeként előálló relativizmusból azáltal próbálnak menekülni, hogy kimutatják a változás és a változó tapasztalat szükségyszerűen állandó gondolati előfeltételeit, akik a matematikai ismereteink változatlanóságára és érvényére hivatkoznak; vagy szegődjenek azok nyomába, akik merőben formai oldalról, a logika, a struktúrák és a nyelvi alakzatok szintjéről nézik a filozófia kérdéseit, s ily módon vélnek átlendülni a változáson és történelmen túllevő szférákba, Parmenidész mozdulatlan világába.

Lehet, hogy az okoskodások, az absztrakciók és struktúrák, a levezetések és kényszerítőnek talált nyilvánvalóságok egyesekre a megoldás nyugalmával hatnak, lehetséges az is, hogy egyszer majd – részben esetleg a transzcendentálfilozófiai és más elméleti fáradozások eredményeként – fogékonyabbak leszünk a túlnani fénnel ragyogó evidenciákra és készséggel hisszük, mint a múltban sok-sok hívő nemzedék, hogy van „topos noétos”, létezik a történelem- és az ember felett álló örök ideák birodalma, az állandóság attribútumával rendelkező értékek feltétlen érvényessége. De vajon ma hiszünk-e, tudunk-e hinni ebben, amikor a változás szuggesztíója már-már nemcsak megüli, de megüli a gondolkodást, mikor az érvénytelenség mindent elsodorni látszik, s csak a pillanat impressziójának, a legszűkebb jelennek élünk elhatalmasodó közönnyel és cinizmussal? Ma még nem látunk valódi kiutat, nem ismerjük a megoldást, s ezzel a ténnyel, az érvénytelenség már-már káoszba átcsapó tudatával szembe kell néznünk. Ennek kimondása hozzátartozik a filozófia becsületességéhez, az intellektuális tisztességhez.

Korántsem képzelhetjük azonban, hogy az állandóság hiánya, az igazságok relativizálása, az értékek átértékelési folyamata, a historizmus kelepceje felment bennünket a hérakleitoszi és parmenidészi világ kettősségéből adódó problémák vállalása alól. Épp innét, a káoszhoz és a nullponthoz, a kételyhez és a hitetlenkedéshez érve kell megkísérelnünk a kétely és a káosz legyőzését, ha élni akarunk, ha élni akarunk mint individuum és mint közösség, mint emberek s magyarok. Mert a pyrrhoni szkepszist kiterjeszthetjük minden ismeretre, elvethetünk minden (nem formális) igazságot, megkérdőjelezhetjük egész tudományunkat, de – ha élni akarunk – nem vethetjük el és nem kérdőjelezhetjük meg az életet. Természetesen választhatjuk a halált is, ebben az esetben nem kell tovább beszélnünk –, de ha az életet választjuk, nem vethetjük el azt, ami az élet feltétele, azt, ami elengedhetetlenül szükséges az élethez. Ez éppúgy vonatkozik az egyéni, mint a közösségi életre, a mi esetünkben a magyarság életére is. Ha meg akarunk maradni mint egyedi ember és mint magyarság, nem száműzhetjük azokat az alapvető anyagi és eszmei tényezőket, melyek nélkül létünk közvetlen veszélybe kerül. Az elmondottak alapján elismerhetjük, hogy ezek az eszmei tényezők emberi konstrukciók és nem örökkévalók, azt is, hogy az értékek érvényét nem szavatolja isteni szó, hogy tehát nem áll rendelkezésünkre a szó szoros értelmében vett állandóság, de azt is tudnunk kell, hogy emiatt nem adhatjuk át magunkat a gyilkos káosznak, az értelmetlenség totalitárius uralmának, s ha nem állandóságra, de huzamosságra, huzamos rendre és szabályokra, ha nem is örök, hát akkor tartós értékekre kell szert tennünk. Nem azért, mert ez felsőbb lények akarata, a világrend vagy a történelmi törvény következménye, hanem mert enélkül nem lehet élni, vagyis mert a tartósság tudata, a huzamos ideig fennálló erkölcsi és esztétikai értékek segítenek élni.

Nagy előnye a nullpontból való elindulásnak, a káosszal és a semmivel való szembenézésnek, hogy leszállít bennünket az önhietség magaslatairól, kibillent az abszolútum nevében fellépő világnézeti magatartásból és szerényebbé teszi a megszólalót. Értékeink, eszményeink emberi alkotások, nem

függetlenek az időtől, helyzetünktől és változó szükségleteinktől; igazságaink esendők, hiszen – Berzsenyivel szólva – „forgó viszonszág járma alatt nyögünk” és „felforgat a nagy századok érczeze mindent”, de ennek belátása, a relativitás tudata még korántsem jelenti, hogy elvethetnénk az értékeket vagy hogy nincsenek értékek. Értékek nélkül nem élhetünk, értékek vannak és értékeket szüntelenül teremtünk, már csak azzal is, hogy állandóan értékelünk, de persze az időben levés, a folyamatos pozícióváltás azt a feladatot rója ránk, hogy időről időre megvizsgáljuk, hogy a tegnapi értékek megmaradtak-e mára is értéknek.

A magyarság is benne áll az értékek felülvizsgálásának és átértékelésének folyamatában, s mi talán még intenzívebben éreztük a tovaömpölgő történelmi áramlásokat, mint a nyugati országok. Százados alaphiánynak foghatjuk fel azt a tényt, hogy legalábbis a mohácsi vésztől kezdődően fél évtizedekre, tizedekre, néha egy-két évre szabdalták fel történelmünket az események, a fordulatok. A magyar történelemből hiányzik szinte minden huzamosság, az építkezések nyugalmát és a befejezés távlatát adó tartósság. Még a kiegyezés kora is rövid volt ahhoz (eltekintve az akkor is egyenlőtlen fejlődéstől), hogy kirázza magából a magyar az elnyomások sorával járó dermedtséget és önállóan tudjon tervezni, évszázadokra szólóan alapozni, európai perspektívát jelentő műveket létrehozni. Reményeinket képviselő uralkodók, államférfiak vagy írók, idő előtt a sírba szálltak vagy emigrációba vonultak, a koncepciók torzók maradtak és alig futotta másra a politikában, mint hevenyészett rögtönzésekre. Talán nem lenne alaptalan azt mondani, hogy szinte mindegy, milyen irányzat, milyen ideológia vagy politika égisze alatt, csak egyszer már megkapná végre egy-egy vállalkozás az építkező huzamosság lehetőségét. Sajnos nekünk a viszonylagos állandóság mindig csak a távlatot elzáró, sebeinkhez kötő tragédiák következményeiből, a hódoltságból, elnyomásból, az ország felégetéséből és keserű harcokból jutott ki. Győzelmeink lokálisak maradtak és rövid időre szóltak 1848-ban éppúgy, mint 1956-ban; önépítkező nyugalom nem adatott meg sem az 1918-as, sem az 1945-tel kezdődő demokratikus kísérletnek.

A huzamosság hiánya, a távlattalan élet azonban korántsem ment fel bennünket az állandósító tényezők felkutatásának, értékeink megnevezésének feladata alól. Hogy persze magyar értékeket, speciális magyar hagyományokat és emlékeket kell-e előtérbe állítanunk ahhoz, hogy megmaradjunk magyarnak, illetőleg hogy közösségi szubsztanciánkban értékesebbé váljunk, az nem eleve biztos. Semmiképp nem tagadom természetesen, hogy vannak speciális, azaz sajátos magyar értékek, kulturális és egyéb alkotásaink, örökségünk és sorsélményeink; ezeket elsősorban a történelemnek, irodalomtudománynak, néprajznak stb. kell begyűjtenie, megmutatnia, nem szűnő munkával. Itt a filozófiában azonban, ahol az elvi, a fundamentális síkról van szó, nem annyira az a kérdés, hogy mi a magyar vagy ki a magyar, hanem, hogy milyennek kell (vagy kellene) lennie a magyarnak. Most tehát nem a magyar értékeket keressük, hanem az általános emberi értékek megvalósításának kötelességére utalunk, amelyek nélkül a magyarság nem lehet értékes, amelyek a magyarság szellemi és etikai súlyát növelik, azaz előfeltételei minden más, sajátosan magyar vagy annak érzett értéknek. Ez nem mellőzhető vagy kikerülhető problémásik. Senki nem képzelheti, hogy neki elég ún. „jó magyarrá” válnia, illetőleg hogy olyannyira egyedien magyar politikai utat dolgozhat ki, melynek révén felmentethetne az általános emberi, tehát mindenekelőtt az etikai követelmények teljesítése alól. Nem. Az első és legfontosabb feladat minden nép, minden ország lakossága számára, hogy morális és kulturált legyen, s ha önmagában megvalósítja, kiteljesíti az emberi értékeket, igen sokat tett saját népi-nemzeti felemelkedése és megerősítése érdekében, de a nemzetközi együttélés feltételeinek biztosítása érdekében is. Egyszóval emberré válás nélkül nem lehet magyarrá válni; az ország morális színvonalának emelése, a jelenlegi erkölcsi helyzet megváltoztatása egyúttal a magyarság erejének és tekintélyének növelésével lenne egyenlő.

Ennyiben tehát nincs is külön „magyar út”; a morális felemelkedés útja közös emberi út, amely azonban minden ország és minden népcsoport javára válik. Ennek tudatosítása azért is fontos és időszerű lenne, mert hiszen a magunk életformájába, a magunk szemléletébe, történelmébe és kultúrájába való bezárkózás könnyen vezet a másik nép lekezeléséhez és ezáltal önmagunk dolgának elrontásához. Ha mindig csak a mi igazságunkat, céljainkat, érzéseinket és értékeinket állítjuk előtérbe, ha azt hisszük, hogy csak ezek lehetnek mérvadók, csak ezek jogosak, jók és szépek, akkor meggátoljuk a szükséges kommunikációt és az egyenlőségi elv érvényesítését, vagyis voltaképp a morálisan sem képviselhető felsőbbrendűsködő (azaz beképzelt) lényekké avatjuk magunkat. Az ilyen értelmű kizárólagosítás intoleránssá és mások értékei, szempontjai iránt érzéketlenné tesz. Hogy mennyi kárunk származott ebből a múltban, itt nem szükséges külön részletezni.

Amint a magyarság érdekeinek leginkább megfelel a közös emberi érdekek követése, az erkölcsi értékek képviselete, politikai értelemben is ezen a síkon találjuk meg alapvető értékeinket. A magyarság problémái

megoldásának kulcsa az ország szuverenitásának helyreállításában és a demokrácia megvalósításában rejlik. Függetlenség, azaz voltaképp az önrendelkezési jog, az önálló magyar külpolitika olyan politikai alapérték, melynek követelésében egynek kell lennünk, éljünk akár Magyarországon, akár külföldön, kisebbségben vagy nyugati szétszórtságban. Ez az alapérték is feltételezi azonban a méltányosságot, azt, hogy egyúttal más országoknak, elsősorban a szomszédainknak is megadassék a szuverenitás. Csak független államok tudják rendezni közös dolgaikat, s ha valamely ország nem független, voltaképp nem is azonos önmagával, hanem idegen akaratok kivitelezője. Ezért nem jöhetett létre sem Hitler, sem a szovjet égisze alatt a közép-európai népek párbeszéde, ügyeik elintézése.

Nem sajátosan magyar érték a demokrácia és a demokratikus jogokkal való élés lehetősége sem, de csak a demokráciában remélhetjük a sajátos magyar értékek kibontakozását és a sajátosan magyar problémák megoldását is. A demokrácia teszi lehetővé a magyar társadalom tényleges világnézeti és politikai tagolódásának megnyilvánulását, a különféle felfogások és nézetek szabad képviselését, terjesztését, s ennyiben a félelemmentes és autonóm emberi életet is. A demokratikus viszonyok létrehozásának közös célnak kell lennie minden vallás, minden lehető politikai irányzat, ideológia vagy társadalmi mozgalom számára, mert csak a demokratikus jogok megadása biztosítja a belső békét, az erőszakmentes társadalmi életet, az egyedei, a kis és nagy közösségek kibontakozásának lehetőségét, vagyis a sokszínűséget és eleveniséget. Csakis ezen az alapon várhatjuk el a nemzetiségi problémák megoldását is. Demokrácia nélkül minden kisebbségi politika az erőszak és az elnyomás válfajai közé szorul: sorvadás, tűrés, tiltakozás az egyik, kegyes engedmények, megszorítások, burkolt vagy nyílt népiártás a másik oldalon. Épp ezért igen rossz állapotokra és a nem oktanul létrejövő nacionalizmus jelenlétére vall, ha külön nemzetiségi politikára, kisebbségi mentőakciókra, propagandára és tüntetésekre van szükség. Valójában nem a nemzetiségek számára kell különleges helyzetet teremteni, hanem biztosítani kell a demokráciát az illető országban, az egész Közép-Európában. Ha Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Magyarországon, Romániában demokratikus viszonyok uralkodnak, ha a többség és a kisebbség egyaránt élhet demokratikus jogaival, akkor egyrészt a problémák nagy része magától megoldódik, másrészt a fennmaradó nyitott kérdéseket a demokratikus kormányoknak nagyobb esélyük van rendezni, mint a diktatúráknak és a nagyhatalmak akaratához igazodó politikai garnitúráknak. Így nézve a közép-európai történelmet, azt hiszem mindannyian elmondhatják e térség lakói, hogy voltaképp nem egymással, a magyarnak nem a románnal és szlovákkal, a szlováknak, románnak nem a magyarral (és így tovább) volt baja, hanem mindenütt és mindenkor a politikai alapérték, a demokrácia és a demokratikus jogok gyakorlásának hiányával, az antidemokratikus rezsimek egymásutánjával.

Nem képzelhetjük azonban, hogy ha oda is állítjuk a jelen vártájáról nézve tartós értéknek az etikai követelményeket, a függetlenség és a demokrácia politikai fundamentumát, ezzel minden fejfájástól megszabadulunk. Egyrészt a konkrét és változó viszonyok szüntelen részletezést kívánnak, másrészt pedig az érvényesség szakadatlan felülvizsgálását. A magyar történelmi sajátosságok és a jelen átfogó felmérése kikerülhetetlenül elvezet az általános politikai és emberi életszabályok filozófiai megalapozásának problémájához. Mint említettem, a kételkedésből és a szüntelen változás tudatából, de egyúttal az életben maradás feltételeiből elindulva kell felépíteni értékvilágunkat, élet- és emberszemléletünket, mely persze hogy szintén nem lesz végleges, hanem csak a jelen vártájáról – jó esetben – érvényes felelet, megfogalmazása a múlt és a maradás, a lét és a semmi váltakozását jelentő idő mai megélésének, az elengedhetetlen emberi feladat, Hérakleitosz és Parmenidész összebékíthetetlen világa mindenkor időszerű összebékítési kísérletének.

(1983)

HATÁR GYŐZŐ

A költészet kiskatéja

„La poésie est une religion sans espoir”.

Jean Cocteau, Journal d'un inconnu

(De l'invisibilité)

Költészetközpontú országban felségsértés „kiskátét” írni a költészetről. Vaskos egzegéta kötetek elemzik szentírásként kezelt korpuszát az egyetemes költészetnek s ezek egyike-másika olyan különtermi erudíció, ahová csupán az illetékes mandarinoknak van bejárásuk. Már az is profanizálás, ha egy-két tentatív megállapítással közelebb rukkolkunk demarkációs vonalaikhoz – a költőmandarinátus emez „állam-az-államban” enklávéjához; pl. annak elrebegésével, hogy ez a szentírás profán és nem minden esetben szentlélek-sugallta, Pedig hogy a költészet nem megélhetés, hanem valami más, azt a nem költészetközpontú országokban minden induló tudja, keservesen lakolja s odakészíti állát a felkopásnak: elismert, országos hírű költők magánkiadásban jelentetik meg soványka köteteiket s a közönség a költészetnek hátat fordítva él. De vajon ez olyan átokként nehezedik a költészetre? Olyan maradéktalan áldás, hogy az elsőkötetes, ha beverekszí magát a költészet enklávéjába, a második-harmadik-tizedik kötet kigördülő szőnyegén felhaladva – életbiztosításnak tekintheti a lírát? Hogyan lehet a mesterség elkötelezett, ha a költészet nem úgy mesterség, ahogyan a többi? Köztudott, hogy költőnek lenni, azzá válni: egyfajta *calling* – hívás-hívatas-elhivatottság. De hogy történetesen éppen te legyél az a kisemmizett, te, éppen te ez a hívást-hiába-váró?... Nos, akkor, bizony-bizony

1. hasztalan gondolod, hogy nagy írhatnékodban „a könnyebbik végén” fogod meg a dolgot, ha előszörre versekkel próbálkozol. Vélnéd, a „legkisebb ellenállás irányában” indulsz el; de fejeddel nekiverődve – gránitsziklába ütközöl

2. ne kezd a panaszkodáson. Az önsajnálát büdös. Legyen bár mégoly jó és igaz ezer okod az önsajnálatra, ha költészeted (mely még sehol) e rossz ómen szerint végig és váltig az önsajnálatból fog táplálkozni – egy gyeplőrántással fogd vissza hintapegazusodat. Vonulj a pusztába, tégy penitenciát és könyveld el megszégyenülésedet; a pokolba vezető út nem mindig sikerélményekkel van kikövezve

3. ne érezd fontosnak személyed; ne traktáld az olvasót olyan személyes közlendőkkel, intim információkkal, amelyeknek számára is átváltható, általános érvénye nincs. Ha alkatod költőnek szánt – avagy megvannak alkatodban a költészet komponensei –, akkor amúgy is csupán az eszköznek érzed magad: alázatos eszköznek az inspiráció kezében

4. nincs modern és ósdi költészet; csak egyetlen költészet van – s annak ezerarcúságán ne fintorogva-kényeskedve, hanem szemérmes és szerény odaadással nézelődjél; nem szégyen, ha nem győződ kinézni rajta magad

5. nem tudsz rímelni? Nem ismered az időmértéket, a klasszikus versformákat? Ne hazudozd magadnak, hogy „nem baj”; más a mesterség fogásainak tudatos elhagyogatása és a szájalmas ügyetlenkedés megszeppenése, a nemtudás, a „meg-sem-próbálok-ki-nem-szarja-le” kacskabüszkesége. Figyeld meg a gőgös költő-bálgúnárt: inkább halva lássák, semhogy rímelésen vagy időmértékes verselésen érvék; jobban szégyelli, mint a hippi-lány a szüzesség gyalázatát. Hogy mi szájalomra méltó! Tanuld meg, hogy nem restelni való a virtuozitás

6. stúdium ez is – és mi hosszadalmas! – míglen megtanulod kikerülni a „tévesztőrímeket”, amelyeken az

aretéje szerinti, eredeti isteni szándékát hordozó költemény gurulatot kap, eltéveszti önmagát és valami más lesz belőle. Amolyan „akarta-az-ördög” forma másmilyen költemény és még ha csinoska darab is: te nem akartad s nem te vagy. Mint a gonoszokó kísértetek a pusztában, amelyek éjszaka elforgatják az útjelző táblákat – olyanok a tévesztőrímek; nevük: légió

7. a tévesztőrímek elkerülésének gyakorlatát azután értékesítheted akkor is, amikor szabadverset/versprózát írsz. Még idejekorán felismered a hamis ingerületet; a nyelvi bizarrságok, talmi szó-smaragdok és szó-kárbunkulusok csábítását, amelyek csali-útra terelik a szöveged: érdekeskedése erőltetett, ihletettsége lankad, üzenete nulla. Az aztán csak az igazi vesztes a teremtésben: az üres verbalizáló

8. nagy az úristen szabadvers-állatkertje s ha ebben a tempóban szaporodik, csodaszörnyeivel betölti a földséget – mint a szalamandrák, Čapeknél, amelyek eleszik alólunk. E csodaállatok fő jellemzője, hogy a költészet hóhatár-fölötti levegőjében képtelenek megélni és odadöglenek. Elképesztően kevés az olyan versszöveg, amelynek ihletettsége hiteles, hangszere híven közvetít – igazi üzenete van; épp ezért

9. csak akkor próbálkozz vele – hunyorogva, pajkos-játékosan és szíved mélyén szabadkozva – ha szólítanak és legalább egy ezred-parányig felérsz magadban a megragadottságot

10. se versszámba, se költészetszámba ne vedd, ha a prózavers a) sorokba tördelődik, csupán mert ez a divatos hivalkodás b) mert ez adja a versi rangját. Adja? c) mert soronként fizetik d) olyan földhözragadt, harmadrangú anekdotázás, amely a költészet hamis lobogója alatt hajózik; valójában sekélyes tárca, hitvány próza, amely „nyílt sisakkal”, igazi műfajában a melegvizet sem keresné meg

11. a sorokba tördelés a német expresszionizmus bűne; nem Kassák tehet róla, hogy epigonjai visszaélnek vele. Felejtik, hogy még a megrímelt költeménynél is, a sorokba tördelés a skolasztika szokása, a scriptoriumok leleménye, a századok közmegegyezése csupán, nem a Természet Szava; és ha e konszenzusról megfeledekzel, mit tapasztalsz? Tisztesség ne essék szólván – még a rímpozícióba pöccintett névelővel, az enjambement-nal visszaélő modern mestereknél is mi hamar kiderül, hogy „szonettjeikből” kihallod a prózát, melynek szintaxisa valamely előttd rejtve maradó okból erőltetett. Nem becsületesebb, ha szabadversedet *tömbbe szeded?! Hiszen a tipográfia történetének ismeretében jól tudod, az utókor nyomdása – vagy másmilyen, elektronikus rögzítője – úgyis kiragadja efemer, halandó körvonalalaiból a szöveg hangtestét, ha nem hullasz ki az idő rostáján és fennmaradásra méltónak találatsz*

12. a költészet építőköve a *fonéma*, akár a nyelv – s ezt ne felejtsd el; Marshall McLuhan figyelmeztetését nemkülönben – hogy aki a fonéma ilyen-olyan rögzítéstechnikai megoldásaira épít (pl. magnóra-hangkulisszára vagy a papírranyomás, ill. a tipográfia vizuális, pszeudografikai lehetőségeire) – homokra épít. És ha olyanná lettem is, mint a zengő érc vagy pengő cimbalom, ha költészet bennem nincsen, semmi vagyok. A költészet vagy hangzik, vagy – nincsen. Hangteste megszületik benned és rezonálsz rá akkor is, ha alkalmazod Caesar bámulatos fortélyát és szájmozgás nélkül „magadban” olvasod tartalmazóját és rögzítőjét, a hangjelek folydogáló sorát

13. nagyon nyomós oka kell legyen a sorokba tördelésnek, ösztönösen kezd a tömbbe szedésen. De legyen bár akár metrum, akár megrímelt költemény, akár a kettő virtuóz mutatványa, és de legyen bár tömbbe szedett, hars lobogású prózavers vagy sárkányos lebegésű verspróza: versed maradjon költészet akkor is, ha nyakadban hordott, miniatürizált magnó-amulett a rögzítő-hordozója

14. versszöveged legyen ösztövé. Csínján bánni azzal az élesztővel: ne keleszd, de duzzaszd szöveged. Ha 3-4 oldalon sem tudod „megverselve” elmondani, ne próbáld 3-400 oldalon. Az ilyen, könyvterjedelmű „eposz”, beóvakodva a 20. századba, az anakronizmusok egetverő sírlárvája csupán és a műforma olyan megtévedése, mint a zenedráma. Az eposzok kompja ahhoz a vontatókötélhez köti jószerecséjét, hogy a „költői elvárások” szerint a rákondicionált olvasó majd úgy olvassa az eposzt, mint a bibliát. Meddig tart, amíg kiderül, hogy a könyvterjedelmű verses eposz nem a – biblia? Ugyanaddig, amíg a magyar, e szertelen pretenciózus líra a honi irodalmi közszellemben is megkapja európai rangját, lefokozott besorolását és vajákos, profétikus szerepéből kibillen. Ha verset írsz, ne a mai, a rákondicionált „verséhséghez” – hanem a félévszázaddal utánad következő versolvasó türelmetlenségéhez mérjed magad. S lésszen az a te katharizisod is, amikor a mai mértékadó, irodalmi kamaszmentalitásból kifürdekezel. Törekedj arra, hogy versszöveged legyen ösztövé

15. ne hívd ki vetélkedőre a festőt, a muzsikust, a tudóst; mert az ő földjén alulmaradsz. Tisztázd magadban, mi az irodalom fajlagos eszköze és azon belül mi a költészet specifikuma. Ne hidd, hogy a

műfajok felcserélhetők; tudd meg, ha beinvitálad költészetedbe, a Gesamtkunstwerk – a döghalál

16. a költő, ha felteszi a gondolkozó-kalapját és nekibátorodva betéved a bölcelet palesztráisaiba – csak filozófust majmoló pojáca marad. A filozófus, ha abban a hiszemben, hogy megtáltosodott s ő ezentúl már a „vizen jár” – rálép a költészet Genezáretjére: azonnyomban alásüllyed, mint az ólomsulykó

17. ha ihletem szólít és verset írok, kívül hagyom a filozófus tudását (mindentudó székszeisét, imposztor polihisztorkodását) és elébecsukló vaj-pipogyaságomban ihletem markába omolva, teljes balgaságomban átadom magam a költészet megvilágosulásainak

18. ha elmerülök a bölcelet szemlélődéseiben, elzavarom barlangom elől a költőt, jó messzire. Ne kucorogjon-izegjen, mocoogjon-feszengjen ott nekem: a költészet a bölceletben hamiskártyás, tudása cinkelés; a világlustáinak oly hízelgő „útrövidítése” a tudáshoz – hazugság

19. hogy Hölderlin segítő és fogódzó a léttüneményen elmélkedőnek és a költő a bölceletben a látások alánkfüstölője – ez a század tévedése. Heidegger nem élt hiába...

20. „gondolati költészet”? Hivatásos naivisták detektálják magukat benne. Pedig látványa is mi szegényes: afféle *shanty-town* a bölcelet metropolisának tőszomszédságában. Ha igazán vannak idetartozó mondanivalóid, légyen bár nyelvünk bármi elmaradott a modern bölcelet fogalomrendszerének befogadására – lépd át határát s hágy fel felvonóhídján az interkozmiönba, hol is, kellő halmazállapotváltozás után megpróbálkozhatasz vele. De vagy írd filozófiát, vagy maradj innen és tarts ki a líránál

21. Akartok látni egy olyan kereszténységet, amely 600 millió thaumaturgoszból, halottámasztóból, prófétalóból, tüzes-nyelveken-szólóból áll? Ez volt a baja Szent Pálnak a korintosi gyülekezettel. Akárki, alighogy megtért, már mindjárt legalább-csodamívelő, legalább-halott-támasztó, legalább-prófétáló, legalább tüzes-nyelveken-szólo akart lenni s mindebben túlcitálni a másikat. Ott fetrengtek a padlón, artikulatlan szóalakzatokban kiöklendezve ki-ki a maga vízióját a szentlélek nyelvén, amelyet nem értett a kutya se, ők meg már nemcsak hogy nem értették: meg se hallgatták egymást. Mi egyebet tehetett az apostol, mint hogy legorombította őket: jószág-nyelveken szóltok, a nyelv a jelentéstől elválaszthatatlan. Nagyon-nagy nyelv-művésznek kell lennie annak, akinek műnyelvi kitalációinál érdemes elidőzni (elleshetetlen, ismételhethetetlen a trükkje); ám ezek jelentősége sem nő túl az izgalmas tréfa – esetleg az álomüzenetben kapott – tudós csintalankodás jelentőségén. Filológusok, nyelvész-pszichológusok ínycsapatjai, a nyelv gyermekjátékai a nyelv gyermekszobájában

22. költőnemzetnek lenni nem kiváltság, hanem – úgyszólván – nemzeti terheltség. Jó esetben is: árulkodó jele elszerencsétlenedésünknek, amiért ezzel a „valamivel” kompenzálunk s ez a mi „valamink” költészetté dagad. Lépd lábunk lelassító ödemájára. Gyökéresztő elefantiázisunk, amelyen megülve megfeneklünk; nyesegetjük, mert már elrákosodnék. A leghitványabb, leoperálható kötőszöveti burján a költészetben ez a valamiért-kompenzáló vajakolás. A közéleti költészet. Fejedhez kapjál! Térj észhez! A tatárjárást csak három évig szenvedtük; de az angol szigetország a maga tatárjait két évszázadig sínylette s nem volt „nagykán”, hogy halála visszahívja hordáikat. A vadállatias, pogány vikingek-normannok-dánok egy évszázadig öldökölték s másik évszázadig eltartott, amíg megkeresztelkedtek, angollal-szásszal összeházasodtak, elkeveredtek. Európának nincs talpalatnyi földje, amely valamikor ne lett volna a hadak országútján; a nemzetek kincses történelmi csödtömege együtt és külön-külön: európai örökség. Ne hivatkozzunk sebeink „kiváltságára” s hegeit ne kompenzáljuk költészettel

23. ne gondoljuk, hogy költészetünk kivételes és hogy közéleti líránk a bokréta rajta. Görcsösen hisszük, hogy költészetünk korpuszából „kirekeszthetetlen” és nem utasítható oda, ahová való: a publicisztikába. Politikai, vallási, osztály-gravámenjeink lehetnek véresen igazak-fájdalmasak-jogosak: foglalkozzanak velük a politikusok. Akinek ez a kizárólagos ihletése, az a költészet parazitája. Bármi gorombán fogalmaz Dr. Samuel Johnson, a szabad szólás szigetországában senki nem akad fenn a szavak ríktó túlságán: „*Patriotism is the last refuge of a scoundrel*”, a patriotizmus az imposztor utolsó menedéke. A Morbus Sacer tisztelete úgy elharapódzott, hogy alamuszi nyavalyatöréseink már alakoskodva vágódnak el és a „transzból” felhozott nagy üzenet a vezércikkek kongásával tölti be a kompenzálásra kondicionált lelkeket. Ez az a 600 millió kereszténysége költészetünknek, amelynek egyetlen híve sincs, csak az a 600 millió *ersatz*-messiása; de akkor, ha csak „repülnek”, mi különbözteti meg őket a Simon Mágusoktól?

24. észreveszed, hogy versíró tudatodba idegen testekként moráliák, hitigazságok, ideológiai hordalékok úsznak be?! Vigyázz: ez biztos jele annak, hogy ihleted elhagy

25. szokj hozzá, hogy a sugallat a legképtelenebb helyzetekben, a leglehetőlenebb időkben érkezik,

mindig ajtóstul s nemegyszer komikus körülmények között látogat. Készülj fel rá. Ne engedj készítésének mindjárt. Makrancoskodjál – ellenkezzél. Bátyázd körül magad iróniával, légy hozzá goromba. Soha ne írd verset lagymatagon ámológva, bizonytalanul végigzongorázva a szavakon, terjengősen elkényelmesedve a bőbeszédűségben. „Egy délelőtt harmincat” – mint a selejtközlésre beállított nagyüzem... Ne virtuskodjál. Állíts fel küszöbértéket. Csak akkor írd meg a verset, ha ingere leküzdhetetlen

26. a munkaneuraszténia az alkotóházak betegsége. Az alkotással szembeni szigor a rigorózus tehetség higiéniája

27. ne *folytasd*, kezd mindig előről. Tanuld el a *pastiche* nagy művészetét; áthallásokkal, változatokkal témáikra – gyakorold a nagy mesterek „hasbeszélő” megszólaltatását. De kerüld a kalózokat, a plagizátorokat. A ritka-szép szópillangók gombostűre-tűzdelőit; a külsőségek hajhászait; a költészet katamaránjára felkapaszkodókat, potyautasokat, sznobokat és a bizottságosdiban kimerülő költőket, mint a pestist (az időrabló lumpokat, alkoholistákat nemkülönb). Te csak ne próbáld a plagizálást összeegyeztetni a jó lelkiismerettel. Meg-nem-nevezett források, utánérzések, kikölcsonzések, áthallások: az ilyesmit ne ítéld meg enyhén, ha rajtaéred magad – ne nevelj magadból plagizátort. Ha felfedezed, hogy szivacslelkű vagy – undorodj magadtól. Megtisztulásra vonulj magányod pusztájába, tarts szégyennapot

28. versednek nem elég *raison d'être*-e az, hogy vers. Hangulat-foltok, alig-versek, vakszövegek-kezdemenyek, alig-kunkorodó „haikuk”: te ne légy olyan szegény. A papírkosárba velük. Kötet szerkesztéskor ne 25-ből válassz bele 30-at – hanem inkább 100-ból 25-öt; de még az épkézláb vers mérlegelésekor is az öngúny mazochizmusával vedd fel a vitriolos kérdést: a világ megrövidülne-e, ha ez a te versed nem volna? öngúnyoddal dacoljon versed létjogosultsága; közlendődnek legyen valami imperatívuszként ható, igazándi *raison d'être*-e

29. a formátlanság, a parttalanságba való belekényelmesedés, a tudatkiömlés: a szentlélek ellen való bűn. A lusta költő „megdolgoztatja” az olvasót. A molluszk-félék lelki lomhasága, hogy még a kontúrok felfedezését is az olvasóra bízzák

30. Rendetlen elme: rendetlen könyv, rendetlen verskötet. Ne mintha a papírkosár legutolsó kiöntése lenne – könyved legyen homogén. Az egyes ciklusokon belül és a ciklusok egymáshoz képest; ami inkompatibilis, azt dob ki (vagy tedd el máskorra). Keresd az affinitást, legyen hozzá patikamérleged

31. ne sajtátsd ki mások életidejét: majd még azt hihetik, „veszteséges üzlet” vagy – többet rabolsz, mint amennyit adsz. A fontossági sorrendben ne hidd, hogy te vagy a világ közepe

32. amivel kezded, a riadalmas szerénység sohase hagyjon el. Fogjad rövide. Toronyház-nagyságú papírkosár, amelybe behányod olvasónaplódat, pervátás merengéseid hordalékát s ahelyett hogy forrásmunkáidhoz utasítanád, az Üdv kétezeredik évében tengerikígyó epopeiákkal traktálnád az embergyermekét, hogy megváltatását is visszacsinálnád? Igaz, életidejéből kiforgatottnak, kiraboltnak nem mind érzi magát: évszázadok óta költészetfogyasztó ájtatos manónak kondicionálta morbid közszellemünk, amely az intellektualitás alacsony formáját, a sznobizmust növelte nagyra s váltig elutasította annak végső konzekvenciáját – a filozófiát. A te becsvágyad az eposzi dölyfnél legyen külön – szeresd, de ne téveszd össze felebarátod tenmagaddal

33. kerüld a hibrid műfajokat; tisztulj fel. A hibridek műfogásaira hamarabb ráunsz, mint a közönséged. Ne hagyd magad terrorizálni sem az ódonkódóktól, ha a hagyományokról prézsmítálva korholnak, sem a visongva újdánságot követelőktől, ha *dzsehádot* hirdetnek ellened. Ezek nem költők, nem esztéták, hanem manipulátorok

34. „elsőkötetesnek” lenni felemelő érzés; de ne gondold, hogy ha akár titánkódó klikkekkel, akár szobrotálló vén rouékkal viszontbiztosítási üzletet kötsz – már céhbeli vagy. Már hozzájuk tartozol, már fedeznek, már vaj szigetet köpültél magad alá – és csodálkozol, hogy ihleted elhagy

35. tartsd távol magadtól az ártékony hagyományokat. Rostáld meg és százalékolj le erősen a XIX. századot. Fércműből is lehet a Nemzet Hercbinkerlije. Tartsd távol magadtól a tabutizált fércműveket. Nyelvek nélkül tájékozatlan vagy, a fordítások félrevezetette. Világirodalmi mértékkel mérd magad

36. nemcsak művek: az olvasótáborban élő elvárások is lehetnek anakronisztikusak; ne csodálkozz tehát, ha ez elvárások buzgó kiszolgálója gyanánt érzelmi világodban, műformáidban, műveidben te magad is anakronisztikus leszel

37. ne gondold magad „egyedülállónak”, éld át közönségességed, tucat-mivoltod. Az emberfaj

ismétlőfegyverében egyetlen patronja vagy csupán a golyószóró beláthatatlan hevederének: egy pukkanás – olyan, mint a többi – milliárdszámra egyformán szóltok. Térj vissza az ókor őskép-tiszteletéhez, vedd le az újkor posztromantikus leleményét, a zagyalék-individualizmust. Ne hidd, hogy ritkaságszámba mégy, ne is próbálj ritkaság-számba menni

38. szokjál hozzá és ügyes szerrel építsd bele életedbe az ihletet. Ismerd meg fiziológiáját. Ízlését. Habitusát. Betoppanása mindig új és lebénító – de ismerős vendég. Fogadd közvetlenül, csak úgy, ahogy Swedenborg a „lelátogató” arkangyalt

39. ihleteddel szemben alárendelt, vazallusi viszonyban vagy. Ne légy a jobbantudomka: te ne tudj soha, mi az, ami írógépedből/diktafonodból kikerekedni készül. Ami igazi ihlet, annak nincsenek se valláserkölcsei, se anyagi megfontolásai: se dogmák, se kinyilatkoztatás, se pelenka, se három gyerek, se az, hogy mit-hogyan fizetnek soronként

40. ne vádaskodj vele, ne ihletedre kend, hogy valamit elfuseráltál. Az ocsut seperd ki s ne traktáld vele olvasóid, csupán mert hoz a konyhára és eladható, nevednek árfolyamán: a te nemes és nemzeti műhelyforgácsaid, parergák és paralipomenék, mosodaszámlákkal elkeveredve. Súlytalanságuk és semmirekellőségük visszavigyorg rád a limbuszokról. Az ihlet olyan hűbérúr, akinek „kathedratikosz” pallosjoga van: a hűbérese vagy – de csak visszavonásig

41. védekezz a modorossá válás ellen azzal, hogy megtapadsz a nyelven. Nem tudsz te semmit, mindent a nyelv tud. Te csak a busóálarc vagy – de szájnilyásodon által az édes anyanyelv tudatja évezredek bölcsességét és beépített idiotizmusait

42. ha alkatsd arra rendel, hogy a fejtője légy, ne hidd, hogy az oneiromantiké megkönnyíti munkád. Senki hozzá nem segít, magadnak kell kijárnod iskoláját. Meg kell tanulnod a) különböztetni az elgőrnivaló, selejtes, henye álom és az álomüzenet között b) a technikáját, hogy mint lehet késleltetett/lassított ébredéssel rögzíteni az álom lepedékét szürke kérgeden c) mit sem hamisítva rajta, távolfartani az ébrenlét hozzátételeit d) kerülni az éber elme goromba fejtését, a felejtett hézagok kivattázását e) megtartani tömörségét; és mindenekfölött f) átmenteni kulcsszavait, szóróntásait, konokul perszeveráló értelmi kivetköztetéseit: íme az üzenet, innen indulsz, ezekből hüvelyezed

43. az éber állapotban kapott sugallattal sáfarkodjál hasonlóképpen: ragaszkodj a megragadottság „egyedül üdvözítő” *trouville*-jaihoz s e kulcsszavak köré- és fölé emeld versépítkezésedet

44. ne értékeld túl az örökké zsinatoló költő-testvérülés megértő-átérző képességét; és ne becsüld le a kívülálló, kándid lélek ráhangoló készségét. Amazok gyakorta megduggítják fülüket belső, kortikális csörömpölésükkel (ha nem izmusaikon, szemiotikusaikon lovagolnak) – emezek olykor magasabbra felengedik fogékony antennáikat. Nem a tolvajnyelv, a zsargon, az iskolás terminusok, a rímképletek-metrumok, a klikk-sibbolethek, a gyűrűző pletykák és pikantériák ismerete teszi a versolvasót; hanem a lélek nyíltsága, gyanútlanlansága – kandsága

45. egyszer az őskáoszban a lábos megfogta önmaga nyelét és az isten lábával tévesztette össze. Odakozmálhat százszor is – azóta magának tulajdonítja a teremtetést. Ne szedj magadba kérészéletű filozofémákat, komputer-tojta statisztikákból rotyantott panáceaikat megújhódásra, szemiotikus sarlatánok receptjeit a költészetre: te ne próbálj „receptre” költészetet előállítani uraságoktól levett lombikodban. Gőzeidből-gázaidból előbb lesz homunculus, mint – versszöveg

46. Nyelved, a magyar, amelyre idegrendszered reflexei ráépítvén, agyad beprogramozva van: közeged; adottság, rímstórával, nyelvi játékaid, szójátékaid permutatív lehetőségeivel adva van. Fogadd el olyannak, amilyen: bőrd-helyett-bőr, nem váltogathatsz a nyelvi köntöst. A magyar, jóllehet zsenge hajtás (ami meglátszik strukturális bizonytalanságán és gyors előregedésén), kifejező erejét tekintve bámulatos és értelmező ereje sem rosszabb az átlagosnál; vagyis némi leleményességgel a Rig-Védától Heideggerig mindent el lehet mondani magyarul is. Óriási tehertétele, hogy kamasz érzelmi világú irodalmi tudat, kamasz ösztönű ultra-sovinizista nemzet tartozik hozzá: szekundér irodalom és számos történelmi téveszme félreneveltsége, „megbántottsági” trauma országos komplexuma – a „linkek” és az „alkotó” alkoholisták kultusza, rigmusoló váteszek és rokkant megváltásnosztalgiasok kamaszos hőzöngése. Az istenért, ne kezd a nyelvi sovinizmuson; ne képzelj, hogy a magyart akár a szomszéd idiómák, akár a világnyelvek fölé, magas piedesztálra állíthatod, mintha te mindjárt ezzel az „előnyel” indulnál. Ha nem is olvasod eredetiben a világirodalmat, ne képzelj, hogy a költészet istenének választott népe vagy. Nem a magyarról mondja a világ, hogy „a költészet országútja” – *la Voie Royale de la Poésie* –

47. az irodalmi tudat összetevői: tematika, irányzatok, műfajok. Az olvasói elvárások összetevői: a keresett – de legalábbis tolerált – tematika, irányzatok, műfajok.

A kettőből összeáll egy nyelv irodalma. Nem a nemzeté – a nemzet csak rányomja a nyelv irodalmára bélyegét.

A magyar irodalmi tudat csonkaságaiból és a magyar olvasói elvárások csonkaságaiból egybeáll a magyar irodalom csonkabonkasága. Agyonpolitizáltsága, közéleti- és elmocsarasodása; műfajainak korlátai, diszciplínáinak *terra incognitái*; lírai poggyászának kiboruló oldaltlógása. Anekdotázó kedélyeskedése, orientális túlírotsága, provincializmusa.

A magyar irodalom művelőinek ebben a csonkabonkaságban kell gyökeredzniük. Csak így számítanak költőnek-írónak, eladhatónak és magyarnak. Meg akarsz szabadulni a magyar irodalom másodlagosságától, „világirodalmi” kapkodásától, kollektív tudatának zsarnokságától, olvasói elvárásainak megnyomorításától – a „hungarológias” szemlélet megnyomorodottságától?

Törekedj tudatos gyökértelenségre. A nyelv, amelybe véletlenszerűen beleszülettél, ne akadályozzon meg abban, hogy a világ polgára légy. Hogy a világ minden irodalmi diszciplínáját, műfajait, egész tematikáját a magadénak mondhasd. A maximális szólásszabadság oly igényével engedj „szabad folyást” szavaidnak, amely – éppen veszedelmes és provokatív jellegénél fogva – sehol, semmiféle nyelvi hazában nem létezik.

A költő-dömping Közép-Európájában kivált attól őrizkedjél, hogy az Országos Önsajnalat Biztonsági Szelepévé torzulj. Feltetted életed a szóra? Légy a szabadon szólás szörnyetege.

48. az első öt évben, amíg tanulod a mesterséget, írd sokat. „Skálázz”; ujjgyakorlatokkal veszködve hatolj bele titkaiba: próbálkozz meg mindennel. Mihelyt letelt az öt év és te úgy érzed róját, tabulatúráját kitanultad, ünnepeld meg azzal, hogy azontúl egyre kevesebb verset írsz. Ismerkedj a mesterekkel: megládd, kincses könyveik „kézről-kézre” továbbadnak. Juveniliáidat ne tartogasd, hanem vágd a szemétkébe. Nehogy a hamis kegyelet ráleljen és előtte térdrehullongva csudálja – akár Picasso aranyba foglalt excrementumát

49. ne légy a nyomdafesték részegültje; ne ostromold a folyóiratokat. Belesodródásod az irodalomba legyen természetes folyamat: eljön az ideje. Az óvatos szerrel vagy gorombán eltanácsoló éppoly kevésbé tévedhetetlen, mint a tárt karokkal téged ifjú titánként üdvözlő. Ne ön-zsenid mérhetetlenségét csodáld; inkább iparkodjál kipuhatolni/felérezni tehetséged limitációt

50. légyen bár legkedvesebb darabod – ha úgy érzed, hogy még mindig nem kielégítő, még mindig van valami benne, ami romlékony, mert érezhetőleg lezökken s nem a rátalálás megemelkedő, egyedül-üdvöztető ígéje: ne gyorsalkodj a megjelentetéssel-kinyomtatással. Olyik versszövegnek 10, 15, 20 esztendő kell, míg teljesen kiérlelődik; és megcsúszhat, hogy mellyel évekbe titkos szerelembe estél: verskezdeményed vakszöveg marad; a prózavers indítása befut, embrionális versálmód négy vagy nyolc sora egy életen át elkísér és – fájdalomra – sohasem kerekedik opusszá. Válg meg tőle. Leírhatod: magaddal viszed a végelhallgatásba; kudarcod szégyene a te titkod marad

51. ne engedd, hogy megkaparják fiókjaidat. A nem véletlenül kallódó, a nem ok nélkül visszamaradt darabokkal rajongóid csak diszkreditálják teljesítményedet

52. költészeted lehet – de te magad ne légy kegyetlen. Ha költő vagy és irodalmár, magánéleted rendeld alá az irodalomnak, légy ebben minden áldozatra kész. De élettársaddal, szülőddel-gyermekeddel, családdal soha nem szabad hogy embertelen légy s a kegyetlenség ki-tudja-hová-nem-vezető, jóvátehetetlen excessusaira soha ne ragadtasd magad csupán azért, mert te „szent szörnyeteg” vagy. Kivételességed az apostolé – és nem a gonoszakaróé. Jaj neked, ha költészetedhez vér tapad

53. ne gondold ám, az utókor hogy nem teszi szóbeszéd tárgyává majd, hogy „kis jellemhibával” születél. Aki fejest ugrik a közéletbe és mulya vigyorral elsiklik tulajdon ballépései fölött, aki bepiszkolja magát, majd utólag cinikusan a tükrébe vigyorog, hogy idejekorán a hóhér házába bemenekülve – „ezt megúsza”; aki elaljasul – annak a tehetsége rámegy; elvékonyul, ő maga kiég.

Olyan önkéntes szurokban-tollban-hempergés ez, amiből nem lehet kifürödni. Az ilyen végezetre a kegyelem-íránti-kétségbeesés végső kiábrándultságának sátáni gyűlöletével tekint a tisztákra és minden eszközzel – kerítésükre tör

54. múzsádat ne fogatold be. Ne légy se üzleti érdek, se egyház, se párt, se szervezet szekértolója – kliense. Alkotó szabadságodat őrizd meg tűzön-vízen keresztül, érte semmi sem nagy ár. Ne nyugtasd meg

rossz lelkiismeretedet azzal, hogy mióta világ a világ, a történelmi időkben a költő, az író valamilyen hatalomnak mindig a kliense volt. Azt a gyökeres változást, amelynek révén az újkor többé nem tartozik a „történelmi időkhöz” s amit a szabadság feltalálása jelent – hamis szövegekkel nem fogod visszacsinálni

55. akarsz elrettentő példát látni? Ő az ott, a legközelebb, amint előlegben, halhatatlansága piedesztálját vajszigetként köpöli maga alá s karbafont-mozdulatlan, önszobra áll

ez a szellem káprázatos. Olyan káprázatos, mint a világkiállítás végignézzhetetlen (s mind fárasztóbb-lankasztóbb) tömegtelen sok kiállított tárgya, melynek már csak a katalógusa is egy mind fárasztóbb-lankasztóbb tárgy a magamutogatás özönében – mondom, a szellem káprázatos

de a lélek csörömpöl.

Mikor van csendben?

Sohase néma?

Már nem hallgatózik se befele, se kifele?

Már csak erre az önvilágkiállításra koncentrálni minden figyelme?

Az odatárt látnivalók szemünkbe fröcskölő, agyunkra zúduló lármaözönét csak egyetlen, „Vörös Törpéhez” hasonló csillagszivornya tudná behörpölni – ürülte szippantani. Az antilárma – annak a Kozmikus Szörnyetege

az ÚrBuddha lótuszprédikációja.

...Hogy arra „elhallgatna”?!

Arra sem „elhallgatna” – hanem eltűnne benne, mindenestül és nyomtalanul

56. valahányszor költők, irodalmi titánok és gigászok a magvas beszéd helyett magvatlan locsogásba fognak – ez a *locsogás* még akkor is csak titánok és gigászok locsogása, ha stílusfogássá fajzik és mint *Nuova Maniera*, annak nagyképűségével annak státusára és tekintélyére tart igényt. Mindez nem von le semmit tehetségük talán titáni, talán gigászi voltából; csak kihangsúlyozza, hogy a zsákutca, ahol oly boldogan viháncolnak – repülőter nagyságú s ezen a repülőter nagyságú zsákutca-lapályon leélhetik életüket anélkül, hogy valahol periméterbe ütköznének s ezzel felfedeznék zsákutca-mivoltát – vigyázz! Az ilyenek váltig „tanítványokra” vadásznak, ide-oda szalajtható fiók-apostolokat, ő-hírükkel-járó Angyali Fullajtárokat toboroznak maguknak: lasszóval fogják! Lépj ki lasszójukból; vacsoraasztaluknál csak a tehetséged vesztegeted

57. ne ringasd bele magad és ne élj abban a hiszemben, hogy az aranylemezre vésett buddhista szutrától, a zsinagoga csomózott sáman-zsoltosmáktól, a kuneiform pecséthengerektől, a gránitra vésett koilánaglif-soroktól, az ecsettel rajzolt kínai/japán ideogrammoktól, a kapukat övező mázastégla korán-idézetektől a modern fényszedőig és a rotációig ami csak úgy ömlik-özönlik belőlünk: az egyetemes írás himalájás hegyláncán a költészet a legmagasabb, legnehezebben meghódítható Mount Everest. Korántsem.

Tűrjed megpróbáltatásait, ha egyszer téged választott; mert nincs más választásod. De tudnod kell, hogy egészséges irodalmi közszellemben, művelt országban nem megélhetés a költészet – és kereszteddel (felkopott álladdal), egész kálváriás monodrámáddal igencsak magadra maradsz

58. amit itt olvastál, nem olvasnivaló. Megszívlelnivaló. Szellemed termékenyülni kívánczó mezőin legyen ez olyan, mint a frobeniuszi *paideuma*.

Térj vissza hozzá – valahányszor úgy érzed, elbizonytalanodtál.

(1979)

HELLENBART GYULA

Lukács György és a magyarok

Lukács Györgyöt nem utolsósorban az különböztette meg a legtöbb magyarországi marxistától, hogy nem vesztette el teljesen érzékét a magyar viszonyok sajátos vonásai iránt, illetve hogy volt mersze ezekről is beszélni. Mert hangadó marxistáink java részére még ma is jellemző a vaskalaposság: túlságosan egy bizonyos elmélet alapján állnak és csakis ennek fogalmai felől közelítenek a realitáshoz. Nincs bátorságuk a konkrét valóságból nyert tapasztalatok alapján korrigálni vagy módosítani az elméletet. Tulajdonképp Lukács is csak általánosságban beszélt a nemzeti szempontok fontosságáról – mint ahogy mindenről mindig csak általánosságban beszélt –, ő sem szublimált ki a magyar valóságból új, aktuális fogalmakat, nem csinált magyar marxizmust, mint ahogy Lenin orosz, Mao kínai, Fidel Castro és Che Guevara latinamerikai, vagy ahogy Togliatti olasz marxizmust csinált. Lukács egész életében rabja volt a német, főleg a hegeli idealizmus életidegen módszereinek, azaz mindenütt előbb látta a fogalmakat, mint a valóságot. Előbb a történetfilozófiát, mint a történelmet.

A többi magyar marxista azonban – kivéve a korán elhunyt Szabó Ervint, aki talán valamennyiüket felülmúlta – még odáig sem mert vagy tudott elmenni, mint ő, és megmaradt az idegen eredetű elméleti kategóriák betű szerinti értelmezésénél. Meg voltak és meg vannak ma is győződve arról, hogy a klasszikus elmélet megsértése lenne, ha a magyar történelmi adottságokból, a magyar társadalom specifikus szerkezetéből kiindulva fésűlnék végig a marxista ideológiát, mint ahogy az imént említett idegen forradalmárok tették.

Voltaképp nem csináltak egyebet, mint hogy a Marx, Engels és Lenin kimunkálta általános fogalmak hálóját, úgy ahogy volt, egyszerűen rádobták a magyar múltra és jelenre. Miután ezt addig senki sem tette meg, eljárásuk vitán felül egy sereg érdekes felfedezéssel járt. A régi Magyarország Jókai Mór és Tisza Kálmán nevelte közszelleme inkább Isten ujját, turáni átkot, magyar szupremáciát vagy valami hasonló gyermeteg fikciót keresett a történelem eseményei mögött. Ennélfogva az osztály érdekek és gazdasági tényezők szerepének kimutatása, szóval a marxista gyakorlat, szükségképp eredményezett felnőttebb történetírást: megvilágosodtak az események profán emberi rugói, amelyek persze a nyugati tudományok számára már rég világosak voltak.

Az új kategóriák fényében szinte automatikusan érthetővé vált a magyar történelem és közelmúlt számos jelensége. Hogy mást ne vegyünk, a kalandozásokat kiváltó valóságos gazdasági és szociális okokról nálunk először a marxista történelemkönyvek nyújtottak meggyőző elemzést, az irodalomban pedig például Lukács György mutatott rá elsőnek a Toldiban és János Vitézben rejlő osztálytartalomra.

Több azonban nem nagyon történt, marxista tudósaink nem hatoltak mélyebbre a magyar múlt és jelen feldolgozásában. Dogmaként értelmezték a hegeli-marxi történelemszemlélet tételeit, szentül hittek azok egyetemes érvényességében. Kreatív elméleti munkát nem végeztek. Alapjában véve Lukács sem. Napjaink neomarxizmusa tőle függetlenül, sőt többnyire az ő munkássága ellenében alakult ki. A fiatal baloldal zöme Herbert Marcusét követte, aki aktualizálta, azaz a nyugati ipari társadalom jelenlegi állapotára alkalmazta a marxizmust, aki nem félt új dolgokat mondani és szuverén mozdulattal nyúlt bele a mélyen tisztelt elméletbe is. Így sikerült neki például a Lukács által hevesen elutasított művészi és irodalmi avantgárdot is elhelyeznie világképében.

A magyar marxistákról azonban – és nem marxista polgári értelmiségünk jórészéről is – el lehet mondani, amit Nietzsche a németekről mondott: akkor is hegelianusok lennének, ha Hegel sosem létezett volna. Vagyis: készpénznek veszik a teóriát és elnéznek a közvetlen valóság felett. Ezért aztán a magyar realitások feltárásának és szellemi megmunkálásának feladatát a hazai szépirodalomnak egyedül kellett – úgy ahogy – elvégeznie. Idegen tájékozódású filozófusaink ebből a munkából sem 1945 előtt, sem az után nem vették ki a

részüket. Valószínűleg eszükbe sem jutott, hogy ez a feladatuk lehetne.

Egy olyan kor, amely mögött elmúlt filozófiai rendszerek egész tömege hever, írta 1801-ben még maga Hegel is, szükségképp jut a közönynek abba az állapotába, amelybe az élet kerül, miután végigpróbált minden lehetséges megnyilvánulási formát. Az ilyenkor már csak élettelen ismeretek gyűjtésében leli örömét. Minden új filozófiának rögtön nevet és történelmi besorolást ad, szóval közömbös ismeretté degradálja, *historizálja*. És nincs az a filozófia, úgymond Hegel, amellyel ne lehetne így elbánni, pedig minden kor filozófiája egyformán küzd az örök feladattal: az önmegismeréssel. Ezen a téren voltaképp nincs fejlődés, minden filozófia önmagában kerek, s ezért nincs is jogunk elmúlt korok bölcsekedését holmi kezdetleges próbálkozásként lenézni.¹

Hegel 30 éves korában írta ezt, szóval akkor, amikor még nem az volt, akinek ma ismerjük. Híres-hírhedt filozófiai rendszerét csak az 1807 és 1821 között megjelent munkáiban építette fel. És ez a rendszer bizony erősen magán viseli annak a túlrejt szellemű, „közönyös” korszaknak a jegyeit, amelyet fiatalon még oly kritikusan szemlélt. Mert rendszerére éppenséggel a túlzott elvontság, a „tisztá szellemiség” jellemző. Már az idézett fiatalkori írásban is felbukkan ez a globalizálásra hajló, nagy perspektívákat kedvelő gondolkodói magatartás, már ott is polemizál a „partikuláris” (esetleges) nézetek filozófiai térhódítása ellen, de ott még nem ragadtatja el magát messzemenő következtetésekre, nem akarja a valóságot maradéktalanul feloldani az észgyártotta fogalmakban. Mint ahogy később tette, amikor is kizárólag a gondolatilag feldolgozott, szellemileg már megemésztett életből indult ki, szóval végső soron az olvasmányokból, amelyekben már minden kerek, logikus és befejezett. Csakis így juthatott el ahhoz a sok felháborodást kiváltó kijelentéséhez, hogy „Ami ésszerű, az való, és ami való, az ésszerű”. Szóval, hogy minden úgy jó, ahogy van.

Abban kétségkívül igaza volt, s ez kézenfekvő is, hogy a filozófia nem ragadhat meg a nyers indulatok, előítéletek és elfogultságok szintjén, hogy meg kell szűrődnie a szenvtelenül mérlegelő ész rácsán, viszont igencsak ingoványos talajra lépett, amikor a valóságról csupán annak semleges fogalommal hűlt formájában volt hajlandó tudomást venni. A valóságban semmi sem semleges, ott minden csupa ellentét, csupa feszültség. Ott minden „vagy-vagy”, mondotta Kierkegaard, Hegel szenvedélyes ellenlábasa. Messziről nézve persze a viharos tenger is állóvízzé szelődik és a legiszonyúbb csatazaj is zsongássá tompul, de ilyen távlatból csak az utókor vagy a térben messze álló, részvétlen szemlélő látja az életet. Aki maga is cselekvőleg benne van a jelen viharában – és ki nincs benne? –, akinek a saját bőrére megy a játék, aki önmaga vagy embertársai előtt felelősséget visel, annak ez az eget földdel és igent nemmel összebékítő hegeli dialektika csak haszontalan, langyos szobatudomány. Szóval épp az a közönyösség, amelyről a fiatal Hegel beszélt.

És erről beszélt a fiatal Lukács György is, akire mély, sőt életre szóló benyomást tett Kierkegaard Hegellel szembeni érvelése (sajnos szintén csak elméleti vonalon). 1910-ben írt Kierkegaard-esszéjében olvashatjuk: „Az életben csak az egyes, a konkrét létezik igazán: létezni annyit tesz, mint különbözni... A szubjektivitás az igazság; az egyes dolog az egyetlen létező; az egyes ember az igazi ember.” Az ugyanebben az évben írt „Esztétikai kultúra”-ban pedig azon háborgott, hogy ez a kierkegaardi elv nem érvényesül, az embereknek nincs saját meggyőződésük: „Ma 'megértünk' mindent, 'beleéljük magunkat' mindenbe, nincsenek egymást kizáró ellentétek.”

Ez nem utolsósorban saját magára vonatkozott, hisz neki sem volt határozott világszemlélete, ő is csak esztéta volt, aki hol ennek, hol annak az írónak a lelkivilágába élte bele magát. Első kötete, „A lélek és a formák” (1910), csupa ilyen beleélő esszék gyűjteménye. Az idézett Kierkegaard-tanulmány megállapításait is csak *cum grano salis* olvashatjuk; a dán filozófus világképe csupán egyik összetevője volt túlkomplikált szellemének. Más szóval esztéta volt ugyan, de rossz lelkiismerettel. A való életben, ifjúsága szűkebb és tágabb környezetében, nem talált szilárd erkölcsi támpontot, absztrakt elvekre pedig nem lehet alapítani konkrét emberi magatartást. Ez Kierkegaard filozófiájának a magva is. Lukács azonban csak elvontan tudott beszélni a konkrét álláspont szükségességéről.

Elutasította az „esztétikai kultúrát”, szóval azt a felfogást, amely kizárólag a művészi kifejezés minőségére helyez súlyt és nincs tekintettel a tartalomra, amelynek szemszögéből a jól megfestett főzék és a jól megfestett Madonna között nincs értékkülönbség. Az esztétikai kultúra, írta, „felesleges tehernek lát minden gondolatot, mert a 'jól írás' az egyedül fontos dolog, mert a gondolatoknak úgy sincs jelentőségük, mert úgyis hazugság és egyformán hazugság valamennyi”.

¹ G. W.F.Hegel: Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie (Bevezetés)

Ez a támadás nem Hegel és a hegelianizmus ellen irányult, hanem Ignótus és a „Nyugat” impresszionizmusa, a kizárólag formai szempontokra súlyt helyező, erkölcsileg és intellektuálisan közönyös értékrend ellen. Az öreg Lukács elmondta egy interjúban, hogy Ignótus első találkozásukkor igen dicsérte egy írását, amelyet benyújtott hozzá, de elismerő szavaihoz hozzáfűzte: „Nézze fiam, mondok magának valamit, amit egész életére megjegyezhet: A maga cikke rendkívül okos, rendkívül szellemes, és mint látja, le is fogjuk hozni, de jegyezze meg, hogy mindannak, amit maga írt, az ellenkezőjét is éppúgy meg lehetett volna írni”.

A hegelianizmus és a pesti impresszionizmus közt persze csak közvetett a kapcsolat, de egy megírásra váró magyar művelődéstörténet szempontjából annál fontosabb, s így megérdemli, hogy kissé rávilágítsunk: Amivel Nietzsche és Kierkegaard vádolta Hegel híg általánosságait, az lényegében ugyanaz, mint amit a fiatal Lukács – és később Szabó Dezső, Németh László, Illyés Gyula stb. – olvasott a nihilista Budapest fejére. Mert miért is támadta a radikálisan keresztény Kierkegaard és a radikálisan pogány Nietzsche egyforma vehemenciával Hegelt? Azért, mert gondolkozásról beszélt és teljesen figyelmen kívül hagyta közben, hogy aki gondolkodik, nem testetlen fantom, hanem eleven hús-vér ember; nem egy törvényszerűen lepergő globális történelmi folyamat passzív atomja, hanem saját személyes boldogulását kereső, cselekvő, *szubjektív* lény. S Budapest kozmopolitizmusát is azért támadták a népiek, mert csupa vizenyősséig elvont, tulajdonképp átlagolásból nyert fogalmat, „európaiságot”, „városiasságot”, „polgáriasságot” eszményített és irtózt a magyar önmegismerés szellemi és erkölcsi erőfeszítésétől, az igazságtól, hogy „*létezni annyi, mint különbözni*”.

Nietzsche is, Kierkegaard is a modern európai izmusok szédült kavargásában akart szilárd talajt döngölni az emberek lába alá, a pesti kozmopolitizmus azonban épp ettől a kavargástól volt elragadtatva, ebből akart minél többet importálni. „Összeszaladt ős, tél, tavasz, nyár”, jellemzi a „Nyugat” e buzgó eklekticizmusát egy Ady-verssorral az Akadémiai Irodalomtörténet, ám következtetéseket nem von le ebből a fontos észleletből. A szerzők nem olvasták Nietzschét, aki nagyon érdekes dolgokat írt erről a szellemi állapotról (és akit három lappal arrébb emlegetnek is, de persze csak a szokásos közhelyekkel). De a fiatal Lukács idevágó megjegyzéseire sem térnek ki, noha nem nehéz összefüggést látni az általa hevesen támadott pesti cinizmus és a mohó műveltséghabzsolás közt. Az újdonsült magyar polgári értelmiségre hirtelen rázúduló tömértelen ismeret inkább csak zűrzavart és blazírságot eredményezett, semmint műveltséget. Aki egyszerre jut a birtokába különböző tájak és korok különféle, gyakran homlokegyenest ellentmondó igazságainak, anélkül, hogy egy kifejeződött saját álláspont útmutatást adna neki a válogatásban, az sosem fog rendet teremteni gondolkozásában, elveiben, céljaiban. Annak csak amolyan Bouvard- és Pécuchet-féle műveltsége lesz (Flaubert e két regényalakja összeolvasott egy sereg könyvet, de valahányszor megpróbálta gyakorlatban értékesíteni az olvasottakat, szánalmasan kudarcot vallott; a könyvekből merített ismeretek egytől egyig csütörtököt mondtak a valóságban).

A magyar literátor értelmiség is túl sokat markolt. Mindenfélével törődött, csak a konkrét helyi problémákkal nem. „A nagy szociális és kultúrfortyogásban elakadtak az alapproblémák”, írta 1939-ben Németh László. Lényegében ugyanezt állapította meg Lukács György is, csak más megfogalmazásban, amikor 1946-ban polgári értelmiségünk műveltségének öncélúságát, a „l'art pour l'art-ideológiát” ostromozta: „*A dzsentrivel szemben országos méretben gyökértelen városi értelmiség alakul ki a tőkés termelési rend kibontakozásával párhuzamosan. Ez a gyökértelenség a városi értelmiség politikai, társadalmi és irodalmi megnyilvánulásaiban – különösen eleinte, de sok tekintetben végig az egész fejlődésen – a gerinctelenség képét mutatja... Ebben a magára hagyott, magára utalt értelmiségben a szellemi experimentum, a mindenkori legújabb nyugati irányzatok, sőt divatok kritikátlan receptója uralkodik.*”

Szóval az öreg Lukács is elutasította a külföldi szellemi vívmányok szelektálatlan, öncélú összehordását, ő is fontosabbnak tartotta a helyi feladatokhoz – az alapproblémákhoz – való igazodást. A különbség közte és a népiek közt az volt, hogy ő ezt a programot csak elvontan tudta megfogalmazni. Őt nem fűzték érzelmi szálak valamelyik magyar tájhoz, népcsoporthoz, nyelvjáráshoz, kultúrához, még Pesthez sem (mint pl. Molnár Ferencet, akit utált): nem volt szülőföldje. És ez egyáltalán nem elhanyagolható körülmény. Mert még ő főabsztraktsága Georg Wilhelm Friedrich Hegel sem valahol az éterben született és nőtt fel, hanem egy stuttgarti luteránus családban; württembergi sváb volt, és soha angol, francia, olasz vagy más fejben nem is születhetett meg az a filozófia, amelyet ő fundált ki (és amelyet marxistáink az egyedül elfogadható filozófiaként kezelnek).

Lukács sem bújhatott ki a bőréből, ő is származott valahonnét, őrá is formálólólag hatott a gyermekkori környezet, csak hogy főleg negatív módon: elfordulást és elutasítást provokálva. Lukács korai fűsűségétől

kezdvé inkább könyvekben élt, semmint az általa mélységesen lenézett „triviális” valóságban. Eleve szentírásnak vette a klasszikus európai dráma- és regényirodalmat és a német idealizmus világképét – később a marxizmusét. Ebben fogódzkodott meg, mert odahaza sem az avult és hamis népiesség, sem pedig a nyegle pesti nihilizmus nem adott talajt a lába alá. Voltaképp teljes szellemi és erkölcsi vákuumba született bele. A hagyománytalan, kevert népességű, túlnyomó többségében német nyelvű és német–oszlák kultúrájú, de gyökértelenségét hazafias frázisokkal túlarsogó Budapest nem tudott haza lenni a számára. „Gyenge és hitvány, gyáva és egységet nélkülöző belső életű”-nek, „lármás, indiszkrét, hangosan panaszkodó és ordítva örülő” városnak nevezte Pestet, amely lakosainak „nem adhat semmi célt és semmi tartalmat”. Neki annál kevésbé adott, mert eleve teoretikus, sőt idealista alkat volt; *szellemi* anyatejre szomjazott. És ezzel Budapest aztán végleg nem szolgált. *Pál utcai fiúkat* vagy *Vörös postakocsi*t lehetett írni Pesten, de filozófiát?...

Lukácsnak azért nem volt lélektani értelemben vett szülőföldje, mert ami az lehetett volna, azt mindenestől elutasította. Ami Németh Lászlónak Szilasbáls vagy Illyés Gyulának Rácegrespuszta, az neki a gyökértelen és gerinctelen városi értelmiség volt. Ez persze nem azt jelenti, hogy a dunántúli falvakban és pusztákban csupa szent életű jellemóriás, a Lipótvárosban pedig csupa hitvány fráter élt. A különbség nem morális, hanem szociológiai jellegű: a magyar falunak, mint általában a falunak, volt pontosan körvonalazott, hagyományos értékrendje és etikettje, voltak köztáblái, életét tiszteletben tartott törvények szabályozták, mert annak minden mozzanatára volt régi hagyomány által szentesített előírás. Ez a rend persze hierarchikus és könyörtelen; drasztikusnak fekete-fehér optikájú, de Lukács alapjában véve ilyesmi után sóvárgott. Ezért dicsőítette heidelbergi éveiben a katolikus középkort és az orosz ortodoxiát: mindkettő szilárd alapokon nyugvó életszemlélettel és kultúrával rendelkezett. A jelenben ez hiányzott. „Nincsen már kultúra, amelyben ugyanazon ösztön határozza meg, milyen legyen az ember háza, öltözete, bútorai, képei: teljes az anarchia”, írta 1907-ben keletkezett Gauguin-esszéjében.

A századvégi, hirtelen összeverődött Budapestnek semmiféle adekvát értékrendje nem volt. Nem azért, mert város volt, hanem mert városnak is szinte egyedülállóan hagyománytalan és profiltalan volt. Ignatusék végzetes optikai csalódás áldozatai voltak, amikor azt hitték, hogy Pest olyan, mint más európai városok. Nem volt olyan, mert se történelmi, se táji gyökerei, se saját törzssökös polgársága, patriciátusa nem volt. A törzssökösség korántsem csupán vidéki fogalom, minden valamirevaló európai városnak megvannak vagy legalábbis megvoltak a maga tösgyökeres polgári famíliái. Ha végigmegyünk központi kerületeik – óvárosaik – utcáin, bizonyosan láthatunk még olyan cégtáblákat, amelyeken ugyanazok a nevek olvashatók, mint temetőik legrégebbi sírkövein. Sőt telefonkönyveikbe belelapozva is felfedezhetjük a város múltjával és környékével összefonódott családok, az „idevalósiak” neveit (Stuttgartban pl. a Hegeleket). Pestnek ilyen családjai nincsenek és talán soha nem is voltak. Ez a város mindig is csupán vegyes eredetű bevándorlók és vidékről felköltözők szálláshelye volt. Már egy 1822-ben kiadott leírás megállapította, hogy Pesten egy család sem tudja honi származását három generáción túl kimutatni, legfeljebb néhány görög és rác(!).

Ezért, emiatt az idült mobilitás miatt volt Budapest szellemi vákuum, méghozzá sokkal nagyobb mértékben, mint maga Bécs, amelyre Hermann Broch ütötte rá a „Wert-Vakuum” bélyegét. Így magyarázható az a mindmáig tartó szellemi és erkölcsi zagyaság, krónikus improvizáltság, jellegtelenség és rövidlélegzetű nihilizmus, amelyet a fiatal Molnár Ferenc oly fájlalva és a fiatal Lukács György oly savonarólás dühvel ostorozott (s amely fölött marxistáink könnyedén elsiklanak). És Lukácsnak is pont azt vethetjük elsősorban a szemére, hogy Budapest-kritikáját nem fejlesztette tovább, nem emelte kissé filozófikusabb szintre. Ezt nálunk eddig senki nem vetette a szemére, mert mi a filozófiát túl éteri, túl absztrakt, saját valóságunktól eleve és szükségképp idegen tevékenységnek tartjuk. Ha Lukács a szó igazi értelmében vett magyar filozófus lett volna, bizonyosan nekigyürkőzik e munkának és ezzel nem kis szolgálatot is tesz nemzetének, őt azonban kezdettől fogva magához rántotta a német filozófia óriási mágnes, és élete végéig meg is maradt ennek fogalomkörében.

Akkor sem lépett ki belőle, amikor az ebből a magatartásból eredő hibákat másoknál bírálta. Fiatal korában pl. szemére vetette Babitsnak, hogy lírája túl univerzális és hiányzik belőle a konkrét emberség, a személyes álláspont, Madáchot pedig egész életében bírálta túlzott általánossága miatt, anélkül, hogy a maga intellektuális magatartására nézve levonta volna ebből a legcsekélyebb következtetéseket is. Pedig azok nyilvánvalóak voltak. Főleg a Madách-kritika esetében, mert itt arról beszélt, hogy a világot konkrétan ábrázoló írók, mint például az orosz klasszikusok vagy Mikszáth, sokkal mélyebbre világítottak az emberi társadalom szerkezetébe, sokkal nagyobb gondolati teljesítményt nyújtottak, mint a filozófus íróként ünnepeelt Madách, aki a Tragédiában csak bizonyos általános tételeket illusztrált.

Lukács egyáltalán nem vette észre, hogy amit Madáchnál kifogásolt, az neki magának is eredendő fogyatékosága, és ezért el sem jutott annak az alapvetően fontos, *filozófikus* kérdésnek a felvetéséig, hogy mi a magyarázata ennek a nálunk olyannyira elterjedt szellemi attitűdnek. Nem vette észre és nem elemezte az összefüggést a német gondolkodás magyarországi befolyásának különböző, egymástól látszólag teljesen független következményei között. Megállapította, hogy a régi Magyarország szellemtörténeteszei sematikusán átvették a német kategóriákat, de hogy a sematizmus Rákosi-érában lefolyt orgiái is ebbe a jelenségcsoportba, a kész fogalmak elhamarkodott átvételének és kultuszának jelenségei közé tartoznak, szóval hogy itt analóg esetekről van szó, azt már nem volt képes regisztrálni. Annyira rabja volt a 19. századi német filozófia fogalomrendszerének, hogy nem tudott egy pillanatra sem föléje emelkedni és egy rajta kívüli eső álláspontot elfoglalni.

Előszóval szemlélte a világot átfogó, globalizáló perspektívából, „*objektív világtörténelmi szempontból*”, mint aki birtokában van a rendíthetetlen, abszolút igazságnak, mint aki pontosan tudja, hogyan folyik le a világtörténelem. Ezt azonban senki nem tudja. Évszázadok vagy évezredek térben is szanaszét szórt miriádnyi eseményére visszatekintve (jobban mondva a róluk szóló könyveket olvasva) alkalmazhatunk ilyen vagy olyan csoportosító és válogató szempontokat, fedezhetünk fel törvényszerűségeket, de hogy bármelyiket is „objektívnek” nevezhetnénk, az kétséges. Mi egyáltalán a „világtörténelem”? Beszélhetünk-e erről mint valami pontosan körvonalazott, egyértelmű fogalomról? Nem inkább az a helyzet, hogy annyi a világtörténelem, ahány könyvet írtak róla? Hogy minden történelemkönyv magán viseli szerzője szemléletének nyomait? Hogy mást ne mondjunk: a nyugat-európai népek hosszú időn át egyszerűen azonosították saját történelmüket a világtörténelemmel, s pl. Afrika, Ázsia, a prekolumbiánus Amerika, sőt Kelet-Európa történetét javarészt mellőzték (a Hegel–Marx-féle szemlélet is ennek a családfának egy hajtása, nyilván az utolsó). Persze Nyugat-Európán belül is voltak bőségesen differenciák az angol, francia, német stb. „világtörténelmek” között, amelyek egy kicsit mindig is nemzeti történelmek voltak, főleg épp a Hegelé, egy sereg esemény megítélésében mégiscsak megegyeztek. Így jött létre az az európacentrikus történelemszemlélet, amely a múltban voltaképp az egész világot elfogadottá vált.

A magyar köztudatba különösképp mélyen befészkelte magát. Történészeink és irodalmáraink valósággal fetisizálták Európa fogalmát: mítoszt és normát csináltak belőle. Túlásaik e téren nem ismertek határt. Történészeink vezérelve volt, minden áron kimutatni, hogy szerves részei voltunk és vagyunk a keresztény, illetve modern Európának. A harmincas években például azt állították, hogy a honfoglaló magyarok a kereszténységet már jól ismerték, felvétele nem is került megerősítésükbe, nemrég az Új Látóhatárban olvashattuk, hogy már a kapitalizmus is a kisujjukban volt.² Literátor értelmiségünknek is kedvenc szokása ismételtetni, hogy minden európai szellemi áramlatnak megvolt a magyar megfelelője. Mindenről, ami „világviszonylatban” szépnek, jónak vagy korszerűnek számít, sietünk bebizonyítani, hogy abban mi is nagyok vagyunk (európaiságunk és sumer rokonságunk bizonygatása közt csak látszólagos az ellentét, mindkettő egyet akar: nagytekintélyű, fényt és dicsőséget sugárzó kultúrához kapcsolni a magyarságot, ugyanazt, amit a románok a dákoromán elméletükkel).

Történelmünk genuin vonásainak elméleti igényű kimunkálásával vezető tudósaink nem nagyon foglalkoztak. Nem foglalkozott vele sem Szekfű Gyula, sem Molnár Erik. Mindkettőjük elfogadott bizonyos idegen eredetű mércéket és kategóriákat, s elsiklott az olyan jelenségek felett, amelyek felmérésére ezek a kategóriák alkalmatlanok voltak. Sajátos módon Babits Mihály volt az, aki ennek a külföldhöz való idomulásnak a krédóját a legegyszerűbben megfogalmazta:

„A világirodalom – általában az egész kultúra – a népek lelkének óriás koncertje: minden nyers nemzeti hang disszonáns, míg e nagy zene egészével összehangolva nincs.”

Ez az „összehangolás” nem egyéb, mint távlati csalódás, a térben és időben messze álló, krónikákból értesülő megfigyelő illúziója. Juhász Gyula két verssora jut eszünkbe: „Csak halk zsibongás zsong föl a magasba, és fönn az is – harmónia!”. Mert hát ki állíthatja, hogy az európai szellemi élet bármikor is harmonikus volt? Épp legtermékenyebb korszakaiban volt az ellentétek és disszonanciák szétbogarthatatlan szövevénye. Csak az utókor történészei látnak egybe mindent, ők konstruálnak mindig áttekinthető,

² Vajay Szabolcs: A honfoglaló magyarság új gazdasági mechanizmusának európai vonatkozásai, 1971/1. sz.

fejezetekre osztott rendszereket, amelyek persze lehetnek okosak és igen hasznosak is, csak épp egyikük sem fedi a teljes valóságot, mindegyik vitatható és vitatott is. Eleve belőlük kiindulni, szóval a fogalmi munkával utólag előállított összhangot primer valóságnak venni, s ráadásul még a jelennek szóló követelményeket is levezetni belőle, nemcsak logikai vétség, hanem dogmatizmus is. Igencsak megkönnyíti a maga dolgát, aki a nyugat-európai fejlődést egyszerűen „klasszikusnak”, „normálisnak” avagy „világtörténelminek”, az összes többi népekét pedig periférikusnak, „nem világtörténelminek”, szóval voltaképp *nem normálisnak* deklarálja. Ezt teszi azonban Lukács György is:

„A magyar fejlődést tehát úgy kell venni, mint a kis nemzeteknél gyakran előálló eltorzulást, a világtörténelem nagy problémáinak eltűnését.”

Íme, ilyen abszurd tételeket állít fel, aki mindenestől készpénznek vesz egy elméleti konstrukciót. Az ilyen felfogás útját állja annak, hogy bármely nép történelmét önmagából értsük meg; nem véletlen, hogy Lukács maga is ellentmond e tételnek, amikor az orosz történelem sajátosságait taglalja. És képtelenség is, hogy egy nemzet a maga történelmének elidegeníthetetlen, sehol másutt meg nem található eseményeit és problémáit, a legsajátabb, leginkább elevenébe vágó kérdéseket mellékesnek minősítse, csupán, mert egy idegen eredetű elméletben nincs rá paragrafus!

Természetesen nálunk is alkalmazhatók némely nyugati kategóriák, hiszen Kínában és Peruban is alkalmazhatók, de ki meri állítani, hogy egy nemzeti történetírásnak ezekre kell felépülnie? Ki meri állítani, hogy – amint Kierkegaard ezt gúnyosan Hegel fejére olvasta – Európa-térképpel a kézben célszerű Dánia bejárására indulni?! Az osztályharc és a gazdasági érdekek kétségkívül univerzális mozgató erői a történelemnek. De nem az egyedüliek.

Lukács György, Molnár Erik és tanítványaik hangsúlyozták ugyan, hogy a magyar és a kelet-európai társadalmi fejlődés másként folyt le, mint a nyugati, kivált a 16. századtól kezdve, de mégis csak megelégedtek a nyugati fejlődésből levont elméleti tanulságok alkalmazásával. Kizárólag olyan fogalomrendszert használtak az újkori magyar történelem felmérésére, amely a mienkétől messzemenően eltérő társadalmi és kulturális szférában született meg. Márpedig, ha nálunk más volt a fejlődés, akkor annak elmélete sem lehet azonos a Nyugat fejlődésével. A magyar marxisták azonban rendszerint csak arról vesznek tudomást, ami közvetlenül megfelel a készen kapott elméletnek. Ahol nekik maguknak kellene kifejteniük némi elméleti erőfeszítést, ott rögtön leteszik a tollat, ezt a magasabb rendű feladatot tiszteletteljesen átengedik klasszikus tekintélyeknek.

Az idegen elvi tájékozódás ily módon érzéketlenné teszi sok tudósunkat a specifikus magyar problémák iránt. Lukácsnak becsületére válik, hogy nem hunyt egészen szemet a helyi bajok előtt. Ismétetlen szemére hányta például a magyarságnak, hogy nincs semminemű filozófiai kultúrája. Vajon rossz marxistának kell-e őt bélyegeznünk, amiért beszélni mert egy specifikus magyar vonásról? Aligha. Legfeljebb azt kell felrónunk neki, hogy a felvetett kérdést felületesen válaszolta meg. Mert az a sematikus válasz, hogy a nemesség és polgárság 19. századi osztálykompromisszuma, a *feudálkapitalizmus*, akadályokat gördített a szellemi fejlődés útjába, nem állt helyt, hisz ő maga utalt több ízben is arra, hogy e kompromisszum dolgában igen hasonlítunk a németekre, márpedig azoknak igazán bőven volt filozófiájuk! És különben is, korábbi időkben, amikor a feudálkapitalizmus még csírájában sem létezett, akkor volt-e talán magyar filozófia? Nem volt. Ez a fogyatékoság végigvonul egész történelmünkön. „Ideafőbb fajtát nem képzelek a magaménál”, mondta Ady. Elméleti, transzcendens dolgokban a magyarság mindig is csak fogyasztója volt mások vívmányainak. Nemcsak filozófiában, a vallásban is folyvást az importőr szerepét játszottuk. A katolicizmust is, reformációt is készen kaptuk. A csehek csináltak huszitizmust, a délszlávok bogumilizmust, csak tőlünk nem indult ki elvi kezdeményezés, csak nálunk nem született gyűjtő gondolat.

A magyarság egész Kárpát-medencei történelme során nálánál nagyobb idegen népek és kialakult arcélú kultúrák közvetlen tömegvonzásában élt (ez is egy pont, amely a marxistákat nem érdekli.) Alig volt lehetősége arra, hogy szembenézzen önmagával, felmérje múltját és jelenét, s levonhassa mindebből a következtetéseket. Uralkodóit, arisztokráciáját, papjait, hadvezéreit, kereskedőit, tudósait, kézműveseit, könyveit javarészt kívülről kapta. Jóformán mindig mindent készen nyomtak a kezébe. Mielőtt világosan megfogalmazhatta saját léte alapvető kérdéseit, már tucatjával kínálták neki (kínálták? verték a fejébe!) a komplett válaszokat. Nem volt lehetősége arra, hogy a maga érzékeivel és eszével hatoljon be a világ titkaiba és saját tapasztalatai alapján formálja meg életszemléletét. Filozófiáját Lukács Györgyöt ennek az állapotnak

a következményei formálták; öt épp fogyatékoságai miatt nevezhetjük magyar gondolkozónak.

(1975)

KABDEBÓ TAMÁS

Inspiráció és ihlet az irodalomban

*...,Rakjuk le, hangyaszorgalommal, amit
Agyunk az ihlett órákban terem
S ha összehordtunk minden kis követ,
Építsük egy újabb kor Babelét...*

*...Mi dolgunk a világon? Küzdeni
És tápot adni lelki vágyainknak.
Ember vagyunk, a föld s az ég fia..."*

In medias res kezdtük, rögtön a téma kellős közepén. Megfigyeléseink szerteágaznak majd. Nyitásként tételizzuk fel, hogy Vörösmarty, a *Gondolatok a könyvtárban* fenti szakaszaiban, gondolatilag előlegezi *Az ember tragédiáját*.

A költő az *ihlett* órákról beszél. Mit ért ezeken? Kétségkívül azt az időt, amelyben maximális hatásfokkal és erőbedobással művészt alkotunk, mint például magát a verset, amelyben a példa előfordul. A költő példatára azonban túlmutat a művészi alkotáson. Könyvtár van a vers címében és ő maga is könyvtárban van, mely segíti ihletét –, név szerint a Magyar Tudományos Akadémia akkor még ifjú könyvtárában – s ennél fogva az *alkotás* jelentéskörének első gyűrűje logikusan utal a *könyvtárra*. Ehhez kell az ihlet. A további, szélesebb gyűrűk viszont az emberi tevékenység, tehát a mérnöki munka, a gyógyítás, az építészet ágaira is látszanak utalni igéikkel. Elképzelhető, hogy Vörösmarty ebben, a könyvtári összefüggésben, már-már azt vélte, hogy csak az ihlett órákban végzett agymunka eredményez igazi, építő, előrevivő, a jelenen túlhaladó alkotást.

Mi, az ihlet mellett, az inspiráció főnevet mint megkülönböztetőt tüntettük fel értekezésünk címében. Bár a középnyagyságú szótárak, mint pl. a Magyar Értelmező Kéziszótár csak az ihlet szót ismerik, a közhasználat, csakúgy mint az irodalmi nyelv, az *inspiráció* elvont főnevet is szerepelteti. A kettő gyakran egymás szinonimája. Írói használatban viszont egy alig észrevehető határvonal épült a kettő között, mintha a szavak fogalomköre nem teljesen fedné egymást. Példák:

Rakjuk le hangyaszorgalommal, amit agyunk az inspirált órákban terem – helytelen, nemcsak az idézettörés miatt.

A Bibliát a Szentlélek ihlette – nem helytelen, de az inspirálta szó jobban idekíváncozik.

Öregem, engem ez a jó nő ihlet. Öregem, engem ez a jó nő inspirál – mindkettő lehetséges.

Próbálkozzunk meg ezek után egy ideiglenes munka-definícióval. Inspiráción a magyarban olyan, rendszerint hosszabb időtartamú ösztönzést értünk, melynek hatására minőségileg jobban és eredményesebben dolgozunk az élet bármely területén. Ihleten művészeti és elsősorban irodalmi serkentést értünk, mely jobbára rövidebb lejárátú és intenzív. Az ihletett alkotó gyakran fölülmúlja önmagát, azaz korábbi alkotásainak szinte fölé emelkedik. Példák:

A Lánchíd tervezőjét inspirálta az a tudat, hogy hídja korszakalkotó lesz Közép-Európában. Petőfi ihlett

állapotban, egy kemény tél hat hete alatt írta meg a János Vitézt.

Az *ihlet* nyelvújítási szó, a latin inspiráció fordítása, amely – fentebb láthattuk – nem zárta ki a két szó párhuzamos létét s egymáshoz viszonyított jelentésmódosulását.

Az *inspiráció* (latin *inspiratio*) a szellem hatása az emberre, hogy az gondolkozzék, beszéljen, írjon az ő akarata szerint. A régi közhit úgy tartotta, hogy a szellem beköltözik az emberbe és irányítja, elnyomva annak öntudatát, elkábítva esetleg lelkiismeretét is. Fokozatai: az izgalom, a részegség és az extázis.

Feltehetőleg a szellem nem mindig keríti hatalmába az ember énjét, csupán képessé teszi arra, hogy az inspiráció folyamán intenzívebben, felfokozottan cselekedjék. Az inspirátorok morálisan megoszlanak: Isten és az angyalok jóra, a démonok, az ördögök rosszra inspirálnak.

Az inspiráció fogalmát természetesen nem a latinok találták ki, hanem a görögöktől vették át. A görögök nevet, tárgykört, mitológiai személyiséget adtak az inspirátorok művészi tevékenységre serkentőinek. Mnemoszüné, a múzsák anyja a memória mentora és serkentője volt, Klió a történelem ihletője és letéteményese, Euterpe felelt a muzsikáért, Tháliának és Melpomenének köszönhatték a színészek és drámaírók a sikert, Terpszichore a táncot inspirálta, Erato az elégiát – lett légyen az erotikus vagy sem –, Polühümnia a lírát szította fel a költőben, Uránia a csillagásznak segített és Kalliope egyszeriben felelt az ékesszólás és az epika eredményességéért. Látható egyszersmind az is, hogy a görögök a *művészet* fogalom köré sokkal tágabb jelentéskört vontak, mint mi tennénk. Továbbá az is világos, hogy az élet többi területén megosztottak az istenek: Apolló eszélyességre inspirált – illetve ezen a téren segített –, Hermes ötletességre, Aesculapius gyógyításra inspirált. Prometheus, a tűz ellopója, áttételesen inspirált és inspirál ma is a feltalálásra és felfedezésre.

Az inspiráció görög koncepcióját, mely nálunk az énen kívüli sugallatot jelentette, a rómaiak úgy értelmezték, hogy az inspiráció maga a géniusz, mely a fejben székel (székelhet) az én tudatától függetlenül. A latinok tehát – durván szólva – egyfajta különleges intelligenciát értettek géniusz alatt, mely, olykor ESP típusú is lehetett.

A rómaiak, a maguk specifikusabb világképével, a pluralistább görögökkel ellentétben az inspiráció fogalmához hozzátett géniuszsal a gondolatot differenciálták, plasztikusabbá tették. Ez a differenciálás okozhatta, részben a géniusz fogalmának fejlődését, mely a lángészbe torkollott, részben azt a kézenfekvő kapcsolatot, hogy csak intelligens embernek van inspirációja, illetve annak, akinek géniusz sugall, mondhatni cselekedetre, alkotásra ingerel.

E koncepció egy mellékvágányát látni fogjuk még az örültség magyarázatának összefüggésében.

Érdemesítsük egy-egy pillantásra más népek ősi inspirációit is. Az etruszkok és az egyiptomiak egyaránt sűgónak képelték el isteneiket. Finnugor őskorunk és ázsiai nyelvokonaink sámánjai az isteni révület állapotába akartak jutni agyafűrt módon. A révület a részegséggel együtt az inspiráció középfoka az agyafűrtség pedig, Pais Dezső nyelvtörténész szerint, arra az őskori szokásra utal, hogy a sámán koponyáját meglékelték, aki ezáltal könnyebben hozhatta magát a révület állapotába.

Feltehetőleg az első „irodalmi”, bár le nem írt, tehát szájhagyományként, memorizálással terjedő szövegek, mint a medvénekek, regölések, ráolvasások, eposz töredékek ilyen ihletből születtek. Mondhatnók: részben „művi” úton. Ám a sámánhit feltételezte a felsőbb szellemmel való kommúnió lehetőségét, tehát végső soron az ihlet forrását az ázsiaiak, vagy az indiánok is a természetfeletiben keresték.

A keresztény vallásnak az inspirációra vonatkozó tanításai három összetevőből erednek: a görög–latin kultúrkincsből, elsősorban a mitológiából, a megkeresztelkedett barbár népek – gallok, germánok, longobárdok stb. – egyes átmentett és teljesen átszínezett tradícióiból és a zsidóknak az Ószövetségben kodifikált hitéből és szokásjogaiból. E domináló befolyás szerint mindennek végső oka az egyedülvaló Isten, de az inspirált, azaz ihletett próféták feladata volt, hogy Isten szavát, akaratát tolmácsolják az embereknek. Az Ószövetség, jobbadán, az inspirációs fonal tovább és tovább szövése. A számtalan prófécia mellett a legkimagaslóbb példa a kőbe vésett tízparancsolat.

Ha a mai keresztény egyházak szemével nézünk visszafelé, madártávlatból tekintve az Újszövetség indításával fémjelzett kétezer évet, akkor úgy tűnik, hogy az Istennek két könyve van. Az egyik a Szentírás, mely a Szentlélek sugallatára íródott az evangélisták kezével. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy Mohamed inspirációja ugyancsak a zsidó keresztény példán alapszik.) Az evangélisták bibliája ma már nem a

Szentlélek diktálta sarkigazságok gyűjteményének tetszik, hanem egy többszörös emberi transzformáción átment szöveggyűjteménynek, melyben isteni a szándék s ha úgy tetszik, az indítás.

Bár nincs módunkban a modern teológia kérdéseinek boncolgatása, a közérthetőség szempontjából hivatkoznunk kell egyik sarkkövére: az emberi akciósoroknak immanensen végső oka az Isten. Történeti kérdéseket nézve tehát nem kell a Szentlélek beavatkozására külön, mint a láncreakció egyikére hivatkoznunk. Az evangélisták inspirációja tehát, csakúgy mint a későbbi egyházatyáké, lehet egy bizonyos ráhangolódás a külső körülmények konstellációja által jelentkező igényre, mely egyfajta belső harmónia elérése után képessé tette őket az ihletett írásra. És értsük most az ihletet mindkét értelemben: Isten által inspirált, valamint, kiválóan megírt. A produktum, Geleji Katona István szavával: „A titkok titka, mely az Ő és Új testomoki kétségtelen igazságú Isten-ihlette” írás.

Az Istennek két könyvéből az egyik valóban papírra vetett sorok gyűjteménye. A másik maga a természet. Szent Ágoston, később az ő gondolatait tovább fejlesztve Francis Bacon és napjainkban Leon Bloy, szinte az abszurd abszolútig vitték a gondolatot, mely egyszerűen inspirációval tölt meg mindent s ezáltal feloldja az inspiráció fogalmát. Dióhéjban: mi magunk betűi vagyunk a bűvös könyvnek, amely, egy szakadatlanul íródo könyv, azaz a világ univerzális története. Más szóval maga a világ.

Mit tudnak a mai tudományos teóriák az alkotás aktusáról, létrejöttének okairól, az alkotó motiváltságáról? Két összetett elméletet érintünk: az író és kultúrhistorikus Arthur Koestlerét és a pszichológus Anthony Storrét. Koestler az *Act of creation* c. könyvével azt igyekezett bizonyítani, hogy az alkotást kiváltó döntő technikai láncszem a *biszociáció*. Anekdota illusztrálja; A generális in flagranti találja nejét a püspökkel. Szó nélkül kinyitja az ablakot és a püspök megrökönyödésére megáldja a járókelőket. „De kedves generálisom, miért cselekszi ezt?”, szalad ki a püspök száján. A generális megfordul és válaszol: „ön gyakorolta az én funkciómat, most én gyakorlom az önét.”

A humoros ebben az anekdotában az, hogy míg gondolatmenetünk a konvencionális felé halad – a csábító, a felszarvazott férj, esetleges tragédia – a drámai folytatás helyett hirtelen egy szerepcseréhez érkezőnk. A hallgató mosolya a váratlanságban rejtező szellemességet jutalmazza, a tréfagyártónak azt a képességét, hogy két külön gondolati vonalat egy gondolatsorba kapcsol. Az eddig külön, most hirtelen összekapcsolt, egy nevezőre hozott gondolatnak kapcsolási aktusa a biszociáció.

Számtalan példa közül egynéhány: Archimedes a fürdőmedencében fedezi föl törvényét, „hogy minden vízbe mártott test...” Petőfi összekapcsolja a plebejus népiséget a liberális hazafisággal, Proust a bergsoni időelméletet saját nevetségesen aprólékos memóriájával kvadrálja, Illyés megbirkózik a katolikus és protestáns ősökkel s az ateizmussal, verseiben gyakran tettenérjük a kapcsolatteremtést. Az alkotás aktusa ez önála, ez az Euréka pillanat. Darwin kombinálta Anaximander teóriáját – ki azt tanította, hogy az ember vízi lényekből fejlődött – Empedoklész tanításával, aki szerint az élet harcában a legedzettebb győz.

Ha e tudósok, művészek, írók önéletrajzi jegyzeteiben böngészünk, rádöbbenünk arra, hogy csaknem valamennyien tudatában voltak Euréka pillanataik fontosságának, s hogy számukra ezek a rátalálások, illetve biszociációk jelentették az alapvető inspirációt vagy ihletet. Más oldalról megközelítve: az alkotáshoz és az eredeti mondandó vagy felfedezendő feltáráshoz az alkotónak teljes szellemi és technikai vértezetben kell elérkeznie ahhoz az útkereszteződéshez, ahol a másirányból jövő paripát megállítja, betöri, megüli és elnyargal vele a saját külön útján.

A fentebb hangsúlyozott tudatos árnyékában a féltudatost és álomszerűt is be kell mutatnunk. Coleridge angol költő 54 soros, rímes töredéke a *Kubla Khan*, egy nyári napon, 1797-ben született. Előzőleg Purchas leírását olvasta a tatár uralkodóról, kit Marco Polo hozott be a nyugati köztudatba. Kubla Khan történelmi figura volt, aki várkastélyt épített a sivatagban és ezt tette Coleridge álmában is. A költő fölébredvén szélesebben írni kezdte az álmát, de az 54-ik sornál egy látogató megzavarta. Addig is már olyan részleteket írt le, amelyről nem olvashatott, pl. azt, hogy Kubla Khan álmában látta meg először a palotát, melyet aztán építtetni kezdett... Egyéb példák: Giuseppe Tartini megálmodta, majd megírta a *Trillo di diavolo*-t. Caedmont, a tudatlan angolszász pásztort álmában bárdi énekek komponálására szólította föl egy hang. Szent Johannának visszatérő álomsugallója az angolok elleni harc szükségességét és taktikáját sugallja. De – saját bevallásuk szerint – Határnak minden ambiciózusabb verse, Cs. Szabónak minden második költeménye álmélményből születik. Az álmfejtő Borges erre azt mondaná: ha egy igazság megtestesülni akar, akkor az álmon keresztül is belép a világba. Schopenhauer írja: „az élet egy nagy könyv, melynek rendes olvasása az ébrenlét dolga, össze-vissza bele-bele olvasgatása az álmoké”. Luis de Gongora írta: „Szép árnyakba öltözött drámáiról az álom.” Plinius szerint a költő a szörnyűség technikusa, mert önmagában lidérces álmokat idéz

elő, melyek költészetének anyagát képezik.

Bármily gyakori is legyen a szunnyadó tudatot megtöltő inspiráció a köznapi életben, több a tudatos inspiráció. Ennek az első fajtája az alkotás folyamatához kedvező körülmények megteremtése: idetartozik az, hogy Schiller rothadó almákat szagolgatott drámaírás közben, hogy Goethe, még gazdagságának és fényűzésének tetőfokán is egy egyszerű kamrácskában, faágyon aludt, hogy Krúdy és Ady enyhén becsíptek. (Mikorra igazán részek lettek, írni már, természetesen nem tudtak.) Kosztolányi szakadatlan cigaretta és feketekávé özönnel doppingolta magát, Karinthy a kávéház levegőjét kellett, hogy szívja sziporkázó ötleteinek kipattintásához és József Attila a sziszifuszi szerelemmel birkózandóban írta mindenséget döngető verseit.

Ki a külső, ki a belső élet állapotát modulálja. Balzac egy titán erejét is próbára tevő szigorú életrend szerint dolgozott, alkotta a *Comédie humaine* regénysorozatát. Este 6-kor vacsorázott, utána lefeküdt és aludt éjjel egyig. Felébredvén hálóköntösben írt reggel nyolcig. Aztán fél tízig pihent, majd kávézott. Reggel tíztől délután négyig ismét dolgozott. 4 órától 6 óráig látogatókat fogadott, látogatásokat tett, fürdött. Aztán folytatódott a ciklus egy-egy regény befejeztéig. Két regény közti szünetben hatalmas lakomákat csapott, leette, leitta magát. Munka közben keveset evett, óramű pontossággal élt.

Természetesen az ókorban is tudták, hogy a kedvező körülmények megléte szóra bírhatja a műzsát. Ebből a gondolatból táplálkozik a szólás: háborúban hallgatnak a műzsák.

Békében, a kedvező körülményeken túlmenően, az író úgy érezte, hogy valami, a szokásosnál nagyobb erőre van szüksége, amely legalább az indítás impetusát megadja. Így jön létre a tudatos inspiráció második típusa: az invokáció. Homérosz, Vergilius, ókori isteneikhez folyamodtak erőért, kitartásért. Dante a mennyországba képzelt Beatricéjéhez, Zrínyi és a középkori névtelen énekesek Szűz Máriához, Petőfi – aki csaknem pantheista – a sorshoz fohászkodott: „Sors, nyiss nekem tért...” Zrínyi invokációja legszebb az általam ismertek közül. Nyolc sora ideillik:

*Adj pennámnak erőt, úgy írassak mint volt,
Arról, ki fiad szent nevéért bátran holt,
Megtetvén világot, kiben sok java volt;
Kíért él szent lelke, ha teste meg is holt.*

*Engedd meg, hogy neve, mely most is köztünk él,
Bővüljön jó híre, valahol nap jár kél.
Lássák pogány ebek: az ki Istentől fél
Soha meg nem halhat, hanem örökkön él.*

Ha az imádság és a vers egyfajta koncentráció – egy tőlünk független egység, az istenség, a szentek, az előttünk járó nagy költők megidézése – akkor az invokáció aktusa készenléti deklaráció a műzsával való belső egyesülésre. Más nézőpontból: feltehető, hogy a megidézett műzsa valójában felidézett műzsa, vagyis a költő tudatának állandó lakója. Ha igen, az invokáció maga az igazi introspekció kezdete. Hisz a valamirevaló írás folytatólagos introspekció. Érdemes ezeknek a gondolatoknak a birtokában újraolvasni: Berzsenyi *Horácius*, Petőfi *Csokonai* című versét, Nagy Lászlónak *József Attiláról*, Vas Istvánnak *Radnótról* szóló költeményét. Cino da Pistoia, Gábrriel Rosetti *Dante megidézését*, Carduccinak *Shelley*-hez írt ódáját. Ellenpéldával is éljünk: bármilyen csiszolt lehet a Shakespearehez és Homéroszhoz írt számtalan vers némelyike, ezek aligha invokációk, mert e két titán alakja, élete a ködbe vész, személyükről minden merő feltételezés.

Hiányzó betűk egy kimondandó szóhoz – címkével jelölném az ihletnek, a Villa d'Este szökőkútjainak sokaságához hasonlítható forrásvidékét, melynek egyikéből-másikából valamennyien kortyolgatunk, hol kitartóan, hol alkalmoszerűen. A legnépesebb, szinte az elemi gejzírek-szerű csoportot az érzelmek alkotják: a szerelem, a gyűlölet, a harag, a bosszú, a megbocsátás, a gyász, a barátság – valamint az összetettebb érzések: a siker, a kudarc, a kárvallottság, az élményéhség, a szépség utáni szomj érzése.

Az ihletforrás lehet kifejezetten intellektuális: felködlik, megvillan vagy halványan kirajzolódik előttünk egy idea képe – éppen az, ami hiányzott – s az idea, képletesen, tudtunkra adja, hogy meg akar születni. Az intellektuális ihletnek egyik alfaja, s valójában a leggazdagabb inspiráció és ihletforrás az imitáció... Két fontos típusa, a szükség és a szolgai imitáció a valóságban alaposan összevegyül. Arisztotelész Poétikája a művészet célját a természet utánzásában látta. Ezt a tételt a mai esztéták legjelesebbjei is csak áttételekkel fogadják el, bár a romanticizmus kezdetéig hittek benne. A legjobb görög szobrász az volt, aki legtökéletesebben márványba faragta a legarányosabb alakú embert – tehát „imitálta” a remek alkotó természetet. Mikor a Felvilágosodás kezdetén, a görög szépségkultusz a második reneszánszát élte, Winckelmann prózai költeményeknek beillő esszéikben ünnepelte a görög szépségideál ránkmaradt másait, melyeket ő főleg gipszmásolatokból ismert. És, ha már a reneszánsznál tartunk: Michelangelo, aki nem utánzó művész, a görögök megközelítését vállalta művészi törekvései céljának. Szinte minden mesterművében kimutatható egy vagy több görög, illetve görög–római szobor inspirációja. A *Dávidban* Apolló, a *Vittoriában* a Niké-szobor.

A vers, ezt magunk olvasó-gyakorlatából is észrevehetjük, utánzásra készlet fűzfapoétát és költőt. A fűzfapoéta formát, tartalmat és kifejezéseket is átvesz és rendszerint saját zsenge szintaksziséval, gyenge fordulataival tönkreteszi az egészet. A költő még az erős kényszer – azaz sugallat – befolyása alatt is kényesen válogat. Az esetleg készen kapott formát saját gondolataival tölti ki. Példa erre Konrád György Látogató című regénye, ki krúdys mondattípusokat a testi nyomorúságnak a betegre és a segítőre érvényes boldogtalansággal tölti ki.

Az ihletforrások nem mindig érzelmekhez, személyekhez vagy tárgyakhoz kötöttek. Életünkben vannak ún. ihletett periódusok is. Borges írja: „Minden ember, akinek némi muzsika van a lelkében, képes arra, hogy ihlete folyamán, a csillagok állásától függően, tíz-tizenkét valódi verset írjon, hacsak vissza nem él e kiváltságos alkalmakkal”. E kiváltságos alkalmak azok, amikre Vörösmarty mint *ihletett órákra* gondolt.

Az ihlet nemcsak a kezdethez kell, hanem erőforrásként, meg-megújulva a folytatáshoz is. Az alkotás dinamikáját vizsgáló pszichológus – a jelen esetben Storr – elfogadja Koestler biszociációs elméletét, bár vizsgálatának tárgya nem az *aktus*, hanem a *cselekvő személyek*. Mint minden pszichológusnak, neki is meg kell először szabadulnia Freud nyomasztó árnyától. Freud a művésztípusokat a neurózis küszöbén álló introvertált egyéneknek tartotta, akik a realitástól elmenekülve képzeletük lényei koncentrálnak. Storr nem utasítja vissza e sommás ítéletet, hanem ízekre szedi. Szerinte van olyan művésztípus – és rendszerint nem a legmagasabb rendű –, kinek egész életműve vágybeteljesítő. (Wish-fulfilling) Ide tartozik pl. Rolfé, a kicsapott kispap, aki *VII. Hadrianus* címmel írt regényt, egy új angol kalandor pápáról és Ian Fleming, aki egy nem túl sikeres kémelhárító karrier után megalkotta a legyőzhetetlen James Bond papírmásé figuráját.

Az alkotó művész egyik legsikeresebb fajtája éppen az, aki tudatosan motivációt keres, és talál az önkifejezésre, Mozart számára a muzsika játék volt, gyermekjáték, s az istenek játéka egyaránt. Muzsikáját, mint a szépen játszó gyermeket, jutalmazták. Jól, rosszul. Mozart jutalmat, kielégülést és a játék örömeinek önjutalmát kereste az alkotásban. A *Femme inspiratrice* volt Gustav Mahler és Kokoschka számára a múzsa: Alma Mahler. Rilkenél Lou Salome, Csokonainál Vajda Júlia. Picasso az asszonyt akarta, nem egy bizonyos nőt, hanem a típust, melynek formái rajzra ihlették. Érdekes megfigyelni, hogy amíg egy-egy feleséggel, vagy modellel szerelmi kapcsolata bensőséges volt, addig az arról készült képek és rajzok realisztikusak maradtak. Mihelyt az érzelmi közösség kihunyott s a nő csak nemi partnerré degradálódott, a képek eltorzultak az izmusok irányába.

Storr a Petrarca, a Dante-típusú szerelmet, a *szerelemért való szerelemnek* nevezi. Bizonyára ezen a tájékon járhat Vajda János is, emblematikus Gina szerelmével. De ezek mind monogám és rendjére ideális szerelmek. A szerelmet úgy is lehetne szeretni és inspirációnak tekintni, mint Petőfi tette: Csapó Etelkától Szendrey Júliáig, vagy mint Kisfaludy Sándor élte meg: a *Kesergő szerelemtől* a *Boldog szerelemig*.

Storr az alkotást önvédelemnek is tekinti. Tudjuk azt, hogy Robert Louis Stevenson a *Treasure island*-ot elképesztően hamar, naponta egy egész fejezetet írva, alkotta meg. Az *Il barbiere di Siviglia*-hoz Rossininek tizenhárom nap kellett. (A kotta 600 oldalas.) Krúdy néhány regényét egy-két hónap alatt írta. Ezzel szemben Darwin, alapötletének jegyzetszerű leírása után húsz évvel adta ki a *Fajok eredetéről* szóló munkáját. Tasso tizenöt évig írta eposzát és Goethe – bár közben számtalan más munkát megírt – csak élete végére fejezte be a leglényegesebbet, a *Faustot*. Storr a két példasort nem tudja igazán közös nevezőre hozni. Egyszer az lenne a védekezés, hogy valaki gyorsan ír, másszor az, hogy lassan?!

Igen. A lávaszerű alkotó folyamat egy belső feszültség levezetését jelenti, megoldást így hoz. Az „ihlet” így

kívánja. A lávaszerűen alkotók rendjére már fejben megkomponálták a papírra vetendőt – a dolgok mechanikus része addig tart, ameddig az író gyertyája. A sugallat kész mintát hagyott a művész fejében. Ettől kell megszabadulnia, hogy nyugodtabban élhessen tovább. A védekezés legfontosabb szempontja pedig ez: egy életmű-jellegű fontos alkotás életben tart. Az ember önreménye és vélt hasznosságának tudata kiolthatatlanul pislákol, amíg mécsesével egy lassan készülő kézirat fölé hajolhat. *Ez vagyok én, ez leszek én, ez belőlem a legjobb, ez marad meg*, ha valami megmarad.

Közhely, hogy teljesen normális ember nem, épp ezért teljesen normális alkotó sem létezik. Ha tehát enyhén skizoid karakterról beszélünk, melynek köznap „megnyilvánulása” az elszigeteltség és az elidegenedés, ez a „rendellenesség” lehet az alkotásvágy motorja is. Einstein egyvégtében volt lángész és gyermekien naiv, szimpla természet. Newton a korának egész fizikai és matematikai gondolkodását átalakította, de botcsinálta filozófus és teológus volt. Kafka a maga skizoid problémáját kivétítve alkotta meg *A kastélyt* és *A pert*.

Virginia Woolf, Samuel Beckett, Balzac, Madách, Vörösmarty, Kölcsey, Juhász Gyula a depresszió, régies szóval a búskomorság elleni csaták szüneteiben alkották műveiket. Ahogy Michelangelo egyik szonettjében írja: „sorsom sötétebbé teszi a fájdalom és a bánat,” Közbe szeretnénk szűrni: a génusz nem temperamentuma hatására lesz azzá, hanem éppenséggel annak ellenére. A komorság, mint a betegség egyik tünete, feltétlenül rányomja bélyegét az alkotásra, de az nem bizonyítható, hogy a búskomorság szülte hangulat remekműveket sugallt volna. A helyzet inkább az, hogy a búskomorságra hajló ember, a betegség tűzszüneteiben fokozott erővel lát neki az alkotásnak, attól sarkalhatva, hogy művét a következő komor időszak előtt befejezze. Hasonló a helyzet azokkal, akik mint Swift, Ibsen, Conrad a rögeszmés típushoz tartoznak, s részben obszesszióiktól akarnak megszabadulni, amikor egy eszme „fogvatartja” őket. Alkotó génuszuk azonban, Lombroso múlt századi tételeivel ellentétben, százalékos arányban messzebb van az ún. örültsőtől – a személyiséget és világos tudatát vesztő embertől –, mint a mindennapi ember. Végiggondolván a hallucináció hatása alatt író Strindberg, a skizofrén és egyben depressziós József Attila esetét, be kell látnunk, hogy amikor ezek csúcspontjában alkottak, azt világos elmével és kontroll alatt tették. Magyarán: ha a hallucináció fokozódik, az inspiráció sőt az íráskészség is megszűnik. A személyiség nem tűr el kettős igénybevételt: ha az írón elhatalmasodik a kór, nem képes az írásra. (Képletesen: a zene inspirál, felfokozva megsüketít.) A rendellenességek védekezésére készítő csoportját egyensúlyban tartják a pozitív tendenciák, összefoglalásunk előtt, búcsúzóul kettőt említenénk. Az egyik az *óceáni érzés* megannyi megnyilatkozása: az egyesülés a természettel vajdajánosi, a vissza a természethez rousseaui vágya; a Bodhissava és a Ramayana Nirvana ontológiája, az ifjú Shelley és az öreg Auden ki-kitörő halálvágya. Prospero búcsúja. Az *elveszni a nagy közönsben* felemelő és alázatossá tevő érzése, mely a csillagos ég láttán elfogja az író, olvasóját, az indián varázslót és írástudatlan törzsének tagjait egyaránt. Swinburne írta:

*From too much love of living
From hope and fear set free,
We thank with brief thanksgiving
Whatever gods may be
That no life lives for ever;
That dead men rise up never;
That even the weariest river
Winds somewhere safe to see.*

Az inspirációk közül íme a legáltalánosabb és legnemesebb.

A másik pozitív tendencia a *belső végtelen* felé mutat. Az alkotónak és különösen a lángésznek arra a tulajdonságára utalunk, mely az introspekciót nemcsak eszköznek használja, hanem azt, mint a téma egy részét kezeli. Kikapartatja vele a dolgok mélyéről a tüzes gesztenyét – azaz az igazságot. Nemcsak a „látó” vélt igazát, hanem, éppenséggel az ő történelmi helyzetében, egy bizonyos helyi és időbeli gócponton fölkelhető legkíméletlenebb igazságot. Mert az igazság a külső helyzet függvénye ugyan, de fölismérésére belátás, kimondására belső bátorság szükségeltetik. Goethe írja; „Az első és utolsó kíváncsi a lángészről,

hogyan szeresse az igazságot.” Ne elégedjék meg a féligazságokkal. József Attila szavaival: „Aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni.”

Kérlelhetetlen ez az inspiráció, ez a kényszerré váló ihlet: ha az igazság egy teljesebb vagy mélyebb ígéretét látjuk megcsillanni, akkor cselekedni kell: amit kihántottunk, meg kell formálni, meg kell festeni, le kell írni, zenébe kell foglalni. És van, aki egyiket sem teszi, hanem vérével ír a történelem lapjaira: az őskeresztények, akik egy új szeretetközösség vallásáért haltak meg, Giordano Bruno, aki a despotává lett vallás miatt halt meg, a francia kommün védői, a náci haláltáborok önkéntes áldozatai, a személyi kultusz-kórok korán jött leleplezői.

Storr, a *The dynamics of creation* című művében arról beszél, hogy mivel mindannyian ellentmondásokból vagyunk összerakva, az alkotó fő-törekvése, sarkallója és meg-megújuló ihlete a vágy, hogy saját megosztott énjét összeötvözze. Ez csak ideig-óráig, néha egy-egy mű erejéig sikerülhet. Regényein innen Tolsztoj részben askéta, részben békeprófeta, a magasabbrendű értékek apostola, ám kicsinységekben el elvesző vulkánharagú ember. Mikszáth könyvein innen, táblabíró-kedvű, urat-parasztot egyaránt kedvelő nyájas kártyapartner, de ugyanakkor kételkedő és szatírára hajlamos jogász, aki a szegény ember szándékát bírja. Mint alkotó, mindkettő összefogta és művekbe rendezte saját megosztottságát, Ez lenne hát a legáltalánosabban megfogalmazható hajtóerő, melybe az ihlettől a kitartásig minden energiaforrás és dinamó árama belefér? Mielőtt felelnénk, summázunk:

Az inspiráció és az ihlet ikerfogalmak, melyek a használatban lehetnek egymás szinonimái, de jelölhetnek velük, külön-külön, intenzitás-fokot, időtartamot is. Bármelyik utalhat felfokozott alkotás-készségre. A mű fajáról visszakövetkeztetve beszélhetünk a különböző műsákról, istenekről, sőt – vallásos összefüggésben – az Istenről is, mint az ihlet forrásáról. A forrás lehet felismerhetően kívülálló és lehet immanens. A vele való kapcsolat lehet motorikus, mint az álom, a transz, vagy a hallucináció és lehet tudatos: külső körülmények megteremtése, vagy belső világunk rendezése. Az ihletett pillanat – illetve az időhöz és helyhez kötött csomópont – a bizsziáció eredménye. A beteljesült ihlet utáni állapot vágyat magyarázhatjuk a személyiség pozitív illetve negatív töltetével.

Amit Storr, fentebb, az emberben lévő ellentétek kiegyenlítési vágyával okolt meg, korunk egyik kiváló esztétája, Herbert Read így interpretált: „What man always desires is a firmer grasp of reality. That is a direct consequence of his insecure existence, his cosmic anxiety.”

Úgy érezzük, még ez a meghatározás is tágítható. Az ember fogalmi ismeretei állandóan gyarapodnak, pontosodnak, bár belső harmóniája mindezzel nem növekedik, elégtelenségi érzése nem csökken. A megismeréssel a távlatok exponenciálisan növekednek. Ahhoz, hogy lemaradt belvilágunk utolérje és lépést tartson a technikai ismeretekkel és fogalmi tudatgyarapodással, túl kell jutnunk önmagunkon. Az út alkotás. Mérföldkövei az ihletett órák. A cél: túljutni önmagunkon. Éppoly elérhetetlen, öncélú és önértelmű, éppoly nemes és üdvöztető, mint a küzdés maga.

(1983)

KARÁTSON ENDRE

Akiről nem beszélünk, avagy az öncenzúra logikája

„Minden tanítómnál értelmesebb lettem,
mert a te bizonyosságaid az én gondolataim.”
Zsoltárok könyve, 119, 99.

Köztudomású, hogy teljes szólásszabadság nem létezhet. Megmérgezné, tönkretenné a legmeghittebb emberi kapcsolatokat. Politikai szempontból mégis kívánatosnak tartjuk. Ez esetben mit értünk rajta? Azt, hogy szabadon kimondhatjuk véleményünket. Kézenfekvő ez általában. De kézenfekvő-e akkor is, ha tovább visszük a kérdést: szabadon gondolkodunk-e minden körülmények között? Nevezetesen, gondolkozunk-e szabadon, ha nem igyekszünk önállósítani gondolatainkat, vagyis, ha nem törekszünk arra, hogy gondolataink elsődleges igénye, kiváltságos feltétele a maguk önállósága legyen? Mennyire szabad az a szólas, amely önállóan gondolatot továbbít akadálytalanul?

Nem öncélúan forgatok ki egy magától értetődő fogalmat. Sokféle, gyakran szögesen ellentétes nézet alakult már ki a szó és a gondolat viszonyáról, de hogy kapcsolatban állnak, senki sem tagadja, legkevésbé a cenzúra, a külső, amely a beszéd nyilvános lehetőségeit korlátozza, s a belső, mely a gondolatot akarja az általa szabott mederbe terelni, sőt a gondolatot magát a mederrel helyettesíteni. A tovább kérdezés azért jogosult, mert a szólásszabadsággal akkor törődünk kiváltképpen, amikor megnyilatkozását cenzúra gátolja, ilyenkor pedig, a szólásszabadság esélyein tűnődve, ajánlatos figyelembe venni, hogy céljának minél tökéletesebb biztosítása végett az említett hatalmi szerv igyekszik többszörös gátrendszert kiépíteni: láthatót és láthatatlant.

Az itt következőkben éppen e rendszer magyar változatának a létrejövetelét kívánom nyomon követni, legalábbis annyira, amennyire egy ilyen, a láthatót a láthatatlannal egybekötő kezdeti vállalkozástól telik. Hazai vonatkozásban sok szó esett ugyan a cenzúráról, az öncenzúráról viszont annál kevesebb. Móricz Zsigmond éppen csak feleleget 1932-ben.

Előszavát írva az új írók dekameronjához elmeséli, hogyan húzták meg az első világháború idején háborúellenes szövegeit:

(...) felmentem magához a legfőbb cenzorhoz. Megkérdeztem tőle, hogy mit akarnak velem. Be akarják szüntetni írásaimat?

A cenzor, kedves, vidám katonaember, a szemem közé nevetett.

- Kérem, hisz ön mindent megírhat; teleírhatja az összes újságot, amit csak nyomtatnak Magyarországon.
- Mindent írhatok?
- Mindent, ami háborúra lelkesíti a népet.

Némi morfondírozás után a hatalom és a tollforgatók viszonyáról hozzáteszi:

Ma nincs ilyen előzetes cenzúra, de még rosszabb, ha az írónak magának kell a belső cenzúrát alkalmazni, mert félenkké teszi és bizonytalanná abban, hogy mit szabad, mit nem.¹

¹ Móricz Zsigmond, *Mai dekameron*, Új írók, Bp. 1932, Nyugat.

Közelebb hozzánk, a második világháború után, Németh László is belebotlott mindkét problémába, bölcsen naplójába rejtve idevágó gondolatát:

Ha vannak szavak, van szó, melyet tilos leírni, ne írjuk le. A le nem írása szóljon, mint fehér hézag vagy kolumna az első világháború cenzúrák újságlapjain. Nem kell leírni, de úgy kell írni, hogy a fehér folt ott legyen a helyén.²

Mikor kerestem, miként okulhatok ebből a mai helyzetet illetően, először nem mentem vele sokra. Az író utal arra, hogy van cenzúra, melyet semlegesíteni kell egyfajta ékesen szóló ki nem mondással. Ez ugyan öncenzúra, hiszen előre elvégzi a cenzúra munkáját, de egyúttal ravasz fogás is, hogy túljárjon a cenzor eszén. Vagyis valójában nem öncenzúra, legalábbis nem jár a Móricz által említett következményekkel. Egyre nagyobb fenntartással figyeltem a tanítást, persze nem erkölcsi szándékáért, hanem azért a rúgató gyorsaságért, amellyel ezt az erkölcsi magatartást rögtön kész és kötelező megoldásként állítja be. És éltem a gyanúperrel, hogy Németh László, ez az eszményien rossz pedagógus, eleve megrágott leckével nógat, nem hagyja, hogy felmérjem a helyzetet és ezen magam is elgondolkozzam. Az a „kell” zavart, az a látszatra megnyugtató „úgy kell írni”, mely nem csupán leplezi az adott helyzetet, de erőszakkal másfelé tereli róla a figyelmet. Mi más ez, mint egyfajta cenzúra érvényre jutása a „kell” öncenzúráján keresztül? Mintha azért fogalmazódtak volna meg ezek a sorok, hogy az öncenzúráról ne lehessen semmit se megtudni.

Nemrégiben aztán történtek kísérletek a cenzúra és öncenzúra viszonyának elemzésére – kiváltképpen a magyarországi írók lehetőségeivel kapcsolatban. Van azonban ennek az igen aktuális témának több olyan vetülete, amely még feltárára vár, hiszen az írói világon túl az ún. öncenzúra – általános vélemény szerint – az egész magyar társadalom szellemi magatartásformájává vált.

Lehet ezt a magatartásformát a jelenre korlátozva következményeiben szemlélni, s már ezzel is igen érdekes megfigyeléseket tehetünk. Bizonyos szálak azonban óhatatlanul a múltba vezetnek, s ilyenkor felvetődik a kérdés, milyen úton-módon alakult ki az öncenzúra, mi ennek a folyamatnak a belső logikája, mik az okozati összefüggések a jelenséget kiváltó tényezőkkel? Hangsúlyozom hát, hogy itt a folyamat érdekel, az előzményeket figyelembe véve szeretném a jelent megérteni; nem szembeállítani a jelent a múlttal, hanem a jelent a múltból származtatni, s a múltban, vagyis a történelemben számot vetni azokkal az erőkkel, amelyek a társadalom gondolkodására kívülről hatottak.

Sajátos társadalomról van ugyanis szó: jóformán a XVI. század óta sosem pusztán a maga dinamikája szerint alakult, hanem külső hatalmak nyomására, hódoltsági vagy félhódoltsági körülmények között. Bizonyos lélektani beidegződések szempontjából nem lényegtelen hát a múlt, s reá hivatkozni azért is célravezető, mert mindennemű öncenzúrának van egy kiiktathatatlan előfeltétele: maga a cenzúra. Ebből, a cenzúrából nő ki az öncenzúra, ennek veszi át, alkalmas helyzetben a szerepét. Ennek az általános feltételnek egyedi változatát célzóm meg, amikor a mai magyar öncenzúra eredetét nyomozva, kapcsolatba hozom a hódítót és a cenzúrát, a hódító cenzúrázó tevékenységét. Még pontosabban: a sokfelé ágazó kérdésnek itt csak a lélektani vetületét kívánom bolygatni, valahol ott folytatni, ahol Móricz Zsigmond pedzette és abbahagyta. Mert a szabad és nem szabad ugyan jogi fogalom, de a „félénkség” és „elbizonytalanodás” már pszichológiai reakció, s ennek felméréseivel, nyilván az erkölcsi ítélkezés tehermentesítő, mármint az elemzés terhe alól mentesítő gyakorlata miatt, többnyire adósok maradtunk.

Mivel a tudattalan képződmények legalább olyan szerves részei a lélektannak, mint a tudatos megfontolások, érzékeltető metafora gyanánt felhasználok egy-két freudi fogalmat, anélkül azonban, hogy Freuddal magával bármiféle ortodox kapcsolatban lennék. Lámpa-kölcsönzőnek tekintem, aki lehetővé teszi, hogy a sötétségben világítsak, de lényegnek a világosságot tekintem, s nem a freudi lámpa kizárólagos és előírászerű használatát.

Kiindulásként: mi a *hódítás*? Több változata ismeretes – az ún. honfoglalás is hódítás volt –, de azt, ami minket közelebből érdekel, így határozhatom meg: egy bizonyos területen uralmon lévő hatalom jellegzetes *formája*: (a) bekebelezés; (b) nyílt gyarmati függőség megteremtése; (c) burkolt gyarmati függőség létrehozása. *Célja* lényegében kettős: egyrészt növekedés (a hódító lehetőségeinek, belső egyensúlyának

² Németh László Naplójából, Új Írás, 1978 május

biztosítása), másrészt kizsákmányolás (a hódító jólétének, gazdaságának biztosítása). Vagyis uralomvágy és a haszon lefölözése. Időnként hitről, dicsőségről és önvédelemről is szó esik, de ezek csupán az említett propagandisztikus igazolásra szolgálnak. *Módja*: a gyakorlati és szellemi cselekvés korlátozása, a hódítottak önállóságának minimálisra csökkentése. Ismeretes persze, hogy a szellemi cselekvés korlátozására azért kerül sor, mert ez bármikor a cselekvés veszélyét vonhatja maga után. Mármost a gyakorlati cselekvés bénítását elérheti erőszakkal, katonaság, karhatalom bevetésével (ilyenkor a hódító fenyeget, lövet, kivégeztet, börtönöztet, internáltat) vagy békés úton, lepénzeléssel, a vezető rétegek érdekeltté tételével. Maga a szellemi bénítás kiegészíti mindkét gyakorlatit, de különösen a katonait, levéve ennek válláról a teher egy részét. A katonai megszállás ugyanis sokba kerül, ráadásul ingerlő a hódítottak szemében: a szellemi megszállás feszültségmentesebb, hatékonyabb. Ez utóbbi *eszközei* csoportosíthatók *terjeszkedőkre* – melyek ideológiaiak, vallásra, fajra, osztályra, világnézetre, kultúrára, erkölcsre stb. hivatkoznak; és *elhárítókra*: ide tartoznak a *redukció* válfajai a numerus clausustól a béli tázason át a cenzúráig.

Mik a *cenzúra jellegzetességei*? Kiindulásként hadd álljon itt a *Magyar Nyelv Értelmező Szótárának* meghatározása. *Cenzúra*: „a cenzor munkakörét végző hivatal, intézmény”. A *cenzor* címszó alatt pedig ez áll nevezetesen: „I. (szoc. e.) Az a hivatalnok, aki a sajtótermékek, filmek szövegét, tartalmát megjelenésük előtt politikai szempontból felülvizsgálja (...) // a (szoc. e.) Az a hivatalos személy, aki (háború idején) a külföldről érkező v. oda irányított, néha a belföldi postai küldeményeket is felbontja és tartalmukat ellenőrzi.” Hozzátehető és teendő, hogy felülvizsgálással és ellenőrzéssel szerepe nem ér véget, hozzátartozik nyomosan az információk szűrése, a veszélyeseknek betiltása, közforgalomba kerülésének megakadályozása azzal a megfontolással, hogy a tájékozatlanság és a tudatlanság alapja a tehetetlenségnek, a függőségnek.

Líraian tapint rá Marx a cenzúra igényére: „(...) csodáljátok a természet elragadó sokrétűségét, kimeríthetetlen gazdagságát. Lám, nem kívánjátok, hogy a rózsának ibolyaillata legyen, de a leggazdagabbnak, a szellemnek csak egyféleképpen legyen szabad léteznie?” Felöltendő hát az uniformis. Amitől pedig tart a cenzúra, az Marx szerint a következő:

A *tendencia* válik fő kritériummá... Az író tehát a *legsörnyűbb terrorizmusnak*, a *gyanú bíraskodásának* van kiszolgáltatva. A *tendencia-törvények*, az olyan törvények, amelyek nem tudnak objektív normákat, a terrorizmus törvényei, amilyeneket az állam szükségállapota Robespierre alatt és az állam romlottsága a római császárok alatt produkált. Az olyan törvények, amelyek nem a *cselekményt mint olyant*, hanem a cselekvő érzületét teszik fő kritériumaikká, nem egyebek, mint a törvénytelenység pozitív szentesítései (...).³

Vagyis a cenzúra az érzületet cselekvésnek tekinti, ennek elfojtására törekszik, de ahogyan André Glucksmann megállapítja, nincsen kidolgozott elmélete, tevékenységét csupán a veszély feltételezett következményeivel igazolja.⁴ Ebből következik túlbuzgósága is, a következményekről ugyanis nincsen megbízható lajstroma. Ahogyan ezt az Írók Gazdasági Egyesületének 1938-as memorandumja felpanaszolja, mikor tárgyalásra kerül az a törvényjavaslat, mely szerint előzetes ügyészi átvizsgálás nélkül semmiféle írásmű nem terjeszthető: „A cenzúrázó tisztviselő sohasem kerül felelősségrevonásra azért, amiben főlöszlegesen szigorú volt – csak olyanokért, amik tán kiszaladtak a cenzúráján keresztül.”⁵

Különösen hódoltsági környezetben nem felejtendő el, hogy a cenzúra cselekedeteit félelem diktálja, paranoiás félelem a hódítottaktól, mivel ezek szabadsága létét veszélyezteti. A cenzor voltaképpen azért lesz üldözővé, mert üldözöttnek érzi magát, fejtegeti Jean-Paul Valabrega.⁶

Marx pedig paradoxonjára hívja fel a figyelmet: „A cenzúra abból indul ki, hogy a betegséget a normális állapotnak, illetve a normális állapotot, a szabadságot, betegségnek tekinti.” Fonákul *gyógyító* szándéka is ebből következik. „A cenzúra”, gúnyolja Marx, „falusi kirurgus, aki mindenre csak egy univerzális szert tud, az ollót. (...) szellemi egyedeknek nap mint nap a húsába vág, és csak szívnélküli testeket, reakció nélküli testeket, hódolatteljes testeket enged át mint egészségeseket!”⁷

³ Marx Károly, *Megjegyzések a legújabb porosz cenzúrautasításról*, Marx–Engels Művei, I. köt., Bp. 1957, Kossuth.

⁴ André Glucksmann, *La métacensure, Communications*, Párizs, 1967, Le Seuil.

⁵ Idézi *A cenzúra árnyékában*, Bp. 1966, Magvető, 142. old.

⁶ Jean-Paul Valabrega, *Fondement psycho-politique de la censure, Communications*, Párizs, Le Seuil, 1967.

⁷ Marx Károly, *Viták a sajtószabadságról*, Marx–Engels művei, I. köt. Bp. 1957, Kossuth.

Az effajta *csonkítás* persze hasonlatos a büntetéshez, ami megint a Marx által említett jogi vonatkozásra emlékeztet. Milyen is hát a cenzúra jogi státusa, ha a cenzúrázott tisztázni akarja.

Jean-Paul Valabrega szerint a cenzúra kifürkészhetetlen, ezáltal különbözik a törvénytől, mely világosan megfogalmazza és indokolja a tilalmat, valamint az áthágásáért kimért büntetést. A cenzúra összevonja a kettőt: a tilalom egyúttal büntetés is – ebből a szempontból a fenyegetéshez hasonlít. Néma fenyegetéshez ráadásul, szemben a törvény kinyilvánított tilalmával. A törvényt ugyanis lehet értelmezni, a törvényhez lehet fellebbezni, a cenzúrával kapcsolatban viszont csak kétféle állásfoglalás lehetséges: vagy elfogadjuk, vagy eltöröljük. Vitatkozni nyilvánosan nem lehet vele, ugyanis a vele való vitázás gyakorlatilag eltörléséhez vezet – mivel a vita során a tiltott gondolat kimondódna.

Visszakanyarodunk itt az információ elfojtásának kérdéséhez s azt látjuk, többről, a közlés általános megnehezítéséről van szó, hiszen a cenzor abban látja a veszélyt, hogy a hódítottak egymással akarnak helyzetükről és helyzetük okozójáról gondolatot váltani. Ennek lehetőségét nyírbálja a cenzúra, de hatásköre látszólag nem terjed tovább, elvben magát a gondolkodási lehetőséget nem tudja akadályozni: bár eltörli a jelölőt, a jelölt megmarad.

Csak elvben persze, mert a gyakorlatban, a cenzúra *elfogadása* során a külső, hatalmi kényszerből belső tehetetlenség, hovatovább erkölcsi kényszer válhat. Az első gát mögött felépül a második. Olivier Burgelin úgy elemzi ezt a jelenséget, hogy feladatát a cenzúra akkor tölti be; mikor az emberek már nem csupán másról beszélnek, de másra is gondolnak.⁸ Ezt az általános tételt a minket érdeklő problémára alkalmazva azt mondhatom: nem a hódító, már nem is a helytartója, hanem a hódított maga gyakorol önmaga felett cenzúrát, ő véli, hogy rossz volna az információt nem elfojtani. Érdemes most már azt feszegetni, miért teszi ezt, hogyan és milyen következményekkel?

I. Miért?

Induljunk ki abból, hogy a cenzúrának kettős a célja: egyrészt el akar fojtani, másrészt meg akar tartani. Elfojtja a hódított társadalom szabadságigényét és védelmezi a hódító uralmi érdekeit.

1. Csakhogy bizonyos vonatkozásban a hódító érdekei megegyezhetnek a hódítottéval: például megkönnyebbülten élhet mindkettő, ha biztonságban, stabilitásban, háborítatlanul teheti. Különösen olyan helyzetben, amelyben bebizonyosodik, hogy a hódítótól tetemes véráldozattal sem lehet megszabadulni, olyan időkben, mikor az önkényuralom túlereje miatt csak passzív ellenállás létezhet és a társadalmi gépezet leállása a civilizált életet veszélyeztetné, ha békés megegyezéssel a hódított nem keresne kiutat. Szükségét érzi a liberalizálódásnak, ezt kapja meg az öncenzúra árán, jutalomként. Montesquieu-t módosítva: felvilágosult hódító nem képzelhető el „felvilágosított” hódítottak nélkül. De mondhatom hétköznapiiban: mikor tudom, hogy ebem nem csatangol tilosba, leoldom a pórázról.

Az öncenzúra tehát egy jobb, kényelmesebb, tehermentesebb élet biztosítékaként lép működésbe. Bizonyos értelemben eszményi magatartásra indít, társadalmi program alapját képezheti: értéktöbbletet ígér, igazolja a körülötte kialakuló megegyezést, s ezáltal már belülről kényszerítő tényezővé is válhat. Annál is inkább, mert a hatékonyabban forgó gépezeten túl, az élet akadálytalanabb élvezetét is garantálja.

2. Kiegészítésül azonban megjegyzendő, hogy egyúttal érvényesül az elfojtási tényező is. Pavlovi reakcióról van szó: az előzmények kivetítődnek a lehetséges következményekre, vagyis visszatérhet a hajdani cenzúra a maga fenyegető, tiltó, büntető gyakorlatával, ha nem veszi elejét az öncenzúra. Ez utóbbit az átélte félelmek éppúgy életben tartják, mint az érdek és az élvezet.

Összevetve a kettőt, mármint az 1-et és 2-öt, kirajzolódik egy sajátos elkendőzési rendszer: előtérben az érdek és élvezet, mely leplezi, feledteti a félelmet. Sőt nemcsak, hogy leplezi, de mivoltát is kétségessé teszi.

⁸ Olivier Burgelin, *Censure et société, Communications*, Párizs, 1967, Le Seuil

II. Hogyan?

Egyre inkább lélektani téren járunk: tájékozódásul érdemes elővenni néhány freudi fogalmat. Analógiát szolgáltathat a függőségi helyzethez az apa-fiú kapcsolat, más szóval kézenfekvő lenne a felettes én szerepéről beszélni. Ahogyan a gyerek átveszi és magába építi a szülői tilalmat, úgy sajátítja el és olvasztja magába a hódított a hódító tilalmát. Így fogalmazva azonban egyszerűsítek. Freud maga is kapcsolatba hozta a felettes énnel az ún. én-ideált, hol különálló instanciaként tárgyalva, hol a felettes én egyik alkotó elemeként. Az én-ideál a felettes én kritikai, bírói, büntudatot ébresztő funkcióját a szeretetre épülő példakép egyszerre vonzó és kisebbségi érzést keltő funkciójával egészíti ki. Például azzal, hogy valaki *nagyon* megver, szeretetet is ébreszthet maga iránt, nem csupán mazochista alapon, hanem abból a megfontolásból, hogy *borzalmasan* is megverhetett volna, s szeretetet, hálát érdemel azért, hogy ettől eltekintett.

Nem mennék itt bele annak vitatásába, hogy nagy általánosságban külön kell-e tárgyalni az én-ideált vagy sem. Azt hangsúlyozom csupán, hogy az öncenzúrában a felettes én és az én-ideál mindenképpen egyesül, ugyanis az öncenzúra egyszerre korlátoz és serkent, mondhatom úgy is, hogy serkent azzal, hogy korlátoz.

Miként éri el ezt az eredményt?

1. Maradok a hódító és hódított kapcsolatánál. Mivel idegen, mivel más és ráadásul erőszakos, a hódító hatalom a magát civilizáltnak érző hódított társadalom szemében *barbárként* jelenik meg. S amíg csak nyers erejével, ideológiai nyomással, cenzúrával tudja jelenlétét érvényesíteni, a válasz erre természetesen hallgatás, sustorgás, fogak csikorgatása, ellenséges hangulat, passzív rezisztencia.

Akkor változik meg a helyzet – persze nem episztemológiai törésről beszélek, csak színváltózásról –, amikor a hódító *civilizációs* szerepre is igényt tart, amikor elismert anyagi és szellemi értékek terjesztésére hivatkozik.

Ismeretes, hogy a *civilizáció* a latin *civilis* szóból lecsapódott francia *civil* (polgári, v.ö. polgárosodás) származéka. A felvilágosodás gondolkodói olyan intézmények összességét látták benne, melyek képesek a rend, béke, boldogság biztosítására és az emberiség szellemi és erkölcsi haladásának szolgálatában állnak. Sokféle értelmezése létezik. Gyakran mint a technikai fejlettség fogalmát szembe állítják a kultúrával, mely szellemi kifinomultságot, műveltséget jelent, de ha azt tekintjük, hogy a technikai fejlettség mindig hatott a kultúrára, a kultúra fogalmára, belátjuk, hogy civilizáció és kultúra nem igazán ellentétes fogalmak. Nem a kultúrát és civilizációt érdemes hát szembeállítani, hiszen mindkettő megtestesítheti a Freud által jellemzőnek tartott „rendet, tisztaságot, szépséget”, hanem ezt a kettőt a barbárság fogalmával. Barbár az, aki piszkol, aki mindent összerondít, s ilyen értelemben az elvben tiszta és civilizált is barbárrá válhat, akkor is, ha sárba tiporja egy hódított társadalom civilizációját és akkor is, ha egyszerűen elvágja azoktól a forrásoktól, amelyeket a hódított társadalom civilizációsaknak érez. Ez utóbbi helyzetet pécézte ki hajdan Petőfi: „Van egy ország, úgy híják / Okatootáia; / Második szomszédja Chína, / Az első Ausztrália. / És ez, hogy Ausztráliának / Tőszomszédja, vajmi jó! / Nem lopózhatik be hozzá / A civilisatio...”

A magyar tudat esetében, mely a civilizáció forráshelyét hagyományosan egy meglehetősen tágra elképzelt Nyugatra helyezi, ez a szembeállítás bonyolódik azzal, hogy egyes hódítókat önmagukban is barbárnak, másokat pedig csak gesztusaikban barbárnak tekint. A közismert Kelet-Balkán és Nyugat elosztásról van szó. Kelet-Balkán: tatár, török, román, orosz; Nyugat: osztrák, német. Érdekes ez, amikor kényszerűen választani kell a kettő között. A Horthy-rendszer például a szovjet kommunizmus ellen a németek által biztosítottak vélt civilizációs képzetet játszotta ki.

De hódító esetében végső soron a gesztus a döntő: barbár gesztusnak számított, *mutatis mutandis*, a Bach-korszak és a Rákosi-korszak erőszakossága, civilizációsak a Deák-féle nyilvános kiegyezés, valamint a Kádár-féle hallgatolagos megegyezés révén nekibátorodó polgárosodás. Nem von le ebből semmit, hogy – okkal vagy ok nélkül – Ausztriát civilizáltabbnak tartja a köztudat, mint a Szovjetuniót, vagyis, hogy Ausztria maga is adhatott (v.ö. még Ady is várt tőle civilizációt, amikor 1905-ben belépett a darabont kormány sajtóirodájába), míg a SZU magától kevesebbet adhat – a lényeg az, hogy mértékkel ugyan, de hozzáenged a nyugati civilizációhoz, sőt engedélye egy idő után olyan illúziót kelt, mintha a civilizációhoz való hozzáférést garantálná.

S ekkor válik fonákká a helyzet: aki ugyanis a hódító ellen szól, az már valamilyen módon a civilizáció lehetőségét is veszélyezteti, vagyis ez a gesztus könnyen barbárnak minősülhet.

2. Ehhez a csúsztatáshoz a manipulációnak kapóra jönnek a történelmi és civilizációs múlt hagyományai, beidegződöttségei. Egy-két szemléltető példa:

a) Vallás. Az 1977-ben kiadott második elemista olvasókönyvben olvasható: „Egy vörös katona sírjánál. Teérted és értem adta ő életét, mindenét: meghalt, hogy élhessen tovább a haza és a nép.” Eme hágiográfia utal Krisztus áldozatára, továbbá arra, hogy e nélkül nem lett volna magyar szabadság, hogy mások ezért a szabadságért nem adták életüket (pl. a nyugatiak sem), és sugallja azt is, hogy amiképpen Krisztus áldozatából kinőtt az Egyház, mely közelebb hozza a bűnös emberiséget az Atyaúristenhez...

b) Reálpolitika. 1979. augusztus 20-ra megjelent egy sokatmondó bélyeg, I. István királyt ábrázolja erélyt sugárzó, viharezett arcú, a valósággal bátran szembenéző férfiúként. Aki emlékszik az 1945 előtti bélyegekre nyomtatott, glóriás, kettőskeresztes, méltóságos pátriárkára, a Magyar Királyi Posta *St. Stephanus Rexére*, annak eszébe jut, hogy az államalapító cselekedetéhez kétfajta képzet társulhat. Tekintheztem úgy, hogy a státusz nélküli katonai demokráciából, a portyázókéből, szilárd, feudális keresztény államot szervezett és ezt elfogadtatta Európával. Ez esetben a tekintélyre vettem a hangsúlyt. De értelmezhetem úgy is, hogy véget vetett egy ősi, vándor-pogány civilizációnak, s ennek képviselőit lemészárolva, az országot beolvasztotta Európába. Eme változat szerint az öncenzúrák, reálpolitikus cselekedet domborodik ki egyetemben a civilizációssal. A millenniummal, s méginkább a Horthy-korban, mely a keresztény jelleget különösen hangsúlyozta, az első arculat vált fontossá. Amikor 1949-ben augusztus 20-ból Szent Istvánt kiakolbóltatták és helyébe az alkotmány ünnepét telepítették, akkor ez azt jelentette, hogy vége a keresztény államnak, a feudális hagyományok túlélésének, vagyis az első arculatra végérvényesen árnyék borul. De az öncenzúrák kiegyezés korában István mégis előbukkan a jeltelenségéből. Persze nem a megtagadott ábrázattal, hanem a reálpolitikusával, a bölcs beolvasztóéval. Az ő általa jelképezett történelmi folytonosságot vállalja az államvezetés: nemzeti jellegét a hazafias érzület eleve a jó fogalmával azonosítja. István király tekintélyt kölcsönöz és garantál. Ott áll az alkotmány mellett, s bár nem azonos vele, nem ő fogalmazta meg, mégis sugallja, hogy az ő szellemében foganatosítják azok, akik, mint ő, meghallották az idők szavát. Kiváló a politikai fogás. Belül bénítja a balosokat, kijátszva ellenük a nacionalizmust. Kívül pedig a nemzeti érdekek örökbe vételét demonstrálva, kihúzza a szőnyeget a nacionalista emigráció alól. Marad I. István arca már-már tökéletesen elfedve azt, akiről nem beszélünk.

c) Feudális beidegzettség. Külső hódítóról eltereli a figyelmet a belső torzalkodás rituáléja. Kétséges-e, hogy az urbánusok és népiesek béka-egér csatározása levezeti az agresszivitás nagy részét és mellékesen, a szocializmus elveit meghazudtoló, egyre kiáltóbb életszínvonalbeli különbségeket is feledtetni az értelmiséggel? Ki-ki iparkodik nagyobb hatalmat magának kaparintani, s hogy a hatalom kinek kezgyétől függ, az hovatovább mellékes.

d) Romantikus örökség. Ennek történelemszemléletére alapul a nemzetfogalom kijátszása az egyén ellen. Szemszöge szerint, aki tiltakozik, önös érvényesülési érdekből, feltűnési viselkedésből teszi, vagyis a cenzúrák nemzeteszmeje a tiszta, az egyén a barbár, ráadásul veszélyes barbár, nyilvánosság előtti személyes állásfoglalása felbujtásnak számít – a ráció ellen. Nem felelhető el ugyanis, hogy racionális polgárosodási igényével a magyar romantika nem annyira a felvilágosodásra való visszahatás, mint annak továbbfejlesztése.

Logikusan következik ebből az a beállítás, hogy az emigránsok nem közösségükben, hanem egyénenként váltak ki a nemzet testéből, melynek léte az ország határaihoz kötődik. Aki elfogadja, hogy merőben gazdasági okok miatt marad távol, az minden nehézség nélkül „külföldön élő hazánk fiává” szelídhethet, kiváltékeppen ha feleslegéből juttat az egy helyre rögzített civilizációnak. Aki viszont politikai bírálatot mond, az barbár disszidens, más nemzetek, ellenséges, idegen hatalmak szolgálatában. Elnézőbbek így feddik: nem érted meg, miről van szó.

e) A barbár értetlenül áll a civilizált játékszabályaival szemben, így fedezhetjük fel, milyen támogatást kap az öncenzúra a talán legelterjedtebb civilizációs sémától, az illemkódextól. Ennek mintája a mindenkori vezetőréteg (hajdan arisztokrácia, majd középosztály, újabban a néven nem nevezett, módosodó polgárság), amely tud viselkedni, ismeri a hódító ízlését. Magyarország függetlenségéről, 1956-os forradalmáról, társadalmi egyenlőtlenségről nem viccelve, távolságtartóan, hanem vérremenő meggyőződéssel beszélni legalább olyan botrányos, mint ildomos társaságban ordenárén bőfögni, recsegeve fingani.

Más szóval az öncenzúra rangosító funkciót tölt be – ezért teremt többek között egyetértést –, a civilizáció révén közelebb visz a hódító hatalomhoz, közösségi érdeké teszi a hozzá való felemelkedést. Szalonképes emberek segítik elő a gyarmatosulás folyamatát. Ismerős a jelige: „Maul halten und besser leben”.

3. Ezáltal persze nem csupán a *ki tilt?* mivolta mosódik el, hanem a *kitől félünk?* is átcsoportosítódik, helyet változtat. Aki úgy érzi, a civilizáció kiváltságait élvezzi, az retteg a barbárságtól, állandó készenlétben áll

a szenny, a kénköszag elhárítására, az ördög, a gyújtogató visszaverésére.

Abban rejlik az öncenzúrák helyzet fonákja, hogy mindezen zabolátlan erők hovatovább nem kívülről fenekednek, hanem belülről. S akkor következik ez be, amikor a kimondhatatlan dolgok a civilizációs erkölcs szempontjából elfogadhatatlanná válnak. Amikor az én-ideál a felettes énnel szerves egységben hat.

Ha nem tévedek, itt, a civilizációs törekvéseken keresztül ragadható meg az egyéni és a közösségi modell kapcsolata. Freud maga figyelmeztet arra, hogy a gyermek felettes énjét nem az apa személye, hanem az apa felettes éne alakítja ki, vagyis az ítéleteiben és buzdításaiban jelenlevő hagyományok, értékítéletek. Az apa a családi szellemben túlmenően ezen kívül eső gondolkodásmód letéteményese, ennek nevében korlátoz és serkent, kelt félelmet, ébreszt szeretetet. Márpedig magyar vonatkozásban a serkentő modell érdemben mindig a Nyugat volt, a cenzor pedig az, aki az ezzel a külső civilizációval való kapcsolatot szintén kívülről akadályozta, félelmet, büntudatot keltve, de egyúttal lázadó hangulatot, cenzúra ellenességet ébresztve. Mindannyiszor azonban kialakult az öncenzúra ilyen vagy olyan fajtája, mikor a külső cenzor a függetlenséget korlátozva és a civilizációra serkentve megjárta a totális apai funkciót. Mondhatjuk úgy is, hogy a hosszas hódoltság beidegződések mellett, öntudatlanul, a hagyományos szellemi tájékozódás is kedvező terepet készített elő az öncenzúra számára.

Vagyis nem túlzó azt állítani, hogy a függőséget eleve önmagunkban hordjuk, s hogy az öncenzúrához nyúlni azért kényes, mert az önmagunk iránti megbecsülés és az önállóságunktól való félelem kérdését is feszegetjük ezzel.

III. Rátérhetünk most már a következményekre.

Tudjuk, a már megfogalmazott gondolat nyilvánossá tételét akadályozó külső cenzúra gyengéje az, hogy kijátszható. Nos, a hosszú lejáratra berendezkedő öncenzúra hatásosabb: magát a megfogalmazást gátolja, gyakran közösségi nyomásra – bajosan játszható ki. Igaz, eleinte jobbra tudatos megfontolás terméke, arra irányul, hogy megelőzze a külső cenzúra közbelépését: egyfajta álarc eredetileg, de idővel az álarc úgy rátapad az arcra, hogy egyre nehezebben választható el tőle. S kiben él a hajlandóság, hogy önmagát játssza ki? Voltaképpen az öncenzúra az elidegenedés kendőzéséhez vezet. Elidegenedésen értem, hogy az, ami magyar igény, idegenné válik a magyar igény számára. Függetlenség is, civilizáció is magyar igény, s a két fogalom szembeállítódik egymással, amikor a viszonylagos civilizációnak ára a függetlenségről való lemondás. Kendőzés pedig az, amikor a beszéd a civilizáció tematikájára szorítkozik és a függetlenségi sérelmeket *civilizációs sérelmekként* közli. Teszem azt, az elszaporodó turista-kalandozások idején arról panaszkodik valaki, hogy Nyugatra nem kapott utazási engedélyt. Beleértődik ebbe hallgatólagosan, hogy ha az engedélyt megkapná, minden rendben is lenne; különösebben azt már nem fájlalja, hogy egyáltalán engedélyt kell kérnie, szabadon nem mehet.

Az öncenzúra ilyenformán *beszédprobléma*. Országához, közösséghez csak úgy lehet szólni, hogy közben a hódítóra, illetve helytartóira figyel a beszélő, az általa megengedettnek vélt korlátokat át nem lépve. Az ilyen nyelvezet nem más, mint a cenzúrázó hatalomnak beszédbe való szüntelen újjáteremtése: szellemi önállóságot, gondolati függetlenségről való lemondást eredményez.

Az öncenzúrák önállótlanok tartozéka aztán a hódítókhöz való kötődés: szép példája ennek a második világháború vége, de alkalom nyílhat rá a jövőben is. Nyilvánvalóan megvannak a kötődésnek mindig a társadalmi, gazdasági, politikai okai; ha viszont a lélektaniakat tekintjük, hozzátehető az *önállóságtól, mint kárhozatos ösztöntől* való félelem: ennek az ösztönnek szabadsága az öncenzúrák helyzetben elfogadhatatlannak rémlik, öskáosz kitörésével fenyeget – ami elől menekvést a hódító rációja nyújthat.

Az öncenzúra logikája torz. Elidegenedve a függetlenségi eszmények ösztönökké zülnek, szorosra kovácsolódva a jelölő láncolat elfedi a jelöltet, a barbárságot, s azt, *akiről nem beszélünk, a barbár hódítót, mert róla szólva a magunk „barbárságának” rémével néznénk szembe.*

Így zajlik a hódító megtisztítása az öncenzúrák nyelvezetben, melyet hasonlíthatunk a behelyettesítő álomnyelvhez. Freud szerint az álomnyelv nem zavarja az alvást, hanem öröközik felette. S honnan, ha nem az álomból burjánzanak elő a mítoszok, a XIX. század regés eredetmítoszai, a két világháború közötti hún-szittyá ködevések, sőt a jelen büszkesége is, az ún. *valóság*? Ha ugyanis ezt az „akiről nem beszélünk” vákuuma felől közelítem meg, inkább mondvacsinált, vagyis költői – s nem feltétlenül tehetséges költői alkotást látok, mely a teljesebb valóság csonkító, s mivel öncenzúráról van szó, öncsonkító szemléletét szolgálja.

Elég ha itt befejezésül egyszerű szemléltetés végett – és semmiképpen sem az amúgy is indokolhatatlan

számonkérés céljából – felemlített szállóige népszerűségű „ez van, ezt kell szeretni” kifejezést. Egyrészt remekül megfelel a Németh László által támasztott követelménynek. Ironikusan utal arra, ami nincs, felidézi a nincs „fehér foltját”. Másrészt azonban hozzáteszi: „ezt kell szeretni”. Kétértelmű csattanó ez: szentesíti a „van”-t, *mert* a „nincs”-re utal; minden egyebet kizár ebből a kapcsolatból, erényesen örködik, hogy az „ez van” megcenzúrázza azt, hogy „ezt lehet”. Holott ki tagadná, hogy a lehetőség is szerves része a valóságnak?

(1982)

MOLNÁR JÓZSEF

A Mester és a Tanítvány (Tótfalusi Dirk Voskens betűmetsző és betűöntő műhelyében)

Valljuk meg őszintén: minden jel arra mutat, hogy Tótfalusi nem sokra becsülte Mesterét. Mint embert nem szerette, mint betűmetszőt nem sokra értékelte. Magát többre tartotta nála. Erre utalhatott Csepregi Turkovits Mihály is egy bibliai idézettel Tótfalusi ravatala felett mondott beszédében: „Én Istenem, bölcsőbbé töltél engemet az én Tanítóimnál”. Ez lehetett a másik ok, amiért nem írta le nevét. Dirk Voskens csupán három évvel volt idősebb nála, koránál fogva tehát nem tarthatott igényt Tótfalusi különösebb tiszteletére, a korkülönbség egymáshoz való viszonyukban nem játszhatott nagy szerepet. A Mester egyszerű, törekvő, eredményeire, szakmai tudására büszke, jobb fajta kisiparosnak számíthatott, aki apjától elsajátított, ritkaságszámba menő mesterségével és a reá maradt öntöde birtokában, ha nem is éppen gondtalanul, de viszonylag rendezett körülmények között élhetett. Magasabb iskolai végzettsége aligha volt. Joan Blaeuval ellentétben tehát nem is igen tudhatta értékelni Tótfalusi széles körű humanista műveltségét. Inkább csak egy messziről jött, fanatikus kálvinista szegénylegényt láthatott benne, aki fejébe vette, hogy hazája nyelvén kinyomtatja a kálvinista bibliát és ezért mindenáron ki akarja tanulni a betűmetszés, betűöntés és nyomtatás mesterségét. Annál jobban tudta értékelni a maga tudományát és tisztában volt monopolhelyzetével is: „Mikor én *Amsterdamban* alkuvóban vólnék a’ Mesteremmel, azt mondá, hogy 100 000 az-az százezer forintért megnem tanítana (tsak egyedül vólt ott) egyet valakit maga felekezeti közzül: hogy az keresetit és betsületit elvenné”¹ – mondja róla Tótfalusi a Mentségében. A nagyobb nyomtató kedvéért, négy lappal hátrébb, Töltési Istvánnal kapcsolatban szinte szorol szóra ugyanezeket mondja, megtoldva még egy jellemző félmondattal, amely igen éles fényt vet Mesteréről alkotott véleményére: „Töltési István Debreczeni Uraiméktól küldetvén fel e’ végre (a betűmetszés megtanulására), az én ott létemben, sokáig untatvan az én Mesteremet (ki, a’ mint mondám, ott tsak’ egyedül vólt) de az semmiképen fel nem vállalá, mondám én: Edes Barátom, ha tetzik, én valamit vöttem annyi pénzen mesteremtől (noha ő ezt olyan nagyra betsüli mint mondám, hogy 100 000 forintért nem tanítana-meg egy Belgát, és most-is olyan nagyra tartja magát) mindent ingyen *communicahni* kész vagyok.”²

Tótfalusi mind e két helyen tehát azzal magyarázza Mestere kivagyiságát, hogy „tsak egyedül vólt ott”, vagyis abban az időben egyetlen betűöntő mester volt Amszterdam városában, aki betűt is tudott metszeni, ami nagy előny volt a többi betűöntővel szemben, nem is annyira azért, mert új betűket tudott készíteni, hanem hogy a használat közben elromlott matricáit állandóan rendben tudta tartani, így az öntöde a meglevő

Az olvasó itt Tótfalusi Kis Miklós amszterdami mesteréről szóló írásnak második részét találja. Az első részben a szerző részletesen beszámol Tótfalusi amszterdami tanuló éveiről és kutatásai alapján bebizonyítja, hogy tanítója a betűmetszés- és öntés mesterségében csak Dirk Voskens lehetett, mert más betűmetsző azokban az években már nem élt Amszterdamban, s különösen olyan nem, akinek apja is betűmetsző lett volna. Ebben a második fejezetben elsősorban emberi vonatkozásokat tárgyal: milyen lehetett Tótfalusi és mesterének viszonya? Az első rész azzal a kérdéssel zárult, miért nem említette Tótfalusi még barátja, a nyomdásztörténet iránt is érdeklődő Pápai Páriz Ferenc előtt sem mesterének nevét, akit Mentségében is csak név nélkül emleget. Ez aligha történhetett ok nélkül. Mestere nevének következetes elhallgatása, a Tótfalusiról szóló irodalmunkban egészen napjainkig, arra a téves feltevésre vezetett, hogy a nagy nevű amszterdami nyomdászcsalád sarja, előkelő nyomdatulajdonos és gazdasági szakember, a betűkészítéshöz nem értő, Joan Blaeu vezette be a betűmetszés ritka tudományába.

¹ M. Tótfalusi Kis Miklósnak maga személyének, életének, és különös tselekedetinek Mentsége, Kner Imre betűhú kiadása, Gyoma, 1940. Továbbiakban: Mentség, 55. l.

² Uo. 59. l.

matricakészlettel fennakadás nélkül tudott dolgozni, míg a konkurens öntödéknek állandó gondot okozhatott a tönkrement matricák javítása vagy pótlása. Ezért is mondogathatta Tótfalusi előtt, hogy egy belgát semmi pénzért meg nem tanítana szakmájára. Félelme, hogy egy ügyes holland betűmetsző „keresetét és betsületit” vehette volna, nem is volt egészen alaptalan. Láttuk már, hogy bármilyen nagy forgalmat bonyolított is le a holland nyomdász a 17. században, több betűmetsző mestert és sok betűöntő üzemet nem tudott eltartani. Apjával gyermekkorában megjárta már ő is az emigráció keserves útját. Ha tehát most hazájában meg akart élni, állandóan résen kellett lennie s amennyire csak lehetett őriznie kellett mestersége titkát. Ezen nem is szabad főnnakadnunk. Aki az ősnymdászát történetét egy kicsit is ismeri, tudja, mennyi titkolódzás vette körül az ősnymtatványok bölcsességét, Gutenberg óta mennyi emberi tragédia, mennyi árulás, furfangos tolvajlás tette lehetővé ennek a csodálatos, fénythozó mesterségnek az egész világon való gyors elterjedését. Ha Dirk Voskens Gutenberg tragédiájáról nem is hallhatott, elég tapasztalata lehetett a szakmai siker és szerencse forgandóságáról, érthető, ha óvta monopolhelyzetét. Pénzre viszont állandóan szüksége volt, azért ha hollandot nem is, messziről jött idegent jó pénzért megtanított mesterségére. Bizonyára nemcsak „belgát”, hanem angolt se szívesen tanított volna, nehogy angliai piacát, ahová már apja is szállított, veszélyeztesse. De Erdély, a török dúlta Magyarország senki földjén túl, messzebbnek tűnhetett akkor Hollandiától mint Nieuw Amsterdam az óceán másik partján, az Új Világ küszöbén. Ezek az idegenek ugyanolyan gyorsan eltűnnek, mint ahogy jöttek, nyomot se hagyva maguk után, mint az a Gávai nevű erdélyi tanítványa is, aki másfél évig mindhiába kísérletezett a mesterség megtanulásával s végül is dolgvégezetlenül távozott Amszterdamból. Talán épp Gávai sikertelensége volt Tótfalusi nagy szerencséje. A Mester minden kétségét eloszlathatta Gávaival szerzett tapasztalata és Blaeu ajánlása, aki bizonyára szintén hangsúlyozhatta előtte, hogy az új tanítványa amilyen gyorsan csak lehet, vissza fog térni hazájába, ha kitanulta a mesterséget, tehát konkurenciától nem kell tartania, mert ennek a betűmetszés megtanulásával csak egyetlen célja van: hazájában megfelelő típusokkal kinyomtatni a bibliát. Való igaz, hogy Tótfalusi – mint ezt Pápai Párizhoz írott levelében világosan meg is mondotta – azért határozta el a betűmetszés megtanulását, mivel annyi pénzt, amennyi egy jól felszerelt nyomda matricáinak megvásárlásához szükséges hazájából sehonnan nem remélhet: „De mivel mátrixoknak szerzésére, a’ melyek kívántatnának ad typographiam bene instructam és a’ melyek itt az én mesteremnél vagynak 6 000 tallért érők, pénzt sohonnan nem várhatnak, azonban időmet s alkalmatosságomat s docilitásomat is látom reá, már Isten segítségével a metszéshez akarok fogni, a’ melyben is elegendő perfectiomat reménlek addig hogy vészek, míg a biblia nyomtatásához kell kezdenünk...”³ Tehát mikor a betűmetszésre elszánta magát, akkor is elsősorban a Biblia kinyomtatása lebegett szeme előtt. Céltudatosságánál csak magabiztossága volt nagyobb. Már a tanulás kezdetén semmi kétsége nem volt abban, hogy mire a Biblia nyomtatásához hozzáfoghat, addigra elsajátítja a betűmetszés tudományának minden fortélyát, egy percig sem kételkedve gyors felfogó képességében és a mesterségre való alkalmasságában, A megegyezés a tandíj ügyében azonban nem mehetett egészen simán, mint Tótfalusi Mesterségének elejtett szavaiból kihámozható: a Mester nemcsak hogy nagyra tartotta magát, hanem drágán is mérte a tudományát. Tótfalusi meg anyagi dolgokban igen megfontolt, óvatos, élete végéig aggodalmaskodó ember volt, aki a keserves nélkülözések árán összespórolt pénzét bizonyára nem könnyen adta ki a kezéből még az olyan nagyon áhított tudományért sem. Alkudozásuk hosszan tarthatott, legalábbis erre lehet következtetni szavaiból: „mikor én Amsterdamban alkuvóban volnék a’ Mesteremmel”. Az eredmény Pápai Párizhoz írott leveléből ismeretes: „a tanítómnak tsak félesztendeig kétszáz forintot fizetek; azonkívül szállás- s asztaltartásra sok mégyen eszközökre is”⁴ A tanításért tehát az első félévben kétszáz forintot, később talán kevesebbet fizetett, lakásról, élelemről, sőt a betűmetsző szerszámokról is magának kellett gondoskodnia. Ha meggondoljuk, hogy egy emberöltővel korábban a minden idők legnagyobb holland festőművésze, Rembrandtnak csak évi 100 guldent fizettek a tanítványai, hogy Tótfalusi félévi tandíjának megfelelő összeget egy holland könyvkereskedő segéd két év alatt tudta megkeresni, hogy a nagy Plantin leideni emigrációja idején, 1538-ban mint az egyetem kinevezett nyomdásza csak évi 100 guldent kapott, hogy később az Elzevirek ugyanezért a munkáért eleinte ugyancsak 100, majd 200 és végül 300 guldent kaptak évente, akkor a 200 forint félévi tandíj a betűmetszés megtanulásáért horribilis összegnek tekinthető. Dirk Voskens valóban nem mérte olcsón a tudományát.

Hiba lenne azonban, ha Tótfalusi irodalmunk egykori osztályharcos művelői most Joan Blaeu helyett Dirk Voskenset mondanák el mindenféle szőrösszívű kapitalistának. Üzemét kapitalista vállalkozásnak aligha lehetne nevezni, hiszen nem haladhatta meg a családi kisipar kereteit. Dirk Voskens nem spekulációval

³ Dézsi Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*. 50. l.

⁴ Uo. 50. l.

meggazdagodni vágyó kapitalista beállítottságú vállalkozó volt, ha minden különösebb művészi tehetség nélkül is, jó szakember a maga, különös tehetséget igénylő szakmájában. Mesterségének értékét – mint minden józan holland polgár abban a korban – pénzben mérte le. Ezt az ízig-vérig holland mesterembert nem vezették idealista célok, mint Tótfalusit. Neki csak egy célja lehetett, öntödéjét virágzó vállalatát fejleszteni, szorgos munkával sok pénzt keresni és polgári jólétben élni. Ez pedig nem szégyen. Ez a polgári mentalitás tette a 16–17. században Hollandiát gazdaggá, az akkori Európa gazdasági és szellemi központjává. Ahelyett tehát, hogy most szűkkeblűséggel, kicsinyességgel és kapzsisággal vádolnók, legyünk hálások a Mesternek, hogy átadta tudományát – bármennyit is kért érte – egy olyan tanítványnak, aki – ha talán akaratlanul is – művével a Mester hírnevét is öregbítette, jöllehet két ellentétebb jellemű és világszemléletű ember aligha kerülhetett volna egymással kapcsolatba.

Tótfalusiból pályája kezdetén teljesen hiányzott a polgári gondolkodásnak még a csírája is. Ahonnét ő Amszterdamba jött, a távoli Erdélyben egy rövid, alig száz esztendeig tartó polgárosodás után, épp az ő születése idején, a polgári életformának, a szabadabb szellemű polgári gondolkodásnak lassan utolsó nyomai is eltűntek. Az állandó veszedelmeknek, pusztításoknak, idegen hadak rablásainak kitett országban a békés polgári munka lassú, de megalapozott vagyongyűjtő szenvedélyét a főurak egymást megrabló, földharcoló szenvedélye váltotta föl. Mikorra felnőtt módra, érett fejvel szétnézhetett szűkebb pátriájában, az egyéni érvényesülés, a gazdagodás már nem jelentette egyben az ország gazdagodását is. A jobbak, akik közé a fiatal Tótfalusi is tartozott, éppen ezért szinte az önérdéket megtagadó romantikus idealizmussal igyekeztek a nép és ország sorsán változtatni. Ebben az igyekezetében Tótfalusi „hivatala” az lett, hogy „könyvekkel bővítsé és öltsöitsa e’ hazát”.⁵ Kikerülve Amszterdamba, tanult mesterségével nem pénzt akart szerezni, hanem nemzetének akart használni, mert a pénznél sokkal többre becsülte Istene és Nemzete előtt való „kedvességet”.⁶ A magánérdeket félretéve a „közönséges jóra” törekedett.⁷ Két ellentétebb életfelfogást tehát aligha lehet elképzelni, mint a szorgos, vagyongyűjtő holland polgár, Dirk Voskenset és egy szerencsétlen, a töröktől, tatártól, némettől sanyargatott, megosztott nemzetéért, kisebbségben lévő protestáns, kálvinista vallásának szabadságáért aggódó, prófétai lelkületű magyart, Tótfalusi Kis Miklóst. Mint magyar, idegeiben hordozhatta a töröktől, tatártól fölégetett falvak menekülő népének rémületét, a három részre szakadt nemzet tehetetlen fájdalomát s mint kálvinista a harmincéves háborúban megharmadolt európai protestánsok jövőjükért aggódó kétségbeesését. Írásaiban maga tett erről tanúbizonyságot. Látna messziről is Erdély romlását, a katolikus ellenreformációt erőszakoló Habsburg hatalom terjeszkedését, a labanc pápistaság megerősödését, és mindezeket felül a „Sz. könyvnek rongyollott nemzetünkben olyan nagy szánakozásra méltó szűk vóltát”⁸, a polgári vagyongyűjtésnél sokkal fontosabbnak tartotta a szent könyvnek, a protestantizmus legfőbb istenes fegyverének, a Bibliának kinyomtatását. Igyekezetét – ha más okból is – Dirk Voskens éppúgy nem tudta megérteni, mint irigy erdélyi honfitársai. Hogyan is érthette volna meg az egyéni boldogulásra törekvő, szerencsés holland polgár azt az idealista magyart, aki még a betűmetszés megtanulásával is – ahelyett, hogy pénzt gyűjtene magának – nemzete hírnevén esett csorbát akarja kiküszöbölni, mivelhogy „tsunya volta miatt minden szomszéd Keresztény nemzetek között ugyan példabeszéd és tsúf vólt a’ Magyarok által való nyomtatás”⁹, mert „béka mászás forma Betűkkel”¹⁰ éltünk. Aki a betűmetsző szakmában is nemzete becsülete és nem egyéni boldogulása érdekében akarta magát „perfectussá” tenni. Aki sikereiben is például akarván lenni a magyarságnak, hogy mások is jó mesterségre adják magukat.¹¹ Bármennyire is szűkszavú ember volt Tótfalusi, alig képzelhető el, hogy munka közben elejtett szavaiból a Mester előtt ne rajzolódott volna ki egy józan holland polgár számára teljesen érthetetlen, az ő szemében hóbortosán nagyzolónak tűnő egyénisége. De – mint a Mentségből sejteni lehet – Tótfalusi sem tudott soha Mestere iránt igazán fölmelegedni. Kölcsönösen csalódhattak egymásban, s mikor Tótfalusi tehetsége teljes egészében kibontakozott, a Mester csalódása lehetett a nagyobb.

Mesterét Tótfalusi bizonyára kezdettől fogva kicsinyesnek, s főként felfuvalkodottnak tartotta, mert „olyan

⁵ *Mentség.* 4. l.

⁶ Uo. 5. l.

⁷ Uo. 36. l.

⁸ Dézsi Lajos: *id. mű.* 193. l.

⁹ *Mentség.* 28. l.

¹⁰ Uo. 28. l.

¹¹ Uo. 67. l.

nagyra tartja magát”.¹² Mikor aztán elsajátította a mesterség fogásait és önállóan nekilátott a betűmetszésnek, ismerte a maga képességeit, már tudta, hogy Mestere, bár értett a szerszámok forgatásához, távolról sem olyan nagy mester, mint amilyennek magát tartja. Ez a véleménye Dirk Voskensről élete végéig megmaradt: „Az én Mesterem *Romana* vagy *Rotunda* Betűt meg lehetőst metzett; de *Cursivát* nem...” – mondja Mentségében.¹³ A maga szűkszavúságában kegyetlenül kemény ítélet ez: Dirk Voskens mesterségét nem jól, csak „meglehetősen” tudta, s amit tudott, az is igen kevés volt.

Mégis, Tótfalusinak tulajdonképpen szerencséje volt, hogy egy közepszerű, jó mesterember keze alá került, s nem egy zseniális nagy mestertől szerezte meg tudását. Az igazán nagy mestereknek rendszerint nincsenek tanítványaik, csak utánpótlás van. A közepszerű mesternél nincs mit utánozni, tőle csak a mesterség fogásait lehet eltanulni, viszont a tanítványnak nem kell leküzdenie magában a nagy mester sokszor bénító hatását ahhoz, hogy eredetileg, önállót és maradandót alkothasson. Tótfalusi Dirk Voskensnél csak kitűnő technikai ismereteket szerezhette. Ebben Dirk Voskens elsőrendű, sőt nagy tanítónak bizonyult. A tanítvány hazájából csak pusztán tehetségét és szorgalmát hozta magával, minden mást neki és Hollandiának köszönhet. Ízlését a nagy holland mesterek művei formálták, élete legnagyobb alkotása, Amszterdamban metszett betűje a holland barokk betűművészethez tartozik, annak szerves része s egyik legkiemelkedőbb alkotása.

Bekövetkezett tehát, amitől a maga képességeinek korlátait jól ismerő Dirk Voskens eleitől fogva tartott: a tanítvány a Mester „keresetét és betsületét” veszélyeztette. Ha – mint feltételeztük – a tanítvány és a Mester közötti viszony már a tanulás ideje alatt sem lehetett a legszívésebb, egészen bizonyosnak vehetjük, hogy Tótfalusi önállósulása után végképp megromlott. Erre utalnak egy „elő való Professor ember”¹⁴ szavai, melyeket Tótfalusi élete nehéz napjaiban egy hozzá írott leveléből belemásolt Mentsége kéziratába:

„Dicebant te superare omnes Belgas in arte Fusoria & Sculptoria. Tuus olim Magister, conquirebatur, te sibi panem eripere. Praeteribant Typographi ipsus aedes, & te quaerebant, qui literas sculpi volebant. Macte igitur, & ostende coram toto mundo, te velle patriae tuae inservire. &c.”¹⁵ – Azt beszélték, hogy az összes belgát felülmúlod az öntés és betűmetszés művészetében. Hajdani mestered panaszkodott, hogy elveszed kenyerét. A nyomdászok elhaladtak háza előtt, s azok, akik betűt akartak metszteni, téged kerestek. Rajta hát, mutasd meg az egész világnak, hogy hazádat akarod szolgálni stb. – A levél írója, az „elő való Professor ember” nyilván Johannes Leusden utrechti professor volt, mert külön megjegyzi, hogy az a professor „a” ki legtöbbet tudott ott is eleitől fogva az én dolgaiban”.¹⁶

E levélrészlet is azt bizonyítja, hogy Dirk Voskens nem várt konkurenciát kapott önállósult tanítványa személyében. Különösen, ha meggondoljuk, hogy Tótfalusi azonnal hajlandó volt új betűket metszeni, legyen az antikva, kurzív, vagy keleti betű, míg Voskens öntődéje bizonyára inkább csak a meglévő készlettel dolgozott, a meglévő matricákkal öntött ólombetűket és a meglévő patricákról vert új matricákat. Elképzelhető, hogy a Mester a maga nevelte konkurenciát a pokolba kívánta és százszor megbánta, hogy könnyelműségében – igaz jó pénzért – a szakmára megtanította. Hogy kapcsolatuk Tótfalusi önállósulása után megszakadt, Leusden professor soraiból is nyilvánvaló. De erre vall az is, hogy Tótfalusi Amszterdamban hagyott betűi később nem a Voskens-féle öntődében, hanem mint még részletesen látni fogjuk, Dirk Voskens egykori társának özvegyénél tűntek föl. Tótfalusi Adamsz.-szal bizonyára önállósulása után is főtartotta jóviszonyát. Adamsz. betűöntő volt, nem metsző, így egymásnak alig jelenthettek konkurenciát. Talán Adamsz. is épp az idő tájt vált ki a közös vállalkozásból, amikor Tótfalusi önállósította magát. Harry Carter szerint Voskens és Adamsz. akkor válhattak szét, amikor Adamsz. meg akarta vásárolni Jan Barendsz. öntődjét, aki 1681-ig „betűöntő mester” volt Amszterdamban, tehát mindenképpen 1681 után. Mái is tisztázatlan azonban, hogy miként kerültek Tótfalusi betűi Adamsz. özvegyének öntődjébe. Maga Tótfalusi hagyta-e ott náluk, mikor hazatért Erdélybe, vagy később Bandi Sámuel révén jutottak birtokába? Mindezt ma már nagyon nehéz, sőt szinte lehetetlen kideríteni, mivel Tótfalusi Bandi Sámuel ellen folytatott perének aktái mind a mai napig nem kerültek elő. De bármiképp is történt, ez is azt látszik

¹² Uo. 59. l.

¹³ Uo. 45. l.

¹⁴ Uo. 68. l.

¹⁵ Uo. 68. l.

¹⁶ Uo. 68. l.

bizonyítani, hogy Tótfalusi és Mestere között a viszony már tanuló idejében sem lehetett meghitt, később pedig végképp megromlott.

Vajon mennyi időt töltött Tótfalusi Dirk Voskens műhelyében? Erre a kérdésre sem a Mentségben sem a leveleiben pontos választ nem találunk. Csak annyit mond, hogy „hamar időn annyi *perfectiot* vett”.¹⁷ Tanulóidejét tehát maga is rövidnek tartotta. De mennyi volt ez a hamar idő? Azt már láttuk, hogy 1680 decemberének közepén vagy vége felé kezdetét el tanulni Voskens öntődjében. A tanulás kezdetének időpontját illetően aligha tévedhetünk egy-két hétnél többet. Sokkal nehezebb a tanulás befejezésének időpontját meghatározni. Maga Dirk Voskens kilenc-tíz évre becsülte a mesterség tökéletes elsajátításához szükséges időt: „Mert az én Mesterem-is azt mondja vala az alkuváskor, hogy ő ugyan fogadja, hogy a' *principiumokat* hiven *communcálja*; de kilencz vagy tiz esztendei praxis teszi az embert ebben *perfectussá* (mert én azt kívántam volna, hogy engem *perfectussá* tegyen)...”.¹⁸ Ugyanezeket a szavakat meg is ismétli, mondván, hogy Mestere eleinte egyenesen elidegenítette a mesterség megtanulásától, „mikor azt mondotta, hogy kilencz vagy tiz esztendő kelletik arra, hogy ember ebben *perfectussá* legyen”.¹⁹ Persze a mesterség gyakorlásához szükséges alapvető fogásoknak az elsajátítására, a szűkebb értelemben vett tanonc időre jóval kevesebbet kell számítanunk. Tótfalusi tanuló idejét egyéb adatok birtokában megközelítő pontossággal meg is határozhatjuk. Egyik legfontosabb adatunk a Biblia nyomtatásának kezdete. Amikor ebbe a költséges munkába belefogott, már önállónak kellett lennie. Teleki Mihályhoz és Tofeus püspökhöz a Biblia javítása dolgában írott leveléből tudjuk, hogy a teljes Biblia Amszterdamban való kinyomtatására csak 1683 végén szánta rá magát. Addig csak arra gondolt – mivel közben Erdélyben úgy határoztak, hogy a Bibliát végül is otthon nyomtatják majd ki az ő segítségével s az általa beszerzett matricákról öntött betűkkel –, hogy gyakorlatszerzés céljából Amszterdamban „mindenek előtt a magyar zsoltáros könyvet, majd annak kibocsátása után, magasabbra törő lélekkel a magyar nyelvű Új Szövetséget” nyomtatja ki.²⁰ De mikor meghallotta, hogy „Isten megszegényítette Béts alatt a T. (örök) hatalmasságot, mindjárt ötlötte nékem szivembe e' szándékot, és hova tovább, minél nagyobb veszedelmét 's elnyomattatását hallottam annak a nemzetnek, és egyszer 's mind romlását a' mi nyomorult Hazánknak, annál inkább engem e' devotioban megerősített”.²¹ Bécs ostroma 1683. július 14-től szeptember 12-ig tartott. Tótfalusi a török vereségének híreről tehát már szeptember vége előtt hallhatott. Ekkor határozta el, hogy kinyomtatja a Bibliát. De a munkához csak később kezdett hozzá, mikor már Erdély romlásáról is elérkeztek hozzá a hírek, amelyek – mint mondja – szándékában megerősítették,²² 1683 vége felé. Hogy valóban még 1683-ban hozzákezdett a Biblia kinyomtatásához, arra több bizonyítékunk is van. Az első és legfontosabb amszterdami Bibliájának Kolozsvárott őrzött egyetlen olyan példánya, amelyen nem az 1685-ös évszámot viselő díszes, rézmetszetes címlap látható, hanem egy 1683-ból keltezett, kézzel szedett címlap. Ha 1683 őszén már kiszedte a Biblia címlapját, aligha férhet kétség ahhoz, hogy ekkor már komoly előkészületeket tett a nyomtatás megkezdésére. Matricái készen voltak, mint maga később elmondotta egy levelében, ezeket még tanuló korában metszette,²³ tehát semmi akadálya sem lehetett a betűk öntésének, ha volt megfelelő helyisége erre a célra, ha tehát ekkor már önálló volt. A másik bizonyíték Teleki Mihályhoz és Tofeus püspökhöz írott, említett levele, amelyben elmondja azt is, hogy akkor – 1684. augusztus 15-én – már a nyomtatás felénél tartott: „En már ezt, ha kezdettem – írja –, s ha félig elvittem, Istennek segedelme által végreis hajtom.”²⁴ Mint máshonnan tudjuk, a nyomtatással 1685. június 15-én lett készen, tehát pontosan 10 hónap múlva. Ha ugyanennyi időt, vagy egy hónappal többet számítunk a munka első felére, akkor 1683 októberében, vagy szeptemberében jelölhetjük meg a Biblia kinyomtatásának kezdetét. Ezt a számításunkat megerősíti Tótfalusi említett levelének egy másik kitétele is. Azzal érvel Teleki és Tofeus előtt a maga munkája mellett, hogyha őt elejtenék s az Amszterdamba küldött Kolozsvári István felügyelete alatt egy holland nyomdásszal nyomtatnák ki a Bibliát, „tsak a' betű öntésben és egyéb készületben négy vagy öt hónap eltelnék, a' munkábanis közel

¹⁷ Uo. 67. l.

¹⁸ Uo. 56. l.

¹⁹ Uo. 90. l.

²⁰ Tordai Zádor: *M. Tótfalusi Kis Miklós*. – Apológia. Kiss Géza fordításában. 152. l.

²¹ Dézsi Lajos: *id. mű*. 192. l.

²² Uo. 192. l.

²³ Uo. 198. l.

²⁴ Uo. 195. l.

két esztendő, ha annyi exemplárt kezdenek nyomtatni”²⁵ Tehát magára a nyomtatásra közel két esztendő, de legalább 20-21 hónap, mint amennyi időben neki tényleg került, és az előkészületekre, négy vagy öt hónap. Ha tehát az ő esetében is négy vagy öt hónapot számítunk az előkészületekre – megfelelő betűk kiöntése stb. – akkor 1683 májusában vagy júniusában már önállónak kellett lennie, különben aligha kezdetett volna bele az előkészületekbe, ha ekkor még nem is az egész Biblia, hanem csak a zsoltáros könyv és az Új Szövetség kinyomtatására gondolhatott. Legkésőbb tehát 1683 májusának végén júniusának elején abba kellett hagynia a tanulást Dirk Voskensnél, persze nem azért, mint egy magyar szerző állította, mert a Mester nem volt hajlandó az akkor divatos iniciálék metszésének megtanítására, melyre semmi bizonyíték nincs,²⁶ hanem azért mert „hamar időn” elsajátította a „princípiumokat” s elkezdhetette az előkészületeket a Zsoltáros könyv és az Új Szövetség kinyomtatására. Mentségéből azt is megtudjuk, hogy mikor 1683 őszén a Biblia kinyomtatásához kezdett, némi megtakarított pénze is volt, sőt előre el volt már látva munkával: „Mikor a’ Biblia nyomtatásához kezdettem – mondja –, nem vőlt nekem több kétszáz talléromnál” – négyszáz forint –, de „minthogy már akkor jó munkák” voltak kezében,²⁷ bátran befoghatott nagy terve megvalósításába. S ha 1683 őszén már jó munkák voltak a kezében, akkor legalább pár hónapja önállónak kellett lennie. A kétszáz tallér is ez idő alatt gyűlhetett össze, mert bármilyen takarékosan is élt, a magával hozott 350 tallérból ekkorra aligha maradt valamije. Ha nehezen is, de az is elképzelhető, hogy tanuló idejének utolsó évében már nemcsak hogy tandíjat nem fizetett, hanem munkájáért némi díjazást is kaphatott Dirk Voskens-től. Erre persze semmi bizonyítékunk nincsen. De bárhog is forgatjuk a dolgot, mindenképpen arra az eredményre jutunk, hogy Tótfalusi Dirk Voskens műhelyében legfeljebb két és fél évet tanult: 1683 májusában-júniusában már önállóan kellett dolgoznia.

Végül ugyanerre az eredményre jutunk, ha Töltési István amszterdami tanulóidejét igyekeznünk meghatározni. A debreceni nyomda történetében azt olvassuk, hogy Töltési Istvánt a debreceni „városi tanács 1681-ben Hollandiába küldte, hogy kitanulja a nyomtatást és a betűmetszést”.²⁸ A könyv szerzői Töltési kiküldetésének időpontját illetően Csűrös Ferenc korábbi nyomdatörténeti munkájára hivatkoznak. Csűrös egy korabeli debreceni naplóbejegyzést idéz a debreceni városi közlevéltárból, amely szerint Töltési István „feleséges Compactor” az iskola seniorával, Hunyadi Ferencsel elindult Belgiumba. A bejegyzés kelte: 1681. augusztus 6. Tehát vagy ezen a napon, vagy valamivel korábban indulhatott Hollandiába, és kora ősszel, szeptember végén, október elején érkezhett meg Amszterdamba. Minthogy Töltési tanult szakmája a könyvkötés volt, feltehető, hogy először a betűszedést és a könyvnyomtatást akarta megtanulni. Tótfalusi Töltésire vonatkozó, idézett szavaiból úgy vehető ki, hogy a debreceniek Töltésit nem a betűmetszés megtanulása végett küldték Amszterdamba. Sokkal valószínűbb azonban, hogy Komáromi Csipkés György bibliafordítását akarták egy külföldön tanult nyomtatóval, külföldről hozott betűkkel kinyomtatni. A betűmetszés megtanulása Töltésinek csak Tótfalusi amszterdami sikere láttán juthatott eszébe. Így érthető, hogy legalább két évet a könyvnyomtatás megtanulásával töltött s csak azután fordult Dirk Voskenshez a betűmetszés megtanulása végett. Ez azonban, mint ugyancsak Tótfalusitól tudjuk, komoly akadályba ütközött, mert a Mester „semmiképp fel nem vállala”. Nyilván Tótfalusival szerzett kellemetlen tapasztalatai miatt: most már nemcsak belgát, hanem messziről jött idegent sem volt hajlandó megtanítani a betűmetszésre. Ezért is vállalhatta Tótfalusi, hogy mindent ingyen kommunikál, amit Mesterétől tanult. Tehát Töltési Amszterdamban való tartózkodásának utolsó két évében Tótfalusi önálló volt. Minthogy Töltési 1685 első felében már kinyomtatta Debrecenben Amszterdamból magával vitt új betűkkel Amesius híres könyvecskéjét, a Consentiát, mégpedig az Elzevir-könyvek mintájára, tehát legkésőbb 1684 július-augusztusában el kellett hagynia Amszterdamot. Tótfalusitól tudjuk, hogy három hónapig tanult nála, így tanulási ideje 1683 végére, de legkésőbb 1684 elejére eshetett, ami megint csak azt igazolja, hogy Tótfalusi 1683-ban már önállósította magát és csupán két és fél esztendeig, de három évnél mindenképpen rövidebb ideig tanult Dirk Voskens műhelyében.

A 17. századi holland betűmetsző és betűöntő üzemek munkamegosztását is tőle tudjuk: „Belgiumban a’ ki stempelyt, az-az aczél Betüt metsz, tsak abban gyakorolja magát; más az, a’ ki mátrixot, az-az réz Betüt

²⁵ Uo. 196. l.

²⁶ Csernátoni Gyula: *Tótfalusi Kis Miklós „Erdély fénikse”*, Kolozsvár, Ajtai K. Albert Könyvnyomdája. 1894. 9. l.

²⁷ *Mentség*. 90. l.

²⁸ Benda Kálmán – Irinyi Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda*. 29. l. és 273. l. 41-es jegyzete. In: Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen, 1911. 388. l.

tsinál véle; harmadik az, a' ki önti a Betüt.”²⁹ Tótfalusi, aki „perfectus” akart lenni a szakmában e két és fél évnyi „hamar idő” alatt a mesterségnek mind a három ágát kitanulta.

Legelőször is a legegyszerűbbet, a betűöntést. Mint barátjához, Pápai Páriz Ferenchez írott leveléből láttuk, ennek a manuális munkának a megtanulása nem okozott neki semmi nehézséget, egy-két hónap alatt annyira belegyakorolta magát a munkába, hogy egy hónap után már szinte senki se szólt bele a dolgába, mindent maga végzett: „már öntöttem itt közel százezer betűt, deákat s zsidót és nagyobb részént minden módon én készítettem el is, már senki hozzájok sem nyúlt”.³⁰ Legutóbb felmerült egy föltételezés, hogy a betűöntésben Tótfalusi nem Voskensnél, hanem „az Elzevireknél” szerezte első tapasztalatait”, mint Jakó Zsigmond „Erdélyi féniks” c. könyvének bevezetőjében olvashatjuk.³¹ Ugyanezt a feltételezést könyvének egy jegyzetében részletesebben így fogalmazza meg: „Minthogy 1681. január 15-i levelében Kis Miklós még csak szándékként említette a betűmetszés megtanulását, második levelében pedig már arról tájékoztatta Pápai Párizt, hogy a Blaeu-műhelyben tanul, az Elzevir-officinából hozzátvetőleg 1681. márciusában kerülhetett át a Blaeu-cég egykori betűmetsző műhelyét vezető Dirk Voskens keze alá.”³² Jakó ezt a feltételezését Tótfalusinak Absolon követhetett intézett, 1680. november 12-én Utrechtben kelt levelére alapozza. Mivel ez az állítás a Tótfalusi-irodalomban eddig még sehol föl nem merült és újabb tévedéssorozatnak lehet forrása, érdemes vele alaposabban foglalkozni.

Az az állítás, hogy Tótfalusi első tapasztalatait az „Elzevirek”-nél szerezte, azért sem felelhet meg a valóságnak, mert kirándult ugyan Leidenbe is, mint Absolonhoz írott leveléből olvashatjuk, de aligha képzelhető el, hogy Ábrahám Elzevir ekkorra már eléggé lezúllott nyomdájában vagy Daniel Elzevir amszterdami öntödéjében is tanult volna. Jakó a Blaeu-öntödét „betűmetsző műhelynek” nevezi, holott köztudomású, hogy a Blaeu-cég matricáit mindig vásárolta, eddigi tudomásunk szerint soha önálló betűmetsző mester műhelyükben nem dolgozott. Kétségtelen, hogy annak, aki a betűmetszéshez akart fogni, először a betűöntésben kellett jártasságot szereznie, mint ahogy ma pl. a jó gépszedőnek előbb ki kell tanulnia a kéziszedést. A betűkészítés alapismereteihez tartozott az öntésben való jártasság, az öntőszerszámokkal való ismeretség. Pápai Párizhoz írott leveléből az derül ki, hogy 1681. január 15-e előtt egy ideje már önteni tanult, s azt mondja, akkorra úgy kitanulta a betűöntést, hogy „ha mindjárt haza mennék is, mátrixok és eszközök lévén, akármilyen típusokkal boldogíthatnám azt a hazát”,³³ de mivel a matricák beszerzéséhez szükséges 6 000 tallért nem tudja felhajtani, a metszéshez akar fogni. Jakó feltételezi, hogy az elveszett, második levélben tájékoztatta Tótfalusi Pápaít arról, hogy már a „Blaeu-műhelyben” tanul, ebben, az első levélben elmondottak szerint az Elzevir-nyomda öntödéjében való tanulására vonatkoznak. Állítását azzal támasztja alá, hogy Absolon követnek írt levelében Tótfalusi választ a követtől „Amstelodamba az Elzevirius bibliopola officinájába” kért, „az hol a magyar bibliát ki fogják nyomtatni. Oda kell nékem fordulnom...”³⁴ Absolonhoz írott leveléből azonban – mint már korábban láttuk – csak az olvasható ki, hogy utasítása volt az Elzevir nyomdában próbálkozni a Biblia kinyomtatásával. A levél írása idején még nyilván nem járt ott, mert csak jövő időben mondja, hogy oda kell fordulnia. Ha otthonról azzal a kifejezett utasítással érkezett Amszterdamba, hogy lehetőleg az Elzevir nyomdában nyomtassa ki a Bibliát, a logika szerint valóban helyén való lett volna, hogy a betűöntés, betűszedés és nyomtatás megtanulásával is ott próbálkozzék először. Absolon követhetett írott levele alapján azonban szinte bizonyosra vehetjük, hogy november 12-e előtt nem jelentkezett az Elzevir nyomdában s úgy tűnik, hogy addig Daniel Elzevir haláláról sem értesült, vagy ha igen, nem tudta felmérni, milyen következményekkel járt ez a nyomda további sorsára. Egyébként is Hollandiában töltött idejének első hónapja mind a mai napig meglehetősen homályban maradt. Nem tudjuk, mennyi időt töltött Utrechtben, lehet, hogy csak napokat, de lehet, hogy heteket. November 12-én még állandó lakhelye sem volt, különben Absolontól a választ nem az Elzevir nyomdába kérte volna. Lehet, hogy november 12-e előtt csak látogatóban járt Amszterdamban és csak később kereste fel az Elzevir nyomdát, ahol gyász és bizonytalanság fogadta, hiszen ekkor már nagyban folyhattak az előkészületek az öntöde fölszámolására. Daniel Elzevir özvegyének Balthasar Moretus özvegyéhez Antwerpenbe intézett

²⁹ *Mentség.* 44. l.

³⁰ Dézsi Lajos: *id. mű.* 50. l.

³¹ Jakó Zsigmond: *Erdélyi féniks – Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974. 15. l.

³² Uo. 470–71. l. 8. sz. jegyzet

³³ Dézsi Lajos: *id. mű.* 50. l.

³⁴ Szilágyi Sándor: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* 17. kötet 122, 138, 165–166. l.

levele, amelyben öntödéjét fölajánlja megvásárlásra, 1681. január 3-án kelt. Minthogy leveléhez csatolta híressé vált mintalapjának egy példányát is, amelyen az árverés helyét és időpontját is feltüntette (Op t' Water, 1681. március 5.), felételezhető, hogy a mintalapot még decemberben kinyomtatták, tehát az öntöde felszámolásának gondolata már korábban megszületett. Ismerve Tótfalusi óvatosságát, megfontoltságát, szinte elképzelhetetlen, hogy a felszámolás alatt álló Elzevir öntödében kezd el tanulni. De a nyomda részéről is teljesen ésszerűtlen eljárás lett volna, ha két-három hónappal az elárverezés előtt tanulót állít be az öntödébe, ahol ekkor már bizonyára jórészt szünetelt a munka. Jakó Zsigmond feltételezésének ellentmond Tótfalusi Pápai Párizhoz írott levelének több kitétele is. Ebből a levélből többek közt az is kiderül, ha figyelmesen olvassuk, hogy Tótfalusi már 1681. január 15-ét, a levél keltét megelőzően, megállapodott Mesterével a tandíjban, mondván, „a tanítómnak csak félesztendeig kétszáz forintot fizetek”.³⁵ Igaz, hogy ekkor még nem tanult metszani, mint levelében mondja, a metszéshez csak ezután akart fogni. De elképzelhető-e, hogy Dirk Voskens-szel már megvolt a megállapodása – mert ahhoz nem férhet kétség, hogy a kétszáz forintot a betűmetszés megtanulásáért kellett fizetnie –, s mégsem Voskens üzemében tanulja a betűöntést, hanem a felszámolás alatt lévő Elzevir öntödében? Aligha. Levelének azonban van egy másik kitétele is, amely félreérthetetlenül arra utal, hogy ekkor már Voskens műhelyében dolgozott, mondván, hogy a matricák, amelyek egy jól felszerelt nyomdához kellenek, és „a melyek itt az én mesteremnél vagynak 6 000 tallért érők”.³⁶ A Mestert kétszer is említi levelében, egyszer a tandíjjal kapcsolatban és egyszer a jól felszerelt nyomdához szükséges matricák áráról szólva. Mindig jelen időben. Ha más lett volna a mester, akivel a betűmetszés megtanítására megállapodott, s más, akinek öntödéjében levele írásakor a betűöntést tanulta – mert Jakó szerint ekkor még az Elzevir öntödében dolgozott –, különbséget tett volna közöttük. Ha Tótfalusi először az Elzevir nyomda öntödéjében tanul, bizonyára megírta volna Pápai Páriznak, s elképzelhetetlen, hogy ő erre ne hasonlóan lelkes hangon reagált volna, mint a Blaeu-val való ismeretsége. Végezetül: mivel magyarázza Jakó, hogy Tótfalusi a Mentségben az Elzevir nyomda öntödéjében töltött állítólagos idejéről egyetlen szóval sem emlékezik meg? Hiszen az Elzevirek híre ekkor túlszárnyalta a Blaeu családot is. Munkásságát lekicsinylő ellenfeleivel szemben hathatós érv lett volna az Elzevir nyomda öntödéjében töltött idő felemlgetése, s erről aligha feledkezett volna meg Mentsége írásakor, ha valóban ott tanulta volna a betűöntést. Így Jakó Zsigmond feltételezését is a fantázia világába kell utalnunk, remélve, hogy téves feltevésében nem fog olyan szorgos követőkre találni, mint egykor Dézsi Lajos a maga tévedéseivel.

De bármint legyen is, a betűöntés megtanulásánál sokkal nehezebb feladat volt a jó szemet, nagy kézügyességet, türelmet és főként kifinomult ízlést, művészi érzéket, nagy rajzolókészséget követelő betűmetszés megtanulása. Mindenekelőtt meg kell ismerkednie a különböző stílusokkal és a betűtípusokkal. Meg kellett tanulnia a kor ízlésének megfelelő betűk tervezését, rajzolását és a legnehezebbet: a rajzból átvinni a betűképet a patricára: az előre megrajzolt minta alapján a betű profilját belekarcolni az acélrudacskának tükörsimára csiszolt és polírozott végébe, aztán a belső részeket finom vésőkkel kiemelni (Tótfalusi idejében ehhez a munkához már az ún. ellen-patricákat használták) és a külső részeket vésőkkel, reszelőkkel eltávolítani, hogy megkapják a rudacska végén a kívánt betű pozitívját. Ha a vésés sikerült, a patricát megedzették, hogy elég kemény legyen, ne deformálódjék, mikor a matricákat verik vele. Persze ma már mindez nem egy ember feladata és minden mechanikus úton történik, de Tótfalusi idejében egy ember munkája volt. Külön rátermettséget kívánt a kurziva, a héber, a görög és a sok keleti nyelv betűinek vésése. A perfekcióra törekvő Tótfalusi két és fél év alatt még a keleti nyelvek betűinek vésésében is szerzett magának gyakorlatot, amint ezt a svéd Johann Gabriel Sparfvenfeldt-hez írott levelében maga meséli el: a grúz betűk vésésénél nagy segítségére volt a „sokféle – latin, német rabbinusi héber, német zsidó, görög, szír, szamaritánus, kopt vagy egyiptomi és főként az örmény betűtípusokban való jártassága”,³⁷ Mint Dirk Voskens özvegye mintalapjának tárgyalásakor láttuk, az örményt kivéve, mindezek a betűk megvoltak a Voskens öntödében, tehát nyilván ezek javítása és kiegészítése közben szerezhetette a keleti betűk vésésében való gyakorlatot. Az örményt pedig már maga metszette 1694–95-ben Matheosz Vanandeci amszterdami örmény nyomdásznak néhány fontosabb méretben. Feltételezhető tehát – ismerve Tótfalusi tudásszomját –, hogy Mestere műhelyében igyekezett elsajátítani a legkeresettebb keleti betűtípusok

³⁵ Dézsi Lajos: *id. mű.* 50. l.

³⁶ Uo. 50. l.

³⁷ Carl Björkbohm: Henrik III. Keysers georgiska stilprov. *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*. Uppsala–Stockholm, 1935. 90–102. l. Tótfalusi Johan Gabriel Sparfvenfeldt-hez írott levelének eredeti fényképmásolata a szerző birtokában.

metszésének alapvető fogásait is. Erre két és fél esztendő elegendő is volt, mert mint mondja: „Igaz dolog, hogy én *ex continua praxi observavi*am osztán sokat”,³⁸ vagyis gyakorlat közben tanulta meg a többi, amire szüksége volt ahhoz, hogy kora legsokoldalúbb és legjobb betűmetszője legyen.

A betűkészítés harmadik munkaterülete a matricaverés. A matricaverés és juszírozás, már sokkal kevesebb gondot okozhatott neki. Ez a különösebb művészi érzéket nem kívánó, de nagy precizitást igénylő kézműves munka inkább csak hosszabb gyakorlatot igényelt. Amikor a megedzett patricát begyakorlott kalapácsütésekkel egy meghatározott mélységig beleverték a puha rézből készült betűágyba, a rézlap még a legügyesebb munkás keze alatt is deformálódott, ezért nagy gondossággal, juszírozni, egyengetni kellett, egyforma magasságra kellett hozni, hogy az öntőkészülékbe pontosan beleilljen.

Végül, sok korábbi téves feltevés miatt, fel kell vetnünk még a kérdést, mit nem tanulhatott Tótfalusi Dirk Voskens műhelyében? Nem tanult betűt szedni, tördelni és nyomtatni. Dirk Voskens műhelye betűöntőde volt és nem nyomda, ahol csak pecsétvasak vésésével, matricakészítéssel és főleg betűöntéssel foglalkoztak. Jóllehet Bartholomeus és Reinhard Voskens 1641-ben megjelent hirdetésükben „pecsétvasak, matricák és a betűöntődékhez szükséges felszerelések”³⁹ készítésére hívták föl a betűöntődék figyelmét, mégis feltehető, hogy az öntőkészülékek gyártását és egyéb öntődei felszerelések készítését másra bízták, ők legfeljebb vállalták az elkészítést. Nyilván így volt ez Dirk Voskens üzemében is, sőt, amint a Mentségből kiderül, maga Tótfalusi is vállalkozott teljes betűöntődei felszerelés szállítására is, nemcsak patricák és matricák készítésére, hiszen azért akarták Firenzébe való utazásra bírni, hogy az öntődét berendezze és megmutogassa „miképen kell élni az eszközökkel, a’ mellyeket tölem szerzettének volt”.⁴⁰ Nyilvánvaló, hogy a felszerelési tárgyakat a megfelelő mesteremberekkel készítette el s ő maga csak szállította. Erre vallanak a holland mesteremberekkel kapcsolatban Mentségében elejtett elismerő szavai.⁴¹ Ezért inkább az érdekel bennünket, hol, mikor és mily mértékben tanulta meg Tótfalusi magát a nyomtató mesterséget, a betűszedést, tördelést és a nyomtatást.

Már Pápai Párizhoz írott levelében találunk erre némi eligazítást. Ebben azt mondja, ha kitanulta a betűkészítés minden ágát, akkor fog a Biblia nyomtatásához kezdeni és „akkor osztán vel nolens a typographiának minden csinnyát binnyát kitanulhatom”.⁴² Vagyis magát a tulajdonképpeni könyvnyomtatást a Biblia nyomtatása közben akarta elsajátítani. Bizonyára így is történt, mert a maga drága idejét nem fordíthatta betűszedésre, tördelésre, nyomtatásra. A szedés és a tördelés nyilván az ő műhelyében történt, de a nyomást már bérben végeztette. Teleki Mihályhoz és Tofeus püspökhöz írott leveléből tudjuk, hogy a Bibliához szükséges betűket sem maga öntötte, hanem mint mondja: „szaporaságnak okáért a’ betűöntésre magam mellé segédeket fogadtam volt”.⁴³ Már pedig ha a betűöntéshez, amelyben magának is megfelelő gyakorlata volt, segédeket fogadott, sokkal inkább föltételezhető, hogy a szedést is fogadott munkásokkal végeztette. Minthogy gondosan előkészített kézirattal és jó irányítással a kéziszedés nem kívánt különösebb képességet, csak elegendő gyakorlatot és figyelmet, erre aligha vesztegetett sok időt, s a betűszedés alapismereteit inkább csak elméletben sajátíthatta el, s a sokszor késő éjszakába nyúló betűmetszés után megmaradt kevés szabad idejét inkább a Károli Biblia hibáinak javítására és korrektúra olvasásra fordította. Bizonyára állandóan fölügyelt a Biblia tördelésére is, amelyhez az alapvető ismereteket az Elzevirek és a Blaeu nyomda könyveinek tanulmányozásával hamarosan megszerezhetette, de feltehetőleg átnézte a korábbi magyar és holland biblia-kiadásokat is. (Érdemes lenne ebből a szempontból amszterdami bibliáját egyszer alaposabban szemügyre venni.) Elbeszéléséből tudjuk, hogy a szedés és tördelés idején is állandóan pénzt kellett keresnie, a rengeteg költség előteremtésére, éjjel-nappal vésnie kellett a betűket.⁴⁴ Ismerve mindenre kiterjedő gondosságát a Biblia nyomtatásakor bizonyára sok időt töltött a nyomdában is, és megfigyelte a beigazítást, a bezárást, az egyengetést, a festékfelhordást és a könyvnyomtatás egyéb fázisaival kapcsolatos munkákat, így a nyomtatásban is tökéletes elméleti tudásra tehetett szert, ha gyakorlati ismeretei hiányosak

³⁸ *Mentség.* 56. l.

³⁹ Ch. Enschedé: *Fonderies de Caractères*, 96. l.

⁴⁰ *Mentség.* 67. l.

⁴¹ Uo. 41. l.

⁴² Dézsi Lajos: *id. mű.* 50. l.

⁴³ Uo. 198. l.

⁴⁴ *Mentség.* 2. l.

is maradtak, odahaza az állandó könyvnyomtató munkában könnyen pótolhatta. Jóllehet a magyar kultúrtörténet eddig Tótfalusit elsősorban nagy könyvnyomtatónak, a legnagyobb magyar nyomdásznak tartotta, ő azonban magát inkább betűmetszőnek tekintette. Ha hollandiai munkájáról szólt, mindig a betűmetszésre hivatkozott, mint ottani mesterségére, büszkén emlegetve, mily sok pénzt keresett vele, de sohasem szólt a szedésről, tördelésről, vagy nyomtatásról. Csak keserűséggel tudott beszélni arról, hogy ezt a fontos, ritka mesterségét hazájában nem űzhette, betűmetsző munkájáért „Erdélyben mind eddig egy polturát sem adtak”.⁴⁵ Gyakran hangoztatta, hogy a betűmetsző mesterség nem olyan, mint „a’ vargaság, hogy akárki megtanulhassa. Száz közzül is alig válik egy, a’ ki erre alkalmas”.⁴⁶ Bezzeg a nyomtatás egészen más dolog, azt bárki megtanulhatja: „A’ bizony dolog, hogy a’ hol én a’ Bibliámat nyomtattam, annak a’ műhelynek gazdája takáts lévén az előtt, elvéve a’ *Typographus*nét, ’s menten ugyan tsak jól folyt az *Officinának* dolga, és semmi hátra maradást nem szenvedett”.⁴⁷

Éppen ezért Tótfalusi nagyon jól tudta, milyen nagy kincset vett „annyi pénzen” a betűmetszés kitanulásával Mesterétől. Ha fenntartással élt is személyével kapcsolatban, tudtunkkal soha rosszat nem mondott róla. A nála csak három évvel idősebb Mester már halott volt, mikor Tótfalusi elindult erdélyi Kálváriája felé. A városi polgárok könyvében, a már többször említett Poortersboekban 1689. október 23-i kelettel ugyanis ez a bejegyzés olvasható: „Dirk Vosgens betűöntő, Bartholomeus Vosgens fia, életében itt betűöntő és városi polgár.” (Neve, mint egykor apjáé, megint g-vel írva.) Életében ... tehát 1689. október 23-án már nem élt. A legkülönbözőbb forrásmunkák Dirk Voskens halálának idejét 1690-re szokták tenni. Ha, mint feltételezem, ez a bejegyzés halálára vonatkozik, akkor 1689. október 23-án már nem élt, s halálának híre Tótfalusit még Amszterdamban érte, hiszen – mint látni fogjuk – hazaindulásának időpontját november elejére tehetjük. Ott volt-e a temetésen vagy sem, nem tudhatjuk, de aligha képzelhető el, hogy ne megrendültén és hálával gondolt volna halott Mesterére.

Halála után öntödéjét özvegye először egyedül, később két fiával közösen vezette tovább, s mint a fennmaradt mintalapok mutatják meglehetősen aktivitással. Dirk egyik fia, akit az alapító nagyapa tiszteletére keresztelhetek Bartholomeusnak, apjától megtanulta a betűmetsző mesterséget is s így öntödéjük jól bírta a versenyt az újonnan létesített betűöntödékkel, amelyeknek tulajdonosai között akadtak betűmetsző mesterek is. A több mint fél évszázados múlta visszatekintő, nemzetközi kapcsolattal rendelkező, jól felszerelt Voskens öntöde az 1700-as években fellendült betűexport üzletben Johannes Rolut és Philip Cupit megelőzve vezető szerepet töltött be az amszterdami betűöntödék között. Műhelyüket időközben a Bloemgrachtról áthelyezték az Oude Zyds Achterburgwalra, a Korte Spinhuissteeg sarkára. A hely – hála a régi utcaneveket tisztelő, a hagyományokhoz ragaszkodó városi tanácsnak – ugyanazon a néven ma is könnyen megtalálható. A két Voskens fiú 1711-ben társult egy Clerk nevű emberrel, akiről ma már semmi közelebbit nem lehet megtudni, nyilván nem szakmabeli volt s talán csak tőkésársként csatlakozott a vállalathoz. Ettől kezdve az öntöde „Voskens en Clerk” betűöntöde néven működött tovább.

A Voskens en Clerk öntöde beírta nevét az orosz nyomdászat történetébe is. Nagy Péter cár ugyanis 1716–17. évi hollandiai tartózkodása alatt határozta el az orosz nyomdászat megreformálását és egy autentikus kétnyelvű biblia kinyomtatását. Mint korábban Tótfalusi, ő is, a tizenhetedik század elején az Egyesült Tartományok Parlamentjének parancsára felülvizsgált és javított bibliát tekintette a leghitelesebb bibliakiadásnak, ezért elhatározta, hogy az új orosz bibliát két hasábként fogja kinyomtatni: a jobb hasábként holland szöveggel, a bal hasábként oroszul. Elrendelte az orosz bibliának a holland kiadás alapján való felülvizsgálását és egyben Voskens en Clerk öntödében megrendelte a biblia nyomtatásához szükséges, megreformált, Oroszországban köznapi betűknek nevezett cirill betűk matricáit. A betűk valóban el is készültek, de az egész vállalkozás mégis csak félig sikerült. A holland nyelvű hasábként 1717-ben ki is nyomták Hágában és Amszterdamban, de az Oroszországba szállított ívek nagyobb része útközben megsemmisülhetett, mert csak az Új Szövetség néhány példányát egészítették ki az orosz szöveggel, amelyből csupán négy példány volt ismeretes a második világháború előtti időkhöz.⁴⁸ Viszont 1717 után az új cirill betű általánossá vált Oroszországban.

A vállalat később, a két Voskens fivér halála után Clerk tulajdonába ment át, aki feltehetőleg egy ideig

⁴⁵ Uo. 44. l.

⁴⁶ Uo. 59. l.

⁴⁷ Uo. 47. l.

⁴⁸ Daniel Berkeley Updike: *Printing Types*. II. kötet. 32–33. l.

egyedül vezette. 1780. augusztus 1-én Clerk örökösei eladták az üzem felszerelését Adam Gerard Mappának, aki nem sokkal utána Rotterdamban telepedett át és öntödéjét Leuve Havenben nyitotta meg, amint egy fönnmaradt mintalapján olvashatjuk.⁴⁹ Mappa öntödéjével később Delftbe költözött, ahol 1785-ben keleti betűtípusairól egy mintalapot adott ki, amelyből egy példányt Jersey City-ben őriznek a Typographic Library and Museumban.⁵⁰ Mappa nem volt szakember s nem lehetett jó üzletember sem, mert vállalkozásai Rotterdamban, Delftben is megbuktak. 1789-ben kivándorolt Amerikába, New Yorkban nyitotta meg a magával hozott felszereléssel öntödéjét, de itt sem volt nagyobb szerencséje, mint Hollandiában. Néhány évi erőlködés után 1796-ban, egész felszerelését eladta a philadelphiai Binny & Ronaldson öntödének, amelyet később James Ronaldson, L. Johnson, Mac Keller, Smiths & Jordan követett egészen az American Type Founder Companyig. Amerika vezető öntödéje eredetét így Dirk Voskens amszterdami műhelyére is visszavezetheti. Dirk Voskens öntödéjének betűi ekkor eltűntek Európából, hogy a tizenkilencedik század végétől majdnem egy évszázadon át az Új Világban éljenek tovább. Külön vizsgálatot érdemelne, hogy Voskens özvegyének mintalapjain látható *Groote Canon* és *Cleene Canon* méretű betűk, amelyeket Harry Carter Tótfalusinak tulajdonított, elkerültek-e Amerikába és használták-e őket az Új Világ nyomdásai.

Mappának Amerikába való költözésével végleg eltűnt ugyan Európából a majdnem másfél évszázados Voskens öntöde, de ekkorra már kitörölhetetlenül beleírta nevét az európai betűtörténetbe. Dirk Voskens halála után egy jó emberöltővel a nagy francia betűmetsző, Fournier-le-Jeune Dirk Voskens betűmetsző munkásságát a nagy francia mesterekével mérte: „A hollandok kereskedelmük egyik fő attrakciójává a könyvnyomtatást tették – írja –, nagy gondossággal és költséggel fölállítottak egynéhány híres öntödét. Amszterdamban – a város híres betűmetszője és betűöntője – Dirk Voskens alapított egy öntödét a múlt század végén. Típusainak formája kerek, a mi nagy mestereink modorában és nagyon jól vésettek. Ez az öntöde özvegye és Sieur Zonen birtokába került. Egy másik híres öntöde Amszterdamban Christophe van Dyck – egy másik betűmetsző – alapítása, amely M. Jean Bus tulajdonába került...”⁵¹ Ha szó szerint vesszük Fournier-le-Jeune szavait, úgy tűnik, mintha Dirk Voskens betűmetsző munkásságát még Christoffel van Dycké-nél is többre tartotta volna. Véleményével kapcsolatban azonban óvatosság ajánlatos. Már Stanley Morison megállapította a Manuel Typographique szerzőjéről, hogy sokkal nagyobb betűművész volt, mint tudós. Legalábbis, ami a hollandiai betűöntődék történetét illeti, nem végezhetett gondos előtanulmányokat. Az, hogy Voskens nevét sem tudta helyesen leírni, még megbocsátható egy olyan korban, amely a nevek írását nem vette túlságosan szigorúan. De az sokkal nagyobb hiba – ami egyébként már Updikenek is föltűnt –, hogy a *syn Zonen* – fiai – holland kifejezést tulajdonnévnek olvasta, és azt hitte, hogy Voskens halála után öntödéje özvegye és egy „Sieur Zonen” nevű társ tulajdonába került. Arról sem tudott, hogy a Blaeu nyomda öntödéjét éppen az általa oly nagyrabecsült Dirk Voskens vette meg, s azt hitte, hogy még 1760 táján is fönnállott, csak nem tudta megállapítani, kinek a birtokában. De az az állítása sem felelt meg a valóságnak, hogy Christoffel van Dyck öntödéje Jan Bus tulajdonába ment át.⁵² Az öntödét – mint az Elzevirekről szóló fejezetben láttuk – Athias vásárolta meg, Jan Bus csak évek múlva vette kézbe a vezetést és képviselte kifelé az öntödét, mert a konkurrencia mindenképpen meg akarta akadályozni, hogy Athias Christoffel van Dyck betűivel eladásra is dolgozó betűöntő üzemet nyisson Amszterdamban. Nem végzett betűtörténeti kutatásokat sem, így történhetett meg, hogy „Weduwe Dirk Voskens en Zonen” mintalapjain látott összes betűtípusokat Dirk Voskensnek tulajdonította, véleménye ezekről „a jól vésett”, a nagy francia mesterek „modorában készült kerekded” betűkről annyiban meg is felelt a valóságnak – mint ezt Harry Carter kimutatta –, hogy egy részük nemcsak a nagy francia mesterek modorában készült, hanem minden kétséget kizáróan azok munkája is volt. Eredeti Dirk Voskens betűt azonban ő sem igen ismerhetett.

Mert mint láttuk, Dirk Voskens tudott ugyan betűt metszeni, s kortársai közül talán legjobban értette a mesterség fogásait, de élete fő céljának aligha tekinthette a betűk, s főként szép betűk metszését. Szakmai tudását a mesterségbeli kézügyességen túl nem tudta, vagy nem is akarta magasabb tökélyre, művészi fokra fejleszteni. Ismerhette képességének határait, s energiáját inkább az örökség és vásárlások révén elsőrendű matricákkal jól felszerelt öntödéjének fejlesztésére fordította, amely az igazi és állandó jövedelmet hozta, s amelynek vezetése rendszeres betűmetszői munka nélkül is egész embert kívánhatott. Betűt bizonyára inkább csak végszükségben metszett: ha olyan típusokra volt megrendelése, amelynek sem patricái, sem

⁴⁹ Douglas C. McMurtrie: *The Brothers Voskens and Their Successors*. 61. l.

⁵⁰ Uo. 61. l.

⁵¹ Pierre Simon Fournier, le jeune: *Manuel Typographique*. Paris, 1764. XXXIV–XXXV. l.

⁵² Pierre Simon Fournier: *id. mű.* uo.

matricái nem voltak meg, vagy ha saját matricáit javítani vagy újakkal pótolnia kellett. Bár Tótfalusitól tudjuk, hogy még a matricák javítását is szívesen másra bízta, ha tehette. Johann Adolf Schmidt utódjának, Johannes Rolunak egy eddig nem sokra méltatott megjegyzése szintén azt a nézetet támasztja alá, hogy Dirk Voskens szívesen vésette másokkal a betűit. Rolu ugyanis 20 évvel Dirk Voskens halála után, 1710-ben azzal dicsekedett Thomas James londoni betűöntőnek, aki akkor épp Amszterdamban járt, hogy Bartholomeus „Foskens apját – Dirk Voskenst – ő tette naggyá azokkal a betűkkel, amelyeket neki vésett.”⁵³ Ha talán van egy kis nagyzolás és dicsekvés is ebben a kijelentésben – nyilván ezért is ragadt meg a derék angol betűöntő fülében –, lényegében mégis egybevág Tótfalusi véleményével, hogy Dirk Voskens csak „meg lehetős” betűket tudott metszeni, és amit csak lehetett, mással csináltatott. Háromszáz év után Voskens özvegyének mintalapjai alapján Harry Carter tudományos módszerekkel végzett vizsgálatai is Tótfalusi és Rolu személyes tapasztalatokból szerzett véleményét támasztották alá, s nem Fournier-le-Jeune hallomásokra és kétes forrásokra támaszkodó megállapításait. Eddigi ismereteink alapján ki is jelenthetjük, hogy Dirk Voskens, mint betűmetsző, semmi maradandó alkotást nem hagyott maga után. Betűmetsző munkásságáról így aligha lehetne ugyanazt elmondani, amit Gustav Mori mondott nagybátyjáról, Reinhard Voskensről, hogy „teljesítményével méltón sorakozik föl a 16. század nagy mesterei mögé, akiknek típusai még ma is csodálatra ösztönöznek és követésre indítanak”.⁵⁴

Neve mégsem merült feledésbe. Betűöntődéjének története jelentős fejezete nemcsak a holland, hanem az európai betűtörténetnek is, sőt: hatása Amerikától Oroszorszáig terjedt. Ha még oly kevés személyes adat és emlék maradt is utána, a betűtörténet kutatóinak munkássága nyomán lassan kezd kibontakozni az évszázadok homályából a Mester eleven alakja is, s ehhez egy vonással hozzájárulni, vele szemben a régi magyar adósságot törleszteni magam is feladatommak éreztem. Háromszáz év után egy kora őszi este varázslatos szürkületében meghatottan állok a sárguló leveleiket hullató fák alatt a Bloemgracht harmadik hídjánál, ahol valamikor a híres Blaeu nyomda épülete állott. Tőle nem messze, talán csak pár házzal odébb volt Dirk Voskens és Johannes Adamsz. betűöntődéje, ahol Voskens két és fél éven át Tótfalusit a betűmetszés alapismereteire tanította. Nem tudjuk, melyik lehetett az a ház. Tekintetem végig siklik a régi patinás polgári házakon, de titkát egyik sem adja. A kísérteties esti csöndben az utca hangulata a régmúlt időket idézi: lélegzet-visszafojtva várom, hogy a korabeli holland festményekről ismert komor, fekete öltözetben, fején széles karimájú kalappal valamelyik házból kilépjen a Mester. Szédítő a gondolat... Hirtelen furcsa, szorongató érzés fog el. Mit is mondanék neki, ha úgy hirtelen elémtoppanna? Megkérném nagy alázatosan, hogy ne nehezteljen már egykori tanítványára, „Nicolaskis”-re, aki annak idején kenyeréből hálátlanul egy jó karéjnyit lekanyarított. Nem magának szelte. Hazavitte lerongyolódott nemzetének. Bármilyen nehezen tudja is ezt egy holland polgár elhinni: így volt. És „betsületit” sem vette el. Ha életében el is kerülték házát a könyvnyomtatók és őt keresték, akik betűt akartak vásárolni, háromszáz év után a Mester nevét is tisztelettel ejti ki, aki tanítványa betűit keresi. Mert a könyvnyomtatók ma is keresik. Fournier-le-Jeunenek mégis igaza volt: Dirk Voskens nélkül a világ ma szegényebb lenne egy olyan betűtípussal, amely valóban méltó a nagy francia mesterek munkájához. A Janson-antikvának nevezett betűtípuson, Tótfalusi betűin kitörölhetetlenül rajta van a Mester, Dirk Voskens halhatatlan kezevonása is.

(1975)

IRODALOM

„A Mester és a Tanítvány” című fejezethez használt legfontosabb forrásmunkák:

Benda Kálmán – Irinyi Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda*. (1501–1961) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1901.

George Buday: Some more notes on Nicholas Kis of the 'Janson' types. *The Library*, London, 1974, 21–35. I

Dézsai Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*. Budapest, 1899. Magyar Történelmi Társulat.

Ch. Enschedé: *Fonderies de Caractères et leur matériel dans les Pays-Bas du XVe au XIXe siècle*. Notice

⁵³ E. Rowe Mores: *A Dissertation upon English Typographical Founders and Foundries*, idézi: Harry Carter: *Type Specimen facsimiles... Jobannes Rolu, Amsterdam. c. 1700*. 22. l.

⁵⁴ Gustav Mori: id. mű. 6. l.

- Historique – Principialement d'après les données de la – Collection typographique de Joh. Enschedé en Zonen à Harlem. De Erven F. Bohm, 1908.
- Pierre Simon Fournier: *Manuel Typographique*. Paris, 1764.
- Horace Hart: *Notes on a Century of Typography at the University Press*, Oxford, 1693–1794 Oxford, 1900.
- Haimann György: *Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfusi hagyatékához*. Magyar Könyvszemle 1972/3–4. sz., 193–208. l.
- Jakó Zsigmond: *Erdélyi féniks – Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974.
- M. M. Kleerkooper – W. P. van Stockum Jr.: *De Boekhandel te Amsterdam Voornamelijk in de 17e eeuw*. Biografische en geschiedkundige aantekeningen, Verzameld door M. M. Kleerkooper, aangevuld en uitgegeven door W. P. van Stockum Jr. Eerste deel A-S pp. 1–818. Tweede deel T–Z. Supplementen en Registers. pp. 819–1747. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1914–16.
- Gustav Mori: *Die Schriftgießer Bartholomaeus Voskens in Hamburg und Reinhard Voskens in Frankfurt a. M.* Benjamin Krebs Nachfolger, Frankfurt a. M. Évszám nélkül. Feltehetőleg 1923.
- E. Rowe Mores: *A Dissertation upon English Typographical Founders and Foundries*. London, 1778. (Új kiadása: Carter és Ricks, 1961.)
- Douglas C. McMurtrie: *The Brothers Voskens and Their Successors. The Inland Printer*, 1924, októberi szám, 59–66. l.
- G. W. Ovink: *Honderd jaren lettergieterij in Amsterdam*. Amsterdam, 1951.
- M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének, és különös tselekedetinek Mentsége. Mellyel az Irégyek ellen, kik a' közönséges Jónak ezaránt meggátolói, irni kénszerítetett. Kolosvárat, 1698. Esztendőben. Kner Imre betűhú kiadása. Gyoma 1940.
- Tordai Zádor: *M. Tótfalusi Kis Miklós*. Állami Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, 1954. – Az 1684-ben, Amszterdamban nyomtatott Bibliának és az abban található helyesírásnak a három részre felosztott védelme. Fordította Kiss Géza.
- Type Specimen facsimiles Reproductions of fifteen type specimen sheets issued between the sixteenth and eighteenth centuries*. Accompanied by notes mainly derived from the researches of A. F. Johnson, Harry Carter, Matthew Carter, Netty Hoeflake, Mike Parker, General Editor John Dreyfus. With an introductory essay by Stanley Morison. London, Bowes & Bowes, Putman. 1963.
- Daniel Berkeley Updike: *Printing Types, Their History, Forms and Use, A Study in Survivals*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1966. (A 3. kiadás második lenyomata.)

SCHÖPFLIN GYULA

Keserű ébredés

Az orosz élmény

1946 elején immár jó évvel a felszabadulás után, úgy éreztem, itt az ideje számat vetnem az oroszokkal. Úgy is, mint kommunistának, úgy is, mint magyarnak. Hiszen – mind a két viszonylatban – előreláthatólag hosszabb ideig együtt kell élni velük.

Az első időszakban az életbenmaradás szívós ösztöne elnyomott minden más aggályt és kételyt. Egyrészt a mindennapi betevő falat gondja, másrészt a kiszámíthatatlan orosz embervadászat folytonos kicselezése fontosabb volt, mint az elvi és ideológiai mérlegelés.

Egy esztendő múltán azonban nagyjában – ha nem is egészében – kialakult egy bizonyos rendszer, megindult, sőt pezsegni kezdett a politikai és társadalmi élet, az újjáépítés első jelképeként megépült a Kossuth-híd, s bár a közgazdasági helyzet rövid távon nem sok jót ígért – az egyre tornyosuló infláció ingoványában nem volt könnyű megvetni a lábunkat –, én mégis eljutottam odáig, hogy megpróbáljam kicsövekelni szellemi és elvi állásfoglalásomat ez új világgal kapcsolatban.

Már az orosz megszállás első napjaiban és heteiben is felbukkant a futó gondolat: mit fog mindez tenni a kommunizmus eszméjével? – de elhessegettem a kínos, gyakran szégyenkező aggodalmat; elvégre, háborúban voltunk, ahol minden eldurvul és embertelenné válik.

Most gondolkodni kezdtem s megkíséreltem némi marxi okfejtést alkalmazni élményeimre s azok előzményeire. „Költészet és valóság” sehogyan sem illett össze. A kora harmincas évek lelkesítő illúzióit, az első ötéves terv ihlető példáját, az 1934-es írókongresszus fennkölt jelszavát (amit maga Sztálin hirdetett meg: „Pisitye Pravdu” – „Írjátok meg az igazat”) ugyan megtépzátta az idők folyamán egy és más: a hideglelős politikai perek lelki válsága, az 1939-es szovjet-német egyezség erkölcsi szégyene, a spanyol polgárháború alvilágából kiszüremkedő baljós rémhírek, a balti államok erőszakos bekebelezése (erről nemegyszer vitatkoztunk szegény Bálint Györggyel – neki mindenáron hinnie kellett, s így azt erősítette, mindegy, milyen úton jut el egy nép a kommunizmushoz, az csak jobb lehet neki; én, aki ismertem Lettország, Észtország derűs demokráciáját, kételkedtem ebben). De a hitleri közvetlen életveszély fojtogató gyűrűjében ismét csak a szovjet győzelembe vetett hit tartotta bennünk a lelket.

Most kénytelen-kelletlen felmerült: mi az ára ennek a győzelemnek? A pusztá életen túl mire számíthatunk? S mint íróembert, nem csupán a „micsoda?” érdekelt, hanem a „miért?” is. A marxista analízis első lépése a kérdés volt: mit tudok az oroszokról?

Történelmükről nem tudtam sokat. Európában inkább csak látogatók voltak s nem mindig szívesen látottak, mint Paskievics 1849-ben. Több ízben idegenek szervezték és irányították az orosz népet: vikingek, tatárok, balti németek. Rettegett Iván neve inkább homályos legenda volt; Nagy Péterről és erőszakos modernizálásáról Mereskovszkij könyvéből értesültem; más oldalról Musszorgszkij operája, a Hovanscsina nyújtott szokatlan belátást ebbe a zűrzavaros korszakba: kíváncsiságból utánanéztem s némileg meglepve láttam, hogy az opera, mely az orosz feudalizmus végvonaglását ábrázolja, a 17. század végén játszódik, amikor Európában már megkezdődött Newtonnal a felvilágosodás korszaka.

Volt némi elképzelésem arról, hogy a nyugati határok biztonsága mindvégig fájó pont volt az oroszoknak – nem is csoda, hisz lengyelek, svédek, Napóleon, majd a krími háború, Hindenburg, a polgárháborús beavatkozások, s legutóbb Hitler, mind Nyugat felől fenyegették az orosz földet. Míg Nyugat felé védekeztek, Kelet felé egyre csak terjeszkedtek: mihelyt a tatár uralmat megtörték, fél évszázad során elértek a Csendes-óceánhoz, sőt egy ideig Alaszka, Kalifornia is orosz gyarmat volt.

A bolsevik élményről azt hittük – mert azt akartuk hinni –, hogy minőségi változást hozott, betetőzte a Nagy Péter és Nagy Katalin kezdete modernizálását, sőt túlhaladta a „hanyatló” nyugati kapitalizmust s annak „végső fázisát”, a fasizmust. S főként abban voltunk biztosak, hogy a Szovjetunió jobb, igazságosabb, szabadabb társadalom, mint a rothadt Horthy-rendszer, amely alatt nyögtünk s mely ellen küzdöttünk.

Persze sokkal többet tudtunk az orosz irodalomról – klasszikusaik éppúgy szellemi táplálékaink voltak, mint a világirodalom többi ága –, s a kép, amit nyújtottak az orosz világról, nem mutatott döntő minőségi különbséget az európai kultúrélmény fővonalával szemben. A két háború közt a németországi Malik–Verlag adta ki sorjában az új szovjet irodalom termését; Ehrenburg polemikája, a tolsztoji hagyományokat folytató Solohov, csak megerősítették ezt a csalóka képet, látszólag új, forradalmi tartalommal töltve fel a 19. század széles ívű írói hagyományát. Ezt a világképet roppantotta szét a szovjet megszállás, mint festmény üvegét szétzúzó ököl. Elemzésem második lépése volt: mit erősít meg és mit cáfol az egykori ábrából ez a várva várt, s oly meghökkentő élmény?

★

Senki jobban, nagyobb művészi tökéletességgel nem tudhatja megírni az oroszok „más-ságát”, „félelmetesen idegen” voltát, mint Márai Sándor „Föld, föld!” című könyvében;¹ *Mot juste*-k egész sorával vonja meg róluk az európai ember ítéletét, mint amikor azt mondja: „mások a térfogataik”, s „személyiségüdtük lazább” – s a leghangolóbban: „Szabadságot nem hozhatott (az orosz), mert az neki sincs. Ezt akkor még nem tudták mindenütt”. Én se tudtam, de már kezdtem sejteni.

★

Amin hamar megütődtem – az első idők zabolátlansága után – az a tapasztalás volt, hogy az oroszokkal, közlegényektől tábornokokig, nem lehetett semmilyen személyes kapcsolatot teremteni. A hivatalos találkozásokon túl nem barátkoztak, éltek maguknak, elvették, ami kellett, néha fizettek is érte, de szándékosan idegenek maradtak. A Rádiónál, a Pártban alkalom lett volna rá, de lehetőség sosem. Talán jellemző magatartásukra az az apróság, hogy az elrablott órákon mindig a moszkvai időt állították be... Szervezettségük volt, de annak a nyitját nem nagyon lehetett meglesni. Egyfajta autokrata szervezés volt, nem a mi fajtánk, s egyik jellemzője az óriási „szabadjárat”, energiák nagyszabású bevetése aránylag mérsékelt eredményért – s ennek az ára nem egyszer emberéletben lelte mértékét; viszont úgy tűnt, az emberéletet nem becsülik túl sokra. (Mint utóbb olvastam valahol, katonai szakértők szerint a szovjet haderőknek 3:1 arányú többségre volt szükségük a németekkel szemben – összpontosított támadás esetén 12:1 arányú túlerőre.) Úgy tűnt, hogy ami szervezettségük volt, azt Bizánc merev despotizmusából vették át, netán Dzsingisz kán degenerált utódaitól, az Aranyhordától (viszont, ha meggondoljuk, a bizánci civilizáció ezer éven át állott fenn majdhogynem töretlenül; s Dzsingisz kán információs hálózata felülmúlt minden mást a maga korában).

Ami kissé kínosan érintett: nem sok ügyet vetettek rá, ha előhoztuk s bizonygattuk kommunista mivoltunkat. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság, majd a szovjet nagykövetség egyes tagjaival – Puskinna, Grigorjevvel, Barulyin kultúratanácsossal – volt időnként kapcsolatunk, de tárgyalásaink mindig jéghidegen hivatalos módon zajlottak le. Ortutay engem úgy mutatott be, mint a Magyar Kommunista Párt megbízottját, de erre nem sokat hederítettek. Látszott, az érdekli őket, kinek mi a hatásköre és hatalma. S e megbeszélések során azt a benyomást szereztem, hogy ami nem fér világképükbe, az nem létezik számukra; s ami kényelmetlen, az nem tűr bírálatot, csak elhallgatást.

Az ilyen vegyes élmények során egyre erősödni kezdett bennem a gyanú, hogy a nagy orosz írók félrevezettek bennünket (talán saját magukat is). Az ő erőfeszítésük eredménye vékony európai máz volt; avagy jobb szóval, egyfajta kettősséget takartak – egy idegen, inkább ázsiai világképet, amely azonban szeretné a nyugat-európai civilizációból is átvenni mindazt, ami jó és hasznos –, de emennek szellemi és erkölcsi ballasztja nélkül. Puskinna és Tolsztojnak legfőljebb annyi köze volt az orosz parasztsághoz, mint mondjuk Bessenyeinek vagy Berzsenyinek a magyarhoz. Arisztokraták voltak s nagyjában arisztokratákról

¹ Vörösváry–Weller, Toronto, 1972, 312 l.

írtak. Gogoly, majd Csehov egy kisnemesi, hivatalnoki világot ábrázoltak, de ez is inkább az európaizált „máz”-hoz tartozott. Tán a legigazibb bepillantást Goncsarov adta az „Oblomov”-ban, – mi, naiv olvasók, ezt humoros különbségnek véltük, nem tragikus valóságnak. Vagy még inkább Dosztojevszkij; de az ő oroszágát én legalábbis nem hittem jellegzetesnek, inkább általános-emberinek.

Egy nagyon is „irodalmi” hasonlat, ami akkor villant eszembe, még ma is emlékemben él: a transz-szibériai vasút magányos sínpárja, amint fut a végtelenbe – s kétoldalt a tajga. Bizonyos fokig, bár nem túl mélyen, némi betekintést nyertem az orosz háttérbe Illés Bélával való, majdhogynem baráti kapcsolatom során. Nem volt jó író, de derék embernek ismertem. Szovjet őrnagyként érkezett Budapestre, de érezni lehetett: megmaradt pesti újságírónak, aki akkor volt legboldogabb, ha Molnár Ferenc asztala végén ülhetett a New York-kávéházban. Gyakran voltunk együtt, és sok mindent tanultam tőle – nem annyira abból, amit mondott, hanem amikor hallgatott, nem adott választ. Alighogy megjött, megpróbálta felvenni a kapcsolatot magyar írókkal, s azt tette, ami akkor legfontosabb volt: élelmiszersomagokat juttatott egykori barátainak, ismerőseinek – többek közt apámnak is. Feladata – amíg a szovjet hadsereg kötelékében állott – egy szovjet katonai újság szerkesztése volt, „Igaz Szó” címen. Ebben – a szintén szovjet egyenruhában visszatért – régi barátom és bridge-partnerem, Mérei Ferenc (a jól ismert s mindvégig hányatott sorsú lélekűbűvár) segédkezett neki. Ez a hetilap szemmel láthatóan egy Moszkvában központilag kiadott újság egyenes fordítása volt, s mint ilyen, számomra ijesztő példája nem csupán a kommunikációs törekvés hiányának, de a kölcsönös értesülési akarás igényével szembeni közömbösségnek is. Nem volt benne semmiféle speciális magyar vonatkozás (a kezdeti hadszíntéri jelentésektől eltekintve), semmi törekvés látszata, hogy a lap tartalmát *magyar* olvasók számára érdekessé tegyék.

Egyik korai számában – mikor még javában dúlt a fosztogatás, erőszaktétel, gyűjtogatás, útonállás – kétoldalas cikk jelent meg benne „A szovjet katona erkölcsé” címen. Hüledezve olvastam e dicshimnusz a szovjet harcosok erényeiről, különösen, ahol a cikk büszkén emelte ki a katonaság morális fegyelmét, emberszeretetét, asszonyok és gyermekek iránti tiszteletteljes és gyöngéd magatartását – mindazt, aminek élő cáfolatához nap mint nap szenvedő tanúk voltunk.

Elmentem Illéshez és mondtam neki:

– Az isten szerelmére, Illés elvtárs, muszáj ez? Ennél rosszabb ellenpropagandát elképzelni se lehet! Nem inkább arról kellene írni, hogy min mentek át orosz katonák – és civilek –, aminek tán némileg érthető következménye a mai viselkedésük?

Illés teljes tehetetlenséget jelezve tárta szét a kezét.

– Te ezt nem érted... ennek így kell lenni, és nem másként. Elővettem Mérei Ferit is: mire jó a hipokrizisnek ez az egetverő példája? Mérei (akinek legfőbb erénye egy jó adag cinizmus volt) szintén csak vállát vonogatta és halvány mosollyal válaszolta:

– Te még nem tudsz semmit...

Egy másik alkalommal a szovjet irodalomról kérdezgettem Illés Bélát. Említettem Tarászov-Rodionovot, a „Csokoládé” íróját, Gladkovot, a „Cement” szerzőjét, Ilfet és Petrovot, a humorista társszerzőket. Könyveik javarészt a Malik-Verlag kiadásában, érdes, nem túl művészi írások voltak, de élénk képet nyújtottak a polgárháborúról, az újjáépítés lendületéről, a kezdeti nehézségekről – számunkra lelkesítő adalék volt, a harmincas évek legelején. Illés a fejét ingatta.

– Nem írtak mást... Azt hiszem, meghaltak.

Utóbb, némi bátorságot kapva bizalmasnak tűnő viszonyunkból, kérdezgetni kezdtem egykori elvtársakról. Mi van Vági Istvánnal, a rövid ideig legális Szocialista Munkáspárt vezetőjével? Madzsar Józseffel; aki nemcsak a Társadalmi Szemle szerkesztője volt, hanem szoros munkatársam is a Révai Lexikon szerkesztőségében? Molnár Renével, Molnár Erik öccsével, aki mint ügyvéd, rendszeres védője volt kommunista vádlottaknak, mígnem túl forró lett talpa alatt a föld? Mindezekről tudtam, végül is a Szovjetunió menedékébe futottak.

– Nincsenek... ne is kérdezd – mondta vonakodva Illés. Erre megint írókra tereltem a szót. Az Illyés Gyula szerkesztette orosz Nyugat-antológiában nem egy érdekes íróra figyeltem fel. Mi van Boris Pilnyákkal, vagy Michail Kolcovval?

– Elvesztek a háborúban...nem érdemes beszélni róluk...

- És Solohov? – Erre kissé földerült Illés arca.
- Solohov él. De újabban nem ír sokat.
- És mi van Lukács Györggyel? Az hírlett róla, hogy viták voltak körülötte?

Illés némileg megkönnyebbülve mondta:

- Ó, Lukács útban van, nemsokára hazajön. Majd ő elmondja, mi van vele.

Szegény Illés, nyilván fafejűnek tartott, de türelmes volt velem szemben. S egyben majdnem biztos vagyok: tőle nem került adalék a káderlapomra. Egy más alkalommal kitört belőle az őszinteség – igaz, nem volt nagy rizikója. Pohár ital mellett szincerizáltunk otthonában s én, félig komolyan, felhoztam:

– Milyen remek, hogy most megnyílnak a kapuk a Szovjetunióba! Ihatunk pompás kaukázusi bort, ehetünk finom kaviárt, mehetünk nyaralni a Krímbe...

– Te, te nem tudod elképzelni, ott mi történt – vágott rá némi szenvedéllyel Illés. – Ami itt Pesten van, az semmi ahhoz képest... Harkovból a szó szoros értelmében kő kövön nem maradt. Te, ott fakérget esznek az emberek, nem kaviárt... Tudod te azt, hogy Leningrád ostroma alatt közel egymillió ember halt éhen? Nektek itt nincs fogalmatok arról, mit vittek véghez a németek... s ahogy a magyar katonákkal bántak Voronyezsnél – mint a szeméttel. Tudom, én ott voltam. Évekbe fog telni, amíg ott fű nő... Ebből, s hasonló alkalmi hírekből sokat megértettem, de nem mindent. Azt még csak-csak, hogy mi történik; de azt nem, hogy miért úgy, ahogy. Ha ekkora a pusztulás, ilyen égő sebek vannak, az lenne a nyilvánvaló válasz: kitárni a kapukat az egész világnak – jöjjetek, segítsetek! Érettetek, miattatok is történt. De a kapuk zárva maradtak.

Illés Bélával a közvetlen, baráti viszony talán ott ért véget (utóbb is gyakorta találkoztunk még), amikor családi válságban kértem segítséget, öcsémet elzabrálták. Elkapta egy szovjet embervadász járőr s a szaggatott rémhírek szerint, útban volt Gödöllő felé, a fogolytáborba – s onnét, ki tudj a hová?

Elohantam Illéshez s könyörögtem neki, apám nevében és a magaméban is: segítsen, ha tud, járjon közbe, hogy ne vigyék el. Illés megint csak tehetetlenül tárta szét a karját, de arcán lehetett látni, hogy fáj neki, szégyelli tehetetlenségét. Szótlatlanul, csüggedten hagytam ott. Szerencsére (s úgy sejtem, Illés szerencséjére is, hogy nem szárad a lelken) öcsém elég szemfüles – és elég sovány – volt s egy szűk illemhelyablakon, majd néhány tetőn keresztül egérutat vett. Riadalmunk miatta annál súlyosabb volt, mert ő valóban aktív légítüzér volt, úgyszólván a pesti harcok utolsó órájáig... így lassanként, fokozatosan megtanultam, hogy vannak dolgok, ahol az ember falba ütközik. S a fal túlsó oldaláról hang sem hallatszik.

Ezt igazolja némiképpen az a történet is, amit Pokorny Hermanról meséltek. Pokorny régi vágású, K.u.K. altábornagy volt, becsülettel végigharcolta az első világháborút s azóta nyugalomban éldégt Budapest. Mikor az oroszok bejöttek, felöltötte tábornoki díszruháját az összes kitüntetésekkel, felkötötte kardját, s az utcán elkapta az első szovjet katonát, aki útjába esett, folyékony orosznyelven legorombította és követelte, vezesse a parancsnoksághoz. Az orosz katona rögtön látta, kivel áll szemben, tisztelettudóan elvezette Pokorny a legközelebbi hadiszálláshoz; az orosz tisztek kézzel kézre adták s mihamar kedvence lett a szovjet tábornoki karnak. Egy alkalommal, a szokásos ivászáttal egybekötött lakoma során egy szovjet tábornok megkérdezte Pokorny, honnan tud olyan szépen oroszul. Pokorny elmondta, hogy annak idején részt vett az osztrák–magyar küldöttség tagjaként a bresztlitovszki béketárgyalásokon.

– Volt ott a maguk küldöttségében – mondta Pokorny (akinek kevés fogalma volt, mi történt az elmúlt huszonöt év során) – egy nagyon okos ember. Olyan esze volt, mint a borotva – emlékszem, vele volt a legtöbb vitánk. Vajon mi lett vele – fordult vendéglátóihoz –, valami Trockijnak hívták...

A süket csöndet, ami kitört a muszka generálisok között (egy szem- és fültanú szerint) vágni lehetett volna.

A mérleg, melynek serpenyőjébe így rakosgattam a súlyosabb-könnyebb adatokat, egyre inkább bal felé billent. Amennyire meg tudtam ítélni, sem gazdasági téren, sem társadalomszervezésben, sem művelődésileg, nincs mit tanulunk a szovjetoroszoktól. Van valami sajátos rendszerük, ami vezérli őket, de ezt nehéz kibogozni, s kérdés, érdemes-e. Gyanítottam, van valami „orosz lényeg” – jelképei az ikonok, melyeknek tárgya, stílusa évszázadokon át változatlan maradt – s ehhez csapódott egy megemésztetlen egyveleg: tatárok, Nagy Péter, Marx... de mindebből nem alakítottak ki sajátos, önálló kultúrát: amőbaszerűen, szétfolyóan, *barbárok* maradtak. Idegenek, de kevesebb karakterrel, mint mondjuk a hindu vagy maya civilizáció. Némi tárgyilagosságot erőltetve magamra, egy hasonlaltal élhetnék: a románok – noha

szintén pravoszlávok – inkább európaiak, mint az oroszok. Számukra közelebb volt Bizánc, közelebb a magyar és lengyel királyság – s talán egy furcsa, visszás érveléssel, a török uralom is inkább európaivá gyúrta őket (Toynbee szerint az ozmán birodalom Bizánc egyenes öröksége volt.)

Szomorúan s nem kis aggodalommal éreztem, hogy a kommunizmus is inkább csak hozzájárult a rosszul emésztett gezemichéhez. Ugyan mit fogadtak el Marx és Engels alapvető liberális humanizmusából? Marx lesújtó véleménye az oroszországról közismert (persze, náluk nem); szerinte Oroszország lett volna az utolsó hely, ahol a forradalom jogszerűen kitörhet. Igaz, Marx jó közgazdász volt, de csapnivaló béli. Egyszóval, érzésem velük szemben a *főlény* meggyőződése volt: az európai ember kultúrfőlénye. Ez nemcsak társadalmi telen, de az egyénekre is vonatkozott. Szemmel láthatólag magától értetődőnek vették, hogy róluk-nélkülük döntenek; s a társas fegyelmet náluk a félelem abroncsa fogja össze. S ennek másik oldala, ha az abroncs szorítása enged: a szeszélyesen gyermekes felelőtlenség és anarchia – az a gyermeki magatartás, amit Richard Hughes jellemez „Vihar Jamaikában” című határkö-regényében: az okatlanul és céltalanul kegyetlen gyermeki ártatlanság.

Egy mondás kísért azóta is, ami számomra mindennél jobban összefogja a szovjet ember nem-humánus álláspontját. Grigorjev tanácsossal beszélgettünk egyszer, s említettem a gettóban éhenhalt zsidók hajmeresztő sorsát. Erre ő csak annyit jegyzett meg:

– A szenvedés nem érdem.

A főlénynek ez az érzése magánhasználatra rendjén való lett volna, de elém meredt a gyakorlati kérdés: mit tanulhatunk mindebből mi, magyar kommunisták? Annyi világos volt, hogy inkább csak a hibáikból tanulhatunk. Mint például a mezőgazdaság terén – ezért helyeseltam teljes szívvel a földreformot. S némileg naiv nagylelkűséggel arra is gondoltam, mit nyújthatunk mi nekik? Szemem előtt lebegett barbár hódítók példája a történelem során: Teodorik gótjai, Kubla kán mongoljai, Babar, a mogul India ura, felsőbbrendű kultúrájú népeket igáztak le, de egyhamar átvették a magasabb művelődést; ez még a honfoglaló magyarokra is állt. Segíthetünk nekik hatékonyabb szervezéssel, szakértelemmel, az anyagi jóvátételen túl. Kulturális téren is, ha megnyílnak a kapuk, elvihetjük nekik mindazt, ami az eddigi ellenséges Európában nemes és értékes maradt. Bartókra emlékeztem, aki azt mondta, hogy Magyarországtól Koreáig a pentatonikus zene minden népek alapvető, összefogó muzsikája, Az ilyenekre, hittem, lehet majd építeni.

Tudatom alján, elhessegetve, azért ott lappangott a gyanúper, mint a kihúzott fog sajtó helye: hagynak-e válogatni az ő élményeikben, tanulságaikban? Hagynak-e alkotni bennünket, a magunk módján? Kell-e nekik az, amit mi nyújthatunk? Voltak erre intő jelek, mint például a hazatért magyar moszkoviták. Mint az új bélyeges sereg, ők tudták mindezt, de hallgattak róla. Meddig marad a párbeszéd egyoldalú? Mialatt mindezen gondolkodtam (persze, volt más dolgom is), a nagy világszövetségből lassan kifolyt a tartalom, egyre inkább üres héj maradt. Akkor még nem neveztük úgy, de már megkezdődött a hidegháború. Churchill baljós metaforája, a „vasfüggöny” még nem zörgött le teljesen, de eresztékei már fel voltak állítva. Eretnek értesülési forrásom a „Newsweek”, már levetette a kesztyűt, ha az egykori szovjet szövetségesről volt szó. A Szovjetunióknak visszaszolgáltató, volt hadifoglyok és civil menekültek sorsát illetőleg nem maradt sok kétség. Egyre többen feszegették: miért állott a szovjet haderő tétlenül Varsó alatt, míg odabenn elvérzett a lengyel nép színe-java?

A döntő esemény – nem volt túl jelentős, de néha a vízvázasztó alacsonyabb, mint a környező hegycsúcsok– 1946 elején következett be. Akkoriban éppúgy kevés figyelemben részesült, mint azóta. A Szovjetunió Perzsia vele határos északnyugati tartományában, Tabrizban, helyi „népi demokrata” bábkormányt létesített, orosz fegyverek oltalma alatt. Truman elnök (atombombával a hóna alatt), kurta ultimátumban követelte, hogy – a potsdami megegyezés szerint – a szovjet csapatok ürítsék ki Perzsiát. És a szovjet csapatok szó nélkül kivonultak, a bábkormány órák alatt összeomlott.

Megannyi egyezmény félremagyarázása, kijátszása vagy egyszerű felrúgása után nyilvánvaló lett: a szovjet kormány csak egy nyelvet ismer, az erőszak nyelvét. Az egyetlen orosz főlény a fegyvereké – s az ellenfél részéről is csak ezt fogadják el. Marxista elemzés erre már nem volt nagyon alkalmas. Lenin műve került napirendre – az imperializmusról.

(1981)

Negyven év után

A mi kezdeti időnkben, az ötvenes évek elején Nagy-Britannia földjén az a mondás járta, hogy a száműzetésben csak az első húsz év nehéz; ez így is volt. S ismét bizonyítást nyert az a meggyőződés, amit az ostrom idején nyertem, miszerint a nők az erősebb nem. Feleségem elszánt és szívós céltudatossággal, hallatlan munkabírással és eréllyel egyre törekedett: tisztességes egzisztenciát teremteni. Miközben különböző szerény állásokban dolgozott, megszerezte a brit orvosi diplomát; gyerekeinknek sikerült megfelelő nevelést, iskolázást adni, annak ellenére, hogy évekig szétszórta éltünk. Tíz éven át kettős száműzetés volt a sorsunk, míg Skóciában dolgoztunk mindketten, s oda akkor a madár se járt, nemhogy más magyar.

A száműzetés kisebb-nagyobb problémáit, napi és éves gondjait, eltorzulásait számtalanszor megírták. „Nevedről lehull az ékezet”, mint Márai verse mondja elégikusan – ez talán a legkisebb bánat. Gyerekeink „bennszülöttekkel” házasodtak össze, s így unokáink már nem tudnak magyarul. Ez is bánat, de elkerülhetetlen. Fiúunokám nincs, s így, ha majdan egykor fiam is távozik az élők sorából, a kapu felett megfordítják a nemlétező Schöpflin-címet.

A brit társadalom magatartásáról Lord Weidenfeld, a bécsi származású neves kiadó mondotta a legtalálósabban: „A totalitárius Európa sötétségéből érkeztem ide, s ami fogadott, az szívélyesség, szimpátia, tolerancia, engedékeny közömbösség volt; az embert értéke szerint ítélték meg”. Én is ezt tapasztaltam mindvégig. Akarva, nem akarva (inkább akarva) beleszoktunk a brit életbe; Angliá ma már olyan számomra, mint a jól kitaposott cipő. Azzal természetesen tisztában vagyok, hogy száz százalékgig befogadva nem lehetek soha – de van egy elismert szögletem a társadalomban.

Ehhez a folyamathoz persze nem csupán a külvilág – háliszennek eseménytelen – lassú csiszolódása kellett, hanem egy ugyanolyan lassú és nem minden fájdalom nélküli benső szellemi és erkölcsi átalakulás is. Mikor Angliába érkeztünk, azon az alapon állottam, mint egykor VIII. Henrik: nem én vagyok az eretnek, hanem a pápa. Elkeseredett kommunista voltam, haragos üresség töltött el, s e hályoggal szememen, tapogatódzva kerestem utat a sötétben. Egy ízben összekerültem egy jugoszláv diplomatával, aki azt kérdezte, továbbra is marxista maradtam-e?

– Természetes, hogy marxista vagyok: „ők” árulták el a marxizmust – feleltem némi hévvel.

Arra hamarosan rájöttem, hogy a jugoszláv út nem kiút a számomra. Ugyanolyan elfogult és türelmetlen leninisták voltak, mint az otthoniak, ugyanolyan ellenséges gyanakvással szemlélték a Nyugatot – csak az árnyalat volt más.

Lassan, fokozatosan ébredtek bennem a felismerések, szinte észrevétlenül győzvén le húsz év felhalmozódott álláspontjait. Megtanultam, hogy a rendőr lehet jó barát, szíves és segítőkész még a magamfajta idegennel szemben is. Idegeimben Szemák és Töreký jelképezték az „osztály-bírószágot” – Angliában, ha nem is rögtön, el kellett ismernem, egyre fokozódó örömmel és elégtétellel, hogy igenis, van független bíróság, a politikán felül lebegő igazságszolgáltatás. A brit sajtóban meglepett, hogy a színvonalastól az alantásig mekkora skálája van – de még jobban meglepett, hogy ez a sajtó, akármilyen értékű, javarészt független a politikai irányítástól. A politikai életet szemlélve megértettem, hogy a kompromisszum nem mindig „piszkos” – lehet jótékony megegyezés is.

Új magatartást kellett tanulnunk, fokozatosan levetkőzvé a Közép-Európát. Bámulattal adózhattunk annak, hogy az alapvető jogi elvet, miszerint minden vádlott ártatlannak tekintendő, amíg bűnössége be nincs bizonyítva, pozitív formában kiterjesztik a közéletre is: mindaddig, amíg az ember tiszteletben tartja a társas lét szabályait, nagyjában azt teheti, amit akar. A dokumentumok, igazolások, valódi és hamis papírok, káderlapok világából jövet az adott szó, az előlegezett bizalom és hitel országába jutottunk. (Mikor tanári állásra pályáztam, kutya se kért tőlem igazolást végzettségemre, múlt pályámra vonatkozólag; elhitték, amit mondtam, feltéve, hogy a gyakorlatban bizonyítani tudtam, amit állítok. Persze, ha kiderült volna, hogy hazudok, csúfosan lebuktam volna. Érdemes volt nem hazudni.)

Nem vagyok olyan naiv, hogy ne tudnám: a brit rendőrség néha korrupt és erőszakos; látom, hogy vannak politikailag elfogult bírák; a sajtó sem visel mindig habtisztát, átlátszó köntöst; vannak társadalmi testületek – érdekszövetségek, szakszervezetek – amelyek nem mindig riadnak vissza egy kis erőszaktól, vesztegetéstől; tudom, hogy nevem és adataim nem is egy komputerben vannak tárolva. De azért nagyjában az elvek töretlenek. Az adócsalás még mindig nem polgári érdem. S ami a legfontosabb, a visszaélést nyíltan

pellengérre lehet állítani.

Közben mohón olvastam is, a könyvtárra rúgó emigráns-irodalmat, az angolszász demokrácia nagyjait, szarkaként írva ki az idézeteket, hogy megtámogassam ingadozó változásaimat. Húsz év kommunista beidegzettségem nem múlt el egykönnyen, ösztönösen – ha féligmeddig titokban is – még mindig lelkesedtem a vörös Kína győzelméért, a vietnámi forradalmárokért, elítéltem a hajsztát Amerikában Alger Hiss és más társutasok ellen – értelem és érzelem kettős pályán fut, s amit az eszünk ma elfogad, a szívünk csak kényszeredetten követi.

A legmélyebb szellemi hatást rám Bertrand Russell egy cikke gyakorolta, a „World Review” 1950 márciusi számában: „*A kommunizmus intellektuális tévedése*”. Ebben Russell felidézi látogatását a Szovjetunióban, a húszas évek elején, mikor is tárgyalt Leninnel, Trockijjal, Lunacsarszkijjal, s azzal a meggyőződéssel tért vissza –, s ezt már akkor meg is írta –, hogy a kommunizmus alapvető vétke a dogmatizmus, s képviselőiben az emberi érzés teljes hiánya... a barbárság jellemzői. Baloldali értelmiségiek bűne (újfajta *trahison des clercs*), hogy a fennálló Rosszal szemben elfogadták a jövőbeli Jó alaptalan ígérését. Lenint és társait csak az eszköz: a Hatalom érdekelte, nem a cél; leghevesebben üldözték a civilizáció egyik fő vívmányát, a Kétkedés jogát; az ő szemükben az eretnokség a főbűn. Annyira hittek a világ-kommunizmus végső sikerében, hogy kegyetlen és önhitt biztonsággal tiportak el minden bírálatot.

Akkor mélységes szégyennel töltött el, hogy Russell ezt már 1922-ben felismerte; megállapításait további harminc év története igazolta szomorú módon. Míg én... (bár soha nem jutott eszembe összemérni magam Russell-lel) még akkor sem tudtam végleg elfogadni hitem összeomlását.

A tapasztalat gyógymódja lassan, jótékonyan hatott. Nem tudnám megmondani, mikor érkeztem el a – számomra – döntő felismeréshez: *Felnőtt embernek nincsen szüksége világnézetre*.

Ami nem jelenti azt, hogy elvtelen anarchiának hódol: csak hajlékonyabb, kritikusabb módon mérleget, és nem fogad el semmit egészséges kétkedés nélkül. Van egy erkölcsi univerzum, a társas lét elengedhetetlen feltételeinek kerete, s ezen belül az egyéni lelkiismeret zsinórmértéke, önbecsülés nélkül nem lehet élni, de szellemi mankó nélkül igen – sőt, a gondolkodó ember előbb-utóbb el kell dobja az ideológia mankóit.

Ez a megtisztulás, melynek során a marxizmus lemállott rólam (nem minden fájdalom és nosztalgia nélkül), azonban még mindig csak negatív fejlődés maradt. Logikus következménye lett ennek egy ugyanolyan nehezen elérhető, küzdelmes felismerés: a nyugati demokratikus rendszer, amely Európa javarésznél, Észak-Amerikában, s imitt-amott máshol is kifejlődött (nevezzük nevén a gyereket; a kapitalizmus 20. századi formája), a leghumánusabb, legsikerültebb kivirágzása a társadalmi fejlődésnek – minden hibája, igazságtalansága, benső ellentmondása ellenére –, mert az adott lehetőségek között, bármily tökéletlenül is, a legnagyobb teret nyújtja az egyéni és társas szabadságnak.

Különös, de jellemző módon, a legnehezebb azt volt megszokni, hogy a szabadságnak van szeplős arculata is. Van, aki (az én szempontomból) haszontalan, közönséges dolgokra fecséri – s ez így van rendjén. Erre is a brit társadalmi magatartás tanított meg. Ha valaki a pénzét és idejét agárversenyre, tombolára vagy értetlen televízió-bámeszkodásra költi, illetve tölti, az az ő ügye és senkinek az égvilágon nincs beleszólása. Ez is csak arra a felismerésre vezetett, hogy a mi egykori társadalomfelszabadító ideáljaink mögött jó adag tudatalatti totalitárianizmus húzódott meg: mi tudtuk legjobban, mi kell a népnek, nem a nép maga.

Ahogy ilyenformán számos síkon kellett szembenézni saját múltammal, sok más kesernyés felismeréshez is jutottam. A mi ifjonti lázadásunk nem annyira az elnyomottak iránti együttérzésből fakadt, mint inkább középosztálybeli létünk gyűlöletéből. A „proletár testvériség” délibábját kergettük – ez is csak képzeletünk terméke volt, hamis próféták sugallatára –, s ilyet meg nem találván, az ezt helyettesítő ideológiában találtunk vigaszt és osztályelidegenedésünk igazolását. Nem ismertük fel, hogy ez a világnézet éppen annyira embertelen, mint a fiak zendülése az apák nemzedékével szemben; de míg mások, felnőttek érvén, kibékülnek az apákkal, mi, az ideológia bilincsében, megrekedtünk a fejlődés nem felnőtti fokán.

Az ifjúság mindenképp a Rendet óhajtja, keresi, nem tudván még, hogy az emberi társadalomban a zűrzavar a norma. Idő és tapasztalás kell ahhoz, hogy az ember felismerje: a Szabadság fontosabb, mint a Rend. Teljes rend csak a halálban adatik. Nem mindenki megy át ezen az érlelődési folyamaton, melynek szigorú követelménye, hogy az ember a saját talpán álljon, s vállalja a felelősséget saját tetteiért, magatartásáért.

Kevés lelkesítőbb jelszó van, mint „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség”. Nem könnyű elfogadni, hogy

ezek az ideálok teljes tisztaságukban feloldhatatlan ellentétet jelentenek. Az Egyenlőség végső fokon hamis és veszélyes vágyalom, s a mennyországon innen nem valósítható meg. A Testvériség pedig nem cél, hanem következmény: a Szabadság folyománya.

Azért volt oly vonzó számunkra a marxizmus, mert a Rendet ígérte, az emberek közti igazságtalanság helyrebillentését, az osztálykülönbség nélküli egyenlőséget (feltéve, hogy eltekintettünk a lenini „élcsapat” elvétől, amely Orwell értelmében „egyenlőbb” volt a többinél), az érvényesülési verseny megszüntetését; s akinek filozófiai hajlamai voltak, annak ígérte a tökéletes, kielégítő világmagyarázatot.

A magyar helyzet sokoldalú nyomása kellett ahhoz, hogy számomra húsz évig tartson ez az érési folyamat. Voltak és vannak, nem is kevesen, akik megakadtak fejlődésükben, s felnőtt korukban is az ideológia mankójára kell támaszkodniuk. Pedig – ha nem lenne olyan veszedelmes – alig akad nevetségesebb látvány, mint az őszbecsavarodott forradalmár.

Vannak a száműzöttek között, akik a helyi szokásokat folyton csak bírálják, ócsárolják; a másik végletben a majmolók, akik pincskala-pot, esernyőt és csikos nadrágot hordanak, de ha kinyitják a szájukat, minden „bennszülött” tudja, hogy – mondjuk – német földről származtak. Én mindig igyekeztem megérteni, nem bírálni vagy leutánozni, s ha ésszerűnek találtam, elfogadni a brit élet sokszor szeszélyesnek tűnő különbségeit. Azonosulni nem lehet, de idomulni hasznos.

Magyar akcentusom sohasem zavart, sőt alkalmasint előnynek tekintettem: a „bennszülöttek” nem tudtak pozicionálni, mihelyt kitátottam a számat: így oda szegődhettem, ahová akartam – lehettem volna skót proletár vagy angol kispolgár. De inkább csak megmaradtam közép-európai intellektuelnek. (Az itteni külső fejlődés kedvező eredménye, hogy míg harminc évvel ezelőtt az „intellektuel” szónak amolyan gyanús mellékzöngéje volt, ma itt is polgárjogot nyert.)

Amikor lassanként lehullott rólam a világnézet kényszere, elmúlt középosztálybeli büntudatom is. Nem tartozom megváltással az emberiségnek. Elfogadtam az angol szólást; „A jótékonyság otthon kezdődik”. Forradalmár múltamat nem szégyellem – bár nem sok jóra vezetett –, de szakmabeli munkám, magánéletem folyománya az, amire úgy tekinthetek, mint hasznos, értékes eredményre.

E sokrétű összetevő, minden hányattatás ellenére, múlhatatlanul oda vezet, hogy érdeklődésem, gondos szeretetem, nem egyszer bánatom, nagyritkán örööm gyújtópontja; a magyar nyelv, a magyar irodalom. Az ember nem bújhat ki a saját bőréből. A nehéz első húsz esztendő alatt javarészt szunnyadt ez a bűvőforrás; az utóbbi években már csak általános és nem mindennapi gond a megélhetés, s így, mint tisztességben megszürcült nyugdíjas, időt, energiát és szeretetet szentelhetek ennek a kárt nem tévő szenvedélynek.

Kezdetől fogva kettős probléma volt ez: angolul írni – magyarul írni. Mint félig-meddig hivatásos fordítót, mindig is foglalkoztatott ez a kérdés; vékaszám a feljegyzés, ötlet, idézet, melyeket az évek során írásba tettem.

Az első számú feladat az volt: jól megtanulni angolul és nem elfelejteni magyarul. Száműzetésem első idejében, a kezdők vakmerőségével, írtam cikkeket, rövid tanulmányokat angolul – egy újság-írásan primitív közhely-stílust nem volt nagyon nehéz fölszednem. Egy sajtó-ügynök révén néhányat sikerült is elhelyeznem különböző folyóiratokban. De aktualitásom hamarosan kimerült. Az érdeklődés mondandóm iránt amúgy sem volt túl heves.

Az írás, mint irodalom, így abbamaradt, de mindvégig köszörültem angol nyelvtudásomat, üzleti jelentések, levelezések, no meg az íróasztalfiók révén.

Nem tudom már, mikor jöttem rá arra – amit mindenki tud, ha nem is tudatosítja –, hogy a második nyelv akkor kezdődik, amikor az ember észreveszi, hogy már angolul gondolkozik, beszéd közben és írás közben. De a második nyelv akkor is olyan marad, mint a hold, amelynek túlfele nem látható (ez a hasonlat persze ma már nem érvényes, mivel láttuk a hold túlsó oldalát, és nincsenek titkai): a szavak, kifejezések lényege némileg felismerhető, de teljesen fel nem szívható. A második nyelvnek más a gyerekszobája. Minden nyelvnek van egy törzsi lényege: olyan az, mint a titkos kacsintás. Ezt a lényegét a bennszülöttek az anyatejjel szívják magukba.

De ha Joseph Conradnak, Michael Arlennek, Arthur Koestlernek sikerült szépen, sőt elegánsan írni

angolul, nekem miért ne sikerüljön? Úgy látszik, ehhez külön tehetség és lelki alkat kell, s ez belőlem hiányzik. Szerény kémikusa lehetek az angol nyelvnek, de alkimistája nem. Soha nem tudnám visszaadni egy sommerseti farmer szavajárását.

Egy ideig azt hittem, a magyar és angol közti stílusellentét a nehézség: például a magyar kedveli a jelzők halmozását, az angol rosszul tűri; talán ezt a puritánságot kéne elérni? Aztán rájöttem, nem ebben van a hiba. Synge vagy Dylan Thomas nyelvének barokkosan dús csillogása, gazdagsága istenigazában híján van minden puritánságnak.

Meg kell elégednem azzal, hogy tanulmányt, fordítást, cikket többé-kevésbé kompetens angolsággal tudok írni, de a széppróza elérhetetlen délibáb a számomra. Egy ízben lefordítottam angolra egy saját novellámat: az eredménynek lesújtó fűrészpör-íze volt.

Még egyszer, rövid időre, a történelem szegélyére kerültünk. 1956-ot írtak. A rádióhoz tapadva hallgattuk a híreket, szívszorongva, majd lelkes örömmel, végül sötét kétségbeeséssel. November elején megpróbáltam felhívni anyámat Budapesten. Több napi várakozás után november 4-én kapcsoltak. Az angol telefonos résztvevően mondta: „Attól félek, ott valami nagy baj van, mert lövöldözés hallatszik”. Anyám megnyugtatót, hogy ő és öcsémek megvannak, de míg beszéltünk, hallatszott az ágyúdörgés moraja a háttérben – s anyám elfojtott hangja is jelezte: valami szörnyűséges történik.

Később hallottuk a rádión Nagy Imre segélykérő vészkiáltását, nem is egyszer; s tudtuk, nincs segítség.

A mi szerepünk valamivel később kezdődött, amikor az amerikaiak megindították a Magyarországról menekültek szállítását az Egyesült Államokba, Kanadába. Mi a Prestwick-i repülőtér szomszédságában laktunk s így természetes volt, hogy az ott állomásozó amerikai légierők parancsnoksága segítségünket kérte, tolmácsolni, eligazítani honfitársainkat. Német repülőterekről indították őket, s le kellett szállniuk Prestwickben, a gépeknek benzinért, az utasoknak némi pihenőre.

Az amerikaiak, angolok segítőkészsége, bőkezű adakozása, túlárado jóindulata lenyűgöző volt. Ellátták a menekült magyarokat konzervtől gyerekjátékig mindennel, még a kelleténél is többel – talán volt ebben némi lelkiifurdalás is. Az amerikai katonák családjai saját zsebükből állandó éjjel-nappali terülj asztalkámat szerveztek: volt ott gyógyszer, pelenka, még tolokocsi is.

Feleségemet és engem munkaadóink félhivatalos szabadságra engedtek, s így tán három héten át a nappal és éjszaka minden órájában ott voltunk a repülőtérre, valahányszor egy-egy gép érkezését jelezték. Nem tudom, hány ezer magyar menekült ment át a kezünkön Karácsonyig. Mindeniknek valami más története volt, más-más élmény tört ki belőlük. Volt közöttük sok-sok fiatal, nem egy sebesülten; diákok, tanoncok, parasztyerek (akadt fiatalkorú bűnöző is, mint ez utóbb kiderült). Voltak közöttük zsidók éppen úgy, mint antiszemiták, öreg reakciósok, volt földesurak, szociáldemokraták és volt kommunisták. Az egész magyar társadalom keresztmetszete rajzolódott ki a menekültek szaggatott beszédéből, viselkedéséből.

Nem volt éppen meglepő, de kissé riasztó, teljes tájékozatlanságuk a külvilágról. Fogalmuk se volt arról, hová mennek, s ott mi vár rájuk. Volt, akit a jogos rettegés űzött el, voltak számosan opportunisták, de legtöbbször egyszerűen torkig volt az otthoni állapotokkal – ennél bármi más csak jobb lehet, mondták.

A legmélyebb hatást ránk egy kisebb csoport csepei szakmunkás tette, akik a vége felé érkeztek, öntudatos, értelmes, karakán emberek voltak, akik tudták, miről beszélnek. Az ő történeteikből rajzolódott ki legvilágosabban a forradalom valódi képe, s annak legjelentősebb mozzanata: a magyar munkásosztály szívós, szervezett ellenállása, november 4-e után is, még heteken át.

E több hetes fájó, de nem egyszer főlemelő élménysorozatból mozaikszerűen állott össze az események képe. A kettős tanulság, amit levonhattunk, azt mutatta, hogy 56 páratlanul tiszta forradalom volt, osztálykülönbség nélkül, az egész magyar nép őszinte és jogos forradalma; és hogy a Szovjetunió, a népi demokráciák önkényuralmának egytől kell félnie: az öntudatos, szervezett munkásságtól (ezt bizonyította a tragikus lengyel példa is).

Ha még erre szükség lett volna, 1956 eseményei végleg lerombolták Marx és Lenin elméleti tákolmányát. Sok mindenről elmélkedtek ők, de az egyik legfontosabb tényezővel, az utolsó kétszáz év egyik legatütőbb mozgó erejével nem is próbáltak megbirkózni: a nemzeti érzéssel és öntudattal.

Ma ennek több mint huszonöt esztendeje. Egy teljes nemzedék nőtt fel, amely a forradalom után született. Magyarország sorsa is fordult e negyedszázad során, tán nem is a legrosszabbra. A több éves bosszúhadjárat, az akasztások ezrei után Kádár suttyomban megvalósította az 56-os forradalom néhány követelését (kivéve a legfontosabbakat). Magyar földön élni manapság nyilván tűrhető dolog; a viszonylagos jólét és mozgási szabadság ára mindössze a társadalom lezüllesztése és a szellemi torzfejlődés. Egyetértek Faludy Györggyel, amikor *„Egy helytartóhoz 25 év után”* című versében azt mondja Kádárnak; „Egy országot toltál át Ázsiába”.

(Nagy Imre ügyében egy vallomással tartozom: méltatlanul ítélt meg. 1953-ban a Szabad Európa rádióban azt mondtam róla – abból az alkalomból, hogy Rákosi helyében ő lett a miniszterelnök –, hogy ő is csak a szerepváltás eszköze, éppolyan moszkovita, mint a többi. Ez igaztalan volt, még akkor is, ha Nagy Imre a leghitelesebb tanúk szerint mindvégig hithű kommunista maradt, s csak az események nyomása alatt lett vonakodó hős. Nem vonhat ez le semmit abból az önvádból, hogy egyenes jellemét, emberséges magatartását hamisan ítélt meg.)

Amit a mai Magyarországon látok, az a történelem iróniája. 1945-ben a Horthy-világ lateiner középosztályának hatalmi rendszere szétesett; helyében ma kialakult egy új középosztály, munkás- és parasztszármazásúakból, oportunistákból és törtetőkből – s ennek az „új” középosztálynak az arculata, szervilitása, hatalmaskodása, kapzsi előnyhajhászása pontosan olyan, mint elődjéé.

A parasztság helyzete annyira-amennyire kielégítőnek tűnik – ha még lehet parasztságról beszélni. Egyes szakértők szerint ez részben a népiesek szellemi és politikai hagyományának felszín alatti továbbélését és hatását tükrözi. A társadalom terheit továbbra is a munkásosztály viseli; még ma is fizetnek azért, mert 56-ban ők voltak az élcsapat. Az elnyomottak eszközeivel harcolnak: köztudomású, hogy a lopás, csalás, sikkasztás, lógás, norma-kijátszás a rendszer egyik pillére; nyomtató lónak nem szabad bekötni a száját.

Az értelmiség csekély töredéke belső emigrációba vonult: ez a szamizdat világa. A rendszer eddig tűrte őket, s csak néha koppint az orrukra, ha kirúgnak a hámból. De talán ez a piciny mustármag rejti magában a jövő reménységét.

A mai világban nem könnyű optimistának lenni. Én annak születtem. Sok mindent megéltem és átéltem. Bízom benne, hogy van jövője az emberiségnek, s ezen belül a „híres kis Magyarországnak” is.

(1983)

SZENTE IMRE

A hajótöröttek gondolatai

(Esterházy Péterről)

Esterházy Péter 1950-ben született, szóval abba a nemzedékbe tartozik, amelybe már én is bocsáthattam volna utódot, ha vállalkozni mertem volna rá. Ilyen áldozatai is vannak az ún. személyi kultusznak – s nem is kevés. Mert bár sokan megpárosodtunk a „fordulat éve” táján (hogy ketten talán jobban átvészeljük?), a legtöbb újdonsült párocska gyáván elodázta a szaporodást. Pessimista nemzedék volt a miénk: megtépáztak az igazolóbizottságok, szüléink alól kicsúszott a föld, az állás, előlünk is rohamosan fogytak a lehetőségek. Közvetlen közelünkben csapkodott a mennykő: barátaink, évfolyamtársaink tűntek el máról-holnapra nyomtalanul, sokan örökre; mások évek múlva bukkantak föl Recskről s egyéb emberemésztő táborokból. Akinek nagy szerencséje volt, nyugatra menthette pusztá életét.

De lám, bátrabb, szívósabb apák is akadtak e szétszórótt nemzedékben, mint ez a történelmi nevet viselő gróf is: Esterházy Mátyás, Péteren kívül még három fiúgyermek nemzője. A dunántúli birtok és kastély persze már 45-ben elúszott, de rohamosan devalválódott a két doktorátus is, úgyhogy az ötvenes évek elejére szélből és naptól cserzett, cséplésben-zsákolásban szikárrá izmosodott munkásember lett a földbirtokos arisztokratából, akinek apja, tehát az író nagyapja: Esterházy Móric 1917-ben, közvetlenül a monarchia fölbomlása előtt miniszterelnök volt. Az Esterházy-családnak tudvalevőleg egy hercegi ága is van, a kismartoni és a fertői kastély, valamint mérhetetlen latifundiumok urai, Liszt Ferenc és Haydn egykori vendéglátói és foglalkoztatói. „A hercegi vagy a grófi ágból?” – teszik föl odahaza és külföldön újra meg újra a kérdést az írónak. „Egy igazi gróffal ehetsz!” – büszkélkedett vele felesége előtt egy külföldi magyar vendéglátója az író európai turnéja alkalmából. „Ehetsz – jó hecc!” – hárította el a vendég, aki könnyed természetességgel, büszkeség és feszélyezettség nélkül beszél családjá múltjáról és jelenéről.

Mikor 1985. február 19-én találkoztam vele a stockholmi magyar követség fogadásán, én is ezzel a nem éppen szellemes kérdéssel molesztáltam: „A hercegi vagy a grófi ágból?” Ezt még mindig ártatlanabb kérdésnek éreztem, mint azt a másikat, amelyet ugyancsak neki szoktak szegezni külföldön: „Hogy mertek ti így írni? Nem lesz belőle bajotok?” Engem főleg az érdekelt, hogy szó szerint vehetem-e, amit könyveiben önmagáról és családjáról ír, vagy írói fantázia s szerepjátszás önkényeskedik benne a valóval. De megnyugtató, hogy „Termelési regény”-e írása idején valóban a Rózsadombon lakott Weöres Sándorék közelében; Marci nevű testvére valóban profi labdarúgó; Dóra nevű kislányának, akit hol Dongó Miticsnek, hol Ávdotya Jegorovának becéz, azóta két testvérkéje is született Gitta asszonytól. Az utóbbiról, akinek testi-lelki erőit bőven ecseteli regényében, csupa diszkrécióból nem faggattam. Persze őt magát is szemügyre vettem: melyik hőséhez hasonlít. Az egyik, akivel nyilvánvalóan azonosítja magát, egy „lektori jelentésíró” olyan kövér, hogy kétfelől lelóg a hokedliről, ő nem ilyen: vékony, szinte filigrán testalkat, évekig jobbösszekötőt játszott NB 3-as csapatokban (annyira nem vitte, mint „aranylábú” Marci öccse); hatalmas hajkorona ellensúlyozza történelmi (saját szavai szerint „Mátyás király”-i) orrát, amely miatt sokszor lezsídították a lelátóról. (György öccsének orra is „történelmi tréfák martaléka” lett: a kocsmá előtt veszteglő Trabant piszkosságába beleírták: „Az ABC-be friss macesz érkezett”.) Keze valóban valószínűtlenül kicsi („Te ezzel a kézzel tartod a tollat?” – kérdezte tőle hitetlenkedve egy barátja); hogy a körmei valóban tövig le vannak-e rágva, azt nem ellenőriztem. („Ez a regény nem tett jót a körmeimnek” – írja a Termelési regényben.)

Lényegtelen részletek? Nem, ha hozzátartoznak az író imágójához, és elválaszthatatlanok a műtől. Az olvasó s a kritikus sem tehet mást, mint hogy belemegy a játékba, elfogadja a bizalmaskodást s a kihívást érdeklődésre és szeretetre. „Szeretném, ha szeretnének”: ő nem marad a vágnál: rohammal akarja bevenni szívünket. „Sunyítva kuporogtam a W.C.-dekli tömbjén. – Még ilyen...! Hogy így lekopjon az a kevés pátosz is

őröla... A mindennapiságokra fröccsenti a magasztos fényt!?” – A harmadik személyben fogalmazott enyhe öngúny és nyelvi bohóckodás mögött komolynak szánt s komolyan veendő írói program rejtőzik. A mindennapiságok ugródeszkájáról elég egy könnyed lendület a magasztosig, a mélyen emberi, közérdekű mondanivalóig.

Különös véletlen folytán Esterházy Péterből meglehetősen jól felkészülve mentem el arra a követségi fogadásra. Annak ellenére ugyanis, hogy semmit sem tudtam az ő küszöbön álló stockholmi látogatásáról (Orbán Ottó és még négy író-fordító társaságában érkezett mint egy Pen Club-delegáció tagja), pár héttel korábban három könyvét is elolvastam, méghozzá akkor először. Mintegy négy évvel ezelőtt, emlékszem, belelapoztam a Termelési regénybe, de egy-két lap után elegendő volt. Nem az én szénám – szűrtem le –, ma már tudom: elhamarkodva. Bosszantott az alcím modorossága: kisszregény, három s-sel, s amit a tartalmából kiszippantottam, az sem csábított a közel 500 oldalas kisszregény elolvasásra. Mit érdekel engem, hogyan főnek ott funkcionáriusok, sztálinisták és oportunisták saját levükben? S mi joga követeli tőlem ez az ifjú titán, hogy sűrűn elhelyezett nyilacskáit és számocskáit követve ide-oda ugrádozzak könyve két része között, keresve az összefüggést, ami legtöbbször nincs is? (Erről egyébként ma is az a véleményem, miután kétszer elolvastam; először engedelmesen követve az utalásokat, de másodszor, föllázadva, egyvégtében, lapozgatás nélkül – végül is így értettem meg s értékeltem érdeme szerint.) Még a sznobizmus sem vehetett rá, hogy fölkutassam könyvét, mely közben eltűnt a szemem elől; a sznobizmus, mely a kritikusok és irodalomtörténészek lelkesedése nyomán számomra is kötelezővé tette volna a fölzárkózást. „Bejelenthetjük, hogy a magyar irodalomnak új prózaírója született” – így üdvözlí Béli Miklós, s mások sem fukarkodnak a dicsérrel: „Valóságos enciklopédiát ad a magyar világról: élet, hiteleset” ... „Ez a mű a magyar prózaírás páratlan teljesítménye; Esterháznak sikerült, amiről azt hittük, hogy talán már nem is lehetséges: a nagyregény, amelyben rólunk szól a mese” ... „Kimeríthetetlen gazdag ez a könyv. Mint ilyen: önismeretünk dokumentuma. Nem csodálkoznék, ha idő múltán E. P. regényét a magyar próza megújulásának első jeleként értelmeznék.”

Persze volt felzúdulás is bizonyos berkekben, konzervatív botrányozás politikai és erkölcsi okokból: „A Termelési regény a mai Magyarországról és az íróról önmagáról mai szemlélettel ad képet; olyan szemlélettel, mely nem egyedül Esterházyé, hanem a húsz- és harmincegynéhány éves fiatalok közt elég sokaké, és amely nem fogadható el” – írja a Népszabadság kritikus 1979. szeptember 24-én. Az erkölcsi botrányozók az altesti funkciók gyakori s túlzottan szókimondó emlegetését kifogásolták, amit – ha nem is annyira ebben, de a későbbi regényekben – joggal megsokallhat még az edzett olvasó is. Azonban a mű irodalmi értékét és írójának tehetségét még az ilyen vagy olyan szempontból elmarasztaló kritika sem vonta kétségbe, annyira nyilvánvaló és vitathatatlan. Szóval Esterházy jött, látott és győzött; magától értetődő természetességgel, mintegy ősi jusson vette birtokába „felségvizeit” sajátos mondanivalójával és stílusával. Ott másnak nincs keresnivalója: „Pápai vizeken ne kalózkodj!” – jellemző rá a cím, amit 1977-ben, két évvel a Termelési regény előtt megjelentetett novelláskötetének adott.

Első könyve is novellák gyűjteménye volt: Fancsikó és Pinta címen „gyermekkorának játékos világát keltette életre” – olvassuk Pomogáts Béla irodalomtörténetében. Ugyanott ez áll a Termelési regényről: „Szatirikusan ábrázolja a mai magyar társadalom közéleti fonákságait. A regény groteszk cselekményét önéletrajzi kommentárok egészítik ki, ezekben a cselekvő, alkotó élet mellett tesz hitet.” Az utóbbi mondat egyben „nihil obstat”, menlevél is a fiatal s merész írónak: aki a „cselekvő, alkotó élet mellett tesz hitet”, az rossz ember nem lehet, nem ellenség, belülről bírál, javító céllal. – Ez persze csak belépőjegy, amolyan alapvizsga, amit minden fiatal írónak le kell tennie, hacsak nem a kéziratban terjesztett szamizdat törvényen kívüli állapotát választja, s tabukat feszegetve nyíltan ujjat nem húz a rendszerrel. Az Esterházy-jelenségben mármint az az érdekes, hogy ő ujjat húz: alig van tabu, amit tiszteletben tartana, mégis belül marad, mégis elfogadtatja magát. Egyszerűen le kell nyelni, valahogy úgy, ahogy a régi királyok, reneszánsz fejedelmek lenyelték az udvari bolond vaskos csúfolkodásait, amelyek annál inkább sértésszámba mentek, mennél több igazság volt mögöttük. Nem is volt veszélytelen hivatal a bolondé: könnyen áldozatul eshetett ura hirtelen haragjának. Mindenesetre nagyon bátornak és nagyon tehetségesnek kellett lennie, nagy jellemnek és nagy művésznek. Így is értelmezhetjük Esterházy „felségvizeit”, amelyeken nem tanácsos másnak kalózkodni, egyszerűen azért, mert nem is volna hozzá tehetsége, s ráfizetne, ha megkísérelné. Tehetségéről is – akár családjáról – minden álszerénység nélkül beszél Esterházy, de minduntalan ki-kivillanó öniróniával. Vagyis ezt is az udvari bolond mezében.

A bolond szerepe egyébként a szabadabb szellemi légkörű demokráciákban is előfordul mint értelmiségi magatartás. A svéd sajtóban nemrég folyt egy vita az értelmiség szerepéről a modern társadalomban, nevezetesen a svéd „népotthonban” (folkhemmet). Az értelmiséget nyugtalanítja, hogy közös asztalnál ülve a

politika és a gazdaság irányítóival elveszti identitását, beleszürkül, beleolvad az adott társadalmi valóságba, anélkül, hogy hatni tudna rá, márpedig ez volna a hivatása. „Álljunk föl a közös asztaltól!” – javasolják némelyek – „Alkossunk külön asztaltársaságot, harmadik hatalomként!” Mások úgy vélekednek, hogy a kivonulás, a kívülről bírálás nem vezet célhoz. Maradjon az értelmiség a közös asztalnál, de mint idegen, amilyen Strindberg is volt, vagy mint „udvari bolond”, szándékosan nevetlenkedve, minduntalan vétve az illemszabályok ellen.

Persze a svéd és a magyar „udvari bolond” szerepe jelentős eltéréseket mutat. Paradoxon, hogy itt a svéd monarchiában nem ül annál a bizonyos asztalnál fejedelem, holmi „kurfürst”, aki kritikus pillanatokban megkérdeshetné: „Mondd, csepűrágó, ez már még a műsor?” – így tartva kordában komédiáisait, akik „derék fickók, megbízhatatlan barmok persze, de értik a dolgukat, no, de azért tartom az embereimet, azok legyenek megbízhatók, nemde?”

Az idézet Esterházy legvitatottabb könyvéből való: Ki szavatol a lady biztonságáért? (1982) – arról tanúskodik, hogy neki aztán van kurfürstje – ha nem is egy személy, hanem a mindenható Párt – aki kegyesen megtapsolja a trupp igyekezetét, még ha merész, forradalmi is a hang, „de ez ma hozzátartozik valahogy ez a kritikai szellem – apály-dagály a pohárban, a fejlődés, kedvesem, az egy bonyolult, hullámheggyekkel s völgyekkel tarkított valami, tudod, az a lényegesen fontos, hogy a *haladás* oldalán találjon bennünket sanda bíránk, a Történelem...” – S az „előadást”, értsd: az „udvari értelmiség” igyekezetét nemcsak a kurfürst liberális tekintete kíséri, hanem ott lebzselő pribékjei is: „Nézd! nézd!, mondja, körben a falak mentén e fiúkat, milyen szépek és erősek, bőrükön látszik az erő... és mindennek alapja csupán az a fölismerésük, hogy ők: ők, azaz különböznek másoktól, definiálhatók, ennyi; annak örülnek, hogy vannak, teljes mondat, alany-állítmány, és ládd: leszárják a bővítményeket.” – Hogy kik a bővítmények, lehet találgatni...

Látnivaló, hogy ebben a könyvben, melynek első fele (Esterházy kedveli az iker-regényeket!) egyetlen lázalom-szerű monológ, már-már kiesik az udvari bolond szerepéből. Valóban, a monológ éne nem is tartozik a „trupphoz”, nem komédiás, hanem a kurfürst vendége, az „elegáns fiúcskától” azonban a vendég sincs biztonságban, ezektől a „puskaport nem szagolt békegyerekektől”, akik abban az értelemben „béketűrők, hogy tűrik a békét”. Egy óvatlan pillanatban, amikor a gazdájuk nem néz oda, közrefogják a vendéget: „...a falhoz hátrálok... hé, kapok észbe, gazdátlan barmok...ész nélkül való állatok... nem ti vagytok azok, akik eldöntitek, dolgok van-e velem, hanem én...” A fiúk azonban nem tágítanak, s vezetőjük, „a magas fiúcska kedvesen dűnnyög, nehezen értjük, nagyúr, a nyelvet, kit használsz, de bővíd érdekesen roppannak, s megejtők e-jeid, melyekkel, úgy halljuk, bőséggel élsz;... noha fura és, valljam be, mulatságos mondatfűzésed, mely még kedvünkre is lehetne éppen, azt a látszatot kelti, mintha ártatlan volnál és ártalmatlan, ne remélj, vigyázzunk; helyéről elmozdítani a beszédet... annyi, mint forradalmat kirobbantani...” „Szegény ifjú – beszél magáról egy másik helyen – rajtad nem lehet segíteni. Mintha mindig valami harctéren látná magát, izzadós martalócok közt, ahol őtet el akarják pusztítani, minthogy eddig mindenkit, ki akarják csinálni, ő meg, ez volna a cselekmény, ő meg szomorkásán kicsúszik a karmokból.”

Konkrét élmények vagy csak alaktalan – nem alaptalan – félelmek táplálják ezt az életérzést? A félelmek mögött általában élmények vannak, ha máshonnan nem, a gyermekkoruk abból a bizonyos „játékos” világából: „Kicsi fiam, miért szűkölsz ott a mély sötétben? Miért túrod a fejedet párnával tele, s kaparod miért a lepedőt? Ökölben miért a kezed még reggel is, ütésre készen, miért?” – faggatja gyermek-magát ezen a „fura és mulatságos” nyelven, mely a mimikrije, arra való, hogy az ártatlanság és ártalmatlanság látszatát keltse. Egyik regényhőse, egy „kelet-francia” (a keletnémet analógiájára alkotta a szót, nyilván „magyart” ért rajta) minden reggelét azzal kezdi, hogy hozzálát „európai félelemgyakorlataihoz”. – „Emlékszem – írja más helyen – egy ízben az Andrássy úton sétáltam, a 60-as szám előtt rosszkedvűen, de azért közömbösen; de azért gyorsítottam, amikor egy indulni készülő, nagy, fekete osonós autó ablaküvegében megláttam iszkolni magamat, a próza iszkolása, mondtam rögvést magabízón a szívemben...” Magabízón, azaz félelemgyakorlatokon nevelt önfegyelmével. Egy ilyen félelemgyakorlatot mutat be, jellemző hangváltással a nyájásból a gorombába, saját tükörképéhez intézve szavait: „...hívogató, csalogató, édesgető dele, dele tak, pitinké tinke, ne félj, dele, dele tak, a rothadt beledet, ne félj, avval csak rontasz patkány helyzeteden, te siradék, te állomány, te függvény, te nyahatna, ezt üvöltjük rettenthetetlenül saját rettenthetetlen arcainkba...” Aki úrrá tud lenni félelmén, még nyerhet is – mondhatja Mikszáth-tal, de önmagára is érti: „Hogy nervóz lennék? A rabok vérit, már mér lennék a’?! A dolgok így vagy úgy előbb-utóbb úgyis megtörténnek. És ahogy az erőviszonyokat ismerem, és azokat jól ismerem, még nyerhetek is.”

Az erőviszonyok kitűnő ismerete, civilkurázs, bőven buzgó írói, de méginkább költői fantázia, pontos,

könnyed fogalmazás, nyelvi gazdagság, briliáns nyelvi ötletek, jó érzékkel megválasztott szerep (a „bolondé”) – így foglalhatnánk össze Esterházy sikerének titkát. Hogy ez egyben közönségsiker-e? Termelési regénye két kiadást ért meg, de nyilván nem nagy példányszámban nyomták. Hogy a ma is főleg Jókait faló széles olvasóközönség körében népszerű volna, nem valószínű. Erre nézve az írónak sincsenek illúziói, mutatja ez a bájos öniróniával fűszerezett részlet: „A csapat lélektelenül játszott az edzőmeccseken, s valamit tenni kellett. Erre ő szólásra jelentkezett, és kilátásba helyezte, hogy ha továbbra is így megy, meccsek után együtt marad a csapat, és ő részleteket fog felolvasni az új ezeroldalas regényéből. Persze nem volt ilyen regény, de biztosra nem tudta senki. A fiúk mindenesetre megneszültek, csöndesen fogadkoztak. A Jobbhátvéd komolyan mondta: Akkor inkább rámegyünk a bajnokságra”. Sokakat tart távol tőle a már említett szabadszájúsága. Idéz egy olvasói levelet, „melyben több mindent intelligensen morgolódva kifogásoltak, sőt... azt is írták, hogy egyik könyve olvastán az olvasó piszkosnak érezhette magát...s még azt is remélték, hogy nem a saját élményeit írta meg, mert hát micsoda élet lenne az?” Kétségtelenül a „lady biztonsága” regényről van szó, de világos az is, hogy obszcénitása ebben a regényben egyrészt mimikrijét szolgálja, ártalmatlanságának bizonyítéka, másrészt azonban elkeseredett káromkodás-számba megy, akárcsak például Nagy László: Balassi Bálint lázbeszéde c. versében. Amolyan hamleti frivolságok („Szabad-e az ölébe feküdnöm, kisasszony?”). Hamlet apját megölték, s anyja a gyilkos ágyában hentereg – nem ismerős-e a szituáció, ha a mai magyar fiatalokra gondolunk? Vajda János keserű kifakadása jut eszünkbe a hazával szemben a „Luzitán dal”-ban: „...mit tartsak immár felőled? Szeresselek-e ezután is? Megengedi a becsület”? Esterházy József Attila átkát idézi, de nem szerelmese, hanem hazája fejére: „Gyűlöllek, hazám, bogár lépjen nyitott szemedre!” – Hamlet káromkodik és komédiázik, játssza a bolondot, koegzisztál a gyilkossal, néha azonban mint éles pengét villantja ki gyűlöletét, engesztelhetetlenségét: „És azért az ijedelemért, amit láthat az édesanyám szemében, akár most is, barátom, ebben a pillanatban, most, amikor e sorokat mutatom, a zöldesszürke csodálatos szemében, azért az a kor minden kíméletlenségét megérdemell! Mindent, tőlem is.” Ezt a Termelési regényben olvassuk, 1979-ben. öt évvel később így ír: „Nekem az a hálás szerep jut, nem tudom sikerrel-e, hogy könnyet töröljek, sebbe ragadt gézt tépjek, és a napfénytől forró gyilkos tarkókat simogassam.” – Főntebb már említett Andrassy úti sétájának, ül. „iszkolásának” leírását így folytatja: „És akkor hirtelen, nézve a járdát, az jutott eszembe, hogy nyilván itt sietett nemrég valaki, egy valaki, a munkahelyére, a 60-as szám alá, megcsuszogattam a lábam, s komisz rémület ébredt bennem arra a gondolatra, hogy így keverednek a lábnyomaink...és akkor tovább...hogy a levegő... hogy ugyanazt a levegőt szívjuk... sőt...talán épp, amit ő ki, azt be én vagy fordítva...rettenetes. Azért ez a testvériség túlzás. Mégiscsak van gyilkos meg van áldozat. Elég. Az író tetszhalála az okoskodás. Lovasnemzet vagyunk: szőrmentén gondolkodunk.” – A pontosság s az igazság kedvéért jegyezzük meg, hogy ez az epizód, bár jelenidőben s első személyben mondja el, nem lehetett személyes élménye, éppúgy, ahogy a Révaival való találkozása sem, amiről ugyanott számol be, hisz ő akkor csak két-három éves volt. (Révai törte le – meséli - első írói ambícióit: „OTTO ÜTÖTT? TALÁLT ÖTÖT – írtam én pályámnak szinte a legelején, s ő, Révai, ebben Habsburg-restaurációs törekvést látott.”) Nyilván okkal és céllal fényképezi azonban egy lemezre a jelent a múlttal; a lényeg nem változott, a gyilkosok köztünk vannak.

Az idősíkok váltogatása, egymásba tolása mint írói fogás általános a modern nyugati irodalomban; lassan a magyar olvasóközönség is megszokja. Esterházy bőven él vele a Termelési regényben („Látja barátom, úgy cseréljük az írói sikokat, mint más az alsógatyáját”): a vállalati üzemi értekezlet terme előtt a folyosón egyszerre csak felbukkan Apponyi Albert; máskor az író, hazafelé bumlizva a Hévvél, egy kövér „faszi” mellé kerül, akiről kiderül, hogy nem más, mint Mikszáth Kálmán, őt elődjének s példaképének tekinti: „A mester (ez Esterházy) hamar szívéhez nőtt Mikszáth úrnak, vehemens gyorsulással akkor, midőn Mikszáth úr megtudta, hogy a mester is először tudott palócul s csak aztán magyarul, a történelem tisztító vihara folytán” (vagyis mert az 50-es évek elején kitelepítették a családot). Mikszáth Összes művei kinyitva hevernek körülötte, míg a Termelési regényt írja; a mikszáthi kor, a millennium és a századforduló Magyarországa „belecsorog” a jelent ábrázoló regénybe. Virágzó korrupció és meddő szóáradat kora mindkettő. Tisza Kálmán szónokol a parlamentben arról, hogy Magyarországnak nagyobb részt kell vállalnia a monarchia terheiből. Érvelése: mekkora haladást tettünk a Bach-korszak óta: valamiért valamit. A szónoklat észrevétlenül csúszik át Rákosi beszédébe: elvtársak...az osztályellenség...a kulák...a norma emelése stb. – majd megint visszacsap a múltba, s a beszéd végén a „dolgozók” Tisza Kálmánnak tapsolnak, hurráznak. Mikszáthot szorongatja Esterházy az írástudók felelősségének kérdésével is: „Mondd, Kálmán bácsi, te tényleg tarokkoltál tudván tudva Tiszával?” – „Hát, ha nem voltak ki négyen” – válaszolta nyugodtan a maró anekdota mestere, aki – a népi demokratikus tankönyvek sematikus Mikszáth-képe szerint – „kikerülte Jókait és a dekadenciát, eredményes küzdelmet folytatott azért a hangért, mely alkalmas volt rá, hogy a kor valóságának visszatükrözője legyen”. – „Na de Kálmán bácsi – szorongatja konokul előfutárját –, hogyan lehet, hogy senki nem ismerte föl, miről van szó?... Vagy féltetek?” – „Hagyjál! – feleli Mikszáth. – öreg

vagyok. Mi vállaltunk mindent. Mindent. Tévedtünk, ezt is vállaljuk.” – „Tévedni igen helyénvaló dolog, míg fiatalok vagyunk – makacskodik a kérdező –, de öreg korunkra fel kell hagynunk ezzel...Én még nem követtem el semmit, s az elkövetettekért nem is válllok felelősséget.” Mikszáth nem marad adós a válasszal: „Arra nem kell annyira büszkének lenned, hogy nem követtél el semmit. Egyébként lassan-lassan azért ti is követtetek...”

Ám az írástudók felelőssége nemcsak arra érvényes, amit elkövettek, hanem arra is, amit elmulasztottak s elmulasztanak. Ezt pedig már a fiatal író sem ütheti el azzal, hogy tiszta lappal indult; múltak az évek, s egyre sürgetőbb az önkínzó kérdés: mit valósítottam meg? Aki magas erkölcsi mércét állított magának, az nem elégedhet meg az írói hírnévvel, európai turnékkal, de azzal sem, hogy az erőviszonyok ismeretében ura a helyzetnek. Ura? Nem inkább része a rendszernek? Büszkesége a „kurtfürstnek”: kinek van még ilyen eszes, szellemes bolondja? „Vajon nem vagyunk-e máris afféle labanc-szervíz? – kérdi aggodalmasan kuruc-önmagától. Hisz a kuruc csak addig kuruc, míg elfogadja a labancot, „szavatolja az iránta való nemes gyűlöletet, az együtt játszást sárban, vérben.” Ami meg a labancot illeti, arról még „azt sem tartanak kizártnak, hogy ő maga állana a saját öngólja megett”.

A „lady biztonsága” regény arra mutat, hogy Hamlet elvesztette a türelmét: káromkodik és zokog, minden komédiázás nélkül. Legutóbbi könyve, az 1984-ben megjelent Kis magyar pornográfia viszont arról tanúskodik, hogy visszatalált a magára vállalt szerephez, azaz ott akar maradni az asztalnál.

Ez volt az első Esterházy-könyv, amit elolvastam, s ez ösztöklét a többi megismerésére. Nem annyira a címe keltette föl az érdeklődésemet – bár rögtön megtetszett: ha van Kis magyar nyelvtan, Kis magyar irodalomtörténet, mért ne lehetne Kis magyar pornográfia is? De a könyv nem az, amit a cím után várnánk: nem szaftos anekdoták, boccacciói történetek gyűjteménye. Bár ilyenekkel kezd, de egész másfajta „disznóságokkal” folytatja. A „magyar nép szeretett vezérééről”, Rákosi Mátyásról és az ávósokról mesél anekdotákat. Itt mondja el főttebb már említett találkozását Révaival s iszkolását az Andrássy út 60. előtt. Itt, az anekdoták előszavában beszél a neki jutott szerepről: hogy sebbe ragadt gézt téphet és a napfénytől forró gyilkos tarkókat simogathatja. „Könyvem előtt ülve nagy az én hálás örömem, mert most visszaadhatom egy csokorban a magyar társadalomnak azt, amit hosszú időn keresztül önmaga termelt” – így csúfolkodik; de azért nem minden szégyenkezés nélkül találja anekdotáit: „Van közölünk, aki azt mondja: amiről anekdotát lehet mondani, arról már nem érdemes, illetve, hogy az anekdota a tárgyát (...) rendben lévőnek találja. Jóllehet az, itt, a legkevésbé sincs rendben. Hogy nagyobb titok és szégyen az, hogy csak így fecsegni lehetne róla, és hát ha nem tudunk róla valóságosan beszélni, mert ilyenek vagyunk és itt vagyunk, akkor ne beszéljünk róla. Sok igazság van ebben. De talán, többek között, érdemes ilyen módon is rámutatni arra a rossz meglegedettségre, mely az elszaporodó szembenézősdi láttán nő mostanság.”

„Rossz meglegedettség” – alig lehetne találóbb kritikával illetni „az elszaporodó szembenézősdi”, azaz a terror korszakát felidéző dúsan burjánzó irodalom ellenére visszamaradó hiányérzetet, amin nem segít az önáltatás, hogy mi milyen bátrak vagyunk. A Termelési regény ifjú hőse, Tomcsányi Imre számítástechnikus – nyilván maga az író, aki ugyancsak számítástechnikusként dolgozott egy vállalatnál – a mellékhelyiségbe lépve látja, hogy „a piszoárból kolumbácsi legyek törnek elő. E piszoárnál küzdött meg a heiliche Georg a höllisch Drachennel még a koalíciós vagy dualista időkben, a fejét levágta és a kagylóba dobta. A szörnyeteg fejéből erednek az ártalmas legyek”. Ezzel a groteszk szürrealista képpel szemlélteti, hogyan fertőzik az újabkori magyar történelem agyonhallgatott, megoldatlan problémái a jelent. Vagy mit szólnak a következő megrázó képhez, az egyéni és a társadalmi tudat üszkösödő sebeinek látomásához: „Ne mutassunk előzékenyen nyílt sebeinkre. De legalább a bennük mozgó férgek ne. A seb rózsaszínű, sok árnyalattal, a mélyen sötét, a szélei felé világosabb, a közepe lágy, benne itt-ott alvadt vércsomók, nyitott, akár egy felszíni bánya. Ilyen távolról. Közelebről nézve még súlyosabb az eset. Ki állná meg, hogy ennek láttán halkan ne füttyentsen egyet. Kukacok, olyan vastagok és hosszúak, akár a kisujjam, eredendően és a rájuk freccsent vértől is rózsaszínűek, s a seb belsejébe tapadva fehér fejecskéjükkel, sok-sok apró lábukkal tekerednek a fény felé.”

Az idősebb nemzedék nem bír a kolumbácsi legyekkel s a sebben dúskáló férgekkel, nem tudja felszámolni múltja teherátvitelét, nincs bátorsága a teljes igazság kimondására. Azzal érvel, azzal vigasztalódik, hogy a teljes igazságot valójában sehol sem lehet kimondani; másrészt ma többet el lehet mondani, mint tegnap lehetett, s holnap többet „lehetend”, mint ma lehet. Csakhogy az alaphazugságok mindvégig megmaradnak – érvel az író, s „a tiszta forrást a kevés piszok is zavarossá teszi”. Az unos-untig hangoztatott évrre: „érti ezt, kérem? soha nem volt ilyen jó dolga az országnak, nézzen, kérem, körül!” – csak fanyalogni tud, „mert mindig találhatni olyan részhalmozatot, ahol mi vagyunk a csókkirály”.

Egy ilyen „alaphazugság” 1956 agyonhallgatása vagy torz beállítása. Akik beszélnek róla, vagy köntörfalaznak („lám, tapintatos elefántok vagyunk mi, barátom, egy porcelánboltban”), vagy ellenforradalomként sommásan megbélyegzik. Főleg az iskola ragaszkodik makacsul a minden árnyalás nélküli elítéléshez, a fiatalság nevelése terén nincs helye a „megalkuvásnak”, a pedagógia ma is a legkonzervatívabb területe a magyar szellemi életnek. Az író idézi az általános iskola VIII. osztályában használt történelemkönyvet: „Feladat: húzd alá azokat a tényeket, amelyek az 1956-os események ellenforradalmi jellegét bizonyítják! – A kis nebulók, ahogy huzogálnak!” – teszi hozzá leplezetlen gúnnal és rosszállással.

Hatéves kisiskolás volt akkor, 56-ban, s tanúja apja megveretésének. Az iskolából kijövet embersődültre lett figyelmes, s mikor a tömeg szétoszlott, apját láthatta középen s előtte a földön az összetört szemüveget. A salétromos tűzfal, aminek akkor nekitámaszkodott, hogy viharos hányással adja ki fölkavart gyomra tartalmát, traumaként tér vissza újra meg újra műveiben. Alighanem apja akkori megaláztatásán kesereg a „Pornográfia” alábbi részletében, első személyben, mintha vele történt volna: „Megerőszakolták arcomat? Megerőszakolták sem hosszú sem kurta termetem, megerőszakolták hosszú, barnaszeg ábrázatom, megerőszakolták fekete és fényes szemem, nagyocska, horgas orrom, nagyocska füleim, hosszú karjaim, megerőszakolták lábam ujját, körmei rút, ocsmány tekercek, talán a szűk csizma miatt, megerőszakolták vékony, csukahasú derekam, szép húsos teljes orcám, nyakam, torkom, combjaim, tomporaim, megerőszakolták?”

Csupa vád még az is, ahogy nyugtázza s elismeri, hogy mindez már a múlt: „Nem, mi nem kapunk pofonokat, mentesek vagyunk a fülesektől, s elkerüljük a taslikat, kihagyjuk a nyakleveseket, mellőzzük a frászokat, passzé a pofié, nem rimánkodunk életünkért, nem csavarnak szőnyegbe, nem csavarnak vizes, de már száradó lepedőbe, összeharapott fogainkat bicskával szétfeszítvén szánkat nem tömik tele sóval, talpunk nem duzzadt, nem véraláfutásos, nem lila-vörös, borotvált fejünkre vízcseppek rendben nem csöpögnek, hónaljunkat kelés nem feszíti, nem taposnak a gyomrunkba, körmeink többé-kevésbé sértetlenek, s ha nem, azért szemrehányással csak magunkat illehetjük, nem rugdosnak hál'Istennek tőkön, heréink szépek, szabályosak, jól működnek, épségben ragyognak, belünket nem ontják...”

A Kis magyar pornográfiában arról is értesülünk, milyen lelki konfliktusokhoz vezet a kényszerzubbonyként viselt öncenzúra. Sokszor csak játszik vele, mint egyébbel is (hol a nemzeti érzést: „A magyarok Istenére üszkösünk” – hol a „pártosságot” sértegetve: „kárunk és portmányunk”, értsd: pártunk és kormányunk), a bolond jogán: erkölcsi vagy politikai szempontból kényes szavakat helyettesít az „öncenzúra” szóval. (Az egyik Rákosi-anekdóta címe: „Viszket az öncenzúrá, megvakarom, mégpedig ott, ahol én akarom.”) Máskor azonban nyíltan lázad ellene. Mikor „kötetlen beszélgetésre” hívják a Rádióba, így felel: „igen köszöni a figyelmet, de ő nem tud kötetlenül beszélni, ő ebben az országban nem tud kötetlenül beszélni... ő csak kötötten tudhat beszélni, kötötten meg utál, így mindent megtesz, hogy ilyen helyzetbe ne keveredjék, ameddig az elhatározás dolga”. Még vitriolosabb a következő részlet, amelyben az öncenzúrárt önkíherelésnek nevezi: „Én vagyok az, aki kiherélem magam. (...) Igaz, ahogy elvékonyult hangon kiáltozom, *cápa! cápa!*, az azért nem semmi: a cápák ugyan nem ijedősek, nem az a dolguk, de a kies fővényen napozók közül lesz, aki fölemeli a fejét, ijedten magához inti kicsiny kölykét, vagy csak barátja izmos hasára ejti a kezét, vagy fölül vigyorogva, s örömet leli a cápa vad táncában. De hát a cinci hang, akárhogy is: nevetséges. És ezt nem csökkenti a színes látvány: ahogy a homályosan moszatos tengervízben ellebeg két véres herénk... Jó, rendben: az élet nem habos torta, kicsit szédelegve hát kijövünk a vízből, a homok gyönyörű és forró, kezünket tarkónk alá tesszük. Ha így, ha úgy: mégiscsak ott az Ég és ott a Nap. Legfőljebb nem ábrándozunk a nőkről meg a férfiakról. Szemérmünkre puha, bolyhos törülközőt terítettünk, és szemünket lehunyva ujjongva s rémülten gondolunk az életünkre.”

Hadd hívjam föl a figyelmet – eltekintve a megrázó tartalomtól – ennek a részletnek formai tökélyére, gyönyörű és plasztikus költői nyelvére. A magyar próza fiatal mestere költőnek is elsőrangú; próza-versei – egyéb szövegeibe beépítve – egy-egy ötlet szürrealista vagy expresszionista kidolgozásai, Örkény egyperces novelláira emlékeztető groteszk „fekete” humorrall.

Ám Esterháznál sem az ötlet sem a kidolgozás nem öncélú, nem l'art pour l'art. Novelláskötetében („Pápai vizeken ne kalózkodj”) még túlnyomó az öncélúnak tűnő művészi játék, szeszélyesen bizarr ötletek minden különösebb emberi-társadalmi mondanivaló nélkül, tipikus avangárd fogások és kísérletek. Nyilván az önképzés jegyében: a mesterséget így vagy úgy el kell sajátítani. A látszólagos könnyedség, amivel ír, ne tévesszen meg bennünket: munka van mögötte, sok körömrágás, áthúzások, újraírások, Flaubert-i műgond. Néha újraírja már nyomtatásban megjelent műveit is. Gátlástalanul plagizálja önmagát. A Termelési

regénybe beleépíti a „játékos gyermekkor” emlékeit, a Fancsikó és Pinta epizódjait; a lady biztonságáról írt regény alapélménye s így a címe is a Kis magyar pornográfiában kap bővebb kifejtést és magyarázatot: a „lady”, akinek biztonságáért senki sem szavatol s az író sem szavatolhat: a csúnyácska haza, egy zsíros bőrű, mitesszeres, mosdatlan szövőlányban megtestesülve, aki őt zsenge kamaszkorában megejtette, a maga szennyébe vonta, s akire vad vagányok, verőlegények várnak a Hév egy elhagyatott állomásán, s még szép tőle, hogy őt nem szolgáltatja ki nekik: „Le ne szállj, kisapám, mert úgy megtépnek, hogy nem bírsz többé iskolába menni!”

A hazáról, a hazai történelem e századi tragédiáiról szól a következő döbbenetes allegória is: „A terasznak nevezett loggián nyulat tartottunk. A város felett, olvasható az annalesekben, irdatlan vijjogással, felségjelzés nélküli parlagi sas jelent meg, és lecsapott szegény nyulunkra. Véresen szétmarcangolta, a pofájáról lehúzta a bőrt. (Nem igaz, rosszabb, édes Istenem, sokkal rosszabb. Görény volt, görény, görény.)”

Más vonatkozásokban is szívesen folyamodik az allegória és a szimbólum kelléktárához. Amikor a Termelési regényben egy reformjavaslat fölött összecsapnak a haladás hívei a sztálinista reakcióval, a harc karddal, kopjával, láncos golyóval, „tüzes lapdával – a török korra jellemző ósdi fegyverekkel folyik az Egri csillagok stílusában. A bürokrata ügyintézés lassúságát és elavultságát galambpostával szemlélteti; a reformisták postagalambjára, mely a várva várt jóváhagyást hozza, következetesen lecsap a sztálinisták vadászsólyma és széttépi. A regény második, önéletrajzi részében is sok mindent mond el „virágnnyelven”. Egyszer, edzésből hazafelé tartva, találkozott Weöres Sándorral, együtt bandukoltak tovább. „Am nemsokára vad kutyaugatás rázta föl őket báva sétájukból. A mester megjött, ezzel szemben Sándor úr szembefordult a két fenevaddal. Pompás állatok voltak, izmosak, erősek, fiatalok, foguk fehérje kihívóan csillogott. A mester ingerültségbe ojtott melancholiával azt mondta: – Micsoda poroszok! Sándor úr nézte a kutyákat, azok lassan elhallgattak; mozogni mozogtak, de a pofájuk csukva maradt. Sándor úr a szípkájával babrált, azt nézte földöntúli tekintetével, úgy mondta: – Vajon mikor leszünk mi ilyen szép kutyák? A mester akkor jól megnézte a kutyákat, s erre neki is eszébe jutott: – Vajon mikor leszünk mi ilyen szép kutyák? Egymást hallgatva tovább mentek ... Sándor úr jobbra ment, a mester meg balra.”

Ha igazuk van a kritikusoknak, akik az új magyar regény születését üdvözlötték a Termelési regényben, akkor azzal a paradoxonnal állunk szembe, hogy egy műfaj újjászületése egyben a műfaj paródiája is. A paradoxon feloldódik, ha meggondoljuk, hogy minden újjászületés kezdete a régivel való leszámolás, a bőrt levető kígyó példájára. De a politikai és társadalmi adottságok ismeretében, amelyek közt az újszülöttnak be kell bizonyítania életrealitását, egyébként sem meglepő, hogy az anekdota, allegória és szimbólum, valamint a nyelvi akrobatika mellett a stílusparódia eszközt sem hagyja kihasználatlanul az író. Eger ostromának, valamint a milleniumi évek parlamenti nyüzsgésének „belefollyatása” a Termelési regénybe egyben stílusparódia is. Annak számít az az alaposan kiaknázott ötlet is, hogy – Eckermann Goethe-életrajzát véve mintaképnek – a tulajdonképpeni regény két és félszeresére duzzasztott „jegyzet”-részben Eckermann-Esterházy ír Esterházy Péterről, a „mesterről”, naiv odaadással, időnként tudákos melléfogással vagy rosszalló fejcsóválással, epizódokat „mestere” gyermekkorából, kacagtató vagy könnyeztető, néha – mint láttuk – traumatikus élményeiről, de jelenéről is: intim részleteket családi boldogságáról, a regény születésének körülményeiről, valóságos és képzelt találkozásairól (mikor Erzsébet angol királynőt a légyfogás művészetére oktatja, vagy mikor Lollobrigidával pingpongozik; Mikszáth-élményéről már beszámoltunk), de legterjedelmesebben edző- és bajnoki mérkőzéseiről, a futbalcsapat gondjairól. Főleg az utóbbi részletekben alkot a konkrét és az áttételes értelmezés olyan kibogozhatatlan szövevényt, hogy abban meg a jó helyzetismerettel fölszerelt olvasó is el-eltéved, s észbekapva kénytelen visszalapozni; ohó, miről is van itt szó tulajdonképpen? Gólokról vagy másfajta sikerekről és kudarcokról? „Néhány furának ítélt pillantástól eltekintve, melyet egy-egy mérkőzés után, rendszerint a játékoskijáróban fogott el ő, s melyből valami sajátos biztatást (Jól van, fiú!) olvasható ki, nem történt semmi: nem kapott semmi titkos jelet, sem levelet, sem véletlenül elejtett szót, nem hívta senki váratlanul kis beszélgetésre, se presszóba, se máshová,... fizetését nem csökkentették, sőt előírászerűen emelték (2700 forint) ... helyzete sem a munkahelyén, sem a magánéletében nem vált lehetetlenné, semmi nem történt: meccsek jöttek, meccsek múltak – mégis lassan, ahogy a hideg egy elhamarkodott hajnali ásitás után, át- meg átjárta a mester testét egyfajta biológiai magabiztosság,...a hit: hogy nem van ő egyedül, lépései (sőt: a beadások, szöktetések, nyesések és hátrafutások) figyelhetők: figyelik, értékelhetők: értékelik, következképp felelősséggel tartozik erre-arra ő. És ez jó.”

Felelősség „erre-arra” – merre? Művei világosan elárulják, csak olvasni kell tudni őket. Lehet bármennyire formai újító, eszmei mondanivalójában a magyar irodalom legjobb hagyományait követi: elkötelezett író, népből-nemzetben gondolkodik. Még akkor is, ha nem szándékolja, sőt: tiltakozik a feltevés ellen. Ő nem

akar lenni sem hős sem áru, ő prózaíró akar lenni, ez az egyetlen ambíciója. „Megnyugtatóbb – írja a Pornográfiában –, ha bizony az író nem népből-nemzetben gondolkodik, hanem alanyban-állítványban. Nem mert hazátlan bitang. Hanem mert ha egy kicsit is jó, akkor úgyis nyakig az egészben, ha meg kicsit se jó, akkor hiába mondja: csak cifrázza...A hazaszeretet minőség kérdése.” – Hát ő valóban „nyakig az egészben”, hála a minőségnek. Noblesse oblige... A hazához való viszonyát Németh László szavaival jellemzi: „A lebecsülés jogos lehet mint ítélet, de nem lehet az mint magatartás. Országunk mint hely lehet elmaradott, számalomra méltó, mint működésünk kijelölt helye minden terek közül a legfontosabb. A hely, amelyen világra jöttünk, éppúgy kötelez, mint a természet, amelyet világra hoztunk.” – így fogalmazhatta volna meg ezt már Széchenyi, Vörösmarty is, maga az eszme pedig már Zrínyi elméjében megfogant.

Ez az elkötelezettség erkölcsi alapokon nyugszik, magától értetődő életfeladat, melyet keresni sem kell, mert az találja meg magának, az jegyzi el magának az embert. Ahogy Weöres Sándor mondja: „Én keresem a célokat, s a célok engem megtalál”. Akit pedig így megtalál a célja, az rabja lesz ugyan céljának, de minden más tekintetben szabad. A szabadság mint valami fluidum árad belőle, mint karizmatikus delej vonzza köréje a kósa szabadságvágyakat. Így érzi ezt ő is, beszél is róla a maga áttételes módján, a futbalcsapat közös vacsorájáról beszámolva: „A teendők némelyhol megszűnven, kis beszélő csoportok keletkeztek. A mester megkövültén észlelte, miközben köré is egy csoport kerekült, hogy az este nem hogy elkezdődött, de túl van a delején. Az ilyen-amolyan beszédek után azon kapta magát, hogy mellette suttognak, konspiratívan suttognak Szívét mindazonáltal, egy rövidke intervallumra, melegség öntötte el, hogy mégiscsak ő az, aki köré e vitatható csoportosulás megtörtént; érezni, hogy ha más is, de egy közülük.” Vagy idézzük a Pornográfia befejező sorait: „Tavaszdik. Megállapította, tavaszdik, Ettől olyan hajmeresztő ujjongás fogta el, mintha ő tehetne erről. Mintha: ő tavaszítana!”

Derűlátás? Jellemző, hogy e pár sornak a „Vereség” címet adta. Nem, neki nincsenek illúziói. A kuruc tudja, hogy „van tököls labanc és lövetős labanc”, s ha jelenleg a tököls labanc viszi a szót, az még nem ok a szalmalángos ujjongásra; a „húzd-meg-ereszd-meg” eszes váltogatása ez, s ha „ez nap lágy idő nagyon” is („tavaszdik”!), nem lehet bízni benne: „Végül persze hűvösödik, kemény csillagok kerülnek a fekete égre, a strázsákat váltják, az asszonyok lusta, lágy léptekkel tova, lehet majd ülni a mocskos szalmán ragadósán.”

Esterházy alapéletérzését nem a derűlátás és borűlátás véglelei határozzák meg. Sokkal jellemzőbb rá az az elszánt és illúziótlan célratörés, ami a hajótöröttek életakarásával rokon. Befejezéséppen idézzük ezt a részletet, amelyet két könyvbe is felvett, mint valami arany szabályt önmaga és mások számára;

„Élni mennyi? – Élni annyi, mint bizonyos lehetőségek között habozni, élni annyi, mint végzetesen erősnek érezni magunkat a szabadság gyakorlására, élni annyi, mint megválasztani, hogy mivé legyünk a világban, egyetlen pillanat sínes, amikor ez a készenlétünk alábbhagyhat és megnyughat, még amikor csüggedten hagynók, hogy történjék bármi, akkor is választottunk: a nem választást, de talán az élet éppen ekkor kezdődne, mert élni annyi, mint elveszettnek érezni magunkat, az, aki ezt elfogadja, már meg is kezdte a magára találást, már hozzá is fogott a maga igazi valóságának a feltárásához, már szilárd alapon áll; ösztönösen, mint a hajótörött, fog fürkészni valami után, amit megragadjon, és ez a tragikus, határozott, abszolút igaz tekintet, amivel a szabadulást keresi, el fog igazodni az élet zűrzavarában; csak ezek az igazi gondolatok: a hajótöröttek gondolatai, a többi: retorika, póz, önáltatás; aki nem érzi igazán magát elveszettnek, menthetetlenül elvész, vagyis nem találkozik soha önmagával, nem bukkan soha a saját valóságára.”

(1986)

SZTÁRAY ZOLTÁN

A magyar valóság nyomában

– Bibó István emlékének –

Verje meg, verje meg, ha van verő Isten,

Aki csak egy kicsit ósdit akar itten.

Mert itt kárhozat van, itt le kell gyilkolni,

Mindent, ami régi, ezeréves holmi,

Mindent, ami senyveszt, mindent, ami árul

S Etelkőzt teszi meg hű magyar határu.

(Ady: A márciusi naphoz)

A szentkoronával második elemista koromban találkoztam először. Iskolatermünk falán Dugovics Titusz önfeláldozása és Zrínyi kirohanása között hatalmas térkép függött, rajta a bal felső sarokban angyalos címer, alatta felírás: A Magyar Szent Korona Országai; meg hogy szerkesztette Kogutovicz Manó. Öreg térkép volt, a mutatópálca is megviselte már, a valamikor fényes-színes felülete alól itt is, ott is kivicsorgott egy-egy fehér folt. Erről a térképről tanultuk a vármegyéinket, ezek székhelyét. Némelyikkel bajunk akadt, mint Lika Krbava vármegyével is, nem tudtuk jól kiejteni. Osztálytanítónk, aki igen tudós ember volt és tanítóképző intézeti tanár is, hiába erőlködött, a tempós tiszántúli beszédre járó nyelvek beletörtek a sok mássalhangzóba. Ám az ő szájából sem hangzottak jobban ezek a nevek.

Azt tudtam már, hogy Lika Krbava vármegye, meg a többi kimondhatatlan nevű valahogy nem a miénk. Tudtam, hiszen szülőföldem, a hepehupás vén Szilágy se volt már az, pedig ezt igazán könnyű volt kiejteni; a székhelyét is, amelyet mi odahaza Zilajnak mondtunk. Amit igazán nem értettem a térképről, az a felirata volt, sokszor eltűnődtem, mi is lehet az a Szent Korona?

Jól emlékszem, a király fogalmával is ekkortájt ismerkedtem meg. A karácsonyi vakációt az egyik, a Nagy Milic tövében fekvő abaúji falucskában töltöttem, ahol az állami elemi iskola tanítónője rászedett, szerepeljek én is a műkedvelők színelőadásán. Oka volt erre, a tót nyelvű helységben rajtam kívül csak egynéhány gyerek tudott helyesen magyarul beszélni. Az irredenta-legitimista darabban nekem nem kisebb szerep jutott, mint Ottó királyfié. Már csak az utolsó, a színelőadást lezáró mondatomra emlékszem, amely így szólt: „Mert így akarom én: Ottó, a király!” Bajba kerültem ezzel a mondattal, a tanítónő véleménye szerint így kellett volna mondanom: „Mert így akarom én, Ottó a király!” Nemigen értettem a különbséget, pedig az igen kedves, még ma is a szívemben lakozó tanítónő, Morvay Imréné, magyarázta, Ottó még nem király, csak azután lesz, ha én ezt csengőhangú királyfiként bejelentem a nagyérdemű közönségnek. Ezzel az előadással egyszer s mindenkorra be is fejeztem legitimista tevékenységemet, míg a rosszul hangzó irrendentizmus alapvető emberi jogokért küzdő válfajáról a mai napig sem mondtam le.

Később, amikor odahagytam a kollégium nagy boltíves, sötét, lőrés-ablakú osztálytermét, megtanultam, mit jelent a szentkorona, a király, a magyar királyság. Különösen az utóbbi volt könnyű lecke; úgy tűnt, nálunk mindenütt minden magyar királyi volt. A pénzügyigazgatóság a Kossuth utcában, a rendőrség, a posta, még a Deák Ferenc utcai sóhivatal is. De nemcsak a hivatalok, épületek ékeskedtek ezzel a címmel, hanem az emberek is. Egyszer tanúja voltam egy jelenetnek: a megviselt kalapján ragyogó fényesre csiszolt, nagy sárgarézcímert viselő útkaparó így fizetett ki valakit, akivel összeszólalkozott: „Már pedig tudja meg, én magyar királyi útkaparó vagyok!” Az volt-e, vagy se, ma sem tudom, ám ettől a perctől kezdve nagyobb

tisztelettel néztem rá, ahogy kaparta az út sarát s széles ívben kerütem ki a kerékpárommal.

Volt korona is bőven! Ott volt az egyfilléresen, a bélyegeken, a különféle pecséteken, a kincstári lovak nyakán, Horthy Miklós katonájaként éneklő, foltozott ülepű nadrágba bújtatott magyar bakák gombjain is. Koronatültengésben szenvedtünk s közben megvertségünkben, megalázottságunkban, megcsonkítottságunkban nevetett rajtunk a fél világ; olyan népek is, amelyeknek igazi, húsból-vérből való királyuk volt. Úgy gondolom, olvasóink hálásak lesznek, ha nem hozakodom elő azzal az elcsépeelt szellemeskedéssel, amely az ekkori Magyarországot igen találóan jellemzi. Így éltünk mi a király nélküli királyságban, én jó ideig ama Nagytemplom szomszédságában, ahol Kossuthék 1849 tavaszán hiába vették le a Habsburgok fejéről a Szent Koronát s ahonnan hiába indultak el a korona nélküli címerrel a független magyar köztársaság felé.

Az idők szelét érző, a történelmi helyzetet világosan felismerő Károlyi Mihályt, Jászi Oszkárt megvetéssel, gyűlölettel emlegették; árulóknak kiáltották ki őket, jóllehet az árulók talán éppen azok voltak, akik Európa e szegletében a régen késő társadalmi forradalmat önzésükben, tudatlanságukban cserbenhagyták s az országot előbb a vörös-, majd a fehérterrornak dobták oda prédaként. Szorgalmasan akasztgattuk egymást, s ránk köszöntött az új barokk korszak: a magyar társadalom a századokkal korábbi szerkezetébe fagyott. Jogászaink ahelyett, hogy a huszadik századba ülő, mindenki jogát egyaránt biztosító alkotmány megteremtésén törték volna a fejüket, a magyar királyság jogfolytonosságát magyarázgatták. Azokat, akik a réges-régen esedékes szociális változást merték szorgalmazni, a szentkorona nevében hozott ítéletekkel riasztották el. Szegény szentkorona! Ha tudhatta volna féltve őrzött, megvasalt ládjában, mire kárhoztatták, mennyi szegényt kentek rá! Az ország vezetői-urai öröklötnék hitt és kierőszakolt érdekeiket védtek nevében s nem ismerték fel, jaj, százszor jaj annak a népnek, nemzetnek, amely felett megáll az idő.

Úristen, micsoda árat fizettünk azért is, hogy a második világháború után kimúlt a fából vaskarika királyság s feledésbe merült a szentkorona! S talán csak a jövő mondja majd meg, mibe kerül az, hogy a szovjet – ha úgy tetszik, az évszázadok óta expanziós hatalmi külpolitikát folytató orosz – birodalom árnyékában, felügyelete alatt született meg a második magyar köztársaság, hogy csakhamar a respublicából, a népuralomból, rémuralommá váljék. Ebben az időben se sokat gondolhattunk a koronára, a királyságra, meg a papíron szegénykező kényszer-népköztársaságra sem: hol reményt veszve, hol pedig reménykedve kapkodtunk a szabadság elérhetetlen levegője után az ostobaság, műveletlenség, a mérhetetlen hataloméhség és a bosszúálló gyűlölet szennyes mocsarából felszínre kúszott legújabb rendiség járma alatt. Ismétlem, feledésbe merült a korona, annyira, hogy az 1956-os magyar forradalom során szóba se került: nem a koronás címerrel cseréltük fel a gyűlölt vörös csillagot, hanem Kossuthkéval, a koronátlannal. Nem volt ez kegyeletsértés, a magyar nép akarata volt, népszavazás: forradalmunk nem akarta megállítani az időt, útja nem vezetett visszafelé.

Mi, az úgynevezett ötvenhatosok, a szentkoronával valójában csak menekülésünk után találkoztunk megint, amikor az egy évtizeddel korábban elindult honfitársaink közül igen sokan számon kérték rajtunk, miért hagytuk le a címerről? Hiába érveltünk, nem mi fosztottuk meg a címerünket a koronától, hanem még Kossuth Lajosék, a csatazaj csak igen lassan ült el. Magam is érthetetlenül szemlélttem azt a misztikus ragaszkodást, amelyet a korábbi magyar emigráció – főként a második világháború után menekültek – a szentkorona iránt mutatott. Valamikor 1958 őszén Washingtonban találkoztam egy volt magyar diplomatával, aki beszélgetés közben összekulcsolt kézzel, hála jelével az arcán nézett az égre, mondván: „Istennek hála, legalább a szentkorona is itt van velünk!” Ma is szégyellem, hogy erre a kötekedő, pestiesen megfogalmazott kérdésre fakadtam: „No, és miért jó az nekünk?” Az időközben az égiekhez költözött magyar úr soha többet szóba nem állt velem, s ezt nyilván ki is érdemeltem.

1977 novemberében a tűzhányó erejével tört ki újra a harc a magyar emigráció köreiben a szentkorona miatt; ezúttal az amerikai kormány és elnök ellen állt fegyverbe a nyugati magyarság, olyanok is, akik 1956-ban a Kossuth-cím erre esküdtek: ne adják ki a koronát a Kádár-rendszernek. Mások is megállapították már, e tiltakozásoknak semmiféle reménye nem lehetett. Az Egyesült Államok 1977-ben rendezte a még vitás anyagi ügyeit is Magyarországgal s nem volt semmiféle jogcíme az őrizetében lévő korona visszatartására. Az, hogy a magyar emigráció egyik-másik tagja véleményét is kikérték, minden valószínűség szerint csupán a látványossághoz tartozhatott. Szeretném megnyugtati az olvasót, nincs szándékomban visszakerődni a szentkorona visszaadása körüli meddő vitákat, s nem vállalkozom arra sem, hogy jósolgassam, milyen hatása lesz a közszemlére kitett koronának a magyar népre. Erre a kérdésre is sokan adtak már választ, ki így, ki amúgy mérlegelte, értékelte a lehetőségeket. Hogy mégis – látszólag igen profán módon – e kényes témát emlegetem, annak egészen más oka van. Az Új Látóhatár 1978-as 4–5. számában kitűnő alkotmányjogi szakértőnk, Feketekúty László és a kiadvány felelős szerkesztője, Borbándi Gyula, mérték

össze ismeretüket, érveiket a szentkorona és a szentkorona-tan körül. Ehhez a vitához sem szeretnék hozzászólni: alkotmányjogi ismereteim felette hiányosak; lévén, hogy amikor a Közgazdasági Egyetemen ezt a tárgyat hallgattam, az ugyancsak kitűnő és országos szaktekintélynek örvendő professzorunk két egész félét át ismertette velünk Horvát-Szlavónia alkotmányjogi helyzetét, jóllehet magam szívesebben hallottam volna valamit a legújabb magyar választási törvényről. Am professzorunk megrekedt a Dráva–Száva közén, a magyar választók jogai nem nagyon érdekelhették. Olvasván Feketekúty László igen nagy gonddal megfogalmazott értekezését, amelyben állítja, a szentkorona tana „egyáltalán nem veszítette el időszerűségét, hanem továbbra is nélkülözhetetlen szerepet tölthet be a magyar nemzet életében”, eszembe ötlött, különösen a nélkülözhetetlen szerep emlegetése miatt, hogy a hajdani magyar királyság, birodalom, a szentkorona s maga a szentkorona tana is – sok más egyéb tényezővel egyetemben – vajon nem sorakoznak-e fel azok között az elemek között, amelyek agyunkba fagyva, rögződve az illuzórikus, a valóságot tudatosan elhessegető, hibát hibára halmozó, torz magyar történelmi, politikai és közgondolkodást, meg a magunkról, a magyarságról alkotott hamis képet eredményezik? Ne essék tévedés: nemcsak az emigrációnkra gondolok, hanem az egész magyarságra. Innen és túl a Lajtán, a jelenben és az elmúlt századokban.

Közhelyet idézek, ha állítom, nincs tárgyilagos történetírás. Népek, nemzetek önmagukról írott történelme rendszerint megszépített, hízelt; a győzelmes csaták emlékeit sokkal jobban őrzik meg, mint a veszteségeket, a dicsőséges korszakokat jobban domborítják ki, mint a dicsteleneket. Tudatunkban azután még ezt a kozmetikázott történelmet is tovább formáljuk-kerekítjük, legendákkal, vágyainkkal övezzük, egyoldalúan ítéljük meg s észre sem vesszük, milyen zavarossá sikerítettük történelmi ismereteinket. Találkoztam Párizsban olyan magyarral, aki dicsekedve számolt be francia vendéglátóinak a hun rokonságunkról, Attiláról, az Isten ostoráról, aki a Szajna partján még ma is nagyjából a pokolból szabadult ördöggel azonos. St. Gallenben tanúja voltam egy tiszt svájci polgár megrökönyödésének, amikor az egyik, a forradalom után hozzájuk menekült magyar egyetemi hallgató nem kis büszkeséggel mesélte el, hogy bizony, a nagy kalandozások idején ebben a városban is jártak már magyarok. Kár volt dicsekednie, a St. Gallen-i polgár, a főiskola questora, ezt nagyon is tudta s a városnézést úgy rendezte, hogy közben megmutatta, eleink hol égették fel annak idején a kolostort. Mesélték, Augsburgban valamelyik rártati honfitársunk a Képes Krónika és a magyar közhiedelem szerint számolt be a Lech mezei csatáról a jámbor helybelieknek. Nem tagadta ugyan a magyarok vereségét, ám ennél sokkal jobban domborította ki, hogy Lehel vezér, mielőtt kivégezték volna, Konrád császárt kürtjével agyonsújtotta, hogy szittya módra szolgálja legyen a másvilágon. Az augsburgiak sohasem hallottak erről a fegyvertényről, s amikor állították, hogy egyik Konrád császárt sem verték agyon, barátunk bizonygatta a maga igazát, azzal is, hogy a megcsorbult kürt még ma is látható a jászberényi múzeumban. Lám, világos a kép: még az egyik legszörnyűbb vereségünket is igyekszünk valamiképp megszépíteni. Ám ne vessünk követ az augsburgiak vendégszeretetét igénybe vevő magyarra, a legendát magunk sem tanultuk másképp. Néhány évtizeddel korábban én is megilletődéssel csodáltam meg Lehel vezér kürtjét és se a csatavesztés, se a gyászmagyarok nem jutottak eszembe: képzeletem a messzi Lech mezőn járt, ahol a sisakos, turultollas, tagbaszakadt vezérünk egyetlen csapással agyonsújtotta a császárt. Úgy kellett neki – gondoltam –, már csak azért is, mert akkoriban nagyon nem szerettem a németeket.

Hogy a korábbi témánkhöz kanyarodjak vissza, legenda veszi körül a szentkoronánk eredetét is; 1880 óta tudjuk Hampel Józsefék vizsgálatából, hogy nem lehetett Szent István koronája, hiszen jóval nagy királyunk halála után készült. Ám magyarjainkat a legújabb kutatások bizonyítékai sem győzik meg, hitűkből fakadó véleményük más, s öltre mennek vélt igazukért. Történelmi tudatunkban hibásan rögződött meg a magyar királyság is. Szent István királyságát általánosságban folyamatos történelmi jelenségnek véljük, s nemigen vagyunk hajlamosak arra, felismerjük, ez a korai nemzeti királyság miként alakult át nagy területeket átölelő, más népeket, nemzeteket is magába foglaló, idegen uralkodóházakból származó királyaink alatt magyar birodalommal. Még később pedig függetlenségünket veszítve, magunk is más birodalom keretébe kényszerültünk. Gyakran feledjük azt is, hogy Szapolyai Jánoson kívül az Árpádok kihalta óta Hunyadi Mátyás volt – idegen származása ellenére is – az egyetlen nemzeti királyunk; s azt is, hogy századok óta teljes függetlenségünket, megnyomorítva, igazságtalanul megcsönkítva csak a két világháború közötti Horthy-korszakban értük el. Nem lehetetlen, hogy hamis nemzettudatunk fő oka éppen az, hogy a rég letűnt magyar birodalom lebeg még mindig a szemünk előtt.

A nagy európai birodalmak nemzeti államokra való széthullása, tagozódása idején a magyarság nem tudta megteremteni a maga nemzeti közösségét, államát. Ezt az elmulasztott lehetőséget csak jóval később, szörnyű fájdalom árán, külső hatalmi erők pótolták az embertelen és igazságtalan trianoni békediktátummal. Ám régi birodalmi tudatunk, gondolkodásunk túlélte ezt a tragédiát is, a trianoni határok etnikum

meghatározta, jogos revízióján túli, a „Mindent vissza!” jelszóval megfogalmazott területi követelés, amelyik még ma is hallatszik, ezt tükrözi. E maximalista elképzelés hangoztatói történelmi jogainkra hivatkozva magyarázták, magyarázzák érveiket, gyakorta felkészületlenül meddő módon bizonygatják foglalási elsőbbségünket s nem tudnak lemondani arról a birodalomról, amelynek térképéről elemista koromban tanultam Lika Krbava vármegyét. Persze, nehéz pálcát törnünk e honfitársaink fölött; éppen olyan nehéz, mint elfogadnunk azt a lehangoló tényt, hogy a történelmi idők folyamán a népek, nemzetek, országok sorsának alakulását nem az igazság, nem erkölcs, nem humánus és nem jog határozza meg, E gondolatokat felvázolva nem lehet elhallgatni Erdély áruba bocsátását az első világháború folyamán, amikor előbb orosz, majd francia kezdeményezésre az 1916. augusztusában Bukarestben megkötött titkos szerződéssel az angolok, olaszok, franciák és oroszok a Tiszáig ígérték oda Romániának a háborúba mellettük való belépés jutalmaként. E titkos szerződés aláírói aligha gondoltak történelmi jogainkra, egyszerűen meg akarták nyerni a háborút, amelyben mi okkal, ok nélkül a rossz oldalon voltunk. A háborúk fegyvereit, eszközeit általában nemigen váltogatják s jaj, minden időben jaj a legyőzötteknek!

A magyar valóság nyomait keresve, érdemes megemlítenünk e szerződésről, hogy megkötése után mindössze harmadfél esztendeig maradt titokban. A párizsi Le Temps 1919. február 3-án a megállapodás teljes szövegét közölte s így az úgynevezett béketárgyalások idején már ismert kellett legyen. Nem tudunk arról, hogy az inkább rapportra, mint tárgyalásra hívott magyar békeküldöttség erre bármilyen formában is hivatkozott volna. De hiába keressük nyomát a modernkori magyar történelmi munkákban is. Kérdés, ismerték-e egyáltalán diplomatáink, állam férfiaink annak idején? Jászi Oszkár hivatkozik az egyik munkájában a közte és Tisza István között történt beszélgetésre, amelynek során ő említette, hogy egy titkos szerződés értelmében a háború után a magyar–román határt Debrecen térségében húzzák meg. Tisza nem mutatott különösebb érdeklődést, mindössze a bihari birtokait féltette, amelyek majd Romániába esnek. Mi lehetett az oka ennek az érdektelenségnek? Egyelőre csak találgathatjuk. Egyféle burokbán, az adott valóságtól elszigetelve éltek a vezetőink? Hogyan lehetséges az, hogy ezt az Erdély sorsát meghatározó szerződést nyilvánosságra hozatala után mintegy hat évtizeddel e sorok szerzője – aki még csak nem is történész – ásta ki, fordította magyarra és adta közre, otthoni és a külföldön élő hivatásos történészeink nem kis izgalommal járó meglepetésére?

Sokan lehetnek, akik a sajátos, illuzórikus és hamis történelmi szemléletünkben, magatartásunkban fajtabébi tulajdonságokat keresnek. E feltevésnek ellentmondhat az, hogy a szláv eredetű, ám a miénkhez hasonló életutat megjárt lengyelek magatartása igen közel van a magyarságéhoz. Így azután arra a következtetésre juthatunk, hogy történelmünk eseményei, adottságai alakítottak bennünket ilyenre, s ha e magatartás gyökereit keressük, bizonyára a messzi századokba kell visszanyúlnunk.

Nem kétséges, a vérünkbe beivódott, agyunkba rögződött, a dicsőséges magyar századokat idéző nemzettudat kialakításában igen nagy szerepe volt a katolikus egyháznak. Korábban is, de különösen az ellenreformáció idején – szemben a protestáns realitás-szemlélettel – a földi világ fölötti vallásos misztikumba emeli a magyar királyság fogalmát s hangsúlyozza, a magyar állam megalapítója az ősi katolikus, szimbóluma pedig a Szilveszter pápa adományozta szentkorona. István és László királyaink szentté avatása, az apostoli király és királyság elnevezések is öregbítik ezt a misztikumot. A hazánkba megkésve érkező, a földi világtól, valóságtól elrugaskodó, fenséget kereső barokk-szemlélet, főként a jezsuita atyák buzgólkodása nyomán megteremti a Regnum Marianumot, Mária országát, amely virágzik, hatalmas és az égiek védelmében biztonsággal nézhet a jövő felé is.

„A Szent Korona nem test és vér szerint való örökség – hirdeti a korszak egyik szószólója –, hanem Boldogasszony kezéből adatik, kinek tetszik. Azért, aki e koronára vágya, eszébe vennie, minémű törvénnyel járna a magyar korona. Elsősorban azért, hogy apostoli; másodsor, hogy angyali ajándék; harmadszor, hogy Szűz Mária kezében és szabados hatalmában áll annak adni, akinek tetszik.” Hát bizony, ha e szemléletet egybevetjük Verbőczy István megfogalmazta szentkorona tanával, amely szerint Magyarországon minden hatalom forrása és az alapja a földön járó lényekből adódó nemzet – ez utóbbi alatt természetesen csak a nemesi rendet értve – s nem az égi vagy földi hatalmasságok, a magyar valóság után kutatva, csóválhatjuk a fejünket. Elgondolkodtató az is, hogy ebben az időben a „virágzó és hatalmas ország” függetlenségét veszítve a Habsburg-birodalom jármát nyögte. Két Magyarországon éltünk ez idő tájt is: az egyik az álmok birodalma volt, a másik a valóság porában fuldokolt. Ez utóbbinak ritkábban akadt szószólója.

Ám a különben rendkívül nagy műveltségű és sokoldalú nevelést kapott jezsuiták ezt az utóbbi Magyarországot nem látták meg, így nem is ismerhették. Ellentétben az egyszerű nép körében tevékenykedő protestáns papokkal, ők a felsőbb körökben végezték munkásságukat; felismervén, egyetlen főúrral sok ezer más lelket téríthetnek vissza a katolikus egyházhoz. Elmondhatjuk, hogy akkor, amikor tanításaikkal olyan

lényegesen járultak hozzá hazánk műveltségének emeléséhez, nemzeti tudatunk erősítéséhez, elképzeléseikben egy sehol sem létező, illuzórikus és misztikumokkal telített Magyarországot teremtettek meg.

Szemléletünk, ahogy mondani szokás, történetietlen lenne, jómagunk pedig igazságtalanok, ha a katolikus egyház és a jezsuiták e nemzeti érzést felkeltő tevékenységébe belekötnénk. Még akkor is, ha úgy találánk, hogy szándékuk elsősorban az „ősi katolikum” korábbi erejének, domináns voltának visszaszerzése, megerősítése, biztosítása volt. A nemzetnek nagy szüksége volt ekkor a lelkesítésre, bátorításra. Hogy azután ez a tevékenység később, mintegy túladagolva, hozzájárult a magyar illuzórikus, irreális történelmi köztudat elburjánzásához, azért se a jezsuitákat, se az egyházat ma semmi értelme nem volna kárhozatni, számonkérni.

Ugyanezt mondhatjuk el Vörösmartyék romantikus korszakáról, amelyet eme általánosságban idegen származású, magyarul talán nem is beszélő, ám dicsőséges, ősi korunkat latinul megénekelni kezdő jezsuiták mintegy előkészítettek. Vörösmartyék emlegetve, érdemes idéznünk, amit Juhász Géza ír A magyar szellem vándorútja című kitűnő magyar irodalomtörténeti vázlatában: „A honfoglalás eposzát már Csokonai óta várja a magyarság. Most meg is kapja: káprázatos nyelven. Ez az eposz mennydörög, mint Berzsenyi, s lágyan hárfázik, mint Csokonai. Képzelt ereje kimeríthetetlen. Egész mitológiát teremt: Hadurat, Ármányt, démonok tömegét. Hadseregeket mozgat. Tíz éneken át csattog a kard. Egész világot formál semmiből, millió színben tündöklőt s minden porcikájában magyart.”

Nem szabad megfeleltkeznünk a minden bizonnyal jó szándékkal megírt középkori krónikáink szerepéről sem. Szerzőik szájhagyományokból, legendákból, gyakran kétes forrásokból merítettek a századokkal korábbi események leírásánál, rendszerint megint csak a ránk nézve kedvező, dicsőséges időköt rögzítvén le. E krónikák anyaga azután befolyásolja a későbbi történetírást is, állíthatjuk, egészen napjainkig. Hazánkban a tárgyilagosságra törekvő történelmi munkák sohasem voltak népszerűek. Ezekről a kísérletektől a századforduló magyarsága éppen úgy idegenkedett, mint a két világháború közötti, vagy akár a napjainkban Magyarországon vagy külföldön élő. Több készségünk van az álmodozáshoz, mint a megismerhető valósághoz; s ha valaki ébresztgetni akar bennünket, könnyen rásütjük a hazafiatlanság bélyegét. Közben úgy járunk, mint a sokezeres nyájról ábrándozó juhász, akitől álmodozása alatt mások elhajtják a néhány birkáját is. Olyan vadhajításokra, mint például a sumér–magyar rokonság bizonygatása, talán nem is érdemes szót vesztegetnünk, még akkor sem, ha ezek az utóbbi esztendőkből őstörténetünk megújuló kutatásával egyetemben – bizonyára nem ok nélkül – megint divatba jöttek.

Korábban említettük, hogy ha a magyar illuzórikus nemzet-tudatot, történelmi szemléletet előidéző okokat keressük, a távoli magyar múltba kell visszanyúlnunk. Ezt kell cselekednünk akkor is, ha azt igyekszünk megvizsgálni, volt-e a mindenkori magyarságnak olyan rétege, csoportja, amelyik a századokon keresztül hordozója, generációról generációra átadja ennek az illuzórikus, irreális magatartásnak? Volt-e olyan körülhatárolható rétege a magyar társadalomnak, amelyiknek füle különlegesen volt ráhangolva többek között a krónikákra, legendákra, a jezsuita atyák, Vörösmartyék korábban említett lelkesítésére, biztatására, a századforduló millenneumos szíréhangjaira, Rákosi Jenőék húszmillió magyart és Mennysország-Magyarországot ígérő maszlagára, a két világháború közötti korszak hazafiasnak vélt szolam-puffogatásaira? Volt-e olyan társadalmi csoportunk, amelyet a torz magyar történelmi szemlélet, a hamis nemzet-tudat melegágyának tekinthetünk?

Sok jel mutat arra, hogy ez a réteg a már egyébként is az unalomig szidott, kárhozatott, a századokat túlélő Verbőczy-féle nemességünk tájékán kereshető. Annak a kis- és közép-nemességnek a tájékán, amelynek késői képviselőit – akik nem szükségképpen vérségi leszármazottai is ennek a történelmi osztálynak – még manapság is fellelhetjük. Nemcsak a nyugati emigrációk soraiban, hanem Magyarországon is. A múlt században ez az osztály végre lassan-lassan felbomlik s részesévé válik a fokról-fokra kialakuló, konglomerát jellegű magyar középrétegünknek, középosztályunknak. Talán azt is megkockáztathatnánk, gerincévé. S nemcsak szerkezeti, de erkölcsi és tartásbeli szempontok miatt is. Ettől az időtől kezdve az említett melegágyat a középosztályunk gondozza; gyakran jobb ügyhöz méltó szorgalommal gyomlálván ki a hasznos növényeket a féltve őrzött gaz közül.

A sajátos magyar történelmi, gazdasági és társadalmi állapotok csak igen lassan teremtették meg a vékony polgári rétegünket, amelynek sohasem volt akkora dinamizmusa, befolyása, hogy haladóbb, realisabb irányba tudta volna igazítani a kiegyezés után megint a régi kiváltságai felé kacsingató nemességünket. Éppen ellenkezőleg, nagyobb – jórészt ugyancsak idegen származású, főként német eredetű, neofita – részük még tovább is tüzelte a most már határozottan nacionalista irányba forduló

történelmi- és köztudatunkat. Nincs mit kertelnünk, ennek a most már vegyes, ám egy húron pendülő rétegnek – ha úgy tetszik, társadalmi érdekcsoportnak – az öröksége maradt, megtetézve az Osztrák–Magyar Monarchia kétes értékű, antik romjaival a két világháború közötti, tömegében sekélyes műveltségű s éppen azért minduntalan a kultúrfőlényre hivatkozó, az akkori világ zaja-baja elől fülét-szemét befogó középosztályunkra. Ezt a középosztályt a saját soraiból kikerülő, európai műveltségű, szélesebb horizontú, a magyarság valódi érdekeit felelősséggel felmérni tudó, gondolkodó elmék sem tudták észhez téríteni. Nem vezetett nagyobb sikerre a munkás- és népi mozgalmakból támadt, a honi szociális bajokat feltáró, azok orvoslását sürgető csoportok erőlködése sem, jóllehet egy-egy reménysugár már a harmincas esztendőkből itt-ott felderengett a látóhatárunkon. Végül is, a felelőtlen háborús kaland után így szakadt ránk megint a pokol, szinte nem is tudjuk már, hányadszor. Az a pokol, amelynek kapuját rajtunk kívül álló erők nyitották ki számunkra, ám amelyikbe magunk is megváltottuk a belépőjegyet. Ebben a pokolban, amelyhez a tűzrevalót maga is szállította, középosztályunk felszámolódott. Egy része a kitelepítések, internálások, börtönök révén égett el, ha nem került akasztófára; mások a hazátlanság lassan hamvasztó tűzére kerültek. Vele hamvadtak, hamvadnak el azok is, akik útmutatói lehetnek volna, akik megéreztek, meglátták, megtanulták, merre vezethet a magyar valóság útja. A második világháború mintegy milliányi magyar áldozatához így sikerítettünk még hozzá jó néhány százzezernyi: szinte versengtünk egymás pusztításával.

Akadhatnak, akik könnyen vetnek keresztet erre a letűnt, konglomerát jellegű középosztályunkra, ám lehetséges, hogy ha ez az öncélú társadalmi érdekcsoport maga meg is érett a pusztulásra, tagjainak zöme – ismerete, képzettsége, szaktudása miatt – hasznos tagja lehetett volna egy megújuló, nyugati értelemben demokratikus Magyarországnak.

Abból, hogy ilyen határozottan emelem ki középosztályunk szerepét, egyesek talán arra a következtetésre juthatnak, hogy a bűnbakságot nemzeti tragédiáinkért e társadalmi osztálynak osztottam ki. Távol áll tőlem ilyen elhamarkodott ítélet: mindössze a hamis történelmi- és nemzeti-tudatunk kialakításában való szerepére szeretnék rámutatni, mintegy a betegséget előidéző egyik, igen jelentős okra.

Nem mulaszthatjuk el, hogy meg ne kérdezzük: támadt-e a mai Magyarországon e letűnt társadalmi csoportnál jobb? Nem támadt és a magyar tragédiáknak ez az egyik legsúlyosabb jelensége. Meg az, hogy már a háború, mi több, az 1956-os forradalom után felnőtt nemzedékből megint kialakulni látszik egy megalkuvó, jobbára csak a maga érdekeit kereső, az annyit hangoztatott „osztály nélküli társadalomban” osztályösszefogást, a nemzettel, néppel szemben cinikus felelőtlenséget mutató új középosztály. Mintha a magyarságnak kötelező hagyományai volnának: ahogy Verbőczy idejében sorakoztak fel a magyar köznemesek a főnemesi rendhez, hogy ők is részesüljenek a hatalomban, úgy fognak most kezét a mindenható párt felső tízezerével a közöttük és a dolgozó tömegek között elhelyezkedő, a végrehajtó szerepet szolgai módon vállaló, néha túlteljesítve végző s ezért kiváltságokhoz jutó, kisebb-nagyobb szabálytalanságaikért türelmes vagy éppen megértő elnézést élvező százazrek: az új magyar középosztály. Ez az új társadalmi érdekcsoport – némi kivétellel – nemcsak elismeri, de büszkén vállalja is a konformizmust, dicsekszik azzal, hogy nincsenek elvei, s ahogy a két világháború közötti elődjük vállalták Horthy Miklós királyságát, úgy vállalja most az új Bethlen Gábornak kikiáltott Kádár János népi demokráciáját. Jóllehet, életformájából tudja, hogy az nem népi és nem is demokrácia. Mi több, életszemlélete, életmódja, megnyilvánulásai feltűnő rokonságot kezdenek mutatni az annyit becsmérelt, elátkozott magyar dzsentrivel, s egyik-másik tagjának a stűszivadász-kalapjára már-már felrepült a zergetoll is.

Térjünk most vissza a 16. század magyar köznemességéhez, amelynek kiváltságait és a hatalomban való – megítélésem szerint inkább csak vélt – részesedését Verbőczy István a meggyengült királyi, mondhatnók, központi hatalomtól harcolta ki. Verbőczy ekként fogalmazta meg a szentkorona tanát:

„A közhatalom ősforrása és tulajdonképpeni birtokosa a nemzet, amely a maga hatalmát önként ruházta át a királyi hatalom közjogi jelvényeként tisztelt szentkoronára s ennek útján, ezen keresztül a koronával homlokán érintett királyra” – olvassuk Szekfűtől – „...Az országban nem lévén más hatalom és birtokjog, mint a nemesi, minden a szentkoronából árad szét a nemesekre, viszont a szentkorona és viselője hatalmát a nemesek összességétől kapja. ...Nincs tehát fejedelem, csak a nemességtől választott és nincs nemes, csak a királytól nemesített.”

Nincs kétség: a szentkorona tana ilyenén való megfogalmazása szerint a nemzet – értve alatta a fő-, köz- és kisnemességet – hatalma a király fölött állna. Ám, ha végigtekintünk hazánk történetén, ha a megismerhető valóságot vizsgáljuk, be kell látnunk, ez a feltételezett s lerögzített nemesi hatalom nemigen érvényesült, inkább csak a rendek agyában, vágyaiban létezett. Köz- és kisnemességünk azt sem érte el,

hogy a főnemességgel a Hármaskönyvben biztosított egyenlő jogokat élvezhesse. A királyt magát is ez időtől kezdve a mindenkori külső hatalmi erők ültették a magyar trónra, néha meg sem koronázva. A nemesi rend, az akkori nemzet, inkább csak kiváltságokhoz jutott, a vélt hatalmát a jobbágyság feletti hatalmaskodásban élte ki. Így vált Magyarország társadalmi vonatkozásban a magyar nemesség országává, s ez a rend akkor vonta meg az ország lakossága zömének majd minden jogát, amikor nyugaton az erősebb központi hatalmak igyekeztek minden alattvalójuknak elviselhető életlehetőséget biztosítani. Az annyit átkozott Habsburg-királyaink e téren való javítási kísérlete megghiúsult a kiváltságai és maradisága páncéljába öltözött nemességünk ellenállásán. Okkal hihette hát ez a társadalmi érdekcsoport: a hatalom letéteményese, jöllehet csupán a „nemtelen” tömegek kihasználója és társadalmi fejlődésünk kerékkötője volt, maradt.

Egykori nemességünk, majd a letűnt középosztályunk jó részének eszményképe, Verbőczy István, ez a becsvágyó Bereg megyei kis-nemes megérdemelten foroghat sírjában. Nemcsak a magyar jogfejlődést századokra megakasztó Tripartitum – lényegében a nemesség jogainak – megfogalmazása miatt, hanem azért is, mert műve a köz- és kisnemességet szembe fordította az ország népével. Érdemes elgondolkodnunk, miként alakulhatott volna hazánk társadalmi berendezkedése, történelmi, gazdasági élete, ha ezek a rétegek nem a jobbágyság ellen, hanem éppen mellette foglalnak állást.

Híres perlekedő nép vagyunk. Nem lehetetlen, ez az örökség is Verbőczy Istvánról maradt ránk. A Hármaskönyv nyomán szinte előntik az országot a peres ügyek, főként birtokpercek; mindenki mindenkít perel. A kialakuló, úgynevezett jogásznemesség csakhamar kitanulja a törvény fifikáit, kibúvóit, buktatóit: a hozott bírói ítéletek gyakran nem az igazságon, hanem jogi formaságokon múlnak. Ezek a formaságok módot adtak arra is, hogy egyes perek nemcsak évtizedekig, hanem több generáción keresztül is tartottak. Maga Verbőczy István is él a lehetőségekkel, országos ítélőmesteri tisztségében mérhetetlen vagyonát – a Hármaskönyv védelme alatt – nem a legtisztességesebb körülmények között gyarapítja. Úgy vélhetjük, helyénvaló a kérdés: volt-e Verbőczyéknek közül ahhoz, hogy Magyarország még a huszadik század első felében is sokkal inkább volt a jogászok, mint a jog országa?

Másik kérdésünk: mennyiben járultak hozzá Verbőczyék a történelmünkben határozottan kimutatható jogi formalizmus kifejlődéséhez? Érdemes felütnünk Prohászka Lajos 1930-ban megjelent, A vándor és a bújdosó című munkáját. Ebben a következőket írja a szerző: „A magyarság létének nagy összeforrasztója, megköttője, konzerváló tényezője a jogi formalizmus, de ugyanakkor minden történeti katasztrófájának is előidézője, vagy legalábbis ebben jelentékeny közrehatója. A fejlődés folytonosságát ugyanis a formák csak akkor tudják biztosítani, ha helyet adnak a folyton megújuló életszemléletnek. Kell azért a formákat fenntartó akarathoz egy megoldó akarat, amely a formák jelentés-változását lehetővé teszi úgy, hogy ezzel a jelentésváltozással maguk a formák is lassan átalakulhatnak. A magyarságnál éppen ez a megoldó akarat hiányzik. Annnyira bízik a formákban, hogy velük a soha előre nem látható élethelyzeteken is uralkodni akar s miközben rákényszeríti őket a közösség egész organizmusára, nem veszi észre a változó idők méhéből fakadó, a feje fölé gyülekező fellegeket. Ezért mutat a magyar élet örökös zökkenőket, mély, szinte áthidalhatatlan hasadásokat; ez az oka, hogy minden új mozgalom és szellemi átalakulás csak elszigetelt egyeseknek tisztán lelkiállapotbeli kifejezéséig jut el s rendszerint az is marad mindvégig, a valóságba nem kapcsolódik, a teljesülésig nem jut el, ha csak akkor nem, amikor már késő.”

Érdemes idéznünk Szekfű Gyulát, aki szerint történetíróink közül Szalay László ismerte fel először „az ezeréves magyar állam keretén belül az alkotmányos viszonyok változásait és ezzel hatályon kívül helyezi azt a tabuszerű illúziót, mintha a magyar állam alkotmánya ezer esztendőn keresztül nem változott volna és a vérszerződéstől kezdve ugyanazon magas szabadságvédelmi elveken épült volna fel, unicumként a kontinensen, melyhez legfeljebb az angol alkotmány hasonlítható. Munkája nem is tudott soha népszerűvé válni, miután a magyarság a múlt történetében mindenkor a saját tükörcépét akarta megcsodálni.”

Kornis Gyula szerint: „A magyar politikai élet tele van évszázadokon át tudatos és nem tudatos fikciókkal. A magyar állam de jure való önállósága arra a fikcióra csábította a nemzetet és legjobbjait is, hogy a magyar állam de facto való önállóságát is hirdették: a tényleges hatalom illúzióját keltették.”

Kornis idézi Széchenyit is, aki bírálván a magyar állapotokat, ezt írta; „Nincs a világon a hatalomnál erősebb argumentum, hogyha az valóságos, de ellenkező esetben az argumentum nem vezethet más eredményre, mint mohácsi tragédiákra.”

„A túlzó történeti tudat – folytatja Kornis Gyula Az Államférfi, A politikai lélek vizsgálata című munkájában – a nemzetet csupa jogi illúziókba ringatta: több jelentőséget tulajdonított a papíros alkotmánynak, a kikényszerített jogi formuláknak, a külsőleg törvénytörvényszakaszokban paragrafált szabadságnak, mint az élő

valóságnak s a reális belső értéknek. Ha jogi formulát kapott a nemzet, akkor már nyugodtan megalkudott a csúnya valósággal. A nemzet függetlenségi vágya időről időre kielégül, ha közjogi hallucinációba ringatta magát. Micsoda vívmánynak érzik a rendek az 1790. évi X. törvénycikket, amely kimondja: Magyarország a hozzákapcsolt részekkel együtt szabad és kormányzatának egész törvényes módját illetőleg független, azaz semmi más országnak vagy résznek alá nem vetett, hanem saját állami léttel és alkotmánnyal bíró, tulajdon törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára igazgatandó és kormányzandó ország. Persze – írja Kornis Gyula –, azért minden maradt a régiben: továbbra is a legjelentéktelenebb magyar ügy sem volt elintézhető a bécsi osztrák államtanács tudta és hozzájárulása nélkül.

Nem annyira képzelőerőre, mint némi tárgyilagos történelmi ismeretre van szükségünk ahhoz, hogy ezt az illuzórikus politikai gondolkodást, hamis nemzet-tudatot hazánk történetében felismerjük. Elég csak az 1848–49-es szabadságharcunk melléfogásaira gondolnunk; főként arra, mennyire nem ismerték fel Kossuthék sem a Kárpát-medencében lakó nemzetiségek jelentőségét, igazi szándékát, amelyekre maga Kossuth Lajos is csak később, az emigrációban döbbsen rá. Általánosságban meddő a történelmi események bírálatánál megkérdezni: mi lett volna ha..., ám hadd kérdezzük meg mégis magunktól, hogyan alakulhatott volna hazánk sorsa, ha Deák Ferenc, a haza bölcse, hallgatva az elveihez haláláig ragaszkodó Kossuthra, idejében ismeri fel, egy már csődbe jutott, halálra ítélt Habsburg-birodalomhoz társította be a nemzetet? Ha felismeri, a századok folyamán meggyengült magyarság képtelen az egyenjogú társulásra és függetlenségünk csupán írott malaszt marad; hogy e birodalom előrelátható felosztásakor minden bizonnyal fizetnünk kell? Mi lett volna, ha fogunkat összeszorítva, együtt viselve a sorsunkat a Kárpát-medence többi népeivel, visszautasítva a régi dicsőségünkre csábító ajánlatot, kívül maradunk ezen a frigyen? Vajon, ha így távol maradván a háborútól is, ülünk le együtt a szomszéd népekkel a Habsburg-birodalmat felosztó asztalhoz, határainkat Párkányinál, Biharkeresztesnél, Kelebiánál húzták volna-e meg? S hátha így még Kossuth és mások konföderációs tervének is lehetett volna reménye? Ma már hiábavaló, igen fájdalmas kérdések ezek!

Mennyi kárt okozott a nemzetiségeink függetlenségre, vagy egyenlőségre való törekvését célzó mozgalmak – birodalmi szemléletünkől, torz politikai gondolkodásunkból fakadó – meg nem értése, elnyomása! Ha valaki kíváncsi erre, vegyen magának fáradságot s lapozzon bele a korabeli francia, olasz vagy angol hírlapokba.

Kérdezzük meg, mi hasznunk volt az első világháború utáni fából vaskarika királyságból? Javunkra vált-e azzal, hogy társadalmi fejlődésünk féke, egy divatjamúlt rendiség oltalmazója volt? Fel tudjuk-e mérni, mennyire izgatta a körülöttünk és kárunkra megteremtett úgynevezett utódállamokat, az ezek létét garantáló nagyhatalmakat azzal, hogy megint az elnyomó, birodalmi szerepre vágyó képződménynek tartották?

Végezetül, amit kihagytam e vázlatos gondolatokból, hadd mondja el helyettem Apáczai Csere János, aki negyedfél évszázaddal korábban, amikor megtért nyugat-európai útjáról és elfoglalta a gyulafehérvári kollégium tanári székét, így szólt időn, téren át minden magyarokhoz, hozzánk is:

„Ó, szegyélljük meg immár ily nagymérvű oktalanságunkat, restelljük már egyszer, hogy bennünket barbároknak, bárgyúknak, tudatlanoknak és faragatlanoknak hívhatnak; mi kedvünk tellik abban, hogy az idegeneknek örökké csak a gúny tárgyaivá leszünk? Ideje felébredned, te álmos, te hálgyogos szemű magyar nép! Végre-végre ősi álmaidból ébredj fel, lehelld ki magadból Bachust, akinek mindig áldozol, szemed homályát írral oszlasd el. Nézd, szemléld, vizsgálld meg annyi nyomorúságodnak forrásait, melyek elárasztanak, hogy kedvenc zálogaid, a haza reményei, a bölcsőtől fogva a tudatlanság feneketlen mélységeiben vannak elmerülve és soha a világosságot, a maguk és a haza hasznát nem látják.”

(1979)

VATAI LÁSZLÓ

Bethlen Gábor

– Erdély fejedelme –

Ma este Bethlen Gábor Erdély fejedelme és választott magyar király ideológiájáról kellene előadást tartanom ebben a nevérről keresztelt Körben. Neki azonban, a szó történelmi értelme szerint, nem volt ideológiája, így erről nem beszélhetek. A téma mégis rendkívül fontos. Bethlen Gábor életműve közepébe vág és az értelmét adja, de ilyen fogalmazásban: a fejedelem és az ideológiák. Pontosabban: Bethlen Gábor harca a világnézetek ellen, a magyar valóságért.

Félreérthetetlen tételtől induljunk ki: a valaha is élt egyik legnagyobb magyarról beszélek, országalapító ember a témám. Történelmi köztudatunk szerint Szent István volt az országalapító, s bizonyos megszorítással ez a látás vitathatatlan. Bethlen Gábor viszont nem második országalapító, mint a tatárjárás után IV. Béla, hanem a XVII. század elején a másik ország megalapítója, az újkor népi, modern államáé. A Kárpát-medence keleti területe, az Erdélyi Fejedelemség csak eszköz volt a kezében, az egész országért dolgozott, a teljes magyar nép felszabadítása volt a célja. Korai halála a legtragikusabb esemény az újkori magyar történelemben: munkáját nem fejezhette be, elért eredményeit viszont ideológiákra támaszkodó ellenséges hatalmak néhány évtized alatt megsemmisítették. Bethlen Gábor modern Magyarországa helyett egy középkori, egész- vagy félféudális, sokszor osztrák tartományként magának is idegen ország dőcögött tovább a XX. századig.

Néhány mondattal rajzolom csak meg az akkori Magyarországot. A XVI. század első felében összetört Mátyás király erős, mutatós birodalma. Vele pusztult Kelet-Közép-Európa négyszáz évig érvényes rendező elve is. Utána kétszáz évig háborús anarchia pusztított Európának ezen az érzékeny részén. Belső robbanással kezdődött a tragédia: 1514-ben, a Dózsa-féle parasztlázadás leverése után összetörték a jobbágyságot, jogilag is kívül rekesztették a nemzeten. Néhány évtized múlva a török támadások alatt három darabra tört az ország. Reálisan nézve: a középső részt beintegrálták a török birodalomba; a nyugati és északi rész Habsburg uralkodók alatt, Magyar Királyság címen a német császárság eszköze lett, állandó harctér a birodalom érdekében; a keleti terület, Erdély pedig félig-meddig szabad, török hűbéres állammá vált. Nem volt többé ország, egységes nemzet és öncélú magyar állam. Külsőleg és belülről összetört minden, de 1600 elején Bocskai István és Bethlen Gábor feltűnésekor még számottevő erőt képviselt a három felé szakadt magyar nép. Csak új országalapító kellett, aki a romok helyén ismét egységes, öncélú államot hoz létre. Nem a régit restaurálja, hanem egy másik Magyarországot épít, minden szempontból az újkori Európa szerves részét. Kibontakoztatja és beteljesíti a magyar valóságot. Ezt a feladatot vállalta a fejedelem.

Előadásom lényegét az előbb így határoztam meg: Bethlen Gábor harca a világnézetek ellen, a magyar valóságért. Nézzük meg közelebbről az ideológia mibenlétét; majd az akkori magyar valóságot; s a kettő viszonyát a fejedelem életművében.

Az ideológia minden jelenséget meghatározni hivatott eszmerendszer. Jelentkezhet a tudományban, vagy a gyakorlati életet manipulálja, rendszerint egyszerre akar mestere lenni mind a kettőnek. Befolyásolhatja az egzakt természettudományt és új történettudományt ír. Minden világnézet, ideológia szükségképp letér a valóság talajáról, s lényege szerint hamissá formálja az új eredményt. A tudomány egyetlen valósága a ráció,

de még ezt is könnyen elködösítik az illúziók. Egy csomó lejárt elméleti rendszer s az ellenük folytatott harc igazolja ezt a tételünket. Túl az értelmén minden más eszköz és módszer csak ideológiát szülhet a tudományban. Minden mozzanat világnézet, ami a tiszta megismerést, vagy – egy lépéssel túlmenve – az elméletet eszköznek tekinti valamilyen hatalmi törekvés szolgálatában. Lépten-nyomon találkozunk ezzel a jelenséggel; hatalmas csoportok próbálják ilyen módon igazolni a törekvéseiket. Napjainkban és a múltban egyaránt.

Bennünket most nem a tudomány ideologizálása érdekel, hanem a világnézetek szerepe a történetfilozófiában; még inkább: hogy próbálják formálni az évszázadok menetét. A tudomány egyetlen valósága az emberi értelem, de már ideológiai hamisítást követnénk el, ha ugyanezt állítanánk a történelemről is. Többreút dolgot próbálnánk betörni az igájába. A történelem valósága a nép, a nyelv, a föld, a hit, a történelmi tudat, a körülvevő világ és a ráció. Ezek legkülönbözőbb kombinációja, nehézségek közti érvényesülése szüli a történelmet, a népek- és benne az egyének sorsát. Gyakran képtelenek megállni az ideológiai hatalmakkal szemben, s bukásuk magává! rántja a már kialakult népi, kulturális és állami alakzatokat. Rendkívül sokféle világnézet jelentkezett az évszázadok során. Céljuk: elvetni vagy meghamisítani a többreút valóságot, hogy hatalmi igényükbe törjék be az élet menetét. A társadalmi, bizonyos időn túl történelmi ideológia a szellem erejével a valóság fölött alkotott spekulatív eszmerendszer. Mindig hatalmi célok mozgatják: uralma alá akarja vonni, még megsemmisítésük árán is a különböző társadalmi és történelmi formákat. Csak a valóság ellenére és fölött juthat hatalomra; szükségképp diktatórikus és életellenes.

Látnunk kell a magyar valóságot Bethlen Gábor fellépésekor, a XVII. század elején. Már érintettük az ország széttöredezett állapotát és a nép eléggé töretlen életerejét. Rajtuk túlmenően legjellemzőbb és legfontosabb a magyar nyelv és szellem XVI. századi kibontakozása. Nem volt többé magyar állam, de a reformáció szükségyszerű eszközöként előtérbe lépett a magyar nyelv, az előző századok hivatalos és egyházi latinja miatt elhanyagolt és parlagivá szürkült idióma. Eddig nem törődött vele jóformán senki. Most a protestáns prédikátorok igehirdetései és bibliafordító ténykedése nyomán alkalmassá vált az absztrakt gondolkodás árnyalatos kifejezésére; már betölthette az állami nyelv szerepét. Fel is lobbant a nyomán, különösen a mezővárosokban, a nép, a parasztság történelmi tudata, míg a reformáció erdőtűzként ment végig mind a három országrészben a lelkeken. Protestánssá lett a magyarság kilencvenöt százaléka. Ezt az adatot ne felejtjük el: az újkori magyar történelemnek ez a kulcsszáma. Hittel telítette a lelkeket, s ez a hit a múlt századok kényszerű vagy megszokott vallásos gyakorlatával szemben eleven erő volt. Ráadásul, a protestáns iskolarendszer a rációt is mind szélesebb körben tette ható tényezővé. A magyar valóság, rendkívül nehéz helyzetben, félreérthetetlenül felszínre került. Csak államférfira várt, hogy felépüljön belőle a nép modern Magyarországa.

Ez a valóság azonban már egy százada ideológiai hatalmak keresztüzében vergődött. El akarták pusztítani, hogy a maguk szférájába vonhassák az egész Kárpát-medencét. Bethlen Gábor a halálos világnézetek elleni harcban vállalkozott a magyar valóság modern országgá építésére.

Három társadalmi és történelmi ideológiával kellett felvennie a harcot, három fronton küzdött a teljes magyar életért. A rendiség hatalmi eszmevilága volt a belső ellenség, a római–német ideológia és az iszlám imperialista világnézete pedig külső erőként, vallásos köntösben akarta elnyelni a magyar valóságot. Röviden elemeznünk kell mind a hármat.

Mindenütt elkerülhetetlen társadalmi forma volt a rendiség, de Magyarországon a XVI. század első felében halálos képződménnyé vált, 1945-ig nem tudott tőle egészen megszabadulni az így-úgy megmaradt magyarság. Mátyás király a XV. század második felében erős kézzel védte a népet, a parasztságot, a mezővárosokat és az ipari réteget a főurak és a nemesség kizsákmányolása ellen. A királyi abszolutizmus előhírnöke volt, ez rejtette sikerei titkát. Halála után a rendek nem akartak többé hozzá hasonló uralkodót, bábót szerettek volna, hogy politikájával, gazdasági lehetőségeivel teljesen kezükbe kaparintsák az országot. Biztosítékul magukhoz ragadták a közigazgatást és az igazságszolgáltatás népre vonatkozó részét. Le is számoltak a királyi hatalommal, a Jagellók már csak bábok voltak a kezükben; az 1514-es parasztlázadás után pedig rabszolgáikká tették a jobbágyságot. A Tripartitumban részletesen és félreérthetetlenül kimondják, hogy a nemzethez csak a nemesség tartozik hozzá, a jobbágy nem is magyar, nemtelen rabszolgák ivadéka; semmilyen beleszólása sincs az ország ügyeibe. Elvették szabad költözési jogát, gazdasági tárgygyá vált urai kezében. Gondoskodtak a rendek és a nép ideológiai szétválasztásáról: a parasztság kizárásával megszületett a nemesi nemzet. Ezzel végzetes csapást mértek az újkori magyarságra. Verböczi ezt a folyamatot így fogalmazza: „Minthogy pártot ütöttek és bizonyos Zekel György nevű leggonoszabb haramia vezérlete alatt az egész nemesség ellen az úgynevezett kuruc lázadásban váratlan felkeltek és emiatt örök

hűtlenség vétkébe estek: az elmúlt nyáron szabadságukat végkép elvesztvén, földesuraink föltétlen és örökös szolgásgába kerültek.”

A nemesi ideológia tulajdonképp királyt sem akart, így kötöttek ki végül az idegenben élő Habsburgoknál. Rendi kiváltságaik védelme miatt gyakori huzavonában éltek ugyan velük, alapjában mégis jól megvoltak egymással. A nemzetpolitikát és az állam védelmét rábízták a távoli uralkodóra, feladták az országot, hogy kiskirályok lehessenek a vármegyékben. A jobbik kisebbsége nem változtatta meg ezt az általános képet.

Ilyen végzetes formát csak Lengyelországban öltött a rendi ideológia és hatalom. Végso következménye országuk többszöri felosztása lett, hosszú időre el is tűnt Európa térképéről. – Bethlen Gábor, az egész magyar nép érdekében, ezzel a verböcziánizmussal próbált először leszámolni: az egész népet be akarta emelni a nemzet keretébe.

A magyarságra támadó másik világnézet a római–német ideológia volt. Kárpát-medencei honfoglalása óta ez a hatalmi eszmekör állandó kíséröje népünk életének. Néhány évtized után, amíg a kalandozásokban a magyarság volt a támadó fél, – támadva védte magát –, a keresztyénség római formája a sorsává lett. Csúszós talajra léptünk, tisztán kell fogalmaznunk ezen a területen.

Az ezredforduló körül a keresztyénség felvétele minden szempontból elkerülhetetlen követelmény volt, visszautasítása a teljes pusztulást hozta volna magával. Géza fejedelem már a 900-as évek utolsó harmadában ezt az elgondolást tette uralkodása tengelyévé. Fia, Szent István, politikai megfontolások alapján, a római katolicizmust fogadtatta el a magyar néppel. Fegyveresen semmisítette meg a régi pogányságot. Szembeszállt a keresztyénség bizánci változatával is, birodalmában leszámolt vele, pedig a magyar nép egy része lelkiileg vállalta, és már ki is alakultak primitív szervezeti formái. A római hit könyörtelen elfogadtatása mindmáig a magyar történelem legnagyobb fordulatának bizonyult. Szent István valóban országot épített ezen az úton, s európai országot az akkori adottságok közt. Súlyos lépése megrázkódtatásokkal járt, a magyar ellenállás miatt is, méginkább, mert a római keresztyénség nemcsak kettös arccal jelentkezett, hanem ténylegesen kettös volt a tartalma is.

Egyfelől a krisztusi hit. Népünknek erre volt a legnagyobb szüksége. Régi, eléggé ismeretlen vallása már kelet-európai tartózkodása idején elkopott, jórészt értelmét veszítette még a honfoglalás előtt. A bizánci keresztyénséget külső és belső politikai okok miatt nem sikerült adoptálnia, a judaizmus és a mohamedán eszmék pedig – bár vándorlásai alatt Kazária révén érintkezett velük – nem sugároztak pozitív hitet, sőt nyomukban bizonytalanság támadt a lelkében. Hit nélkül viszont nem élhet sem az egyén sem a nép. Ezt az űrt töltötte be a római keresztyénség krisztusi tanítása. Egyéni sorsot és történelmet formáló ereje, legfőbb értéként, mindmáig egyetemesen megszabta népünk életét.

A római vallásnak azonban világnézeti tartalma is volt: Róma és a német nép közös világuralmi törekvése. Ebben az együttesben Róma és a németiség sokszor egymás ellen is harcolt, mégis egy volt a céljuk, s létrehozták a középkori, sőt újkori Európa legfontosabb alakulatát, a Szent Német–Római Birodalmat. Ez a döntő európai hatalom a krisztusi hitre áttért kelet-európai népeket is be akarta kebelezni az impériumba. Köztük a magyarságot. Szent István apja, Géza, az első térítő fejedelem nagyon erősen számolt ezzel a helyzettel s a keresztyénségnek ezt a hatalmi kinövését uralkodása alatt (972–997) tudatosan távol tartotta a térítés munkájától. István felesége, a bajor származású Gizella német vasasai nyomán azonban benyomult, és attól kezdve örökösen el akarta nyelni Magyarországot. Céltudatos és könyörtelen római–német hatalmi ideológia mozgatta, csak háttere volt a krisztusi hit. Átmeneti zűrzavarok után a Vazul fiak – a Szent István olasz–német jelöltjét, Pétert követő Árpád-házi királyok – kivédték a támadását, s független, szuverén módon uralkodtak mindvégig.

Népünkre igazán végzetessé az újkorban, a Habsburg királyok folyamatos magyarországi uralma idején vált (1526–1918), amikor Nyugat-Európa fokozatosan már megszabadult a hatalmától. Különösen Bethlen Gábor századának második felében s a következő, XVIII. század folyamán fenyegetett ennek a révén az ország és a nép végso pusztulása. Ellenreformáció címen likvidálni akarta az egész magyarságot. Valóban római katolikussá kényszerítette a XVI. századi abszolút protestáns többségű nép nagy részét. Már amennyi megmaradt belőle. Próbálta felszámolni a magyar valóság minden ágazatát, végso fokon a népet is. Félreérthetetlenül kimondták: „Jobb ha az elpusztult országot vadállatok lakják, mintha ott a vallás szabad gyakorlata uralkodik.” Egészen a legújabb időkig ez az ideológia tövisként fúródott a magyarság testébe. Ellene folyt Bethlen Gábor második harca. A római katolicizmuson belül ezt az ideológiát csak a II. vatikáni zsinat próbálta lazítani, vagy felszámolni; esetleg egy világméretű újabb koncepció ellenében.

Pillanatnyilag legveszedelmesebbnek a török hódítás látszott, hisz az ország közepét tartotta megszállva,

s másfél százados ittléte nyomán megszakítás nélkül pusztult a magyar élet. Itt már csak összefoglaló és szimbolikus jelentőségű a török név, nyugodtan behelyettesíthetjük az iszlám ideológiával, ami sokfajta népet hozott a magyarság nyakára. Nem keresztyén vallás mezében erősen idézi a római–német eszmekört. Itt ugyan maga a vallás is kötelez – a vélt igazság megvalósítása ürügyén – uralma terjesztésének a fegyveres harcára. Lényegében tehát ideológia, de magában hordozta a legfőbb lelki magot, a hitet is. A muzulmán egyének élték is ezt a hitet, a török nagyvezérkar viszont mint egyik legfontosabb és legerősebb fegyverével számolt vele.

Mit akartak a törökök, illetve az iszlám hatalmi ideológiája? Európát? Nem valószínű, bár eleinte ez is foroghatott a fejükben. Magyarországon, földközi-tengeri hatalmuk biztosítására szilárd támaszpontot építettek ki, hogy kivédhessenek bármilyen európai támadást. Végül ugyan a magyar medencébe fűltak bele, de akkor még nem sejtették ezt a fordulatot. Az ideológia hódító ereje hajtotta őket, s az 1500-as évek rossz magyar, vagy inkább semmilyen külpolitikája nem tudta távol tartani a veszélyt. Sem az akkori győzelemittas rendi Magyarország. Taktikájuk az örökös mozgás volt, az állandó kisebb nagyobb hadjárat. Ebben is megszakítás nélkül pusztult a magyar élet. Egyezkedni velük, ideologikus természetük miatt alig lehetett.

Bethlen Gábornak szembe kellett néznie ezzel a harmadik világnézeti hatalommal is. Nála senki jobban nem ismerte a természetét és a céljait. Ő volt a legfőbb európai török szakértő. Nem Erdélyből származott, török megszállt terület volt a pátériája; sokat élt köztük. Politikai zsenialitása pedig felfogta törekvéseik lényegét és a helyes viszonyulás lehetőségeit. A két ideológiai hatalom egymásutáni kiszorításával az ország területi épségét akarta helyreállítani; a rendi eszmerendszerrel szemben pedig mindent megtett a nyugat-európai stílusú modern magyar életért. Célja érdekében nemcsak taktikai mozdulatokkal operált, hanem mind a három világnézeti ellenséget tekintetbe véve, nagyon átgondolt stratégiával is.

Végső célja a felszabadított, egységes, népi modern Magyarország megteremtése volt. Új országépítés. Hogy akarta elérni ezt az állapotot? Az ideológiák ellen folytatott harcok eredményeként és belső építéssel. Itt mutatkozott meg benne a zseniális államférfi és politikus. Európa-szerte csodálták ténykedését, félték tőle, nem szerelemből fogadták el, hanem kikerülhetetlensége miatt.

Legtöbbit a római–német ideológia ellen harcolt, jórészt a 30 éves háború keretén belül. Nyugat-Európával együtt fel akarta számolni az elavult és fertőző Szent Német-Római Birodalmat, ami részünkre akkor a Habsburgok halálos hatalmi törekvéseben jelentkezett. Helyette modern (angol, holland) értelemben vett Németországot, vagy birodalmat akart, és nyugat- és közép-európai összefogást a török kiszorítására Európából. Magyar–cseh–osztrák unió foglalkoztatta, a Mátyás király féle koncepció. Ez az államszövetség Európa birodalmaival egyenlő erőt és értéket képviselt volna, egyenlő rangú tagként emelte volna be az itt élő népeket az új világba. Ehhez azonban fel kellett számolni a Habsburgok Szent Német-Római Birodalmát. Bethlen ennek a harcnak volt az egyik Gusztáv Adolfja. Magyarország önállóan, egyenlőrangú félként, saját érdekei szerint az ő vezetésével vett részt utoljára az európai politikában.

Számottevő erőt képviselt hadserege is és külön hadvezéri zsenialitása. Nem egyszer megverte Wallenstein seregeit, bár óvatos volt, bizonytalan vállalkozásokra sose pocsékolta a magyar vért. Nem lehetett döntő tényező; a hosszan húzódó háború még halála után is sokáig tartott, de ha nem is érthette el végső célját, több békekötés révén biztosította Erdély függetlenségét és a királyi Magyarországon a vallásszabadságot.

Hosszú távú célja érdekében kénytelen volt jóba lenni a török nagyhatalommal. Kétfrontos állapot Erdély megsemmisülését jelentette volna, s vele együtt az egész magyarság pusztulását; ő viszont töretlen magyar jövőt akart. Végső célját az oszmán politika sosem látta át, a gyanakvó helyi helytartók feje fölött mindig az ő elképzelése és akarata győzött Konstantinápolyban. Az ország felszabadításához eszközzé tette a félelmetes ellenséget. Államférfiúi és politikai zsenialitása szinte páratlan volt a kortárs Európában. Halála után viszont senki se tudott a nyomába lépni a két. Magyarországon. El is vesztettük helyrehozhatatlanul az újkori játszmát.

Ellenfelei akkor, a Habsburgok történetírói mindmáig, támadták, hogy nem a török ellen fordította az erejét. A rendi és római–német ideológia képviselői nyíltan vagy burkoltan árulást emlegettek, pedig a magyar nép felszabadítása érdekében akkor ez volt az egyetlen reális magatartás. Szekfű Gyula nyomán idézek egy török történetírót: „Ez a hitetlen pedig az Iszlám seregein sohasem segített, mert mindegyre csak a saját országára volt neki gondja.” Bethlen Gábornak ez a legfényesebb bizonyítványa a török ügyben.

Fordítva igaz a vád: a Habsburgok nem igyekeztek a török hatalmat kiszorítani az országból. Ütköző területnek jó volt a kezükön maradt rész, s bármiféle felszabadítás előtt ajánlatos volt kivérezetni a magyar

népet, nehogy még egyszer önálló állami életre gondoljon a múltja alapján. Idegenek betelepítése már akkor célja volt a római-német ideológia híveinek. Meg kellett szüntetni az ország magyar jellegét. Végül is nem a Habsburgok kezdeményezésére és akaratából verték ki a törököt, hanem a Rajnai Szövetség erőszakolta ki az eseményeket. Negyedszázaddal Buda felszabadítása előtt a Szövetség, francia támogatással, már európai koalíciót hozott létre a török Európából történő kiszorítására. A Habsburg politika azonban megbuktatta ezt az európai összefogást. Nem a török ellen küzdött, hanem a Rajnai Szövetség magyar hadainak a fővezérét, Zrínyit tette el láb alól, s megkötötte a gyalázatos és áruló vasvári békét. Többé ugyan nem térhetett ki a török háború elől, de 1686-ban már csak a Szent Birodalom Habsburg részlege vett benne részt. Hiányzott Franciaország, Hollandia, a Habsburg ellenes német fejedelmek, Svédország, Erdély és Magyarország, pedig ezek a hatalmak negyedszázaddal előbb aktív tagjai voltak a Rajnai Szövetség akciójának. Magyarország nem saját erőfeszítése és európai koalíció révén szabadult fel, hanem a Habsburgok hódították meg, Erdéllyel együtt. Török uralom helyett most már az egész országra kiterjedt a Habsburg hódoltság, ami ellen néhány év múlva szükségképp indult meg a Rákóczi-féle sikertelen szabadságharc.

A Habsburg-hatalom gátlás nélkül tehetett mindent a teljesen kivérzett Magyarországgal. Most bosszulta meg magát, hogy Bethlen Gábor egyik politikai célja nem valósult meg az ország legnagyobb harmadának a török uralom alóli felszabadítása előtt: nem sikerült a Szent Német-Római Birodalmat európai koalícióval nem szentté és nem rómaivá átalakítani. Több századot késett a Habsburgok hatalmának a megtörése, az újkori Európában megmaradt a középkornak ez a már nem reális, kártékony csökevénye. Pedig Magyarország csak úgy maradhatott volna meg önálló történelmi alakulatnak, őrizhette volna meg magyar karakterét, s az európai együttesben csak úgy válhatott volna modern állammá. Népünk szempontjából Bethlen Gábor politikája remekmű volt, az iszlám ideológia ellen folytatott küzdelme is páratlan tünemény. A gyors ütemben kialakuló modern Európának kellett volna a magyar néppel együtt kivenni a török hatalmat a Kárpát-medencéből. Elgondolásainak halála után néhány évtizeddel történt felszámolása a magyarság végleges bukását jelentette.

A rendi világnézet ellen folytatott harca is következetes volt, bár szőrmentiben csinálta, mint a török politikáját. Erdélyben abszolút uralkodóként ténykedett, a királyi Magyarországon viszont egyezkednie kellett a rendekkel, másképp meggátolhatták volna nyugati háborúit.

Eddig negatív vonásaiban láttuk a fejedelem célját: az ideológiai hatalmakkal szemben védte a magyar népet, s próbálkozott külső és belső felszabadításával. Kézenfekvő a kérdés: pozitív módon mit akart építeni az akkori magyar valóságból? és mit csinált meg belőle?

Végső célja, a rendi életformával szemben, a népi, modern európai polgár és parasztpolgár társadalom megteremtése volt az egységes országban. Ehhez a magyar valóságot vette figyelembe: a nép, a nyelv, a föld, a történelmi tudat, a hit, és a ráció együttesét. Ezt kellett megvalósítania a folyton változó ellenséges világban. A nép fogalmát a nemes magyar nemzeten túl gyakorlatilag a parasztságra is kiterjesztette, és mindig beleszámította az általa nagyon fontosnak tartott ipari réteget. Gazdasági és kultúrpolitikai intézkedései a teljes magyar nép biológiai és kulturális erősítését szolgálták. Erdélyben, nem hivatalosan, de ténylegesen, megszüntette a rendi államot, legalábbis megtörte az egyeduralmát. Abszolút uralkodó volt, nem a hatalom mámoráért, hanem a magyar valóságot formálta ebből a pozícióból az átalakuló Európában. Magyar királlyá is megválasztották, de nem koronáztatta meg magát. Nem akarta ezzel a korai lépéssel veszélyeztetni végső célját, az egységes modern Magyarország megteremtését. Erdélyben egyeduralkodó volt. Hozzá kell tennünk: a felvilágosult abszolutizmus módján gyakorolta a hatalmat, a nép érdekében és javára. A Habsburg monarchák haladásellenes abszolutizmusával szemben a magyar nép jövőjét szolgálta mindig. Ez a felvilágosult hatalmi módszer volt az egyetlen lehetőség, hogy Közép-Európában kiépüljenek a modern demokrácia kezdetei. Angliában már felkelőben volt a napja. Bethlen Gábornak nemcsak a látóhatára terjedt Angliáig, hanem a reakciós német-római hatalmi törekvésekkel szemben szövetségben is volt vele, Hollandiával ugyanúgy.

Erdély mellett a királyi Magyarországon is próbálta megtörni a rendek erejét. Egyenesen nem számolhatott le velük, kerülő utakon erősítette az országot és a népet. 1620-ban, a Besztercebányán tartott országgyűlésen kimondatta, hogy a főpapi javak és birtokok ezentúl az ország vagyonát képezik, a végvárak

szükségeinek a fedezésére szolgálnak. Helyettük évi kétezer forint javadalom illeti meg a római katolikus püspököket. A nép földjévé akarta tenni az országot. Abszolutisztikus uralmi rendszerével tudatosan nyitott kaput a népi fejlődésnek. (Jellemzőképp megjegyzem: a római–német ideológia későbbi győzelme nyomán egészen 1945-ig, csak a trianoni kis Magyarországon, még mindig egymillió hold föld volt a katolikus főpapság kezén, amikor az országban hárommillió föld nélküli paraszt élt, szinte koldus állapotban.)

Iskolákat alapított, hogy a magyar beszéd legyen a mindennapi élet, a tudomány és az állam nyelvén. A parasztiatlanságot is igyekezett beemelni a kialakuló új értelmiségbe. Gyulafehérvári főiskoláján híres európai professzorok tanítottak, képezték a magyar nyelvű tudós nemzedéket. Mégsem volt elfogult, mind a négy vallásfelekezetre – három protestáns és a római katolikus – tökéletes szabadságban élt Erdélyben, tudós jezsuitákkal is tartott kapcsolatot, s az újtestamentumot lefordította román nyelvre. Minden módon kereste a közép-európai kisépek barátságát s velük az együttműködést. A csehekkel szövetséges viszonyban volt, a románokat és a lengyeleket is mindig bevette a számításaiba. Nyugati, főleg protestáns hatalmak erejére támaszkodva készítette elő a német és a török közé szorult kisépek együttműködését. Modern formában Árpád-házi királyaink történeti tudata élt benne és Mátyás királyé. Nem a régi, végleg elveszett hatalmi állapotot próbálta feltámasztani – egyáltalán nem volt romantikus –, hanem egy addig nem létezett új Magyarországot akart építeni Nyugat-Európa színvonalán.

Ehhez föltétlenül hitre volt szüksége. Hitpótléku nem vallott semmilyen ideológiát. Még csak küldetés tudatának az entuziazmusa se volt elég, elsődleges hittel kapaszkodott a transzcendens, mégis jelenlevő Istenbe. Az akkor százéves reformáció – a keresztyénség újra átélte és megtisztított formája – sugározta legtisztábban ezt a hitet. Bethlen Gábor a kálvini formájával azonosult; osztotta népe magatartását. Egyedülálló jelenség volt a kálvini reformáció Magyarországon: spontán módon terjedt, robbanásszerűen. Nem felülről irányították, politikailag senki sem segítette, világnézeti, hatalmi tényezők útját igyekeztek állni, mégis győzött a magyar nép lelkében. Csak véres eszközökkel restaurálhatta az ellenreformáció a római vallást, illetve, leple alatt a Habsburg birodalmi érdekeket. A kettőt tökéletesen egybemosta a római–német ideológia. Bethlen Gábor viszont a reformáció által sugárzott krisztusi hitnek a legmeggyőződéseesebb híve. Huszonháromszor olvasta végig a teljes Szentírást. Ez volt a belső hajtóereje. Ezzel a hittel próbálta a modern világ útjain eligazítani a magyar népet. Ahogy ennek a hitnek a nyomán jött létre Amerika.

A kálvinizmus nem kötötte magát egyetlen társadalmi állapothoz, államformához sem. Sokféle alakulat lehet helyes és igaz, ha belülről Isten igazsága és dicsősége ragyog a létrehozott egyéni és állami formákban. Ez a sokféleség az Istentől kapott szabadságunk. Hit nélkül viszont megbukik a kálvinizmus, mert nem támogatja semmiféle hatalmi ideológia. Már a XVII. században nyilvánvalóvá lett és azóta is tagadhatatlan: vagy a hit szabadsága formálja az újkor életét, vagy az ideológiák gúzsba kötő ereje, vagy jön az anarchia. Bethlen Gábor a hit hőse volt.

Ezért tudott türelmes lenni másfajta hitekkel és népekkel szemben. Művének a vallásszabadság volt a sarkalatos tétele. Rendkívül jellemző, hogy a vallás szabad gyakorlatát Európában a református Erdély mondta ki először, Tordán tartott országgyűlésén, 1557-ben. Szó szerint: „Mindenki azt a hitet követheti, amelyet akar, csak az új hit követői ne bántalmazzák a régi hit követőit.” A római–német ideológiával szemben ezért a vallás- és lelkiismereti szabadságért szállt síkra Bethlen Gábor a királyi Magyarországon is, ahol az ellenreformáció már megkezdte végzetes munkáját.

Milyen eredményeket ért el a fejedelem? Uralkodása Erdély aranykora volt. Ellenség soha nem tette lábát a földjére. Megindult a polgárosodás útján, a népet gyakorlatilag beemelte a nemzetbe. Következetes, modern merkantilista gazdasági politikája nyomán Erdélyben soha nem tapasztalt jólét virágzott. A magyar néppel, Erdély révén, újra számolt Európa. Még Szekfű Gyula is, a római–német ideológia nagy harcosa, kénytelen megállapítani: „Bethlen a nyugati hatalmaknak nem zsoldosa, hanem szövetségese volt, aki a maga szuverén érdeke szerint állt be a koalíciójukba, vagy lépett ki belőle.”

Életművében újra jogaiba lépett és érvényesült a magyar valóság, felvázolódott a felszabadult, egységes állam, a töretlen, értelmes, öncélú magyar jövő. Bethlen Gábor ténykedése volt az utolsó szuverén magyar politika és élet. Ahogy mondtam: nem a második országalapító, hanem a másik, az újkori modern Magyarország legnagyobb munkása.

Korai halála népünk legsúlyosabb tragédiája az újkorban. Utódai, I. és II. Rákóczi György még magyarságszemléletét és politikáját vitték tovább, de zsenialitása nélkül és a múltba visszahulló gazdasági szemlélettel. Újra felülkerekedett Erdélyben is a rendiség. Néhány évtized múlva pedig nemcsak társadalmi eredményeit, hanem a művében kibontakozó vagy megrajzolt jövőt is felszámolta a római-német ideológia és Habsburg-hatalom. Megsemmisült az önálló, öncélú modern Magyarország lehetősége. Nem szerepelt többé az európai tervekben. Erdély, a török és Habsburgok közti veszélyzónában, Bethlen zsenialitása nélkül elbukott, csak árnyéka lett a nagy fejedelem tündérkertjének. A királyi Magyarországból pedig csak a rendi ideológia és életforma maradt meg, előbb kényszerű, majd boldog házasságban Béccsel.

Alig volt többet magyar nép, s a megmaradtat is torkig telítették a kétféle halálos eszmevilággal. A század utolsó negyedében Buda és az ország jórészenek a felszabadítása (1686) a Nyugat szemében már nem volt magyar ügy, hanem csak európai gazdasági érdek; s nem volt Bethlen Gábor, hogy ebbe az érdekebe szervesen beillesztette volna a megmaradt magyar valóságot. Jórészt idegeneknek juttatták a felszabadított területeket. Az ország népi súlypontja a középkorban a Dunántúl mellett Dél-Magyarország volt. Ezt a teljesen elnéptelenedett részt most teletelepítették németekkel, kisebb mértékben francia, olasz majd szerb és román csoportokat is hoztak. Sok százezer katolikus német szállta meg a Dunántúlt és az ország déli részét. Ez a szám az akkori lakosság egynegyede. Nagyon átgondolt módon történt a telepítés: kitűnő, előre felépített falvak és gazdasági kedvezmények várták a német népi tömegeket. Magyar család csak véletlenül került oda, s az is állami támogatás nélkül, a hatóságok ellenére. Valóban kivérzett, római vallásúvá és jórészt nem magyarrá vált az ország, fényévnyi távolságban a kortárs Európától. Kitűnő munkát végzett az osztrák önkényuralom. Beigazolta, hogy az abszolutizmus csak akkor szolgálhatja a nép javát, ha gyökeresen belőle való, mint a Bethlen Gáboré volt, s ha csak átmenet a jövő életformája felé.

Az előbbi pár mondatától távol áll minden faji vagy magyarkodó gondolat. Sok értéket kapott a betelepült németiség révén az ország: szorgalmas munkás kezeket, értelmi lehetőségek rezervoárját. S ezek részben eredményeseknek is bizonyultak a századok folyamán. De nemcsak erről volt szó, sőt egyáltalán nem erről: a betelepített német tömegekkel a magyarság még megmaradt erejét akarták megtörni, legyen csak Habsburg-birtok az ország. Nem rajtuk múlt a kudarc, túl a társadalmi szerkezeten még mindig ellenállt a magyarság életereje. Illetve kudarc volt ez mind a két nép számára: egyfelől, nem sikerült elnyelniük Magyarországot; másfelől, a magyarság sose tudott többé önmagára találni, természete és saját érdekei szerint felépíteni egy öncélú modern európai országot. Ahogy Bethlen Gábor próbálkozott vele. Szabadságharcokban őrlődött fel a nép ereje, s idegen célok eszköze lett.

A betelepített népi tömegek utódai, sok testi és értelmi munkával gazdagították az országot, de mindenre tekintet nélkül mindig a Habsburg érdekeket szolgálták. 1867 után a római-német rendszer iskolapolitikája nyomán százszoros mértékben jutottak be a középosztályba, kézbe kerítve a társadalmi élet kulcspozícióit. Elsőrendben ők határozták meg a társadalom és a nemzet életét és sorsát. Mikor pedig – Hitler idején – végső döntésre került a sor, jórészt németnek és nem magyarnak vallották magukat. Betelepítésük után kétszáz esztendővel. Nem az állam törvényeit tekintették magukra nézve kötelezőnek, hanem Hitler mellé álltak, magukkal rántva az országot is.

Nem egyének ellen szóltunk, szorgalmas munkáskezekre szüksége volt az elvadult földeknek. Ezer év alatt úgyis hatalmas idegen tömegeket asszimilált már a népünk. A magyarság eidoszáról van szó. Babitsot idézve: „A magyarság lényege érdekel, az ami benne sajátos és összetéveszthetetlen, ami mindentől megkülönbözteti.” Ezt akarta a telepítésekkel felszámolni a római-német ideológia.

Erdély önmaga árnyékává lett, hol a török, hol a német pusztította végig. Benne is erőre kapott a rendi uralom, a nép megint a társadalom és az élet aljára került. Megkezdődött a magyarság kivándorlása Moldvába és Bukovinába. Végül hivatalosan is osztrák tartománnyá deklarálták, nem egyesülhetett újra az anyaországgal. 1848-ban, a Kossuthék által kikényszerített unió idején jórészt már katolikus és román volt a kálvinizmus és a magyarság egykori fellelője. Száz év leforgása alatt az akkor könnyebben kezelhető románsággal telepítette tele az osztrák kormány és a főúri rend Erdélyt. Ott is tökéletes munkát végzett a római-német és a rendi ideológia.

Mégsem tűnt el egészen a magyar nép, csak az önálló ország szűnt meg és az öncélú magyar élet. Utána is jöttek szabadságharcok, valóban csak szabadságharcok, nem pedig egy ország, önálló történelmi műhely küzdelmei egy másik állam vagy hatalmi ideológia ellen. Bethlen Gábor „Tündérkertje” volt az utolsó tényleges „Magyarország”, amiből az újkori modern magyarságnak kellett volna kibontakoznia. Thököly, II. Rákóczi Ferenc szabadságharca eleve reménytelen vállalkozás volt, új ország helyett csak a dicsőség illúzióját hozta, lezajlásuk után lényegileg megszűnt a magyar állam. Az Európa-szerte már lejárt, sőt halott

római-német és rendi ideológia szilárdan markában tartotta a maradék magyar létet. Kossuthék szabadságharca után az 1867-ben megszületett államalakulat, az Osztrák-Magyar Monarchia, már nemcsak Magyarország, hanem a német birodalomból kiszorított Ausztria pusztulását is magában rejtette. Nem sikerült újkori modern állammá, a Duna-medence kis népeinek szövetségévé átalakítani ezt a felemás csodaszülöttet. Tragikus módon, a Habsburg-birodalom magyarországi felében akkor már erősebben élt és hatott a rendi és római-német eszmévilág, mint magában Ausztriában. Szükségképp jött Trianon. Beteljesedett a százados, romboló ideológiák sorsa. Nyugat-Európa tudatosan felszámolta a középkor tragikus és irritáló maradványát, a Habsburg-birodalmat. Vele bukott az Árpádok és Mátyás király Magyarországa, s Bethlen Gábor minden törekvése; a kicsire zsugorodott maradék magyarság egyharmada pedig szerte a világon, idegen állam-testekben pusztulás elé néz. Nincs többé Erdély, az újkori magyarság lehetőségének legfontosabb sarokköve.

Jelentett-e Európa számára valamit a magyar történelem ilyen alakulása? Közvetlenül, a felszínen érzékelhető módon, alig. Nyugat- és Észak-Európa népei ennek a térségnek a történetétől függetlenül formálták ki újkori századaikat. Történelmük belső mozgatóereje, az ideológiák diktatórikus gyakorlatával szemben, a szabadság volt. Az emberiség évezredei alatt először nekik sikerült – a reformáció nyomán – szilárdan kialakítani az állam, a társadalom és az egyének kapcsolatában a szabadság egyensúlyát. A felszabadított népi, társadalmi és egyéni erő hozta létre Nyugat-Európa csodálatos évszázadait, ami lassan behálózta a földgömb nagy részét. Ebben a kibontakozásban nem játszott szerepet sem a feudalizmus, sem a római-német ideológia. Lassan csak a Habsburgok birtokában maradt kelet-közép-európai térségre szorult vissza, vagy még keletibb tájakra. Nyugat-Európa számára érdektelen tényező volt, legalábbis annak látszott, míg új világnézetek diktatórikus hatalmai nem léptek a régiek helyére. Századunkban a szabadság népeinek már ezek ellen kellett védekezniük világszerte. S akkor kaptak újra szerepet a régi évszázados diktatúrák uralma alatti népek maradványai. Habsburg birodalmi állapotukban az első világháborút még a régi oldalon harcolták végig, annak a felbomlása után pedig könnyű zsákmányává lettek az új ideológiák: náciizmus, kommunizmus újfajta diktatúráinak. Újra és újra a Nyugat életformája ellen harcoltak kényszerűségből vagy atavisztikusan. A római-német eszmekörbe betört kisnépek, a közülük lemorzsolódott magyarsággal együtt, így szerepeltek ismét Európa történetében. Bethlen Gábor egykori politikája és jövőt formáló akarata ellenére.

Európa sorsa, talán a jövője is másképp alakulhatott volna a XX. században, ha 1600-tól kezdve a fejedelem Magyarországa marad felszínen. A kálvini reformáció állami és társadalmi formája a huszitizmusra épült modern cseh protestantizmussal karöltve egy darab Nyugat-Európát valósíthatott volna meg a délnémetiség-, a római-német ideológia hátában. Magyarország, a szabadság életformája nyomán, Nyugat-Európa szerves része lett volna. Ne feledjük: a XVI. század végén a magyar nép kilencvenöt százaléka protestáns volt, főleg a kálvinizmus követője. Szerves része annak a szellemi hatalomnak, amelyik szabadságtörekvéssel kialakította az újkori Európát, beleértve Észak-Amerikát is, szóval a modern nyugati kultúrkört.

De a harmincéves háborúban (1618–48) Kelet-Közép-Európa még nem látszott fontos területnek, veszni hagyták a magyar és cseh protestantizmust. Velük leszakadt Európa jelentékeny része. Századunk folyamán azonban ez a hatalmas terület már fontossá vált a Nyugat számára. Mindenfajta régi és új világnézeti diktatúra ellen a Habsburg-birodalom romjaiból az első világháború után önállóságra jutott kisnépek egy részével kereste is a kapcsolatot. Szükségképp eredménytelenül, mert ezek a népek – a magyarok és csehek egy részét kivéve – nem a kálvinizmus szabadságeszméjén nőttek fel. Ezen a területen a protestantizmus bukásával kicsúszott a talaj Nyugat-Európa lába alól.

Természetesen, nem semmisült meg maradék nélkül sem a cseh huszitizmus, sem a magyar nép kálvinizmusa. Különösen az utóbbi nem. A Kárpát-medencében, a történelmi Magyarország területén öt állam közt széttörve még mindig hárommilliónál több magyar református él, ebből Magyarországon kétfélmillió. Nem sokkal a második világháború után ennek a hatása meg is mutatkozott kézzelfoghatóan. Mind a két nép a nyugati demokratikus életforma szerint próbált berendezkedni, s a maga módján komoly harcot vívott a szabadságáért. Magyarország 1956-ban, Csehszlovákia 1968 tavaszán. – Még előbb: a magyar protestantizmus évszázadokon át, bukottan is, szoros kapcsolatot tartott győztes társaival. Teológus diákok

ezrei tanultak európai protestáns egyetemeken. Rajtuk keresztül minden nyugat-európai szellemi irányzat és mozgalom otthonossá vált Magyarországon, formálta a nép gondolkozását, szabadságharcaiban a történelmét is, de a tényleges hatalom egészen 1945-ig, szinte maradék nélkül a régi feudalizmus és a német–római ideológia kezében volt. Ezek a hatalmak felelősek a magyar nép újkori sorsáért.

Természetesen, nem a római katolikus egyház hitbeli tartalmáról vagy lelki ténykedéséről szóltam, hanem a német–római hatalmi ideológia volt a témám. Az egyszerű hívő mindennapjaiban, sőt a társadalmilag és politikailag már alig elviselhető helyzetekben is a katolikus egyház lelkigondozása ettől függetlenül tényleges valóság volt. Gyakran intenzívebb, mint a racionalizmusra hajlamos református egyházé. Híveinek a milliói az ideológiától (aminek nagy többségükben nem is voltak a tudatában), s gyakran még dogmatikai tételeitől függetlenül is teljes lelkigondozást kaptak s eligazítást az élet végső kérdéseire nézve. Akkor is, ha a krisztusi és politikai tartalom keveredett egymással. A római–német ideológia azonban, túl a lelki ténykedésen, világnézeti és történelmi súlyával hatalmi politikát űzött. Bethlen Gábor kapcsán ezek a kérdések szükségképp kerültek felszínre. (Hosszúra nyúlt emigrációm egyik nagy élménye az evangéliumi katolicizmussal való találkozásom volt. Ez a lelki tapasztalat azonban nem másíthatja meg a tanulmányban tárgyalt történelem tényét és igazát).

Hogy viszonylik hozzánk ez az egész kérdés? A fejedelem törekvéseit kell megvalósítani ma is? Ami az önálló és öncélú, az egyetemes emberi humánumba beépített magyar életet illeti, föltétlenül. De a mai magyar valóságot kell számbavenni, csak abból bontakoztathatjuk ki népünk mostani és jövő életét. Okosan kell harcolni a mai ideológiák vagy a múlt ilyenfajta csökevényei ellen, vagy okosan viszonyulni hozzájuk: ténylegesen ki kell bontakoztatni a magyar valóságot. És mindig hittel tenni mindent. Eddig, sajnos, még nem jelentkezett a XX. század Bethlen Gábora.

(1985)

VERESS SÁNDOR

A három mester

LISZT FERENC

Vajon ismeri-e Liszt Ferencet a szélesebb közönség születésének 150-ik évfordulóján, a halála óta eltelt 75 esztendő¹ távlatában? A kérdés feltevése látszólag anakronisztikusán hat, hiszen Liszt műveit, legalábbis egy részüket, lépten-nyomon a hangversenyműsorokon találhatjuk. Éppúgy nem hiányzanak a koncertező zongoraművészek repertoárjából, mint ahogy a zenekari hangversenyeknek is fölöttébb kedvelt darabjai. És mégis azt kell mondanunk, hogy Liszt művészi jelentősége, az a hatás, amelyet gényusa a 20. század zenéjére kisugárzott, csak keveseknek tudott dolog. Egy negyedszázad óta, amikor Bartók Béla akadémiai székfoglalójában² erről a kérdésről értekezett, mondván, hogy: „... vajon mennyire érti meg a mai nemzedék Liszt szerzeményeit, mit szeret közülük jobban, mit kevésbé? Huszonöt évvel ezelőtt – folytatja Bartók –, cikket közöltem egy folyóiratban Liszt Ferenc és a mai közönség címmel. Ebben próbáltam erre a kérdésre feleletet adni, az akkori közönség magatartását vizsgálva. Arra az elszomorító eredményre jutottam, hogy az akkori zenebarátok és átlagzenészek bizony majdnem kizárólag Lisztnek csak aránylag kisebb jelentőségű, inkább csak külső csillogású műveit fogadták el és kedvelték, a legbecsessebbeket, a csodálatos jövőbe mutatókat visszautasították, nem szerették, nem kellett nekik.” Tovább idézve Bartókot, a következőket olvashatjuk székfoglalójának szövegében: „Ezért újból és újból, még ma is tolul a kérdés, vajon miért kedvelik még mindig a kisebb fontosságú, de fülkapráztató Liszt-műveket, és miért riadnak vissza az értékesebb, de kevésbé csillogó művektől... Az átlagzenész és az átlagközönség sose a lényegre, mindig csak a külsőt látja. Ha a külső eléggé mutatós elfogadja és megbocsátja, sőt észre sem veszi magának a megejtő külsőnek esetleges fogyatkozásait.” 1936 óta, mikor Bartók e sorokat leírta, lényegében nem változott a helyzet. Ha az ismertebb Liszt-kompozíciókat számba vesszük, azt találjuk, hogy alig több talán másfél tucatnál azoknak a daraboknak száma, melyeket Liszt hatalmas ōuvre-jéből a hangversenyeken hallhat a közönség. Az előadóművészek és a karmesterek végeredményben mindig csak ugyanazokat a műveket csereberélik, melyek részben divatból, a nagyközönség átlagízléséből kifolyólag, avagy megszokásból begyökeresedtek a hangversenyek műsorain. Ennek ellenére, azt kell mondanunk, hogy ennek a jelenségnek mégsem mindig és teljesen csak az előadóművészek egyébként sokszor feltűnő restsége, a már kipróbáltakon való kényelmes kérődzése, nehézkessége, egyoldalúsága az oka. Hanem e köztudomású dolognak kiegészítő magyarázatát más oldalon Liszt művészi és emberi lényegének, egyéniségének életmegnyilvánulásainak diametrális ellentéteket exponáló és mégis egységbe foglaló rendkívüliségében kereshetjük. Életművének ehhez a sokrétűségéhez ugyanis nem könnyű hozzáférkőzni, és csak a legnagyobb előadóművészek tudnak eligazodni ebben a soktájú világban.

Akármelyik oldalról szemléljük is Lisztet, az embert és a művészt, mindig ellentmondások polaritásában nyilvánul meg e rendkívüli jelenség teljessége. A kortársak és utódok, bírálói és imádói, barátai és ellenségei, hívei és ellenzői legtöbbször csak egyik vetületét látták és látják egyénisége sokszögű kristályának; és mivel e kristály minden vetülete más fénytörést mutat, sokszor tévednek ítéletükben, szem elől tévesztve az ellentétek egymást kiegészítő komplementer mivoltának tényét. Ahogy Liszt élete a világi örömek, pompakedvelés, ünnepeltetés, a társasági szereplés üres külsőségei, és másfelől az elvonultság, aszkézis, befelénkezés, meditáció és a vallás misztériumában való feloldódás szélsőségei között teljesedik ki, úgy

¹ Az 1961-es évről van szó. (A szerk.)

² L. „Bartók Béla válogatott írásai” Magyar Kórus, Budapest, 1948.

művészetében is a csillogó virtuozitás néha majdnem az olcsó giccs határát súroló közhelyei váltakoznak a legfennköltebb zenei gondolatokat mesteri tudással megformáló művész örökéletű zenekölteményeivel. Egyfelől a külső póz, másfelől a külsőséget ignoráló, az élet és a művészet lényeges kérdéseivel foglalkozó, önmagába forduló, mély gondolatvilág jellemzi egyéniségét. Párizsi diadalainak éveiben úgy járt-kelt a francia főváros utcáin, hogy külön megjelentése általános feltűnést keltett. Théophile Gautier így írt róla a *La Presse*-ben közölt tudósításában: „Sokat gúnyolódtak hosszú haján, Hoffmann szereplőire emlékeztető alakján, elragadtatott pillantásain, görcsös mozdulatain, démoni mozgásán. Szűk, brandenburgi módra szabott fekete kabátja és a magyar díszkard is több-kevesebb ízetlen tréfa tárgya volt. Véleményem szerint, egy művésznek nem kell, nem is szabad úgy kinéznie mint egy gyertyagyárosnak. Ízlése, életmódja, gondolatai szükségképpen különös veretet adnak külsejének.” Viszont azt is feljegyezték róla, hogy élete későbbi éveiben, a papi rendbe való belépése után, sokszor teljesen elhanyagolt külsőt keltett kopott reverendájában.

Hangversenykörútjaira, különösen virtuóz pályájának első, 1839 és 1847 közötti időszakában, egész kis udvartartást vitt magával. Titkára, aki az üzleti résszel foglalkozott, és a fáma szerint folytonosan megcsalta a hangversenyek bevételeivel – ami azonban Lisztet a legkevésbé sem érdekelte –, meg inasa, akinek a főfoglalkozása volt, hogy borotválja és a nyakkendőit megkösse, elkísérték mindenüvé. Olyan mendemondák is keringenek róla, hogy amikor Oroszországba ment hangversenyezni, külön ez alkalomra készített luxuskocsiban utazott, és apródoknak öltözött delnők tartoztak kíséretéhez. Itt történt egyébként, hogy a cár és az udvar előtt koncertezvén, játékát hirtelen abbahagyta, mert a cár a környezetével beszélgetett. Liszt a meglepődött kérdésekre közismert szellemességével azt válaszolta, hogy amikor az uralkodók beszélnek, az alattvalóknak hallgatniuk kell! Weimari fényűzően berendezett palotájában, az Altenburgban is ilyen pazarul költekező, főúri életmódot folytatott, ünnepek, lakomák, házi hangversenyek csakúgy egymást érték. És mindezt a pompát és külső csillogást római tartózkodása alatt azután egyszerre felcserélte a Monte Mario-n álló Madonna del Rosario szegényesen egyszerű kolostorcellájával.

Ez a szélsőséges ellentét külsőség és belsőség között ugyanígy végigvonul Liszt alkotómunkásságának útján. Egyfelől a pillanatnyi igényeket kielégítő opera-parafrázisok, indulók, a csupán technikai virtuozitást szolgáló bravúrdarabok tömkelege, másfelől a lélekkel és az elmúlás nagy problémáival foglalkozó, mélyen filozofikus tartalmú művei tanúskodnak a másik Lisztről. Ide sorolhatjuk még azokat a csodálatos kompozícióit, melyek természetimpresszióiból születtek – például a Villa D'Este szökőkútjait –, és amelyek közvetlen előfutárjai Debussy és Ravel művészetének.

Lisztet csakis ennek a kettősségnek egységében érthetjük meg igazán, mert mindkét véglet egyéniségének szerves, egymást kiegészítő tényezője volt az őszinteség megingathatatlan fundamentumán. Ez az a lelki bázis, amely Lisztet oly nagyra teszi. Bármit cselekedett vagy írt, hangban és szóban mondott, mindig kertelés nélkül, meggyőződése szerint járt el, száz százalékos őszinteséggel adva saját magát, és az igazságot szolgálva. Köztudomású volt korlátokat nem ismerő nagylelkűsége. Mindig, mindenütt és mindenkin segített, ahol bajt vagy szükséglet látott. Számtalan hangversenyt adott életében jótékony célokra, és például tanításért, holott rengeteg tanítványt bocsátott ki az életbe, soha pénzt el nem fogadott.

A Liszttel foglalkozó irodalom egyik legkiválóbb munkájában, Takács Menyhért *Liszt Ferenc érzelmi világa*³ című könyvében Liszt egyéniségének lélektani alapon való magyarázatát kapjuk e rendkívüli génuszról megrajzolt élet- és művészet-analízisben. Takács Menyhért finom beérző képességgel, óriási adatanyag ismeretében, alapos tudományos felkészültséggel bogozza ki a Lisztben jelentkező látszólagos ellentmondások csomóit, egységbe foglalván mindazokat az érzelmi típusú ember életmegnyilvánulásainak törvényszerűségeiben, mely típusnak Liszt, lélektani szempontból nézve, egyik legjellemzőbb megjelenítője volt. „Az érzelmi ember cselekvéseinek egységet adnak az érzelmek – olvassuk Takács könyvében. – Az éppen uralkodó érzelmek rányomja bélyegét életmegnyilvánulásaira, és valami kerekded egységbe foglalja azokat úgyannyira, hogy az ilyen ember élete olyan, mintha egy szeszélyes kezű művész színpadokból állította volna össze. Embertársait nem akarja szolgálóivá tenni, de nem is vonul vissza tőlük. Igyekszik megnyerni őket, az erősebb befolyásának azonban maga is behódol. Általában keresi az egységet, a kapcsolatot az emberekkel. Ilyen volt Liszt Ferenc is. Aktivitását az érzelmek mozgatták, és érzelmeire keresett kiélést, vagy menekvést a cselekvésben.”

Nekünk, magyaroknak, és Lisztnek a magyar zenetörténetben elfoglalt különleges helyénél fogva kétszeresen fontos, hogy Lisztet és művészetét jelentőségének megfelelően lássuk, a személye és zenéje

³ Takács Menyhért: *Liszt Ferenc érzelmi világa*. Musicologia Hungarica, IV köt., Budapest, 1941.

körüli félreértéseket eloszlassuk. Itt van először is nemzeti hovatartozásának gyakran vitatott kérdése. A német zeneírók egy része máig sem képes belenyugodni abba az elvitázhatatlan ténybe, hogy Liszt mindenkor magyarnak vallotta magát. Éspedig nemcsak azért, mert ő maga is bebizonyítottan tekintette apai ágon való magyar származását, hanem mert lelki hovatartozásában mindig Magyarországot érezte és tekintette hazájának. A Liszt magyarsága ellen hadakozók egyik minduntalan felhozott argumentuma – mint egy legújabbban megjelent, egyébként tévedésektől hemzsegő könyv szerzője, Ludwig Kusche⁴ evvel újra előhozakodott – az, hogy hát Liszt még magyarul sem tudott. De még ez is csak félig igaz. Egy megbízható magánközlés szerint⁵ Liszt egyszer úgy nyilatkozott Pesten a fiatal gróf Apponyi Albertnek, hogy tízéves koráig, amíg véglegesen el nem került a doborjáni szülői házból, magyarul-németül egyformán beszélt, és magyar tudását csak később, állandó külföldi tartózkodása alatt felejtette el. De még ennél is sokkal meggyőzőbb és fontosabb bizonyíték Liszt magatartása és személyes nyilatkozatai ebben a kérdésben, melyek mind magyarsága mellett tanúskodnak. Bár Liszt egyénisége kimondottan nemzetföldről volt, hiszen benne láthatjuk a szó legnemesebb értelmében vett *européer* első, modern megtestesítőjét, mégis, legbelsőbb hovatartozásának érzésében mindig a magyarsággal örült ennek jólétében, és vele sírt bánatában. Mikor Velencében éri az 1838-as árvízkatasztrófa híre, nyomban lemond minden egyebet, és azonnal Pestre siet, hogy jótékony célú hangversenyeivel és pénzadományával segítsen a rászorultakon. Ekkor írja úti leveleiben ezeket a sorokat: „Én is ehhez a régi, erőteljes fajhoz tartozom. Én is fia vagyok ennek a tősgyökeres, féktelen nemzetnek, amely bizonyára jobb napokra van hivatva.” De magyarságának mindennél fontosabb bizonyítékát abban találhatjuk meg, amely minden igazi művész legbensőbb, legőszintébb megnyilatkozásának a médiuma: a művészetében. Nem volt életében a magyar nemzetet, népet érintő olyan esemény, amelyet zeneileg meg nem örökített volna műveiben. Az aradi vértanúk emlékére írta egyik leghatalmasabb zongorakompozícióját, a *Funerailles*-t. A kiegyezést a *Koronázási Misével*, a *Magyar Király* dallal és a *Koronázási Indulóval* ünnepelte. Egész életén végigvonul annak terve, hogy „hátizsákkal a hátán” felkutassa az igazi magyar parasztzenét, amiben csak valóban emberfelettien sokoldalú művészi elfoglaltsága gátolta meg. De itt is, ami a magyar népzeneből – igaz, hogy csak másodfokon, a városi cigánymuzsikások közvetítésével – fülébe jutott: ebből a zenei materiából, a városi népies műdalból a maga nemében nagyszerűt alkotott 15 magyar rapszódiajában. Bartók mondja ezekről a rapszódiaokról, hogy „a maguk nemében tökéletes alkotások. Azt az anyagot, amit Liszt bennük felhasznál, nem lehetne szebben, jobban, nagyobb művészettel feldolgozni.” Mindeme konkrét tények mellett talán a legfontosabb mégis, hogy Liszt zenei gondolkodásában kitörölhetetlen nyomot hagytak a magyar zenei elemek, stílusának a magyar melódia- és ritmusfordulatok, mint zenei nyelvének szerves alkatelemei, állandó, funkcionális részeivé váltak.

Végül a magyarságnak szánt zenei végrendeletként foghatjuk fel szimbolikus értelmében legutolsó nagy ciklikus művét, a *Magyar Történelmi Arcképek* sorozatát, mely az akkor már halott nagy magyarok: Széchenyi István, Eötvös Károly, Vörösmarty Mihály, Teleki László, Deák Ferenc, Petőfi Sándor és Mosonyi Mihály zenei monumentumaiként tanúskodnak Liszt mély magyarságélményéről.⁶

Lisztnek ez az utolsó zeneszerzői alkotó periódusa, mely körülbelül életének utolsó 5-6 évére esik, még egy szempontból is rendkívüli jelentőségű. Liszt ekkor már teljesen visszavonultan, csak magának dolgozott. És ekkor írta azokat a műveit, amelyekkel – talán maga sem volt ennek tudatában – a messzi jövőbe, az új magyar zene megszületésének idejébe hatolt el a művészi imagináció szárnyain. A korábbi Liszt művektől nagyon különböző, különös zongorakompozíciók ezek. Némelyikük csak rövid, rögtönzésszerű gondolatfoszlány; majd megint nagy terjedelmű, merészen átkomponált darabok következnek. De akár az *Unstern*, vagy a *Szürke felhők* szinte absztrakt, csupán a lényegre összpontosított hangjait halljuk, vagy a *Dacos Csárdás*, *Csárdás Macabre*, a *3. Mefisztó Valcer* kemény vadsága döbrent meg, vagy az *Öt magyar népdal* leszűrődött, sallangmentes, egyszerű feldolgozás-koncepciója ejt csodálatba, az utolsó évek termésében mindenütt egy teljesen új hang jelentkezik, a 20. század hangja, mely Lisztet közvetlenül köti össze a jelenkor két nagy zsenijével, Bartókkal és Kodálllyal.

Nem volna teljes eszmefuttatásunk, ha végül Liszt egyéniségének még egy központi, mindent átfogó és tetteit mindenkor meghatározó karaktervonását meg nem említenénk, mely igazság- és őszinteség-igénye mellett, és ezekkel együtt, lelki, alkotásának legerősebb kifejezője volt. Ez pedig feltétlen, egyetemes,

⁴ Ludwig Kusche: *Franz Liszt*. Süddeutscher Verlag, München, 1961.

⁵ Halász Ernő közlése, Bern.

⁶ Liszt Ferenc: *Ritratti ungheresi* – revisione di Sándor Veress, Edizioni Suvini Zerboni, Milano, 1956.

megalkuvás nélküli, szenvedélyes szabadság-ideálja, melyet akár egyéni életében magának, akár embertársaival való viszonyában mindenkinek megkövetelt. Egy olyan korban, amely a szabadságesszménnyel a legcinikusabb, legfrivolabb pimasz játékot űzi, amelyet a terror, járom, rabszolgaság, elnyomás és béklyók korának nevezhetünk, nem lesz felesleges Liszt szavait emlékezetünkbe idézni, melyek akkor hangzottak el ajkáról, amikor megköszönte a magyar nemzet hálája és szeretete jeléül szimbolikus ajándékként átnyújtott díszkardot:

„E kardot, melyet a vitézségről és lovagiasságáról magasztalt nemzet ajánl fel nekem, szívem legdrágább, legkedvesebb kincseként jogom őrizni... Törekedjünk eképp honfiak, minden törvényszerű és békés eszközöket használva, közmunkák teljesítésében mindegyikünk saját erejéhez, tehetségéhez képest. Ha mégis tiszta szándékunk dacára, külső befolyás hatalmaskodva merészelné, akadályozni közigyekezetünket: ideje akkor, hogy kardjaink, melyeket rozsdá nem lephet, ismét csillogjanak, és ádáz halált szórjanak, mint egykor, és utolsó cseppig folyjon vérünk a törvényért és a hazáért.”⁷

(1961)

BARTÓK BÉLA

Szeptember 26-án⁸ van tíz esztendeje, hogy Bartók Béla egy New York-i kórház betegágyán, 64-ik életében örökre lehunyta szemét. Halálának híre úgy tört be a háború szörnyűséges pusztításából éppen ocsudófélben lévő magyarság tudatába, mint baljós árnyék a pirkadó égen, mint „ezüstös fejszesuhanás” a Golgotát megjárt emberek emlékeinek reménytelenül sötét múltján. A sokféle ellenség egyfajta katonacsizmáinak durva megtiporásából lassan öntudatra ébredő nemzet visszavárta az embertelenség elől elvándoroltat. Annak a Magyarországnak álomképébe, amely annyi nemzeti és nemzetközi félreértés után végre lényegének és népi alkatának megfelelő szellemi és anyagi élettérhez jutandott a háború utáni Európa politikai délibábjában, Bartók Béla szerves, megfogható, sőt nélkülözhetetlen valóságként tartozott volna bele. Olyan dolog volt ez, amiről a kérdés magátólértetődőségénél fogva akkor nem is nagyon esett szó! Mert hogyan is hiányozhatott volna egy európai hagyományokra épült demokráciából a legeurópaibb demokrata Bartók Béla, tirannusok, igazságtalanságok, emberi szabadságjogokat nyirbáló zsarnokságok egy életen át szenvedélyes ostromozója? Avagy elképzelhető-e friss tavaszi rügy ágak, ágak törzs, törzs pedig gyökér nélkül? Bartók hatalmas, erős ága volt a magyarság fájának, mely gyökereivel az európai hagyományok mély humuszából táplálkozva kezdte fakasztgatni új hajtásait a jégverés pusztítása után. A törzs még egészséges volt és a rügyeknek akkor nagy szükségük lett volna a bartóki erős ágakra. Ámde aki fák között jár, nem látja az erdőt. Bartók távolabbról foghatta tekintetbe a nagy magyar erdőt, amelynek megtépázott ágkoronái mögött a pirkadó égbolt vöröses színeiben már mintha távoli viharfelhő árnyékát sejtette volna. Utolsó levelei között van egy, amelyből a Demény-féle levélközlések I. kötetének sok pontatlansága, megbízhatatlansága és torzítása ellenére is a nagy művészt jellemző intuitív megérzések szólnak az olvasóhoz. A New York állambeli Saranac Lake-ből 1945. július 1. keltezésű levél utolsó bekezdésében így ír Bartók az esetleges hazamenetelről: „Magyarországból rendkívül lesújtó hírek érkeznek: rettentő pusztulás, borzasztó inség, fenyegető káosz (ti. nagyszámú eredeti budapesti újság kerül – nyilván az orosz követség útján – egy itteni kommunista újsághoz, és az facsimileben reprodukálja; néhány magánúton jövő hírt is kapott egy-két ember). Amint én látom a dolgot, egyelőre gondolni sem lehet a hazamenetelre. Nem is volna mód rá: se szállítóeszköz, sem engedély. De még ha volna is mód rá, szerintem ajánlatosabb megvárni a fejleményeket. Tudjisten hány esztendeig fog tartani, míg az ország valamennyire is össze tudja szedni magát (ha ugyan egyáltalán tudja). Pedig én is szeretnék hazamenni, de végleg... (Itt a Demény-féle levélközlésben megszakad a szöveg és helyette pontozás van. Amíg e levél eredeti példányát nem ismerjük, nem tudjuk megállapítani, hogy a pontozás Bartóktól, avagy Deménytől

⁷ A közlő – félreértések elkerülése végett – megengedte magának a szabadságot, hogy a szó szerinti idézet fordításából (I. Isov Kálmán: *Liszt és Budapest*) kihagyja az utolsó mondatban szereplő „királyért” szót.

⁸ 1955-ben. (A szerk.)

ered? Bartók néha szeretett pontozást használni, de mivel Demény más levelekben következetesen kipontozott olyan részeket, ahol Bartók kedvezőtlenül nyilatkozott a kommunistákról, vagy az oroszokról, felmerül a gyanú, hogy itt is ilyesfélérről van szó.)

Bartókot a kiszámíthatatlan fátum felmentette az alól, hogy ebben a kérdésben maga határozzon s maradt így a vita, máig is folyván, a fogadatlan prókátorok hadára. Nem egészen három hónappal e levél keletkezése után az otthoni magyarság megrendültén értesült az amerikai rádión keresztül Bartók váratlan haláláról. Akkor egy anyagiakban tönkretett, elpusztított, de lélekben a jövő egységében hitt világ gyászolta benne egyik legnagyobb géniuszának távoztát. Ma, egy évtizeddel halála után, egy materiálisan nagyrészt felépített, meggazdagodott, de lelkében elszegényedett és megoszlott emberiség ül fölötté halotti tort. Géniuszának csillaga azonban e megoszlott világban is egyre ragyogóbb fénnel tündököl. Ez kötelez arra, hogy a száműzött magyarság a maga módján megemlékezzék e tízéves forduló alkalmából nagy sorstársáról, akiben nemcsak a legtisztább magyar és európai hagyományok képviselőjét, hanem az örökség rötta felelősséget megalkuvás nélkül vállaló, példázatként előtte járt, küzdelmeiben, bajaiban, inkább bánataiban mint örömeiben, ok és okozat azonosságában osztályosát tisztelheti.

Aki figyelemmel kísérte a Bartók körül létrejött irodalmat a halála óta eltelt évtized alatt, bizonyos tapasztalatokat szerezhetett. Egyfelől meggondolkoztató már maga ennek az irodalomnak számszerűen impozáns mérete: 1945 óta hozzávetőlegesen is jóval másfélszázon felül lehetnek a Bartókról írt könyvek, tanulmányok, cikkek és ismertetések. De még érdekesebb összehasonlítani ez írásokat eredetük szerint: az arány kb. három-kettő, a nyugati országok és a vasfüggöny mögötti államok (elsősorban Magyarország) között. Az eddigi legjelentősebb Bartók-könyv, Halsey Stevens Amerikában, 1953-ban megjelent Bartók-biográfiája 8 könyvet és 91 tanulmányt sorol fel nyugati, 3 nagyobb önálló munkát és 3 folyóiratbeli cikket magyarországi és más, vasfüggöny mögötti szerző tollából. Holott pedig ez a bibliográfia még igen messze áll attól, hogy teljesnek lehetne tekinteni azonkívül, hogy megjelenése óta is állandóan növekedik a Bartók-irodalom. Aránylag rövid idő alatt ilyen nagyszámú írásmű létrejötte már önmagában is arról tanúskodik, hogy rendkívüli ember kellett legyen az, akiről ennyit beszélnek, írnak, akinek személyével és életművével ilyen behatóan foglalkoznak. És méginkább bokrosodik e jelenség fontossága, ha meggondoljuk, hogy e munkák szerzői által a világ majd minden művelt nemzete képviselve van! Ámde mindezek fölött áll az a tény, hogy Bartók művészetét, zenei és népzene tudományi életművét, emberi nagyságát, egy politikailag és ideológiailag megoszlott világ *osztatlanul* ismeri el és vallja magáénak! Igaz, hogy a világnak az a része, amely képtelen a dolgokat a maguk lényegbeli, objektív, szuverén keretei közt szemlélni, összefüggéseket múlttal és jelennel, hagyománnyal és egymással politikai és ideológiai mellékszövegek nélkül elfogadni és egybehangolni, Bartókot és művészetét szintén besorolta a maga szűk korlátai közé, megosztva mindkettőt és még külön-külön az embert és művét, elfogadva belőle, amit kaptafájára éppen ráhúzhat, elvetve, ami a kaptafa gyatrasága miatt rá nem illik. De maga az a tény, hogy Bartók zenéje New Yorkban és Pekingben, Rómában és Moszkvában, Londonban és Bukarestben egyformán az érdeklődés középpontjában áll, mindenütt mágikus erővel vonja bűvkörébe a hallgatóságot, mindenhol fényt, életet – valódi, lelkes-meleg emberi életet – sugároz, és áttörve a politika és művészetideológia, primitív konvenciók, merev hangszerkészítések külső, mesterséges, mondvacsinált kereteit és mindenütt közvetlen, elementáris erővel, élményt adóan szól a különböző anyanyelvű, de egyformán érző, egyazon módon bántódó-örvendő, síró-nevető és egyformán szerető-haló emberhez, ez a faktum, ez a hatalmas hullámverésű *musica humana* határozza meg a bartóki művészet nagyszerűségét.

Korunk egyik jólismert, jellemző tünete az emberi ténykedések minden terén mind jobban jelentkező specializálódás. Nemcsak a természettudományok, de a szellemi tudományok minden szektora, sőt még a kézműves mesterségek fajtái is a rákosan megbetegedett, burjánzó sejthez hasonlóan osztódnak számtalan fő- és mellékágra. A természettudományok és technika huszadik századi, szinte ontogenetikusan jellegű fejlődésével ez éppoly magától értetődő jelenség, mint ennek az emberre visszaható természetes következménye: az egyensúly rovására egyirányban szertelenül kiművelt agyvelő látóhatárának szemellenzős megszűkülése. És mennél nagyobb az egyirányú specializálódás, annál inkább forog fenn a veszélye a belső szabadságvesztésnek. Mert a bonyolulttá vált és egyben mérhetetlenül ellaposodott életű modern ember az üvegből egyszer kiszabadított démonokat visszafogni immár nem tudja és kénytelen úgy tancolni, ahogy azok fűtyülnek. Ennek az elspecializálódásnak visszfénye, mint páralecsapódástól tükrössé vált csempéfal, a mai művészetekben is megfigyelhető. Vannak olyan mai festők, akik egy életen át ugyanannak a megkonstruált formának vagy témának kisebb-nagyobb változatú ismételtetéséből művészkednek. Zenében az alkotó és a reprodukív muzsikosok közt szinte alig akad ma olyan, aki az üzleti vagy politikai reklámra beállított élethez hasonlóan ki ne talált volna magának valamiféle hatásos cégjelző bélyegzőt, amivel alkotásait mintegy szabadalmaztatja, nagy (bár titkolt) öröme bizonyos kritikusoknak és

sznoboknak, akik e stemplik révén minden nehézség nélkül, rögtön megértik az egyébként is rendszerint rendkívül simplex és közérthető mesterműveket. A mai előadóművészek egy tekintélyes hányada kiválaszt magának, gyakran nem is egy stíluskorszakot, hanem egyetlen komponistát, avval cégjelezteti magát és mint kereskedelmi utazó (nálunk Magyarországon vigéc volt a nevük) adja el zenei mintakollekcióját a világ minden hangversenypublikumának. (Mindez természetesen nem tévesztendő össze a ritka nagy alkotóművész egyéni kezevonásával egyfelől, másfelől pedig a rádió- és hangversenyipar napi zenefogyasztásánál sokkal mélyebb természetű stílustanulmányokkal.) Ebben az elspecializált, sok kis mozaik-részletterületre széttöredezett, szak- és normavilágban, mint hatalmas kemény kőszikla áll Bartók univerzális művészete. Múlандó izmusok, tiszavirág életű ideológiai tukmányok, üzlet és politika szennyvizei, szakmai pragmatizmus, steril dogmatizmus nem érnek fel e művészet kozmoszba nyúló csúcsaira, amely egy teljes emberi élet egységéből fakadva sugározza a teljes lét életadó melegét maga körül. Sok, igen sok aggasztó jel festi sötétre az európai kultúra jövőjének egét. De pozitív, nagy-erős életigénylő erők is mozdulásban vannak a destrukció démonaival szemben. Melyik fog győzni? Az emberi szemnek nem adatott meg, hogy a jövőbe lásson és ez így már inkább hittételi kérdés. Egyet azonban bizonyossággal tudhatunk: mindaddig, amíg az európai kultúra élő valóság marad és mindaddig, amíg a szabad európai ember vállalja a felelősséget az európai hagyomány összességéért, addig ennek a kultúrának a belőle életre kelt bartóki művészet integráns része lesz. És ebben az őrségben az európai magyarság jobbik fele, kívül és bévül az országhatárokon, népi, nemzeti és történelmi hagyományainak évezredes tapasztalatain bölcsen okulva osztozik, tekintetét a múltra, gondolatait a jövőbe irányítva.

(1955)

KODÁLY ZOLTÁN

Kodály Zoltán december 16-án⁹ tölti be életének 80. esztendejét.

Ezen a napon a politikai határokon bévül és azokon kívül, a hazai földön és a világban diaszpórában élő, a térben szétszakított, de az időben mégis egy-magyarság és egy egész világ fordul Feléje, köszöntvén a Mestert a tisztelet főhajtásával, a szeretet melegével és egy nemzet hálájával nagy fia iránt.

A tisztelet főhajtásával az iránt, aki több mint félévszázados működésével a magyar zenét visszavezette a nyugat-európai népek nagy zenei családközösségébe, amelyből a törökvész folytán kiszakadt volt; amiért a magyar zenei műveltséget újra a nyugat-európai kultúrnemzetek művészetének szerves tényezőjévé emelte, úgy, ahogy az volt a 16. század elejéig.

A szeretet melegével a magyar nép nagy tanítómestere iránt, akinek egy gazdag élet sok küzdelmén-keservén, de végül is még több megbecsültetésén át gondja volt arra, hogy a magyar óvodásgyermektől kezdve a nemzetszalád legidősebb tagjáig a nemzeti társadalom minden rétegének eljuttassa kottában, írásban és szóban fogant tanítását a zenei hangból formált dallamharmónia, az írott szó és az élő beszéd médiumán keresztül. Ennek a tanításnak egy alapmotívuma szólt minden dallamából, minden betűjéből és minden kimondott szavából: legyünk teljes magyarok és legyünk teljes európaiak, mert csak így maradhatunk fenn és csak így tölthetjük be hivatásunkat Kelet és Nyugat mesgyéjén, Európa és a világ nemzeteinek nagy családjában.

És végül egy nemzet hálájával az iránt, akit sok nehéz időkbén és végül a legnagyobb megpróbáltatásokban is mindig ott tudhatott a maga körében és aki akkor is felemelte tiltó szavát a gazság, becsstelenség, hazugság és igazságtalanság ellen, amikor sokan mások hallgattak, vagy némaságra kényszerítettek voltak. És nem akadt olyan farizeus a sok képmutató között, aki szemtől-szembe állva mert volna követ dobni rá, az igazság útján járóra.

Olyan a magyar nép sorsa, mint azoké a telepeseké, akik földrengéses vidéken, vagy tüzes lávájukkal időnként mindent elpusztító vulkánok környékén tanyáznak. Időről-időre rombadőlnek házaik, a tüzes láva elégeti termőföldjeiket, de minden ilyen katasztrófa után újrakezdik az életet. Talán mindig azt remélik

⁹ 1962-ben. (A szerk.)

titokban, hogy az volt az utolsó baj, több földrengés nem jön és a tűzhányó is kialszik. Amíg egyszerre csak újra ott a vész.

Történelme folyamán a magyarság is mindig így kezdte újra nemzeti életét egy-egy földrengés után. Elsiratta halottait, eltakarította a romokat és újult erővel nekifogott az építésnek. És lelkében szintén mindig az „ez volt az utolsó baj” reményével. Csakhogy ez az építkezés nem haladt mindig egyformán az élet minden síkján. Néha olyan sok, nagy és gyakori volt a baj, hogy mire elkészült a fél házzal, már újra nyakán volt a következő földrengés. Ezek a földrengések minden kultúraszint között zenei műveltségünknek ártottak leginkább, mert minden műveltségi ág közt természeténél fogva a zenekultúra a legérzékenyebb-, magas fokú zenei műveltség csak bizonyos külső feltételek mellett jöhet létre. Így történt, hogy Moháccsal és a török háborúkkal az addig művelt Nyugattal párhuzamosan fejlődött zenekultúránk leginkább szenvedett és olyannyira elpusztult, hogy szinte híradónak is alig maradt belőle egy-egy szerény feljegyzés. Mialatt a nyugat-európai népek nemzeti magas-zenekultúrájuk fejlődésének legragyogóbb századait élték, addig mi a törökkel, aztán meg a labanccal küszködtünk pusztá létünkért. Városi kultúránk csak a végeken, Erdélyben és a Felvidéken tenyészhetett és társadalmi fejlődésünk a városi polgárság megerősödésében sem tarthatott lépést a Nyugattal. Mire pedig végül is oda jutottunk, hogy saját portánkon gazdálkodhassunk, akkor meg közel háromszáz év európai mulasztását kellett volna behozni és egyidejűleg az akkori jelennel egyenértékűt alkotni. Ez megoldhatatlan feladat volt és a feladatnak ezt a megoldhatatlanságát tükrözi az a sziszifuszi küzdelem, amely egész 19. századi művelődéstörténetünket jellemzi. Óriási lendülettel, de a megoldásra váró feladatok tömkelegében kikerülhetetlen fejlődés-hézagokkal – hiszen még ráadásul ekkor sem maradhatott el az obligát földrengés, mely a század közepén újra csak alaposan megtépázta létünket! – így érkeztünk el a jelen század fordulójáig. Irodalmunk és költészetünk még aránylag szerencsésen vészelte át e korokat, ámde képzőművészetünk és zenénk annál inkább megsínylette őket. A 19. század magyar romantikus műzenéje tanúsítja legjobban ezt a tragikus törést, meghasonlást, iránytévesztést, mely az elvesztettek bepótlása és az Európával való lépéstartás feszültségpólusai közt létrejött. Egyik sem sikerült igazán, mindkettő csak úgy-ahogy, félig-meddig. Még Lisztnek, a kor és minden idők egyik legnagyobb zsenijének sem. Nem is sikerülhetett, mert egy európai színvonalú nemzeti zenekultúra kialakulásához hiányzott az alap és így a felépítmény, amit nélkül felhúztak, légvár maradt csupán.

De mintha a természet örök rendje, az események kölcsönhatásában jelentkező nagy kiegyenlítő, az őslógos, kárpótolni akarta volna az elvesztetteket. Ami tönkrement fönt, azt megőrizte lent, a nép évezredek mélyébe visszatapintó öntudatlan, intuitív emlékezete: ősi népzeneinket. Ez a népzenei hagyomány számunkra sokkal többet és lényegében mást jelent, mint más európai nemzeteknek a maguk népdalai. (Nem is nagyon értik ezt ma már Nyugaton.) Sőt nyugodtan mondhatjuk: nemcsak sokkal többet, hanem egyszerűen mindent. Ha ez is elpusztult volna, mint magas zenekultúránk, akkor még elképzelni is rossz, milyen szürkeségben és ismeretlenségben tengődne ma a magyarság! Lidércnyomásos gondolat ez, még pusztá feltételezésére is libabőrössé leszünk! Mert nélkül a dolgok kölcsönhatásának törvényszerűsége szerint párját ritkító, ragyogó jelenkori irodalmunk és költészetünk (melyet a múltat is felidéző sugárzásában a művelt világ csak most kezd ámulva felfedezni) sem jött volna létre. Ady, Babits nem képzelhető el egyidejűleg Bartók és Kodály, mint ahogy az új magyar zene mozgalma sem pl. a „Nyugat” írói köre nélkül.

Az új magyar zenének, amely ma már egyéni hangsúlyának megtartásával szerves tényezője lett az általános európai zenekultúrának, ez a népzenei alapépítménye ott élt, sőt nyilván még tökéletesebb teljességében, a falvak népének ajkán a 19. században is. Liszt sejtette ezt, szándékában is volt felcsapni első népzene gyűjtőnknek, de tengernyi egyéb elfoglaltsága miatt tervét sohasem valósíthatta meg. De meg hiányzott akkor az efféle vállalkozáshoz a megfelelő, általános szellemi beállítottság, lelki atmoszféra is. Hogyan is lehetett volna meg, hiszen az akkori általános felfogás szerint tanult zenész csak nem megy a parasztok „diszfóniáit” hallgatni! Még sokkal később is, a fiatal, népzene gyűjtő Kodályt úgy leckéztette egy idősebb jóakarója, hogy „aki maga is tud komponálni, minek járkal falun olyan dalok után, amiket minden cseléd tud!” 1927-ben Kodály így ír a parasztság és a népzene helyzetéről: „a magyar nép úgy élt a műveltebb réteg tözsomszédságában, mint egy idegen világgrész. Ma is úgy él, Budapestről Párizsba rövidebb volt az út, mint Kásonújfaluba... Én is előbb jutottam el Párizsba, mint Kásonba. De még jókor megtudtam, hogy itt is van annyi keresnivalónk, mint ott.” Aztán meg tanult zenészeink nagy többsége akkor, a 19. sz. közepén még német, vagy német eredetű volt és így hiányzott a megfelelő lelki rezonancia is az efféle vállalkozáshoz. Más oldalról jövő, irodalmi–szociológiai–néprajzi hatásoknak kellett előbb megmunkálni a talajt, mielőtt Kodály, Vikár Béla 1896-ban, az első fonográf-felvételek gyűjtésétől indítva, 1905-ben megkezdte a magyar népzene tudományos felgyűjtését és tanulmányozását. (Bartók Béla 1906-ban csatlakozott hozzá ebben a munkában). Ennek az addig teljesen ismeretlen zenei kontinensnek felfedezése nemcsak az ettől kezdve maga útján továbbfejlődő, autochton népzene-tudomány szempontjából volt

korszakalkotó jelentőségű, hanem még inkább azért, mert evvel adva volt egy európai színvonalú magyar művészi zene létrejöttének előfeltétele. Az az átalakulás, amely a nyugati nemzetek népzenejéből létrehozta Nyugat-Európa magas zenéjét, amely az egyes nemzetek kollektív népzenejének a művészi zene individuális formáiba való felszívódásával kialakította az európai zenei stílusokat, Nyugaton a 15., 16. és 17. században ment végbe. Ekkor újul meg Nyugat-Európa magas zenekultúrája evvel a metamorfózissal úgy, hogy ennek a népzenei alapanyagának még a nagy Bach művészetében is vitális szerepe van. Az európai művelődésnek ezek azok a tündöklő évszázadai, amikor az olasz, francia, spanyol, német és angol zeneművészet renaissance-át éli, amikor a zene ezeknek a nemzeteknek létében általános, az ember mindennapi életét kitöltő, elmaradhatatlan igényné, kulturális tényezővé válik. A zene ekkor és itt valóban mindenkié, mert a nép a magas művészi zenében a magáéra ismert. De egyúttal általános európai is, mert a kialakult művészi formák közössége összekapcsolta őket a kifejezés azonos bázisán. Mi akkor történelmünk sokat emlegetett, rendkívül megtisztelő, de igen hátrányos szerepét játszottuk: a „Nyugat védőbástyája” voltunk. (Úgy látszik, ez a szerep azóta sem változott.) De legalább annyi hasznunk volt ebből, hogy nem használtuk el népzenei rezervoárunkat, mert a hadakozások közepette nem akadt senkinek ráérő ideje arra, hogy merítsen belőle. Így aztán, mire a nyugati nemzetek legtöbbje a 20. század felvirradtára népzenei kovászának javarészt elfogyasztotta és más sűrűporok után kellett néznie (Schönberg és a dodekafónia), a mi kovászuunkat még éppen csak, hogy elkezdettük bedagasztani kenyereink tésztájába. Szerencsés rendeltetése volt a sorsnak, hogy éppen mire kenyereink megkelt, hozzáadta a kenyérsütés minden csínját-bínját ismerő, szakmájuk tudományát az utolsó fogásig virtuózan kezelő pékmestereket is.

Ősi, a technikai civilizáció romboló befolyásától még mentes népzenei hagyomány és európai magas-zenei tradíció: íme a két tényező, amely Kodály (és nagy sorstársa, Bartók) művészetében az egyéni nyelvezet magasrendű szintézisében újra európai érvénnyel jelent meg a művelt nyugati nemzetek közösségében.

Kodály egész életműve ebből a népzenei talajból nőtt ki. Akár közvetlenül használ fel népzenei anyagot műveiben (mint pl. a Marosszéki táncokban, a Galántai táncokban, a Páva-variációkban), akár attól függetlenül, de a népzenei mélosztól átítatott egyéni nyelvén szól (Psalmus Hungaricus, Budavári Te Deum, zenekari Concerto, Missa Brevis, Szimfónia), akár zenekarra, kórusra, énekhangra avagy szólóhangszerekre ír, zenei idiómájának gyökerei mindenkor népe zenéjének őshumuszából táplálkoznak. Művészi kereteit a zenei anyag megformálásának technikáját azonban Palestrinától Bachtól, Beethoventől sajátította el és így, ezen az úton vezette vissza a magyar zenét több mint 300 éves számkivetettségéből és immár ragyogóbb köntösben mint valaha, a nyugat-európai népek nagy zenei családközösségébe. Mivel pedig itt is a dolgok kölcsönhatása érvényesül, idézzük Tóth Aladár szavait: „Mióta Kodály hasonló kulturális magaslatra emelte a magyar nép zenéjét, azóta Palestrina már könnyen magközelíthető minden magyar számára.”

Ámde, ha Kodály csak ezt teszi, akkor ez megmaradt volna a nevéhez fűződő nagy egyéni cselekedetnek a művészi példa kisugárzó intenzitásával úgy, mint az európai zenetörténet többi nagy alkotóművészeinek életműve. Kodály azonban mélyebbre akart hatolni. Tudta, hogy zenei műveltségünk megalapozásához és fennmaradásához ez nem elég. Ehhez az szükséges, hogy a nemzet minden társadalmi rétegének tagja bölcsőtől a sírig, az óvodásgyermektől az idős nemzedékig körül legyen véve egy olyan zenei légkörrel, amely a teljes európaiság oxigénjével telített. Így tanítása nem szorítkozott csupán zenefőiskolai tantermének szakmai kérdéseire, hanem annak falain messze túl átfogta az egész magyar zenekultúra területét. Harmincöt éves zenefőiskolai tanári működése alatt, de azóta is, hogy ezt felcserélte a Magyar Népzene Társaságának Tudományos Akadémia-i vezetésével, egészen a mai napig, nem szűnt meg írásban, szóban és százakra menő pedagógiai célzatú irodalmi- és kórusművével a magyarság zenekultúrájának ügyét a zenei nevelés reformjával szolgálni. Ezért harcolt 1925-től, első gyermekkarainak megjelenésétől kezdve tudatos célirányossággal és minden rendelkezésre álló eszközzel a magyar gyermek helyes zenei neveléséért az iskolai énekoktatáson keresztül. Ennek a célnak alap gondolatait így foglalja össze a Magyar Népzene Társaság első, a teljes magyar népi gyermekjátékkincsét felölelő, hatalmas kötetéhez 1951-ben írt előszavában:

„Aki nem szereti a magyar népet, leghamarabb a gyermekeken át fogja megszeretni, amint e játékok varázslatos kaleidoszkópjából felé sugárzó, s a pajkos hetykeségtől gyengéd ellágyulásig változó száz arcát figyeli és megismeri. Ezért a nevelő nem lehet el e játékok beható ismerete nélkül. Szomorú gyermekkor a nyomait holtáig viseli, aki úgy nőtt fel, hogy nem volt része bennük. Annak nincs sürgősebb teendője, mint utólag megtanulni, beleélni magát, mert éneikül nem férközik a gyermek lelkéhez. Csak itt látja, hogyan tükröződik a világ a magyar gyermek lelkében.”

Végül pedig előszavát e sorokkal zárja:

„Olyan a magyar népköltészet, mint egy hegyi patak, melynek medrébe nagy kőszikla gurult s útját csak annak megkerülésével folytathatja, előtte tóvá dagad s látszólag nem is folyik. Azt a sziklát medréből félregörgetni, hogy szabad folyását, fejlődését semmi se gátolja többé: köznevelésünk, tudományos és művészeti politikánk legfőbb teendője.”

Kodály művészete az országhatárokon bévül és kívül egyformán hirdeti zenénk teljes magyarságát és teljes európaiságát. De nekünk Ő ennél még sokkal több: folytatása történelmünk azon nagyjainak, akik nemzeti létünk megpróbáltatásainak sötét idejében mindenkor világító fáklyái voltak a magyarságnak, a jobb jövője felé vezető úton. Ezért szóla Bartók imígyen róla:

„Ha azt kérdezik tőlem, mely művekben ölt testet legtökéletesebben a magyar szellem, azt kell rá felelnem, hogy Kodály műveiben. Ezek a művek hitvallomás a magyar lélek mellett. Külső magyarázata ennek az, hogy Kodály zeneszerzői tevékenysége kizárólag a magyar népzene talajában gyökerezik. Belső oka pedig Kodály rendíthetetlen hite és bizalma népének építő erejében és jövőjében.”

(1962)

ÉLETRAJZI ÉS KÖNYVÉSZETI JEGYZETEK¹

ANDRÁS KÁROLY (Felső Lászlófalva, 1917. augusztus 20.). A gimnáziumot Kassán, egyetemi tanulmányait Prágában, Budapesten, New Yorkban végezte. 1945 óta Nyugaton – jelenleg Münchenben él. Politológus, tudományos kutató. Szakterületei: nemzetiségi kérdés, dunavölgyi együttműködés, kelet-nyugati kapcsolatok. Ezekből a témakörökből cikkei, tanulmányai jelentek meg nyugati magyar és idegen nyelvű folyóiratokban, főleg az *Új Látóhatárban* és a *Katolikus Szemlében*.

BÉKÉS GELLÉRT (Budapest, 1915. január 3.) Középiskolába a budapesti bencés gimnáziumba járt. 1932-ben Pannonhalmán belépett a Szent Benedek Rendbe. Teológiai tanulmányait Rómában a bencés rend Anzelm Egyetemén végezte. 1938-ban szentelték pappá. 1940-ben teológiai doktorátust szerzett. 1940 és 1946 között Pannonhalmán a teológiai főiskola tanára, gimnáziumi hittanár és prefektus. 1946 őszétől Rómában a Szent Anzelm Egyetemen dogmatikát tanít. A II. Vatikáni Zsinat után az egyháztan tanára és az ökumenikus tanszék vezetője lett. 1951-ben Dalos Patrikkal elkészítette az Újszövetségi Szentírás új magyar fordítását, amelynek 10. kiadása 1985-ben jelent meg. Az ötvenes évek végén átvette a római *Katolikus Szemle* szerkesztését és azóta is szerkeszti e folyóiratot. Magyar tanulmányait a *Katolikus Szemle*, valamint a budapesti *Teológia* és *Vigília* közli. Olasz nyelven írt tanulmányai a római *Studia Anselmiana* tanulmány sorozatban jelentek meg.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Sorsom az Isten (versek, Róma 1968); Istenkeresés, Új utak a mai teológiában (Róma 1974, II. kiadás 1978); Krisztusi örömhír, evangéliumi boldogság (Budapest 1983).

Idegen nyelveken: De continua oratione Clementis Alexandrini doctrina (doktori disszertáció, latinul, Róma 1942); Eucaristia e Chiesa, Ricerca dell'unità nel dialogo ecumenico (a keresztény egységről, olaszul, Róma 1985).

BOGYAY TAMÁS (Kőszeg, 1909. április 9.). Nagykanizsán a piaristáknál érettségizett. Budapesten mint az Eötvös Kollégium tagja végezte az egyetemet, Hekler Antalnál doktorált művészettörténetből. Mint egyetemi gyakornok a berlini Collegium Hungaricum és a római Magyar Történeti Intézet ösztöndíjasa volt. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium tisztviselőjeként 1945 áprilisában Bajorországba került. 1952 óta él Münchenben, ahol 1962-től 1969-ig első vezetője volt az újonnan alapított Magyar Intézetnek, amelynek most is igazgatóhelyettese. Magyar esszéi és tanulmányai főleg a *Katolikus Szemlében* és az *Új Látóhatárban* jelennek meg. Szerkeszti a gráci Styria Verlag kiadásában megjelenő *Ungarns Geschichtsschreiber* című sorozatot, amelynek eddig három kötete jelent meg.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: A kapornaki egykori bencés apátság XII. századi bazilikája (tanulmány. Történetírás II. 1938); Isten Báránya, Adatok az Árpád-kori templomkapuk ívmeződíszítéseinek ikonográfiájához (tanulmány, Regnum, Egyháztörténeti Évkönyv 1940–1941); Adatok a középkori magyar oltárdíszítő művészet történetéhez (tanulmány, uo. 1942–1943, Szekfű Gyula Emlékkönyv); A jáki apátsági templom és Szent Jakab-kápolna (Szombathely 1944).

Német nyelven: Normannische Invasion – Wiener Bauhütte – Ungarische Romantik (tanulmány, Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie II. Wandlungen christlicher Kunst im Mittelalter, Baden-Baden 1953); Mosapurg und Zalavár, Eine Auswertung der archäologischen Funde und schriftlichen Quellen (tanulmány, Südost-Forschungen XIV, 1955); Lechfeld, Ende und Anfang (München 1955); Zum Problem der Flechtwerksteine (tanulmány, Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie III. Karolingische und ottomanische Kunst. (Werden–Wesen–Wirkung, Wiesbaden 1957); Der Löwe mit dem Kreuz, Das Tympanon von Domanjšovci (Domonkosfa) und verwandte Denkmäler (tanulmány, Zbornik za umetnostno zgodovino V/VI, 1959, Stelé Emlékkönyv); Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Methoden und Möglichkeiten ihrer Lokalisierung (tanulmány, Südost-

¹ E jegyzeteket a szerkesztő állította össze, részben a szerzők által rendelkezésre bocsátott adatok alapján, részben felhasználva a széprózái antológiában közölt életrajzi szövegeket.

Forschungen XIX, 1960); Studien zu Jean-Antoine Houdons Werk in Deutschland (tanulmány, Zeitschrift für Kunstgeschichte 27, 1964); Grundzüge der Geschichte Ungarns (Darmstadt 1967. 3. javított és bővített kiadás 1977); Deesis und Eschatologie (tanulmány, Polychordia, Festschrift Franz Dölger II, Amsterdam 1967); Über den Stuhlweißenburger Sarkophag des hl. Stephan (tanulmány, Ungarn-Jahrbuch 4, 1972); Stephanus rex. Versuch einer Biographie (Wien 1975. Ugyanaz magyarul, uo. 1976); Adalbert von Prag und die Ungarn – ein Problem der Quelleninterpretation (tanulmány, Ungarn-Jahrbuch 7, 1977); Ungarns heilige Krone. Ein kritischer Forschungsbericht (tanulmány, Ungarn-Jahrbuch 9, 1978); Über die Forschungsgeschichte der heiligen Krone (tanulmány, Insignia Regni Hungariae. Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarns, Budapest 1983).

Francia nyelven: Nouveaux documents relatifs aux rapports de la cour de Gotha avec les artistes français I–II (források bevezető tanulmányokkal, Bulletin de la Société de l'Art français 1933, 1935); Houdon f Weimar (tanulmány Gazette des Beaux-Arts 1935); L'iconographie de la „Porta Speciosa” d'Esztergom et ses sources d'inspiration (tanulmány, Revue des Études Byzantines VIII, 1950); L'homme de l'Occident en face des incursions hongroises (tanulmány, Miscellanea di studi dedicati a Emexico Várady, Modena 1966).

Szlovén nyelven: Donatorska slika iz 1383 v Turnišču II. Koga kazcjo podobe donatorjev na turniški sliki? (tanulmány, Zbornik za umetnostno zgodovino N.v. I, 1951); Izkopavanja v Zalaváru in njihova zgodovinska razlaga (tanulmány, Zbornik za umetnostno zgodovino N.v.II, 1952).

BORSODY ISTVÁN (Eperjes, 1911. szeptember 16.). A szlovákká vált eperjesi kollégium elvégzése után a prágai cseh Károly egyetemen jogi és politikai doktorátust szerzett. Rövid ügyvédi gyakorlat után 1934-ben Budapesten, majd több nyugat-európai országban folytatta tanulmányait és újságíró lett. 1937-től a *Prágai Magyar Hírlap* belső munkatársa; 1938 után Budapesten a *Magyarország* külpolitikai szerkesztője. 1945-ben a Nemzeti Paraszti Párti *Szabad Szó* és az *Új Magyarország* szerkesztésében vett részt; a budapesti egyetemen magántanári képesítést kapott a kelet-európai történelem tárgykörében; miután külügyi szolgálatba lépett, a washingtoni magyar követség sajtóattaséja lett. 1947-ben disszidált. 1977-ig amerikai egyetemi pályán működött mint a pittsburghi Chatham College történelem tanára az orosz és modern európai szakon. Állandó lakhelye: Wellfleet, Massachusetts. A müncheni *Új Látóhatár* és a párizsi *Magyar Füzetek* munkatársa.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Magyarok Csehszlovákiában, 1918–1938 (szerk., Budapest 1938); Beneš (Budapest 1943); Magyar–szlovák kiegyezés (Budapest 1945).

Angol nyelven: The Triumph of Tyranny (London és New York 1960); The Tragedy of Central Europe (New Haven 1980); Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority, 1945–1948. (Janics Kálmán: „A hontalanság éve” angol változata, New York 1982); The Hungarian: A Divided Nation (szerk., New Haven 1986).

CZIGÁNY LÓRÁNT (Sátorlajújhely, 1935. június 3.). Irodalomtörténész. Egyetemi tanulmányait (magyar–történelem szakon) Szegeden kezdte meg, az 1956-os forradalom után Oxfordban folytatta és Londonban fejezte be (1960). Ugyanitt doktorált irodalomtörténetből (PhD, 1965). 1962–1969 között a British Museum könyvtárának magyar szakreferense volt, majd 1969–1973 között magyar nyelvet és irodalmat tanított a kaliforniai egyetemen, Berkeleyben. Azóta írásából él; külső munkatársa a *BBC*-nek és a *Times*nek. 1965-ben Siklós Istvánnal megalakította a Szepsi Csombor Kört, szerkeszti a Kör magyar és angol kiadványsorozatát. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság Végrehajtó Bizottságának tagja. 1955 óta publikál magyarul, angolul, franciául és németül. Több lexikon munkatársa. Szerkesztette és kiadta Angyal Dávid emlékezéseit (1971), Révai András válogatott írásait (1975) és Szabó Zoltán válogatott írásait (1984). Társ szerkesztője volt a Hollandiai Mikes Kelemen Kör kiadványaiból a *Mérlegen* (Piri Zoltánnal, 1978) és az *Őnarcképünk sorsunk tükrében* (Tóth Miklóssal, 1984) című kötetnek. Bibliográfiailag feldolgozta Iványi Grünwald Béla Hungarica gyűjteményét (1967), a British Museum Waltherr László gyűjteményét (1969), valamint elkészítette az *Új Látóhatár* repertóriumát (Borbándi Gyulával és Szilágyi Attilával, 1976) és Cs. Szabó László írói munkásságának bibliográfiáját (Piazza–Hunyor Katalinnal, 1982).

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában, 1830–1914 (Budapest 1976); Lépéskényszer: az irodalom államosítása Magyarországon, 1946–1951 (klny. 1985).

Angol nyelven: The Oxford History of Hungarian Literature (Oxford 1984).

FÁJ ATTILA (Budapest, 1922. március 30.). A Pázmány Péter tudományegyetem bölcsészeti karán doktorált filozófiából és ugyanott volt egyetemi asszisztens Kornis Gyula mellett. Harminc éve a génuai egyetem bölcsészettan karán tanít filozófiát és összehasonlító irodalomtudományt, melyet a magyar (kolozsvári) polihisztor-hagyomány szellemében interdiszciplinárisan alkalmaz. Tanulmányai főleg idegen nyelveken jelennek meg, de amikor eredményei magyar vonatkozásban is újat hoznak, először anyanyelvén teszi őket közzé.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: A Jónás-téma a világirodalomban (Róma 1977); Kerényi Károly hatása a hazai és a nyugati magyar írókra (A „Kerényi Károly és a humanizmus” c. tanulmánykötetben, Zürich 1978.)

Angol nyelven: Probable Byzantine and Hungarian Models of Ulysses and Finnegans Wake (Berlin 1968); The Stoic Features of the Book of Jonah (Nápoly 1974); The Prehistory of the River Novel and its Reappearance in Contemporary Fiction (Stuttgart 1980).

Olasz nyelven: Considerazioni sulla letteratura comparata (Firenze 1969); Albergo allegorico per i Re (Firenze 1983); I Karamazov tra Poe e Vico (Nápoly 1984).

FEJTŐ FERENC (Nagykanizsa, 1909. augusztus 31.). Egyetemi tanulmányait a pécsi és a budapesti tudományegyetemen végezte. Bölcséleti doktorátust Párizsban szerzett. 1935 és 1938 között a *Szép Szó* szerkesztője. A folyóiratnak egyik alapítója volt. 1938-ban Franciaországban telepedett le, ahol 1955-ben állampolgár lett. 1944 és 1974 között az *Agence France Press* francia hírügynökség kelet-közép-európai hírmagyarozója. 1971 és 1982 között a párizsi Institut d'Études Politiques szovjet és kelet-európai kérdésekkel foglalkozó szemináriumának igazgatója. 1974 és 1978 között a milánói *Il Giornale* párizsi irodájának vezetője. A *Commentaire* című folyóirat szerkesztőbizottságának tagja. Magyar nyelvű írásai főleg az *Irodalmi Újságban* és a *Magyar Füzetekben* látnak napvilágot. Több francia, angol és olasz nyelvű folyóirat rendszeres munkatársa.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Érzelmes utazás (Budapest 1937); Heine (Budapest 1947); A Népek Tavasza (Budapest 1948).

Francia nyelven: Henri Heine (Paris 1946); Histoire des démocraties populaires (Paris 1953, bővített 2. kiad. Paris 1969); Un Habsbourg révolutionnaire: Joseph II. Portrait d'un despote éclairé (Paris 1954); La Tragédie hongroise (Paris 1956); Les Juifs et l'antisémitisme dans les pays communistes (Paris 1960); Dieu et son Juif (Paris 1960); China-URSS (Paris 1966); Budapest 1956 (gyűjtemény, Paris 1966); Dictionnaire des parties communistes et des mouvements révolutionnaires (Paris 1971); L'héritage de Lénine, Introduction à l'histoire du communisme mondial (Paris 1973); China-URSS, De l'alliance au conflit (Paris 1972); Le coup de Prague 1948 (Paris 1977); La social-démocratie quand même (Paris 1978).

Olasz nyelven: Ungharia 1945–1957 (Torino 1957); Revisionisti contro Dogmatici (1965).

Angol nyelven: Behind the Rape of Hungary (1957); The French Communist Party and the Crisis of International Communism (Cambridge).

FERDINANDY MIHÁLY (Budapest, 1912. október 5.) Író, történész. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen 1934-ben bölcséleti doktorátust szerzett. 1936-ban egyetemi tanársegéd, 1941-ben múzeumi tisztviselő, 1942-ben múzeumi igazgató. 1943-ban a lisszaboni követség kulturális attaséja lett. 1944-ben magyar lektor a lisszaboni egyetemen. 1947-ben Argentínában a mendozai egyetemen az etnológia és archeológia, majd a középkori történelem rk. tanára. 1950-től a Puerto Ricói Egyetemen az antik és középkori történelem, majd az összehasonlító irodalomtudomány rendes tanára. Közben tizenhét ízben vendégtanára volt a berlini Szabad Egyetemnek. Magyar, német, francia, angol, olasz, spanyol, portugál és szerb nyelven összesen 360 munkája, köztük 47 könyve jelent meg.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Közép-Európa (Budapest 1940); Magyarok és jugoszlávok (Budapest 1940); Giotto (Budapest 1941); Mi magyarok (Budapest 1941); Az istenkeresők (Budapest 1942); A Szentgáliak (Budapest 1943); A menekülők (Budapest 1944); Kun László siratása (München 1977); Magyarország romlása (Róma 1979); Az ellenszegülők (San Francisco 1980); A baklovagok (Bécs 1983); Országok úrnője (Róma 1985).

Német nyelven: Studien zur ungarischen Frühgeschichte ([G. Vernadskyval] München 1957); Tschingis Khan (Hamburg 1958); Kari V. (Tübingen 1966); Der heilige Kaiser (Tübingen 1969); Philipp II. (Wiesbaden 1977).

Spanyol nyelven: El Emperador Carlos V. (Puerto Rico 1964); Historia da Hungria (Madrid 1967); Carnaval y Revolución (Puerto Rico 1977).

FODOR ISTVÁN (Budapest, 1920. március 16.) 1938-ban gimnáziumi érettségit tett. 1938–1941 szövőmunkás. 1941–1943 munkaszolgálatos, 1942 nyarától a Donnál. 1943–1945 hadifogság. 1945–1949 egyetemi tanulmányok a budapesti Pázmány Péter (ma Eötvös Lóránd) tudományegyetem bölcsészkarán. 1958 doktorátus (1949–1958 közt ez a cím el volt törölve). 1946–1949 alkalmazott az IBUSZ-ban. 1949–1951 előadó, majd csoportvezető a Közlekedési Minisztérium idegenforgalmi és szállítmányozási főosztályán. 1951–1953 előadó a MÁV vezérigazgatóság díjszábási osztályán. 1953–1956 nyelvész aspiráns (ösztöndíjas). 1956 júniusában a nyelvészeti tudományok kandidátusa címet kapja. 1956–1969 tudományos munkatárs a MTA Nyelvtudományi Intézetében, ebben a minőségben 1961-ig részt vett a Magyar Nyelv Értelmező Szótárának szerkesztésében. 1969–1985 között a kölni egyetem afrikaisztikai intézetének tudományos munkatársa. 1985 áprilisa óta nyugdíjban. Esszéi, tanulmányai, cikkei, kritikái magyarországi és nyugati szaklapokban jelennek meg. A nyugati magyar folyóiratok közül főleg az *Irodalmi Újságban* és az *Új Látóhatárban* publikál.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Mire jó a nyelvtudomány (Budapest 1968).

Angol nyelven: The Rate of Linguistic Change (London – The Hague – Paris 1965); Film Dubbing: Phonetic, Semiotic, Esthetic and Psychological Aspects (Hamburg 1976); A Fallacy of Contemporary Linguistics (Hamburg 1981, első kiadás: Budapest 1966); Introduction to the History of Umbundu: L. Magyar's Records (1859) and the Later Sources (Hamburg–Budapest 1983); Language Reform: History and Future (Hamburg, I–II 1983, III 1984, Claude Hagège-zsel közösen szerkesztve).

Német nyelven: Pallas und andere afrikanische Vokabularien vor dem 19. Jahrhundert (Hamburg 1975).

GOMBOS GYULA (Temesvár, 1913. szeptember 30.) Szüleivel 1925-ben Temesvárról átköltözött Budapestre. 1925 és 1933 között a Református Főgimnáziumban tanult. 1934 és 1938 között házitánítóskodott és közben más munkát is vállalt. 1936-ban a *Magyar Út* című hetilap munkatársa lett. 1939 és 1941 között a *Magyar Élet* című folyóirat segéd-, majd társszerkesztője. 1939–40-ben a Kodolányi-féle *Nemzetőr* munkatársa. 1941–42-ben a Zilahy által szerkesztett *Híd* munkatársa. 1941-től 1944-ig a *Magyar Út* felelős szerkesztője. Ugyanezekben az években a Turul Könyvkiadó lektora. 1944-ben a Magyar Függetlenségi Mozgalom tagjaként részt vett az ellenállásban. 1945–46-ban a Kisgazdapárt Értelmiségi Bizottságának tagja. 1947 februárjában az ÁVO letartóztatta. 1948 decemberében gyalog menekülve családjával együtt elhagyta az országot. 1949 és 1951 között Svájcban élt. 1950–51-ben az *Új Magyar Út* szerkesztőbizottságának tagja. 1951 decemberében kivándorolt az Egyesült Államokba. 1952 és 1974 között New Yorkban a Szabad Európa Rádió munkatársa volt. 1959-től az *Új Látóhatár* munkatársa, 1961-től 1980-ig a Münchenben megjelenő folyóirat főmunkatársa. 1984-ben áttelepedett Párizsba.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Álom az országról (Budapest 1942); Szűk esztendők (New York 1960); Szabó Dezső (München 1966, 2. kiad. München 1969, 3. kiad. New York 1975); Húsz év után (München 1970, 2. kiad. New York 1973); Huszonegy év után (München 1972); A történelem balján (New York 1975); Szabó Dezső és a magyar miniszterelnökök (antológia, bevezetővel, Washington 1975); Hillsdale (New York 1979, 2. kiad. Budapest 1982); Igazmondók (New York 1981); Szabadságalapítók (New York 1984).

Angol nyelven: The Lean Years (New York 1960).

Finn nyelven: Rumplan Maihinlasku (Helsinki 1970).

HANÁK TIBOR (Kalocsa, 1929. szeptember 9.). Magyarországot 1949-ben hagyta el. Innsbruckban tanult filozófiát és történelmet. 1955-ben doktorált a dialektikus materializmus ismeretelméletéről szóló disszertációval. 1980 és 1985 között a *Bécsi Napló* szerkesztője volt. Publikációi az *Új Látóhatárban*, az *Irodalmi Újságban*, a *Katolikus Szemlében*, a *Magyar Műhelyben* és a jugoszláviai *Hídban*, valamint német, angol és francia nyelvű filozófiai és politikai folyóiratokban jelentek meg. Munkatársa az *Enciclopedia Filosofica* (I–IV), *L'alienation aujourd'hui*, *Die Philosophie Ostmitteleuropas* című kötetnek és a *Philosophischer Literaturanzeiger* folyóiratnak, 1966 óta a *Szabad Európa Rádió*nak. Bécsben él.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Ideológiák és korunk (London 1969); A filozófus Lukács (Párizs 1972, 2. kiad. 1974); Az elmaradt reneszánsz. A marxista filozófia Magyarországon (Bern 1979); A filozófia: kritika (Bécs 1980); Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében (Bern 1981); A nélkülözhetetlen bíráló (München 1983).

Német nyelven: Lukács war anders (Meisenheim 1973); Die marxistische Philosophie und Soziologie in Ungarn (Stuttgart 1976); Die Entwicklung der marxistischen Philosophie (Basel, Darmstadt, Stuttgart 1976).

HATÁR GYÖZÖ (János Viktor, Gyoma, 1914. november 13.). A budapesti Műegyetemen építészmérnöki oklevelet szerzett (1938), de alkotói figyelme csakhamar az irodalom felé fordult. A francia utópisták hatása alatt írta első történelembölcseleti tanulmányát (A veszélyes fordulatszám I–II., 1937–38), s ezt az Egyetemi Nyomda jegyzetsokszorosítóján több száz példányban levonta. A példányokat a sajtótörvényre való hivatkozással, számos más kéziratot művével együtt elkobozták. Filozófiai regényfolyamát (Csodák országa hátsó Eurázia I–XVIII., 1939–42) 1943 nyarán lefoglalták, a megkezdett szedést megsemmisítették, a szerzőt perbefogták és ötévi fegyházra ítélték. Kéziratát a háború után a Bűnügyi Levéltár romjai alatt találták meg; de mert minden diktatúra ellen íródott, 1946-ban a művet a miniszterelnökség sajtóosztálya „fasiszta” írásműnek bélyegezte és kiadóját elutasította. 1949-ben kizárták az Írószövetségből és 1950 elején, tiltott határátlépés címén két és fél évi börtönre ítélték. Ezután egy évig mérnökösködött, majd műfordításból élt. Fordított Lawrence Sternét, Jack Londont, Feuchtwangert, Pratolinit; spanyol klasszikusokat – Quevedot, Solorzanot, Mateo Alemánt stb. Magyarországot 1956-ban hagyta el, Angliában telepedett le (1957). Jelenleg Londonban él.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Heliáne (regény, Budapest 1947); Liturgikon (versek, Budapest 1948); Bábel tornya (misztériumburleszk, Stockholm 1966); Pantarbesz (bölcseleti tanulmány, München 1966); Hajszáhlíd I–II. (versek, München 1970); Sírónevető I–II. (drámák, München 1972); Az őrző könyve (elképzelt történelem, München 1974); Golghelóghi I–IX. (drámaciklus, London 1977); Intra Muros (esszé, London 1978); Özön közöny (ontológiai tanulmány, London 1980); Szélhárfá (bölcseleti írások, együttesen dobozban); A Rákóra ideje (London 1982); Félreugrók – Megtántorodók (London 1983); Antisumma (London 1983); Pepito és Pepita (regény, London 1983); Anibel (regénytrilógia, London 1984); Éjszaka minden megnő (absztrakt regény, London 1984); Köpönyeg sors, Julianosz ifjúsága (történelmi regény, London 1985).

Francia nyelven: Pepito et Pepita (ford. Pierre Groze, regény, Paris 1963); Anibel (ford. Georges Kassai & Jeanne Faure-Cousin, regény, Paris 1970); Archie Dumbarton (ford. Georges Kassai & Jeanne Faure-Cousin, tudományos-fantasztikus regény, Paris 1977).

HELLENBART GYULA (Fülek, 1930. június 5.). A gimnázium első négy évét a kőszegi honvéd nevelőintézetben járta ki. Mint hadapródiskolást 1944 decemberében Németországba vitték, de onnan 1945 februárjában hazaszökött Sárvárra. Miután a szombathelyi premontrei gimnáziumban 1949-ben (egy évvel az államosítás után) leérettségizett, 1950-ben Budapesten kapott laboránsi állást egy aszfalt- és fedéllemezgyárban. 1951–56-ban elvégezte az esti egyetem vegyészmérnöki karát, 1956 decemberétől a kölni Ford-művek, 1959 őszétől a hamburgi Shell laboratóriumában dolgozott. 1962-től 1967-ig a hamburgi egyetem filozófiai karán tanult, 1975-ben ledoktorált. 1965 óta egy idegen nyelvű hamburgi lapkiadó munkatársa. 1975 óta meghívott előadó az egyetem finnugor tanszékén. Magyar irodalmi témájú cikkei (elsősorban recenziók) 1961 óta jelennek meg a nyugatnémet sajtóban. Magyarul az *Új Látóhatárban* publikál 1964 óta. Német irodalmi és egyéb lexikonokba magyar irodalommal kapcsolatos cikkeket írt.

KABDEBŐ TAMÁS (Budapest, 1934. február 5.). A bajai cisztercita és a pesti Eötvös József Gimnáziumba járt. Egyetemi tanulmányait Budapesten, Cardiffban és Londonban végezte. Magyar irodalmat és nyelvészetet, majd angol történelmet, végül könyvtárustudományt tanult. Magyarországot 1956-ban hagyta el. 1969–1972: a Guyanai Egyetem alapító könyvtárosa, utána szakkönyvtáros a manchesteri egyetemen. Itt írta doktori munkáját J. A. Blackwellről. Ezután Írországban egy Dublin környéki egyetem könyvtárának az igazgatója. Jelenleg Maynoothban él. Tanulmányai, cikkei a müncheni *Új Látóhatárban* és *Nemzetőrben*, a párizsi *Irodalmi Újságban*, a budapesti *Nagyvilágban* és *Századokban* jelennek meg. Folyóirat különszámokat szerkesztett a magyar, a guyanai, az angol és az ír modern költészet gyöngyszemeiből.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Érettségi (regény, Róma 1971); Kétszívű (versek, angolul és magyarul, London 1973); Magyar Odüsszeuszok (elbeszélések, Róma 1974); Minden idők (regény, München 1978); Évelő (elbeszélések, Róma 1980); Az istenek (regény, Róma 1983).

Angol nyelven: Fortified princeceptions (versszatírák, London 1964); Attila József: poems (műfordítások, szerk. és társfordító, London 1966); A tribute to Gyula Illyés (műfordítások, szerk. és társfordító, Washington 1968); Gyula Illyés, selected poems (műfordítások, szerk. és társfordító, London 1971); Hundred Hungarian Poems (műfordítások, 100 vers angol változata 750 év magyar költészetéből, szerk. és társfordító, Manchester 1976); Diplomat in exile (Pulszky Ferenc politikai aktivitása Angliában, történelmi értekezés, New York, 1979); Hungary (World Bibliographical series, 15; átfogó bibliográfia, szerk., Oxford, 1980); Transylvanian Folk Ballads (erdélyi és moldvai népballadák, szerk. és társfordító, München 1982).

Walesi nyelven: Gemau Hwngria (magyar elbeszélések, társszerk. és ford., Denbigh 1962).

KARÁTSZON ENDRE (Budapest, 1933. szeptember 28.). Érettségi után Budapesten az Idegen Nyelvek Főiskoláján szerzett diplomát (1954), majd az *Új Magyar Könyvkiadó* lektoraként dolgozott. Magyarországot 1956-ban hagyta el. Franciaországban telepedett le. A párizsi École Normale Supérieure irodalomszakán francia tanári oklevelet szerzett (1959), majd kilenc éven át kutatói állásban az ugyancsak párizsi Centre National de la Recherche Scientifique kötelékében dolgozott. Doktori értekezését 1969-ben védte meg a Sorbonne-on. 1973-ig a clermont-ferrand-i, azóta a lille-i egyetemen az összehasonlító irodalomtudomány tanára. Jelenleg Párizsban él.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: G. Courteline, Aktavár (ford., regény, Budapest 1956); Lekigyakorlat (elbeszélések, Párizs 1967); Színhelyek (elbeszélések, London 1980); Belső tilalomfák, tanulmányok a társadalmi öncenzúráról (szerkesztette Neményi Ninonnal, Hollandia 1982).

Francia nyelven: Le symbolisme en Hongrie (értekezés, Paris 1969), E. A. Poe et le groupe des écrivains du „Nyugat” en Hongrie (monográfia, Paris 1971); Déracinement et l'ittérature (esszé, Lille 1982).

MOLNÁR JÓZSEF (Budapest, 1918. augusztus 27.). Karonülő gyermekkorában Csepregre vitték szegényparaszti rokonaihoz. Ott végezte el az elemi iskola hat osztályát és ismerkedett meg a földnélküli parasztok és gazdasági cselédek nyomorúságos életével, amelyet nemcsak látott, hanem gyerekfejjel személyesen is átélt. Abban a reményben, hogy iskoláit folytathatja 1930-ban Budapestre került, ahol egy magánintézetben – szolgagyerekként – hiába remélte, hogy tanulhasson. Elveszett két év után protekcióval bekerült a szaléziánus papok esztergomtábori félig-meddig javítóintézet jellegű otthonába, ahol legalább elvégezhetette a polgári iskolát. Innét Budapestre ment, ahol kereskedelmi érettségit tett. Közben munkás rokonai révén megismerkedett a szociáldemokrata párttal. Ebbe még a háború előtt belépett. Előadásokat tartott az ifjúsági összejöveteleken. 1940-ben megelőzve Ságvári Endrét, az Országos Ifjúsági Bizottság (OIB) titkára lett. A mozgalomban megismerkedett Veres Péterrel és Darvas Józseffel. A velük való ismeretség, gyermekkori falusi élményei és a népi irodalom hatására 1945-ben a Nemzeti Parasztpártba lépett, ahol először Darvas József helyetteseként a propagandaosztályt vezette, majd Jócsik Lajos utódjaként a nagy-budapesti szervezet főtitkára és a pártvezetőség tagja lett. Kezdetől fogva szemben állt a kommunistákhoz húzó Erdei Ferenc csoportjával. Kovács Imrét követve 1947-ben kilépett a pártból és egy ideig vasúti pályamunkán örként kereste kenyerét. Magyarországot 1948 őszén hagyta el. Svájcban kapott politikai menedékjogot és ideiglenes tartózkodási engedélyt. Zürichben telepedett le, ahol része volt a *Látóhatár* megalapításában, közben kőművesek mellett, majd csokoládégyárban, végül vasgyárban dolgozott. Azután másfél évig New Yorkban volt munkás és munkanélküli, majd több mint két évig Münchenben a

Szabad Európa Rádió politikai kommentátora, de onnét 1957 tavaszán a *Látóhatár* több munkatársával együtt elbocsátották. 1961 őszén nyomdát, majd *Aurora* néven könyvkiadót alapított és az *Új Látóhatár* terjesztésével foglalkozott. 1983 tavaszán megvált nyomdájától, azóta ideje nagy részét az *Új Látóhatár* kiadásával járó munka foglalja le, amelynek kezdettől fogva felelős kiadója és társszerkesztője. E folyóiratba esszéket, tanulmányokat, cikkeket, kritikákat írt. Jelenleg Tótfalusi Kis Miklósról szóló monográfiájának befejezésén dolgozik.

SCHÖPFLIN GYULA (Budapest, 1910. augusztus 24.). Iskoláit és egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. 1931–32-ben részt vett az egyetemi kommunista szervezkedésben s meggyőződéséért börtönbüntetést is szenvedett. A 30-as és 40-es évek során mint író, kritikus, esszéista és fordító működött; írásai javarészt a *Nyugat*, a *Gondolat* és a *Századunk* hasábjain jelentek meg. 1945–48 között a Magyar Rádió műsorigazgatója volt, majd 1949–50-ben stockholmi követ. A Rajk-per nyomán szakított a kommunista párttal és Angliába költözött. Itt több éven át egy gépgyárban dolgozott, majd egy politechnikum előadója lett. 1979-ben vonult nyugalmába. Az 50-es évektől kezdve munkatársa az *Új Látóhatárnak* és az *Irodalmi Újságnak*.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Budapest nem felel (regény, Nagypál István írói néven, Budapest 1941); Börzsönyi hó (novellák, Nagypál István írói néven, Budapest 1946); Szélkiáltó (emlékezések, Párizs 1983).

SZENTE IMRE (Celldömölk, 1922. december 22.). Készen a bencéseknél járt gimnáziumba, ahol 1942-ben érettségizett. Budapesten a bölcsészkaron magyar-latín szakot végzett; háborús megszakítással 1947-ben szerzett diplomát. Az államosításig a csepeli bencéseknél tanított. 1948-tól 1956-ig Celldömölkön, szülővárosában volt gimnáziumi tanár. 1956-ban elhagyta Magyarországot. Ausztriában (Bregenzben, majd Hornban) tanárkodott. 1959-ben – mivel tébécés beteg volt – a svédek átvállalták mint menekültet. 1967-ben a lundi egyetemen finnugor nyelvekből licenciátusi vizsgát tett. Tanulmányai alatt magyart tanított az egyetemen. 1968-tól a közép-finnországi Jyväskylä egyetemén ellátta a magyar lektor feladatát, nyelvtanfolyamokkal, nyelvtörténeti és irodalmi előadásokkal. Ez állása megszűntével egy ideig óraadó és könyvtáros volt. 1980-ban anyanyelvi (magyar) tanár lett Stockholmban. Három év óta a stockholmi tanárképző főiskolán is tanít: magyar nyelvet és irodalmat anyanyelvi tanárjelölteknek. Nyugati magyar folyóiratokban és lapokban, elsősorban az *Új Látóhatárban* és a *Nemzetőrben*, jelennek meg időről-időre cikkei, tanulmányai, néha versei. A hetvenes évek közepén lefordította Szolzsenyicin Gulagjának két kötetét, 1984-ben a Kalevalát is, de ez még nem jelent meg nyomtatásban. Több evangéliumi konferencián tartott irodalmi tárgyú előadást. Ilyeneket jelenleg is tart a stockholmi Magyar Házban, néha svéd közönségnek is.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Alekszander Szolzsenyicin: A Gulag szigetcsoport I–II. (fordítás, München 1975 és 1976).

SZTÁRAY ZOLTÁN (Magyarcsaholy, 1918. június 20.). Középiskolába Debrecenben járt, egyetemi tanulmányait a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem közgazdasági karán végezte. Előbb a Magyar Általános Hitelbank, majd a Salgó-Tarjáni Kőszénbánya tisztviselője. 1946-tól a Magyar Állami Szénbányák főrevizora, 1947-től az Országos Archivátal osztályvezetője, műegyetemi előadó. 1948 őszén koholt vádakkal letartóztatták, 1953 végén szabadult. A forradalom után, 1956 végén Nyugatra menekült. 1958-ig Párizsban élt, majd New Yorkban a Kossuth Foundation igazgatója. 1960–61-ben a brüsszeli *Szemlét* szerkesztette, 1962 óta a kaliforniai San Bernardinoban végez szociológiai kutatómunkát. Az *Új Látóhatárnak* (München) 1960-tól főmunkatársa, 1980-tól 1985-ig amerikai szerkesztője volt.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Ellenőrzés a szénbányászatban (üzemszervezési tanulmány, Budapest 1947); Könyvek a magyar forradalomról (bibliográfia, Brüsszel 1960); Születéskorlátozás Magyarországon (demográfiai dokumentum, Brüsszel 1961); Haraszthy Ágoston, a kaliforniai szőlőkultúra atyja (életrajz, San Bernardino, 1964); A bukaresti titkos szerződés (dokumentum, München 1980); Hudson-parti álom (New York 1985).

Angol nyelven: Death Camp at Recsk (dokumentum, Washington, DC 1958); From agricultural labourer to smallholder, 1936–1956 (szociológiai tanulmány, Brussels, 1959); The Crushing of Hungarian Scouting (dokumentum, New York. J9S9); Hungary, A Survey (tanulmányok, New York, 1959–1960); Books on the Hungarian Revolution, A

Bibliography (bibliográfia, Bruxelles 1960); Bibliography on Hungary (bibliográfia, New York 1960); Birth Control in Hungary Since 1956 (demográfiai dokumentum, Bruxelles 1961).

Francia nyelven: Souvenirs du camp de concentration de Recsk (dokumentum, Paris 1957); Du prolétaire rural au petit paysan (szociológiai tanulmány, Bruxelles 1959); Les livres sur la révolution hongroise (bibliográfia, Bruxelles 1960); Contrôle des naissances en Hongrie depuis 1956 (demográfiai dokumentum, Bruxelles 1961).

VATAI LÁSZLÓ (Poroszló, 1914. július 18.). Református lelkipásztor. Filozófiából doktorált (1942), majd az irodalom filozófiája című tárgykörből habilitálták egyetemi magántanárrá (1943). A budapesti egyetem lelkipásztora (1942–47), s a Soli Deo Glória Református Diákszövetség főtitkára (1936–1940) volt. Filozófiát tanított a Közgazdasági Fakultáson. A háború után a Kisgazdapárt parlamenti képviselője (1945–47). Az ellenállási mozgalomban való részvétele miatt a nácik, kisgazdapárti ténykedése nyomán a kommunisták börtönözték be. 1947 végén hagyta el Magyarországot. Amerikai és kanadai gyülekezetekben volt lelkipásztor. A Szabad Európa Rádióon keresztül sok éven át több száz ígehirdetést és előadást tartott.

FONTOSABB MŰVEI:

Magyar nyelven: Az egyéniség élete (Sárospatak 194a); A szubjektív életérzés filozófiája (Dosztojevszkij, Budapest 1942, 1944); A szociális filozófia alapjai Böhm Károly tanában (Budapest 1943); Bevezetés a filozófiába (Budapest 1946); Az Isten szörnnyetege (Ady lírája, Washington 1963); A XX. század második felében (cikkek, tanulmányok); Átszínezett térkép, Magyar változatok az újkorban (New York 1985).

Angol nyelven: Man and his tragic life (A Dosztojevszkij-tanulmány angol változata, New York 1954).

VERESS SÁNDOR (Kolozsvár, 1907. február 1.). Zeneszerző, népzenekutató, zongoraművész, pedagógus. A budapesti Zeneművészeti Főiskolán Kodály Zoltántól zeneszerzést és Bartók Bélától zongorajátékot tanult. A két híres magyar zenei alkotó által elindított „Budapesti iskola” középnevezékéhez tartozik. Népzene kutatásai is azt az irányzatot tükrözik, amelyet Bartók és Kodály neve fémjelez. Zeneszerzői munkássága már a harmincas években mind nagyobb figyelmet és érdeklődést keltett, nemcsak Budapesten, de a zenei világ más központjaiban is. Művei mind gyakrabban szerepeltek hazai és külföldi hangversenyek műsorain. Alkotói egyéniségének egyik legjelentősebb megnyilvánulása az 1943-ban vegyeskarra, basszus szólóra és nagyzenekarra írt és Szent Ágoston egy költeményére alapozott Psalmus contra partem Donáti volt. Veress Sándor 1949-ben emigrációba ment, Svájcban telepedett le, ahol nemcsak alkotói munkássága kiteljesedésén munkálkodott, hanem jelentős pedagógiai tevékenységet is kifejtett. Svájcban azt a tanítói működését folytatta, amelyet Kodály Zoltán utódaként, mint a zeneszerzés tanára Budapesten elkezdett. Bernben a Konzervatórium tanára, majd az egyetem zenetudományi professzora lett. A mai svájci zenei élet több jeles alakja nála tanult zeneelméletet és zeneszerzést. A hatvanas és hetvenes években vendégtanár volt Baltimoreban, Adelaideben és Portlandben. 1976-ban elnyerte Bern Kanton Zenei Díját.

FONTOSABB ZENEMŰVEI:

1. Vonósnégyes (1931); 2. Vonósnégyes (1936–37); „Csodafurulya” balett (1937); 2. Szonáta hegedűre és zongorára (1939); „Térszili Katika” balett (1942–43); Sancti Augustini Psalmus contra partem Donáti, vegyeskarra, basszus szólóra és nagyzenekarra (1943); Öt dal József Attila verseire (1945); Threnos („Sirató ének”) in memoriam Béla Bartók, nagyzenekarra (1945); Billegetőmuzsika, 88 kis zongoradarab (1946, angol címe: „Fingerlarks”); Négy erdélyi tánc vonósenekarra (1949); Zongoraverseny (1932); Hommage à Paul Klee, 7 fantázia Klee-képek nyomán, 2 zongorára és vonósenekarra (1952); 2. Szimfónia („Sinfonia minneapolisana”) nagyzenekarra (1952); Trió hegedűre, brácsára és csellóra (1954); Passacaglia concertante, oboára és 12 vonósra (1961); Versenymű vonósnégyesre és nagyzenekarra (1960–61); Óda Európához (Illyés Gyula) vegyeskarra (1962), megjelent az *Új Látóhatások* Illyés hatvanadik születésnapja alkalmából kiadott különszámában; Trió zongorára, hegedűre és csellóra (Három kép, 1963) Musica concertante 12 vonósra (1965–66); Szonáta cselló-szólóra (1967); „Songs of the Seasons” 7 madrigál vegyeskarra, Christopher Brennan verseire (1967); „Das Glasklangenspiel” vegyeskarra és zenekarra, Hermann Hesse verseire (1977–78); Versenymű klarinétra és zenekarra (1981–82); „Orbis tonorum” kamarazenekarra (1985).

FORRÁSMEGJELÖLÉS

András Károly: Nemzeti identitás

Az itt közölt szöveg javított, módosított és bővített változata annak az azonos című írásnak, amelyet a szerző a Katolikus Szemle 1981/4. számában jelentetett meg.

Békés Gellért: Bánáti Naplójegyzetek

Megjelent a Katolikus Szemle 1975/3–4. számában.

Bogyay Tamás: A Szent Korona, mint a magyar történelem forrása és szereplője

Bővített változata annak az előadásnak, amelyet a szerző a SMIKK 1982 október végi luganói konferenciáján tartott és amely nyomtatásban először a Gesta Hungarorum I. c. kötetben (Zürich 1984) jelent meg.

Borsody István: A magyar nacionalizmus demokratizálása

Megjelent az Új Látóhatár 1982/3–4. számában.

Czigány Lóránt: Kinek a nyelvében él a nemzet?

Javított változata az azonos címen az Új Látóhatár 1974/1. számában megjelent esszének.

Fáj Attila: Hazai tárgyú irodalmi alkotások az emigrációban

Előadásként elhangzott a Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1975 szeptemberi driebergeni tanulmányi napjain, majd nyomtatásban megjelent a Kör által 1976-ban Amsterdamban kiadott „Nyugati Magyar Irodalom” című kötetben.

Fejtő Ferenc: Történész pályám

A témát a szerző franciául írta meg 1973-ban, abból az alkalomból, hogy a párizsi egyetem nanterre-i bölcsészkarja életműve elismeréseként tudorrá avatta. Az avatáson elmondott szöveget a Contrepoint című folyóirat közölte 1974-ben. A magyar változat a Magyar Füzetek 1984-ben megjelent 14–15. számában látott napvilágot. Ezt a szerző helyenként kiegészítette.

Ferdinandy Mihály: Délsziget (Vörösmarty Mihály és Kerényi Károly)

Megjelent az Új Látóhatár 1983/1. számában.

Fodor István: Nemzet – nemzeti tudat – történelmi tudat

Megjelent az Új Látóhatár 1986/2. számában.

Gombos Gyula: Nemzeti tudatunkról

Megjelent az Új Látóhatár 1985/3. számában. Először előadásként elhangzott a Magyar Baráti Közösség által az amerikai South Egremontban 1984 júniusának végén rendezett „Szárszó” emlékkonferencián. A nyomtatott változat ennek az előadásnak bővített szövege.

Hanák Tibor: Hérakleitosz és Parmenidész – magyar tanulságokkal

Ebben a formájában itt jelenik meg először nyomtatásban. Első változata „Történetfilozófia és magyar történelemszemlélet” címen előadásként elhangzott a SMIKK 1983-as luganói tanulmányi napjain.

Határ Győző: A költészet kiskatéja

Itt jelenik meg először nyomtatásban.

Hellenbart Gyula: Lukács György és a magyarok

Megjelent az Új Látóhatár 1975/6. számában.

Kabdebó Tamás: Inspiráció és ihlet az irodalomban

Megjelent az Új Látóhatár 1983/4. számában.

Karátson Endre: Akiről nem beszélünk, avagy az öncenzúra logikája

Előadásként elhangzott a Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1978 szeptemberi tanulmányi napjain. Nyomtatásban megjelent a Kör által 1982-ben kiadott „Belső tilalomfák” című kötetben.

Molnár József: A Mester és a Tanítvány

Megjelent az Új Látóhatár 1975/2. és 3. számában, majd röviddel utána Különlenyomatként füzet formájában is.

Schöpflin Gyula: Keserű ébredés

„Az orosz élmény” című fejezet megjelent az Új Látóhatár 1981/1. számában és a szerző bevette „Szélkiáltó” címen 1983-ban Párizsban kiadott önéletrajzi kötetébe is. A „Negyven év után” című fejezet Utóhangként a Szélkiáltóban látott napvilágot. (Azt megelőzően, 1982-ben közölte az Irodalmi Újság is.)

Szente Imre: A hajótöröttek gondolatai (Esterházy Péter)

Megjelent az Új Látóhatár 1986/2. számában.

Sztáray Zoltán: A magyar valóság nyomában

Megjelent az Új Látóhatár 1979/5–6. számában. Ezt a szerző később helyenként kiegészítette.

Vatai László: Bethlen Gábor

Első változata előadásként elhangzott a montreali Bethlen Gábor Körben. Nyomtatásban megjelent a szerző „Átszínezett térkép” című esszé- és tanulmánygyűjteményében (New York 1985).

Veress Sándor: A három mester

A Liszt Ferencről szóló írás az Új Látóhatár 1961/6. számában, Bartók Béla emlékének felelevenítése a Látóhatár 1955/4–5. számában és a Kodály Zoltánt méltató esszé az Új Látóhatár 1962/6. számában jelent meg.